

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Кафедра загальноправових дисциплін

ЛЕКЦІЇ

з дисципліни «КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО»

Для студентів факультету
соціально-психологічної освіти та управління

Дніпро – 2019

Конспект лекцій підготувала **Наливайко Л.Р.** – професор кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Лекція обговорена та схвалена на засіданні кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету протокол від 26.06. 2019 № 20.

**ЛЕКЦІЯ № 1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ – ПРОВІДНА
ГАЛУЗЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА, СКЛАДОВА ЧАСТИНА
ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ, НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття конституційного права як галузі права
2. Конституційно-правові норми: загальна характеристика
3. Конституційно-правові інститути
4. Система конституційного права України
5. Конституційно-правові відносини і їх загальна характеристика
6. Джерела конституційного права України
7. Конституційне право України як навчальна дисципліна
8. Предмет і завдання, функції науки конституційного прав

Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрушакевич Ю. Сутність конкретизації сучасного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2. с. 269-276.
2. Арнаутова Л. М. Соціальний вимір правового регулювання інформаційної політики щодо європейської інтеграції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4. С. 117-124.
3. Багрій О. Сутність принципу верховенства Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 9. С. 83-87.
4. Баймуратов М. Нормативно-правовий договір як источник конституционного права Украины. *Юридический вестник*. 1998. № 1. С. 88-91.
5. Барабаш Ю. Конституційний вимір української демократії (історико-теоретичні нотатки). *Право України*. 2014. № 7. С. 137-145.
6. Гетьман І. Правова герменевтика і адаптація законодавства України в умовах становлення європейського правового простору. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 43-51.

7. Грузд А. Конституційно-правове регулювання в Україні: деякі питання теорії та практики. *Право України*. 1998. № 8. С. 75-80.
8. Делія Ю. Місцеве самоврядування як суб'єкт конституційних правовідносин. *Право України*. 1999. № 11. С. 24-26.
9. Джунь В. Інституційний інструментарій у соціології конституційного права. *Право України*. 2014. № 6. С. 171-186.
10. Джунь В. Соціологія конституційного права. *Право України*. 2010. № 11. С. 66-75.
11. Задорожний Ю. А. Правова доктрина в країнах романо-германської та англо-американської правових сімей: порівняльний аналіз. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 10. С. 17-24.
12. Кампо В. Принципи офіційного тлумачення Конституції та законів України: перспектива конституціоналізації. *Право України*. 2012. № 9. С. 310-315.
13. Колодій А. Теоретичні проблеми розвитку конституційного права України. *Право України*. 2014. № 7. С. 130-136.
14. Корейба Ю. Конституція України як визначальне джерело інформаційного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 9. С. 48-52.
15. Манжул І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 11. С. 11-17.
16. Москалюк О. В. Особливості застосування принципів права при подоланні змістових колізій. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 37-42.
17. Нелін О. До питання верховенства права і закону в Україні. *Юридична Україна*. 2012. № 3. С. 22-25.
18. Нікольська О. Конкретизація норм Конституції України як необхідна передумова їх застосування. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 29-35.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити студентам поняття, предмет та методи конституційного права, систему конституційного права та його структурні елементи. Ознайомити з джерелами конституційного права.

ВСТУП

В Україні, як і в більшості країн світу (нині їх нараховується близько 200), поряд з іншими галузями права (цивільним, кримінальним, міжнародним, фінансовим, сімейним та ін.), існує конституційне право. Свою назву воно отримало від особливого юридичного документа – конституції, що в багатьох країнах називається ще "Основний Закон". Однак конституційне право не зводиться лише до конституції, воно охоплює багато інших правових актів – законів, постанов парламенту й уряду, указів Президента, рішень Конституційного Суду тощо. Разом вони утворюють чинне конституційне право внутрішньо узгоджену систему юридичних норм (особливих правил, які забезпечуються державним примусом). Вони регулюють певний вид суспільних відносин. На відміну від інших галузей права, що торкаються тільки певних аспектів або деяких, хоч і принципових, питань суспільного життя, *конституційне право регулює, передусім, найбільш важливі, принципові суспільні відносини* – відносини, що мають особливе значення для суспільства, держави, колективу, особи. Вони поширюються на всі сфери суспільного життя – економіку, політику, ідеологію, соціальні відносини.

I. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ПРАВА

Конституційне право розглядається в трьох аспектах: як галузь права в системі національного права, як наука і як навчальна дисципліна. Конституційне право як галузь права в будь-якій державі є складовою частиною національної правової системи і виконує в ній досить важливі завдання. Ця галузь права, як і інші, є сукупністю правових норм, що

встановлюються і охороняються державою. Але конституційне право відрізняється від інших галузей права насамперед специфікою тієї сфери суспільних відносин, на регулювання яких спрямовані норми цієї галузі. Таким чином, ця галузь права як і інші, з одного боку, являє собою сукупність правових норм, що мають внутрішню єдність, загальні ознаки, а з другого – відрізняється від норм інших галузей права. Конституційне право України – провідна галузь національної правової системи.

У науковій літературі є різні погляди на те, як називати цю галузь права – конституційним чи державним правом. Ця дискусія виникла на початку XVIII ст. між захисниками державного права як вираження необмеженої, монархічної влади держави і прибічниками конституційного права як демократичного обмеження державного свавілля з допомогою конституції. На сьогодні у багатьох країнах послуговуються терміном «державне право», проте перевага віддається іменуванню цієї основоположної галузі права як «конституційне право». На вибір терміна значною мірою впливають традиції слововживання. Так, англосаксонська правова система традиційно використовувала термін «конституційне право», тоді як для германської характерним є термін «державне право».

В умовах, коли Україна йде від етатистської держави, яка базується на пріоритеті держави над особою, до демократичної, правової, соціальної держави, від соціалізму до конституційного правління, більш прийнятним видається найменування «конституційне право», яке базується на тому, що всі суб'єкти державно-правових відносин діють у межах конституції і держава не повинна панувати над людиною. При цьому береться до уваги, що Конституція України є визначальним, основним джерелом цієї галузі права. Вважаємо, що провідну галузь права в правовій системі України слід іменувати конституційним правом. Це відповідає як світовій тенденції, так і сучасному етапу розвитку нашої держави і суспільства, прагненню побудувати в Україні демократичну, правову державу.

Предмет і метод правового регулювання – найбільш суттєві підстави поділу системи права на галузі права. Кожна галузь права, в тому числі конституційне право України, об'єднує такі правові норми, які врегульовують особливий, якісно визначений вид суспільних відносин, що потребують нормативної регламентації. Предмет правового регулювання – головна підстава для розподілу юридичних норм за галузями права. Конституційне право має свій предмет правового регулювання, пов'язаний з регламентацією політико-правових відносин по реалізації державно-владних функцій, забезпеченню прав і свобод людини і громадянина. Специфіка предмета цієї галузі права проявляється в тому, що її норми регламентують відносини, які складаються в усіх сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, духовній. Законодавство регулює базові відносини у цих сферах і його норми закріплюють насамперед основні принципи, що визначають устрій держави і суспільства. У них проявляються якісні характеристики держави: суверенітет, форма державного устрою, належність влади народів, політична, економічна, ідеологічна багатоманітність, суб'єкти державної влади, загальні основи функціонування політичної системи України, символи держави. Так, у першому розділі Конституції України «Загальні засади» містяться норми, що регулюють основоположні суспільні відносини, які визначають устрій держави і суспільства. З конституційного права починається формування всієї системи національного права, всіх його галузей. Світова практика свідчить, що жодна галузь національного права будь-якої країни не може розвиватись, якщо вона не має підґрунтя в конституційних принципах або нормах конституційного законодавства чи, тим більше, якщо суперечить їм.

Крім того, предметом конституційно-правового регулювання є відносини, які визначають належність до громадянства, принципи, що характеризують становище людини в суспільстві і державі, її основні права, свободи і обов'язки. Ці відносини найбільш концентровано регулюються в другому розділі Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і

громадянина». Вони є основоположними для всіх соціальних зв'язків, які формують суспільство, визначають основи статусу людини в її суспільних зв'язках. Предметом конституційного регулювання є форми безпосередньої демократії, насамперед вибори, референдуми, система органів державної влади, основи їх функціонування, діяльність органів місцевого самоврядування, правовий статус органів законодавчої, виконавчої і судової влади, Конституційного Суду України, прокуратури України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, порядок їх створення, компетенція, основні форми діяльності. До предмета регулювання конституційного права належать: територіальний устрій України, правовий статус Автономної Республіки Крим, символіка держави, основи правового статусу місцевого самоврядування.

Конституційне право – провідна галузь права України, що являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і регулюють суспільні відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи, основи конституційного ладу України, статус людини і громадянина, територіальний устрій держави, форми безпосередньої демократії, систему органів державної влади і місцевого самоврядування.

Допоміжним, але досить вагомим критерієм, за яким конституційне право України вирізняється серед інших галузей, є метод правового регулювання. Йдеться про сукупність способів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Головний метод конституційно-правового регулювання — владно-імперативний, який базується на владі й підкоренні. Поряд з ним застосовується і диспозитивний метод закріплення суспільних відносин у межах конституційно-правового поля. Наприклад, виборче законодавство встановлює, що вибори є вільними. Відповідно ніхто не може примусити громадянина йти на вибори. Тобто держава і громадянин у цих правовідносинах є рівноправними суб'єктами. І це досить важливо. Диспозитивний метод регулювання конституційно-правових відносин

підкреслює демократичний потенціал конституційного права України. Право на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, у виборах депутатів, право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування громадяни реалізують вільно, тобто держава в особі відповідних органів і громадянин у виборчих конституційних правовідносинах виступають рівними суб'єктами правовідносин.

У законодавстві деяких країн світу встановлено обов'язковість громадянина прийти на виборчу дільницю і проголосувати (Мексика, Туреччина, Аргентина та ін.), і якщо він не проголосував, то до нього застосовуються санкції (штраф, короткотермінове ув'язнення). Таким чином, у цих країнах у виборчому законодавстві на відміну від українського закладена імперативна модель виборчих правовідносин.

У конституційному праві України багато уповноважуваних норм, і диспозитивний метод правового регулювання в системі методів правової регламентації суспільних відносин посідає важливе місце. Але в цілому для конституційно-правової регламентації суспільних відносин характерний владно-імперативний метод, оскільки норми конституційного права України регламентують великий блок відносин, які базуються на владі та підкоренні, реалізації державними органами своїх повноважень.

У конституційному законодавстві чимало забороняючих норм. Наприклад, «ніхто не може бути примушений до участі або неучасті у страйку» (частина третя ст. 44 Конституції України), «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ст. 24 Конституції України).

Конституційно-правовому регулюванню суспільних відносин притаманний також метод дозволу, який знаходить своє нормативне вираження в положеннях чинного конституційного законодавства України про міру можливої правової поведінки суб'єктів конституційного права. Так,

ч. 1 ст. 41 Конституції України закріплює: «Кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності».

Застосовуючи всі зазначені методи правового регулювання, конституційне право України забезпечує нормальне функціонування інститутів державної влади, гарантує народовладдя, функціонування громадянського суспільства в консенсуаль-ному режимі, на основі злагоди. З допомогою різних методів правового регулювання гарантуються основні права і свободи людини і громадянина, демократичний розвиток держави і суспільства.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, конституційне право – провідна галузь права України, що являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і регулюють суспільні відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи, основи конституційного ладу України, статус людини і громадянина, територіальний устрій держави, форми безпосередньої демократи, систему органів державної влади і місцевого самоврядування.

II. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ НОРМИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Вивчення галузі права неможливе без з'ясування особливостей правових норм, які його складають.

Конституційно-правові норми – це встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові правила поведінки, що регулюють суспільні відносини, які становлять предмет конституційного права.

Конституційно-правовим нормам притаманні загальні ознаки юридичних приписів, тобто вони врегульовують суспільні відносини, встановлюють обов'язкові правила поведінки, містяться у правових актах

Української держави; охороняються і забезпечуються в міру необхідності примусовою силою держави.

Від норм інших галузей права конституційно-правові норми відрізняються: а) своїм змістом, сферою суспільних відносин, на регулювання яких спрямовані; б) джерелами, в яких вони містяться, оскільки найважливіші норми закріплені в Конституції України і мають найвищу юридичну силу; в) установчим характером своїх приписів, оскільки конституційно-правові норми визначають форми правових актів, порядок їх прийняття і опублікування, компетенцію державних органів; г) особливостями внутрішньої структури.

На відміну від інших галузей права в нормах конституційного права значно більше норм загальнорегулюючого характеру. До таких насамперед належать норми-принципи, норми-поняття, норми-завдання, яких багато в першому розділі Конституції України. Чимало конституційно-правових норм при своїй реалізації пов'язані не з виникненням конкретних правовідносин, а з відносинами загального характеру або ж з правовим станом (громадянство, статус Автономної Республіки Крим).

Конституційно-правові норми, як правило, не є класичними, тобто вони не завжди містять у своєму складі всі три елементи: гіпотезу, диспозицію і санкцію. Є норми, які мають тільки диспозицію (власне правило поведінки): «Президент України є главою держави і виступає від її імені» (ст. 102 Конституції України), «Верховна Рада України працює сесійно» (ст. 82 Конституції України) Гіпотези конституційно-правових норм (визначають умови, за яких діє норма) містяться в ст. 23 Конституції України («Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей»), ст. 70 Основного Закону («Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років») та інші статті Конституції України.

Вказівка на санкцію (наслідки, що настають у разі невиконання розпоряджень диспозиції) містяться в ст. 52 Конституції України («Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом»), ст. 60 Конституції України («За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу наступає юридична відповідальність»).

Конституційно-правові норми досить різноманітні і мають свої специфічні риси. Для правильного їх застосування, виявлення властивостей необхідно провести їх класифікацію за такими ознаками: за змістом, юридичною силою, територією дії, характером втілення приписів, призначенням у механізмі правового регулювання, функціональною спрямованістю, терміном дії.

За змістом, тобто колом суспільних відносин, що ними регулюються, одні норми пов'язані зі сферою суспільних відносин, в яких встановлюються засади конституційного ладу, другі – із закріпленням основ правового статусу людини і громадянина, треті – з територіальним устроєм, четверті – із системою органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, п'яті – із закріпленням виборчої системи, референдуму тощо.

Конституційно-правові норми України суттєво відрізняються за юридичною силою. Це залежить від того, в якому нормативному акті знаходиться норма і яке місце посідає акт у правовій системі України. Найважливіші норми містяться в Конституції України і конституційних законах. Жодна правова норма не повинна суперечити нормам Конституції України. На основі Конституції, законів України в державі видаються інші правові акти: постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти органів місцевої виконавчої влади, місцевого самоврядування.

За призначенням у механізмі правового регулювання виділяють матеріальні та процесуальні конституційно-правові норми. Матеріальні норми конституційного права - це норми, що містять установи, права, обов'язки та заборони поведінки суб'єктів конституційного права. Прикладом

матеріальних норм конституційного права може бути ст. 7 Конституції України: «В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування».

Процесуальні норми конституційного права - це норми, що містять оптимальне правило поведінки суб'єктів конституційного права з метою реалізації ними матеріальних норм. Процесуальні норми, на відміну від матеріальних, містять виключно конкретні правила поведінки для чітко визначеного кола суб'єктів конституційного права. Зокрема, ст. 79 Конституції України регламентує процедуру складення присяги перед вступом на посаду народного депутата України.

На відміну від кримінального, цивільного, адміністративного права конституційне право не має спеціальної процесуальної галузі, норми які встановлювали б загальний, однаковий порядок реалізації матеріальних конституційно-правових норм. Але реалізація багатьох з них пов'язана з необхідністю додержання широкої системи процедурних правил, які містяться у відповідних процесуальних (процедурних) нормах. Особливо це стосується реалізації громадянами України політичних прав (право обирати і брати участь у виборах, референдумах), процедури діяльності Верховної Ради України. Матеріальні конституційно-правові норми містять у собі приписи щодо правового регулювання суспільних відносин, а процедурні норми визначають процедури, в межах яких вона повинна бути здійснена.

Позитивною тенденцією розвитку конституційного законодавства України останніх років стало збільшення кількості в ньому процесуально-процедурних норм, наприклад, у законах про вибори. Для забезпечення якості законотворчої роботи велике значення має Регламент Верховної Ради України. Однак це не означає, що процесуальні норми таких актів на сьогодні у повному обсязі забезпечують якісне застосування матеріальних норм даних нормативних актів.

За терміном дії конституційно-правові норми поділяються на постійні, тимчасові та виключні. Більшість норм конституційного права України — постійні. Строк їх дії невизначений. Тимчасові норми конституційного права

діють певний період у чітко визначених хронологічних межах, після чого їх дія припиняється. Такі норми знайшли своє концентроване вираження у Розділі XV Конституції України – «Перехідні положення». Зокрема, у п. 13 Положень зазначено, що протягом п'яти років після набуття чинності Конституцією України зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

Виключні норми встановлюються, наприклад, за надзвичайних обставин: «На період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особливого режиму в'їзду та виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де запроваджено надзвичайний стан; 2) обмеження руху транспортних засобів і їх огляд; 3) посилення охорони громадського порядку, а також об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства; 4) заборона проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, а також видовищних, спортивних та інших масових заходів; 5) заборона страйків» (ст. 16 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»).

За територією дії розрізняють конституційно-правові норми, які діють на території: всієї України; Автономної Республіки Крим; окремих адміністративно-територіальних одиниць.

За характером приписів, які містяться в конституційно-правових нормах, останні поділяються на уповноважуючі, зобов'язуючі і забороняючі.

Уповноважуючі норми закріплюють право суб'єктів державно-правових відносин виконувати відповідні дії, визначають межі їх повноважень. Такий характер мають норми, які встановлюють компетенцію України, Автономної Республіки Крим, усіх державних органів. До категорії уповноважуючих норм належать також норми-принципи, норми-цілі (наприклад: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» – ст. 1 Конституції України), норми-завдання тощо.

Зобов'язуючі норми закріплюють обов'язки відповідних суб'єктів діяти в межах норми. До цієї групи належать насамперед норми, які закріплюють конституційні обов'язки громадян: захист Вітчизни, неухильно додержуватися Конституції України і законів України, не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, сплачувати податки, шанувати державні символи (ст. 65, 66, 67 Конституції України). До цієї групи відносять також норми, які встановлюють обов'язки органів державної влади: «Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів» (ст. 94 Конституції України).

Забороняючі норми встановлюють неприпустимість відповідних суб'єктів порушувати правові приписи. Наприклад: «Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.» (ст. 126 Конституції України).

За характером втілених приписів норми конституційного права поділяються на імперативні і диспозитивні.

До імперативних належать норми, які не надають суб'єктам державно-правових відносин свободи вибору своєї поведінки. У них однозначно вказуються варіант поведінки, дії суб'єкта у відповідних обставинах. Прикладом такої норми може бути ст. 74 Конституції України «Референдум не допускається щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії».

Диспозитивні норми дають можливість суб'єктам державно-правових відносин вибирати варіант поведінки з урахуванням вказаних у нормі умов і обставин, наприклад: «Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їх повноважень, встановлених цією Конституцією» (ч. 1 ст. 72).

За функціональною спрямованістю норми конституційного права України поділяють на регулятивні і охоронні. Перші, містять приписи, безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам відповідних прав і покладення на них обов'язків. Охоронні норми спрямовані на охорону існуючих у суспільстві відносин.

Установчі норми формують фундамент правового регулювання суспільних відносин і правового статусу людини в Україні, закріплюють основи конституційного ладу, права, свободи і обов'язки громадян, основоположні ідеї і цінності правової системи суспільства. Вони містяться в Конституції і законах України.

Забезпечувальні норми – це норми, які містять гарантії реалізації суб'єктами конституційно-правових відносин прав і обов'язків.

Декларативні норми визначають завдання правової регламентації окремих видів суспільних відносин.

Дефінітивні норми – це визначення конституційно-правових явищ і категорій. Наприклад: «Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади» (ст. 113 Конституції України).

Колізійні норми – це норми, що призначені для усунення суперечностей між конституційно-правовими приписами.

Оперативні норми визначають дату вступу в дію нормативно-правового акта, припинення його дії.

На сучасному етапі розвитку конституційного права України актуальною є проблема підвищення якості конституційно-правового регулювання, відповідності діючих нормативних актів реальним політико-правовим процесам в Україні. Значною мірою це залежить від рівня правової культури законодавця, чіткої врегульованості законодавчого процесу.

Конституційно-правові норми – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою для охорони і регулювання державно-правових відносин, які реалізуються через права і обов'язки суб'єктів правовідносин і забезпечуються примусовою силою

держави. Ці норми мають установчий характер. Вони встановлюють форму правових актів (закони, укази, постанови) державних органів, порядок їх прийняття, компетенцію державних структур у сфері правотворчості, порядок зміни і скасування нормативних актів. Для норм цієї галузі специфічним є механізм їх застосування.

Конституція містить багато узагальнених приписів (норми-цілі, норми-зобов'язання, програмні норми). Природно, виникає питання про їх нормативність. Наявність у Конституції загальних положень, принципів, дефініцій не тільки не позбавляє її нормативності, а, навпаки, свідчить про широке використання в ній нормативності. Нормативність конституційних принципів зумовлена тим, що вони акумулюють, узагальнюють найбільш важливі, соціальні значущі явища і вводять їх у межі прийнятих у державі нормативів. Так, у ст. 1 Конституції України встановлено, що Україна є демократичною, правовою, соціальною державою. На сьогодні це, по суті, програмна норма. Виникає запитання, а чи є нормативним це конституційне положення? Безумовно, оскільки нормативними є програмні конституційні установлення. Нормативність усіх норм, які містяться в Конституції, впливає з нормативності самої Конституції як інтегруючого центру правової системи України

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, конституційні норми мають свою специфіку, яка впливає з особливостей суспільних відносин, які вони регулюють.

Важливою ознакою, притаманною виключно конституційним нормам, є їх найвища юридична сила. Вони є також, як правило, досить стабільними, і це має суттєве значення для стабільності конституційного ладу, забезпечення законності й правопорядку, стабільності правової системи України. Суттєве значення для характеристики конституційних норм має положення про те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, що гарантує можливість звернення до суду для захисту прав і свобод людини і громадянина на основі норм Конституції України.

III. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ

Для досягнення правового результату недостатньо наявності однієї правової норми, а необхідна їх сукупність для регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Тому норми будь-якої галузі права поділяються за правовими інститутами.

Конституційно-правові інститути – це відповідна система норм конституційного права, що регулюють однорідні і взаємопов'язані суспільні відносини, які утворюють відносно самостійну групу.

Визначення належності конституційно-правової норми при її застосуванні до того чи іншого правового інституту є необхідним, оскільки не в кожній правовій нормі виявляються властивості, притаманні конституційно-правовому інституту в цілому, а ці властивості інституту слід урахувати, щоб правильно зрозуміти механізм реалізації окремої норми.

У зв'язку з тим, що галузь права – це не просто сукупність норм, і між ними існують складні системні зв'язки, а жодна конституційно-правова норма не діє ізольовано від інших, важливо відзначити особливості конституційно-правових інститутів. Виявити зв'язки між конституційно-правовими нормами – означає зрозуміти механізм конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Конституційно-правові інститути об'єднують норми як Конституції України, так і поточного конституційного законодавства. Норми цих інститутів відрізняються за територією дії, ступенем визначеності і чіткості правових приписів, призначенням у механізмі правового регулювання та за іншими ознаками.

Відокремлення конституційно-правових інститутів відбиває спеціалізацію, своєрідний «поділ праці» між окремими нормами. Юридичним критерієм виокремлення тієї чи іншої сукупності норм у конкретний правовий інститут є три ознаки. По-перше, для конституційних інститутів характерна юридична єдність правових норм. По-друге,

юридичним критерієм виділення тієї чи іншої сукупності конституційних норм у конституційно-правовий інститут є повнота регулювання відповідної сукупності державно-правових відносин. По-третє, юридичним критерієм виділення тієї чи іншої сукупності конституційних норм у конституційно-правовий інститут є відокремленість норм, що створюють конституційний інститут, в розділах Конституції України, законах, інших нормативно-правових актах.

До конституційно-правових інститутів відносять: основи конституційного ладу України, основи правового статусу людини і громадянина, виборче право, інститут референдуму, конституційний контроль, інститути парламентаризму, президента, територіального устрою, громадянства, місцевого самоврядування та ін. Вони суттєво відрізняються один від одного за кількістю правових норм, що в них містяться, специфікою регульованих відносин.

Виходячи з цього, інститути можуть бути розподілені на генеральні, основні і субінститути. До генеральних інститутів слід віднести: основи конституційного ладу; основи правового статусу особи; основи організації і функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. Ці інститути формуються в зв'язку зі специфікою окремих, найбільш широких різновидів суспільних відносин у предметі конституційного регулювання. Ці інститути адекватно відображають загальносистемні зв'язки. У них представлені всі види конституційних норм.

У ієрархії конституційних норм основні інститути відповідають другому рівню стосовно генеральних інститутів. Причому за обсягом і чіткістю юридичних параметрів вони найбільшою мірою відповідають класичній моделі правового інституту. Порівняно з генеральними інститутами вони вирізняються: а) більш вузькою предметною і функціональною спеціалізацією; б) ряд з них не включає всіх видів конституційних норм, не використовує усього розмаїття засобів і способів впливу на суспільні відносини; в) водночас вони забезпечують досить детальний і

цілеспрямований регулюючий вплив. Ці інститути відіграють значну роль у механізмі конституційного регулювання. Так, у межах генерального конституційного інституту основ організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування можна виділити такі основні інститути, як інститути парламентаризму, президента, конституційної юстиції, виконавчої влади, місцевого самоврядування тощо.

Усередині конституційних інститутів (генеральних і основних) виділяють відносно самостійні, спеціалізовані утворення – субінститути, які являють собою досить компактні спільності конституційних норм. До них відносять такі субінститути спільності конституційних норм, які закріплюють: основні соціально-економічні права; політичні права і свободи; гарантії основних прав і свобод; основні обов'язки громадян.

Є дещо спрощений варіант поділу конституційно-правових інститутів на прості й складні. Наприклад, інститут основ правового статусу людини і громадянина як складний інститут включає: інститут громадянства; інститут гарантування прав і свобод людини і громадянина. У правовому статусі іноземців, біженців, осіб без громадянства є своя специфіка. До простих інститутів можна віднести інститут депутатського запиту, інститут притягнення депутата до відповідальності. Вони належать до складнішого інституту – інституту парламентаризму.

Отже, можливі обидві класифікації конституційно-правових інститутів залежно від критерію різної кількості норм, які входять до інституту, обсягу суспільних відносин, що регулюються цими нормами.

Досить специфічним є інститут основ конституційного ладу України, який об'єднує норми, що закріплюють засади суспільного і державного ладу. Його норми впливають на суспільні відносини шляхом закріплення основ устрою суспільства і держави. Вони, як правило, не породжують конкретних правовідносин, але ж визначають головні політико-правові принципи, сутність правового впливу на всі сфери суспільного життя. Ці норми спрямовані до всіх суб'єктів конституційно-правових відносин, мають

конституційну форму вияву і є здебільшого нормами-принципами, нормами-завданнями, нормами-дефініціями, нормами-цілями. Норми цього правового інституту є основоположними для всіх інших інститутів конституційного права України, мають велике значення для всього правового регулювання, а не тільки в сфері конституційного права.

Свої особливості має інститут основ правового статусу людини і громадянина, норми якого впливають на суспільні відносини шляхом визнання державою прав і свобод особи. На конституційному рівні встановлюється система гарантій здійснення основних прав і свобод людини і громадянина. Реалізація конституційних прав громадян веде до виникнення конкретних правовідносин (трудових, сімейних тощо) і відповідно зумовлює одночасне застосування норм інших галузей права.

Норми конституційно-правового інституту, які визначають систему, структуру, форми і методи діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, здебільшого є нормами прямої дії, реалізуються в конкретних правовідносинах, їх суб'єктами є органи державної влади, зв'язок між якими ґрунтується на владі й підкоренні, чіткій визначеності компетенції різних гілок влади.

Інститут, який об'єднує норми, пов'язані з територіальним устроєм України, має особливості, зумовлені специфікою правового статусу суб'єктів цих державно-правових відносин, оскільки у складі України є Автономна Республіка Крим. Це конституційні норми, які містять положення про те, що територія України є єдиною, неподільною, недоторканною, цілісною, і будь-які зміни території і державних кордонів України без згоди народу України не дозволяються, що Автономна Республіка Крим є складовою частиною України і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання. Цей конституційно-правовий інститут набуває дедалі більшої ваги у політико-правовому аспекті у зв'язку з визначенням правового статусу Автономної Республіки Крим, статусу областей.

У межах конституційного права як провідної галузі права України з часом можливе формування таких важливих підгалузей права, як парламентське, муніципальне, виборче право. Висловлюється думка щодо становлення конституційно-процесуального права.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, конституційно-правові інститути – це відповідна система норм конституційного права, що регулюють однорідні і взаємопов'язані суспільні відносини, які утворюють відносно самостійну групу.

Можливі обидві класифікації конституційно-правових інститутів залежно від критерію різної кількості норм, які входять до інституту, обсягу суспільних відносин, що регулюються цими нормами.

IV. СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Конституційне право України – елемент правової системи держави. У свою чергу, воно є складною системою, що формується з багатьох взаємодіючих частин і елементів, які характеризують внутрішню структуру конституційного права і вирізняють його серед інших галузей права.

Структура конституційного права України зумовлена системними зв'язками між його нормами та інститутами, що перебувають у відповідній підпорядкованості один до одного. Нормам кожного конституційно-правового інституту притаманна внутрішня єдність, яка, в свою чергу, відрізняє їх від норм інших інститутів конституційного права.

Система галузі конституційного права України складається з найважливіших конституційно-правових інститутів, до яких насамперед належать інститути: основ конституційного ладу; основ правового статусу людини і громадянина; територіального устрою; основ організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування; безпосередньої демократії (вибори, референдум).

Характеристика системи конституційного права України зумовлює необхідність складових частин не лише всієї галузі права, а й кожного

конституційно-правового інституту в його системі. В основі співвідношення цих інститутів і їх взаємодії – реальне співвідношення і взаємодія тих сфер суспільних відносин, які є предметом конституційного регулювання.

Норми одного інституту створюють необхідні передумови для дії іншого або декількох інститутів, визначають їх зміст і спрямованість. Так, норми інституту основ конституційного ладу посідають перше місце в системі конституційного права України, оскільки в них містяться основоположні політико-правові принципи організації і функціонування держави та суспільства.

Норми інституту основ правового статусу людини і громадянина мають забезпечувати можливість для особи користуватися всім комплексом соціально-економічних, політичних, особистих і культурних прав та свобод. Вони безпосередньо пов'язані з нормами основ конституційного ладу. Це повною мірою стосується й інститутів територіального устрою, конституційної юстиції, норм, які визначають систему державної влади в Україні та місцевого самоврядування. Значне місце в системі конституційного права посідає інститут основ правового статусу людини і громадянина, тому що згідно з Конституцією людина, її права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю в державі й суспільстві, головною метою функціонування всіх державних та громадських структур.

Конституційно-правовий інститут, норми якого закріплюють територіальний устрій, створює необхідні передумови для правового устрою державного апарату, системи державних органів, органів місцевого самоврядування. У системі конституційного права України цей інститут передує інституту, що закріплює систему державних органів та органів місцевого самоврядування.

Система галузі конституційного права України тісно пов'язана зі структурою Конституції України. Але між ними є й відмінності, оскільки система галузі охоплює всю сукупність державно-правових норм, а система

Конституції України – лише частину цих норм, що виявляються в основному джерелі права України – Конституції України.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, конституційне право України – елемент правової системи держави, а система галузі конституційного права України складається з найважливіших конституційно-правових інститутів, до яких насамперед належать інститути: основ конституційного ладу; основ правового статусу людини і громадянина; територіального устрою; основ організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування; безпосередньої демократії (вибори, референдум).

V. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ І ЇХ ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Правовідносини є головним засобом, з допомогою якого вимоги юридичних норм втілюються в поведінці людей. Юридичні норми реально виявляють свої регулятивні властивості тільки тоді, коли вони починають функціонувати у правовідносинах. Саме у правовідносинах проявляється буття Конституції України, яке соціальне реалізується. Конституційно-правові відносини забезпечують зв'язок Основного Закону з найважливішими соціальними процесами і є результатом дії норм конституційного права. Але вони виникають із практичної діяльності суб'єктів державно-правових зв'язків. Питання конституційно-правових відносин – одна із суттєвих проблем конституційного права, оскільки вияв їх характеру, змісту та специфіки допомагає відокремити конституційне право України від інших галузей права, розкрити його функціональне призначення, особливості регламентованих ним правових зв'язків.

Конституційно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права України, змістом яких є юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права.

Таким чином, змістом конституційно-правових відносин є юридичний зв'язок між суб'єктами у формі прав і обов'язків, передбачених відповідною правовою нормою конституційного права, тобто соціальна поведінка учасників цих відносин. Останнім притаманні загальні риси, характерні для всіх правовідносин, адже будь-які з них є результатом впливу правової норми на відносини в суспільстві. Природа конституційно-правових зв'язків розкривається у змісті суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин. При цьому суб'єктивне право дає можливість суб'єкту діяти в межах, визначених нормою конституційного права України, на свій розсуд, і в необхідних випадках вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів правовідносин, у тому числі від державних органів та органів місцевого самоврядування. Конституційно-правові відносини є основою правового регулювання у сфері політико-державного управління, і це визначає їх головну роль у регулюванні суспільних зв'язків.

Водночас вони мають особливі риси, пов'язані насамперед зі специфікою предмета правового регулювання, суб'єктами правовідносин, механізмом їх реалізації, місцем у системі правових зв'язків тощо.

Конституційно-правові відносини відрізняються своїм змістом, виникають в особливій сфері відносин, які становлять предмет конституційного права України. Вони є різновидом політико-правових зв'язків, оскільки пов'язані з правовим регулюванням політико-правових процесів, і насамперед з реалізацією державними структурами владних повноважень, з поділом влади між цими структурами і взаємодією органів законодавчої, виконавчої і судової влади, з визначенням правового статусу людини і громадянина, функціонуванням політичних партій, інших суб'єктів політичного процесу.

Цим відносинам притаманний здебільшого імперативний характер, оскільки вони значною мірою пов'язані з реалізацією владними структурами своїх повноважень, взаємодією різних органів державного механізму.

Але конституційне право України врегульовує значне коло відносин, в яких зв'язки між їх суб'єктами ґрунтуються на рівності сторін, тобто застосовується диспозитивний метод регулювання взаємодії суб'єктів. У цьому насамперед виявляється демократичний потенціал конституційного права України.

У системі правовідносин конституційно-правовим відносинам належить провідне місце, оскільки вони визначають зміст правовідносин, що регламентуються іншими галузями права. Наприклад, правовідносинам громадянства притаманний постійний політико-правовий зв'язок громадянина і держави, вони визначають широкий спектр правовідносин громадянина в різних сферах суспільного життя, в тому числі трудових, цивільно-правових та ін. Правовідносини громадянства – підстава для участі громадянина у політичному житті країни, виборчому процесі тощо.

Конституційно-правовим відносинам властивий особливий суб'єктний склад, їх учасниками є і суб'єкти, які не можуть бути учасниками інших видів правовідносин, наприклад, народ України, населення Автономної Республіки Крим, адміністративно-територіальної одиниці у зв'язку з проведенням референдумів та ін.

Специфіка конституційно-правових відносин виявляється в особливості механізму реалізації їх суб'єктами своїх прав і обов'язків. Одні з них безпосередньо втілюються в цих правовідносинах, другі — через інші правовідносини. Так, положення Конституції України про те, що влада в Україні належить народові, конкретно реалізується через норми закону про всеукраїнський та місцеві референдуми, через закони про вибори, інші нормативно-правові акти.

Особливим видом конституційно-правових відносин є так званий правовий статус. Його характерна риса – чітка визначеність суб'єктів правовідносин. Але зміст взаємних прав і обов'язків суб'єктів конкретно не вказується, а визначається з великої кількості конституційно-правових норм.

До такого виду відносин належать статус громадянства, який розкривається в значній кількості правових норм.

Конституційно-правові відносини мають різний строк дії. Одні з них – постійні, більшість – тимчасові. До постійних, наприклад, належить статус громадянства, який припиняється зі смертю громадянина або його виходом з громадянства. До тимчасових насамперед належать державно-правові відносини, пов'язані з організацією і проведенням референдумів, виборів. Тимчасові правовідносини виникають, як правило, в результаті реалізації конкретних норм – правил поведінки.

У системі конституційно-правових відносин виділяються матеріальні і процесуальні. До перших належать зміст прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, до других – процедура реалізації матеріальних норм.

За цільовим призначенням розрізняють правоустановчі і правоохоронні конституційно-правові відносини.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є їх учасники, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є: народ України, населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці (при проведенні референдумів, виборів, реалізації інших форм прямого волевиявлення); Верховна Рада України; Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Президент України; комітети парламенту України, постійні комісії Верховної Ради Автономної Республіки Крим; народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад; Кабінет Міністрів України; Рада міністрів Автономної Республіки Крим; політичні партії та їх виборчі блоки; громадяни України; суди; прокуратура; Конституційний Суд України; Національний банк України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Центральна виборча комісія та ін.

Об'єктами конституційно-правових відносин є: суверенітет народу; державний і національний суверенітет; територія; конституційний лад та

його захист; людина, її права і свободи, обов'язки; влада; волевиявлення народу, населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці; дії державних органів і органів місцевого самоврядування; розподіл компетенції між владними структурами, між центром і регіонами; власність; питання громадянства; формування і діяльність політичних партій, громадських об'єднань, масових політичних рухів, інших суб'єктів політичного процесу тощо.

Виникненню конкретних конституційно-правових відносин передують юридичний факт. З нього починається реалізація конституційно-правових норм, і завдяки юридичному факту конкретний суб'єкт стає учасником цих правовідносин, має відповідні права та обов'язки.

Юридичні факти мають велике значення для практики конституційно-правового регулювання суспільних зв'язків. Від наявності чи відсутності відповідного юридичного факту залежить визнання чи невизнання права чи обов'язку відповідного суб'єкта державно-правових відносин. Так, факт підписання Президентом України указу про прийняття відповідної особи в громадянство України – юридичний факт у формі дії, правовим наслідком якої є визнання за цією особою правосуб'єктності в повному обсязі, у тому числі в сфері політичних відносин. Особливості конституційно-правових фактів зумовлені тими соціальними відносинами, які регулюються нормами конституційного права України. Це насамперед відносини політико-правового характеру, пов'язані з реалізацією волі народу, населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць з актуальних питань, конституційних прав і обов'язків. Юридичні факти – це обставини, з якими зв'язане все життя конституційно-правових відносин, їх виникнення, зміна, припинення.

Юридичні факти – численні, і їх можна класифікувати за різними ознаками. Найбільш обґрунтованою класифікацією юридичних фактів є класифікація, в основі якої – такі критерії: а) наслідки, які спричиняє юридичний факт: правоутворюючі, правозмінюючі, правосприяючі; б) форма

юридичних фактів: позитивні й негативні; в) характер дії юридичного факту: факти обмеженої, одноразової дії і факти-стани; г) характер зв'язку факту з індивідуальною волею особи: юридичні події, юридичні дії. Прикладом юридичного факту є утворення Президентом України Кабінету Міністрів України. Прикладами правозмінюючих фактів є: обрання Президента України, досягнення громадянином встановленого законом віку, набуття особою громадянства тощо. Правоприпиняючі факти припиняють конституційно-правові відносини одного порядку і спонукають становлення правовідносин іншого порядку. Позитивні юридичні факти викликають певні юридичні наслідки, а негативні — ні. У конституційному праві переважна частина юридичних фактів має позитивний характер. Прикладом негативних юридичних фактів є дострокове припинення повноважень народного депутата України в разі невиконання ним вимог щодо несумісності, втрата депутатського мандата при відмові скласти присягу.

Залежно від характеру зв'язку з індивідуальною волею осіб юридичні факти поділяють на дії і події. Події – це такі обставини, які об'єктивно не залежать від волі і свідомості людей, але вказівка на них у конституційних нормах надає їм юридичної значущості, пов'язує з ними міру можливої і необхідної поведінки громадян, іноземців, державних та інших структур. До юридичних фактів-подій відносять: народження або смерть фізичної особи; досягнення відповідного віку; настання відповідного строку (чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 р. – п. 3 Перехідних положень Конституції України); стан здоров'я (повноваження Президента України припиняються достроково у разі неможливості виконувати ним свої повноваження за станом здоров'я – п. 2 ст. 108 Конституції). Дії – це факти, які залежать від волі людей. Вони поділяються на правомірні і неправомірні. Правомірні, в свою чергу, поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Отже, конституційно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права України, змістом яких є юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права.

VI. ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Кожна галузь права має свої джерела. Це стосується і конституційного права. Термін «джерело права» юриспруденції відомий давно. Ще римський історик Тіт Лівій назвав Закони XII таблиць джерелом публічного і приватного права. Джерела права прийнято розрізняти: а) за матеріальним змістом (матеріальні умови життя суспільства, система економічних зв'язків, форми власності тощо); б) за ідеальним змістом (правова свідомість); в) за юридичним змістом (різні форми – засоби вираження, об'єктивація правових норм). Тому під джерелами права в юридичному значенні розуміється форма вираження, об'єктивація державної волі.

Основними видами джерел конституційного права в світі є нормативно-правові акти, судові прецеденти, правові звичаї, а інколи міжнародні і внутрішньодержавні договори. У свою чергу, нормативно-правові акти конституційного права поділяються на закони, нормативні акти виконавчої влади, нормативні акти органів конституційного контролю (нагляду), парламентські регламенти, акти органів місцевого самоврядування.

Система правових актів, які є джерелами конституційного права України, досить широка. Це Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим, закони, постанови Верховної Ради України, акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, декларації (насамперед Декларація про державний суверенітет України), Акт проголошення незалежності України, постанови Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, акти місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, регламенти тощо. Правові акти конституційного характеру має право приймати Центральна виборча комісія як орган державної влади.

Про це свідчить практика виборів Президента України у 1999 р., у процесі яких ЦВК прийнято цілу низку рекомендацій, обов'язкових до виконання.

Особливе місце серед джерел конституційного права України належить Конституції України, в якій закріплюються найбільш принципові державно-правові норми загального характеру. Вони мають установчий характер та найвищу юридичну силу, стосуються всіх сфер життя суспільства: політичної, економічної, соціальної, духовної. Таким діапазоном змісту своїх норм Конституція України суттєво відрізняється від інших джерел конституційного права. Важливо й те, що в ній визначається багато інших видів джерел цієї галузі національної правової системи. Норми Конституції України стосуються кожного громадянина, усіх суб'єктів суспільних відносин.

Джерелом конституційного права України є міжнародні договори. Конституція України (ст. 9) встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Види джерел галузі конституційного права України, як правило, досить стабільні. Вони чітко визначені в Конституції України та інших нормативно-правових актах. Але на даному етапі конкретні акти, які містять конституційно-правові норми, мобільні, дуже часто змінюються, скасовуються, новелізуються. Нестабільність конституційного законодавства зумовлюється як об'єктивними, так і суто суб'єктивними чинниками, труднощами перехідного процесу формування української державності.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, основними видами джерел конституційного права в світі є нормативно-правові акти, судові прецеденти, правові звичаї, а інколи міжнародні і внутрішньодержавні договори. У свою чергу, нормативно-правові акти конституційного права поділяються на закони, нормативні акти виконавчої влади, нормативні акти органів конституційного контролю

(нагляду), парламентські регламенти, акти органів місцевого самоврядування.

VII. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

На основі науки конституційного права склалася відповідна навчальна дисципліна. Конституційне право у тій чи тій формі вивчається на багатьох спеціальностях вищих навчальних закладів України. На спеціальностях «Правознавство» і «Політологія» навчальні дисципліни «Конституційне право зарубіжних країн» і «Конституційне право» є обов'язковими. Навчальний курс конституційного права зарубіжних країн складається із загальної та особливої частин. У загальній частині вивчаються основні поняття науки конституційного права, в узагальненому і порівняльному вигляді — основні інститути конституційного права зарубіжних країн. В особливій частині — основи конституційного права окремих країн: провідних держав світу, представників різних правових систем, учасників різних міжнародних об'єднань (наприклад, Європейського Союзу, Співдружності Незалежних Держав). Конкретні переліки таких держав визначаються навчальними планами і програмами вищих навчальних закладів.

До завдань конституційного права як навчальної дисципліни також належить розкриття основ конституційного ладу і його захисту, конституційно-правового закріплення суверенітету українського народу, політичного та ідеологічного плюралізму, народовладдя, конституційної відповідальності, поділу влади і взаємодії владних структур, закріплення верховенства права, роз'яснення положень верховенства Конституції України, прямої дії конституційних норм, підстави дії на території України міжнародних договорів, конституційно-правових основ проведення мовної політики тощо. Конституція вперше на конституційному рівні закріпила положення про те, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів

і національних меншин України. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Потрібно орієнтуватись у питаннях щодо конституційно-правового закріплення економічних основ конституційного ладу України. У Конституції України записано, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується, і це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктом права власності українського народу. Від імені українського народу права власності здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. У цих конституційних приписах досить вагомо підтверджується економічний суверенітет України. Причому держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

У навчальному курсі розкривається поняття державних символів України, їх сутність і призначення, характеристика законодавства, що регулює статус Державного Прапора України, Державного Герба України і Державного Гімну України.

Проблема прав людини і громадянина на сучасному етапі набуває дедалі більшого значення як у внутрішньополітичному, так і зовнішньополітичному аспектах. Тому потрібно досить чітко орієнтуватись у даній тематиці, оскільки вона пов'язана з конституційно-правовим забезпеченням прав і свобод особи, розвитком демократії в нашій країні, з формуванням правової держави і демократичного громадянського суспільства. Тому в навчальному курсі з конституційного права, суттєве значення надається питанням прав і свобод людини і громадянина, відповідності конституційного регулювання основ їх правового статусу міжнародним стандартам прав людини,

розкриваються принципи конституційного статусу громадянина, тенденції конституційного закріплення основних прав, свобод і обов'язків громадян країни, аналізуються громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і свободи, механізм їх захисту, особливості правового статусу в Україні іноземців і біженців, гарантії прав національних меншин. Значна увага приділяється гарантованості прав громадян в умовах надзвичайного стану. Дається поняття громадянства, перелічуються категорії осіб, які є громадянами України, аналізуються підстави набуття і припинення громадянства, громадянство дітей при зміні громадянства батьків, компетенція органів, які беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з громадянством, процедури з питань громадянства. Все це дає широкий діапазон світоглядних уявлень щодо однієї з найважливіших політико-правових проблем сучасності — права і свободи людини та громадянина.

Формування демократичного громадянського суспільства передбачає якісне конституційне регулювання основних його структур. Тому в межах навчального курсу аналізується правовий статус релігійних організацій, засобів масової інформації. Зокрема, висвітлюються права релігійних організацій та громадян, що пов'язані зі свободою віросповідання, розкриваються основи взаємовідносин державних органів і релігійних організацій, статус політичних партій, інших громадських об'єднань, порядок утворення і припинення їх діяльності, правові основи контролю держави за організацією і функціонуванням громадських об'єднань. Аналізуються правове становище засобів масової інформації, їх види, взаємовідносини з державою й особою.

У навчальному курсі розкриваються конституційні засади територіального устрою України. Особливо наголошується на конституційно-правовому статусі Автономної Республіки Крим, на принципах територіального устрою держави.

У межах навчального курсу аналізуються поняття, предмет та види референдумів в Україні, порядок їх підготовки і проведення, визначення

підсумків, правові наслідки звичайних референдумів і дорадчого опитування. Висвітлюються поняття виборчої системи і виборчого права, типи виборчих систем у світі, в Україні, розкриваються принципи виборчої системи, порядок призначення виборів народних депутатів України, депутатів місцевих рад, процедури голосування і підбиття його підсумків, умови й порядок проведення повторного голосування і повторних виборів, особливості виборів Президента України.

Аналізуються правовий статус Верховної Ради України, її структура, компетенція, функції, розглядається правове становище Голови Верховної Ради, комітетів, дається загальна характеристика правового статусу народного депутата України, депутатів місцевих рад, їх повноваження на сесіях, у постійних комісіях, у зв'язках з державними і громадськими об'єднаннями, виборцями, розкриваються гарантії депутатської діяльності, відповідальності депутатів. Висвітлюються правовий статус Президента України як глави держави, його компетенція, гарантії діяльності, правове становище Кабінету Міністрів України, місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

У межах навчального курсу аналізуються правовий статус прокуратури України, її завдання і функції, судова влада, система судів, порядок призначення і звільнення суддів з посади, принципи судочинства, компетенція Вищої ради правосуддя в Україні, її склад, статус Верховного Суду України. Наголошується на гарантіях незалежності і недоторканності суддів, вимоги щодо претендентів на суддівські посади, акцентується на тому, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Зосереджується увага на тому, що вводяться спеціалізовані суди, суддями яких можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів, що ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

У навчальному курсі розкривається правовий статус Конституційного Суду України згідно з Конституцією і новим Законом «Про Конституційний Суд України», аналізуються його склад, порядок призначення суддів, гарантії їх незалежності та недоторканності, повноваження Конституційного Суду, юридична сила його актів.

У навчальному курсі аналізуються Перехідні положення, які вперше знайшли відображення в Основному Законі України, їх значення для розвитку конституційного процесу.

Ознайомлення з національним конституційним законодавством відіграє суттєву роль у формуванні демократичного світогляду, патріотичного ставлення до правової системи своєї держави. Це дає змогу краще орієнтуватися в загальнотеоретичних проблемах, розширює політичний світогляд. Опанування цієї навчальної дисципліни необхідне для набуття широкого професійного світогляду, без якого не може бути повноцінного фахівця у сфері юриспруденції.

Конституційне право України вивчається не тільки на спеціальностях «Правознавство» і «Політологія», а й на усіх інших спеціальностях вищих навчальних закладів України, тільки зазвичай не як окрема дисципліна, а в контексті навчальних дисциплін «Основи правознавства» (освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст») чи «Право» (освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр»), що є обов'язковими дисциплінами циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки фахівців. У цьому разі в межах зазначених навчальних дисциплін крім інститутів конституційного права вивчаються також основні поняття науки конституційного права. Вивчення конституційного права має спиратися на знання основ теорії держави і права і бути основою опанування інших галузей системи права України — адміністративного, фінансового, цивільного, кримінального тощо. Вивчення міжнародного публічного права, своєю чергою, має спиратися на знання конституційного права зарубіжних країн.

Такою є загальна схема, яка в кожній країні і навіть у конкретному вищому навчальному закладі може мати свої особливості. Так, у деяких країнах основні питання конституційного права вивчаються в курсі публічного права, в Німеччині є навчальна Дисципліна з державного права, у Великій Британії конституційне право зазвичай об'єднується з адміністративним правом, У Франції вивчається дисципліна «Конституційне право і політичні інститути». За наявності відмінностей між ними всі такі дисципліни об'єднує проблематика теорії конституції, прав людини і громадянина й організації публічної влади.

Конституційне право як навчальна дисципліна має значно вужчий зміст, аніж конституційне право як наукова дисципліна. Навчальна дисципліна, на відміну від наукової, не передбачає з'ясування усіх деталей конституційно-правового регулювання суспільних відносин в Україні. Система навчальної дисципліни «Конституційне право» будується відповідно до системи найважливіших конституційно-правових інститутів, що розглядаються, в основному, у тій послідовності, в якій вони розміщені в Конституції України: загальні засади конституційного ладу; конституційний статус особи; основні форми безпосередньої демократії (вибори, референдум); Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади; правосуддя і прокуратура; територіальний устрій; місцеве самоврядування. Розкриттю змісту цих конституційно-правових інститутів передують розгляд питань щодо предмета і джерел конституційного права. У зв'язку зі зростанням ролі громадянського суспільства в Україні, розширенням обсягу конституційно-правового регулювання таких його інститутів, як політичні партії і громадські організації, у пропонованому підручнику виокремлено главу про ці інститути.

Іноді в навчальній літературі з конституційного права досить докладно аналізується правовий статус різних силових структур, хоча їх

організація і функціонування входять переважно до предмета адміністративного права. Загалом, якоїсь абсолютної межі між конституційним та адміністративним, як і іншими галузями права, немає. Конституційні принципи і норми є правовою основою інших галузей права. Зі збільшенням обсягу конституційно-правового регулювання суспільних відносин розширюється і перелік конституційно-правових інститутів.

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Конституційне право як навчальна дисципліна має значно вужчий зміст, аніж конституційне право як наукова дисципліна.

Навчальна дисципліна, на відміну від наукової, не передбачає з'ясування усіх деталей конституційно-правового регулювання суспільних відносин в Україні.

VII. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Конституційне право як складова правової системи держави є об'єктом дослідження спеціальної юридичної науки, яка називається наукою конституційного права. Ця наука досліджує конкретний зміст як національної галузі конституційного права, так і галузі конституційного права зарубіжних держав. Питання про предмет науки конституційного права є складнішим, аніж питання про предмет самої цієї галузі права, оскільки система науки конституційного права, тобто її основні складові, збігається із системою галузі конституційного права як сукупністю відповідних правових норм лише в основному. В системі науки є такі складові, яких немає в системі галузі. Це, наприклад, теорія конституціоналізму, теоретичні проблеми влади, демократії, правової держави, методи наукових досліджень тощо.

Кожна наука є системою знань про той чи той об'єкт у межах її предмета. Наукові знання існують у формі понять, категорій, ідей, гіпотез, концепцій, теорій тощо. Відповідно до предмета галузі конституційного права і

структури наукового знання можна виокремити три основні складові предмета науки конституційного права.

По-перше, знання про правове регулювання відносин між особою, суспільством і державою, що складаються на основі та у зв'язку зі здійсненням публічної влади. Це знання про конституції, закони та інші нормативно-правові акти, норми яких регулюють такі відносини, тобто це знання про право.

По-друге, знання про суб'єкти конституційно-правових відносин, реальну практику їх формування і функціонування. Звичайно, від науки конституційного права не вимагаються знання взагалі про особу (людину), суспільство чи державу. Такі знання формуються іншими науками — філософією, соціологією, політологією тощо. Однак хто такі громадянин, іноземець, особа без громадянства, біженець, виборець, депутат чи що таке національна меншина, територіальна громада, суб'єкт федерації, глава держави, парламент, уряд, муніципалітет тощо, як формуються і функціонують органи державної влади та органи місцевого самоврядування має знати передусім наука конституційного права.

По-третє, теорія конституційного права це не знання про конкретні правові норми, а ідеї, концепції, теорії, узагальнення, сформульовані наукою закономірності тощо та відповідний понятійно-категоріальний апарат.

Та чи та сукупність знань про навколишній світ може претендувати на статус науки лише тоді, коли відображає не всю багатоманітність відповідних явищ і процесів, а насамперед закони їх виникнення і функціонування. Закон це необхідний, істотний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами. Регулярна повторюваність вияву закону є закономірністю. Закони суспільного, у тому числі політичного, розвитку не діють з такою очевидністю й необхідністю, як закони природи. У природі закономірність або закон, передбачаючи причинно-наслідковий зв'язок, виключає випадковість або ж відводить їй другорядну роль. Суспільно-політичні явища характеризуються динамізмом, перебувають під впливом

багатьох випадковостей, у тому числі суб'єктивного чинника, а тому не можуть визначатися в межах суворо детермінованих причинно-наслідкових зв'язків. Закономірності суспільного розвитку проявляються лише як тенденції, що відображають необхідні та стійкі зв'язки між істотними сторонами явищ і процесів.

Поняття закону (закономірності) в соціально-гуманітарних науках означає загальне, стисло сформульоване теоретичне положення, яке визначає сутність соціальних, політичних і культурних явищ та об'єктивно існуючий між ними взаємозв'язок. Можна виокремити дві групи закономірностей науки конституційного права: закономірності функціонування суб'єктів конституційного права і закономірності діяльності з конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

У науковій і навчальній літературі з конституційного права рідко формулюються закономірності функціонування його суб'єктів. Зрештою, виокремлення закономірностей є проблемою, характерною для всіх соціально-гуманітарних наук. Прикладом формулювання закономірностей у науці конституційного права можуть бути узагальнення А. О. Мішина: «Аналізуючи існуючі в даний час системи обрання глав держав у зарубіжних країнах з республіканською формою правління, можна виявити наступну закономірність: чим більше парламент усунений від обрання президента, тим більша роль президента у здійсненні державного керівництва суспільством»; «Якщо співставити метод формування верхніх палат з обсягом їхньої компетенції і правовим статусом, то можна встановити наступну закономірність. Чим більше процес формування цих палат віддалений від виборчого корпусу, тим меншим є обсяг їхньої компетенції»; «Загальною закономірністю, притаманною усім зарубіжним країнам, є те, що парламент завжди працює відповідно до законодавчої програми уряду».

Слідом за А. О. Мішиним, жодним чином не претендуючи на категоричність, можна виокремити й інші закономірності науки конституційного права, наприклад: система організації влади суб'єктів

федерації відтворює федеральну форму правління; система організації публічної влади на місцях відтворює форму державного правління; реальний демократизм місцевого самоврядування визначається демократизмом існуючого в країні політичного режиму; депутат представницького органу, не зв'язаний партійною (фракційною) дисципліною, обстоює в ньому передусім часткові (власні і вузькогрупові), а не загальнонаціональні, інтереси.

Закономірності другої групи виявляються у тому спільному, що є в конституційно-правовому регулюванні суспільних відносин в різних державах, передусім у їхніх конституціях. За наявності значних відмінностей у політичному житті різних держав їхні конституції мають багато спільного за змістом, структурою, формою, способом прийняття. Так, усі або майже всі конституції у тій чи тій формі закріплюють принципи народного суверенітету, поділу державної влади, форму державного правління, форму державного устрою, права і свободи людини і громадянина тощо. В структурі конституцій виокремлюються розділи чи глави про вищі органи держави, права і свободи людини і громадянина, правосуддя та ін. Таке спільне в конституційно-правовому регулюванні суспільних відносин у різних країнах може розглядатися як закономірності.

Аналізуючи історичний розвиток конституційно-правового регулювання суспільних відносин, російський конституціоналіст Б. О. Страшун виокремлює три основні тенденції у цьому процесі : соціалізації, демократизації та інтернаціоналізації, які також можуть розглядатися як закономірності розвитку галузі конституційного права. Звичайно, формулюванням закономірностей не можна захоплюватися, вбачаючи їх мало не на кожному кроці, однак не можна їх і не виокремлювати, інакше втрачає сенс сама наука конституційного права, набуваючи суто описового характеру.

Виходячи з предмета конституційного права як галузі права і зазначеного про закономірності, можна дати наступне визначення предмета науки конституційного права. Наука конституційного права — це система

знань про закономірності правового регулювання і функціонування відносин між особою, суспільством і державою, що складаються на основі та у зв'язку зі здійсненням державної (публічної) влади. Змістовно наука вивчає проблеми систематизації, кодифікації, вдосконалення конституційно-правового законодавства, правового забезпечення державно-політичної діяльності тощо.

Складовими науки конституційного права є знання про конституційне право різних країн. Знання про систему національного конституційного права не є окремою, самостійною наукою, а вивчення такої системи не передбачає розкриття закономірностей цієї галузі права взагалі. Конституційне право України, отже, не є окремою наукою, а виступає складовою науки конституційного права. Як наукова дисципліна конституційне право України — це система знань про правове регулювання і функціонування відносин між особою, суспільством і державою, що складаються на основі та у зв'язку зі здійсненням публічної влади в Україні .

Наука конституційного права, як і будь-яка інша наука, має свої категорії, тобто загальні, фундаментальні поняття, що відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності та їх пізнання. Категорії науки конституційного права розкривають різні сторони правового регулювання здійснення влади в суспільстві. Відповідно до особливостей предмета науки конституційного права можна виокремити три групи її категорій. Це, по-перше, категорії загальної теорії права, які у трансформованій щодо її предмета формі використовуються наукою конституційного права: «право», «норма права», «інститут права», «правове регулювання», «метод правового регулювання» тощо. Відповідно категоріями науки конституційного права будуть «конституційне право», «конституційно-правова норма», «конституційно-правовий інститут» та ін. По-друге, категорії політичної науки: «політика», «політична влада», «політична система суспільства», «політичний інститут», «державна влада», «політична партія», «громадська організація» тощо.

Зв'язок науки конституційного права з політологією є досить тісним, оскільки вони мають спільний об'єкт дослідження — політичні відносини. Держава, як головний суб'єкт таких відносин, є об'єктом дослідження і науки конституційного права, і політології. Водночас низка категорій політології, наприклад, «політична еліта», «політичне лідерство», «політичний лідер», «політична культура», «політична свідомість» тощо, не використовуються наукою конституційного права, оскільки позначувані такими категоріями політичні явища і процеси не можуть бути об'єктами правового регулювання.

Хоча складовою правознавства є загальна теорія держави, політологія, на нашу думку, може розглядатися як теоретична основа науки конституційного права, оскільки значно повніше досліджує політичні відносини, що регулюються нормами конституційного права, ніж загальна теорія держави. Спорідненість науки конституційного права і політології виявляється, зокрема, в тому, що проблематика цих наук іноді розглядається в межах однієї наукової дисципліни. У Франції, наприклад, така дисципліна називається «Конституційне право і політичні інститути» і вивчається у вищих навчальних закладах.

Звичайно, наука конституційного права і політологія — це різні науки. Вже хоча б тому, що остання не вивчає право, а перша вивчає далеко не всі явища і процеси політичного життя суспільства. Відрізняються ці науки як за предметом, так і за методами дослідження об'єкта — політичних відносин. «Співвідношення науки конституційного права і політології (політичної науки), — пише В. М. Шаповал, — має свої особливості. Предметом політологічних досліджень є всі без винятку елементи політичної системи, предметом науки конституційного права — лише один з них — держава. Політологічні дослідження ґрунтуються на узагальнених підходах до свого предмета. У цьому вони подібні до теоретико-правових. Більшість розділів науки конституційного права конкретизована за змістом і має не тільки теоретичний, а й практичний характер. Відрізняється політологія від

юридичних наук, зокрема від науки конституційного права, також своїм апаратом наукового аналізу і пізнання».

По-третє, це власне категорії науки конституційного права: «конституція», «громадянин», «іноземець», «особа без громадянства», «права людини», «права громадянина», «конституційні гарантії», «депутат», «вільний мандат», «імперативний мандат», «депутатська недоторканність» та багато інших. Такі категорії використовуються іншими науками, але їх визначення і змістовне наповнення є прерогативою науки конституційного права. Щодо інших наук ця група категорій науки конституційного права виконує методологічну функцію. Найповніше уявлення про категорії науки конституційного права та їх систему дає конституція як основний закон держави.

Поряд з категоріями важливими інструментами пізнання політичних відносин та їх правового регулювання є методи науки конституційного права. Метод — це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Кожна наука використовує ту чи ту сукупність методів та їхні конкретні різновиди залежно від об'єкта, предмета, характеру (теоретичного чи емпіричного), мети дослідження. Сукупність методів дослідження, що їх застосовують у тій чи тій науці, називається методологією.

Є багато різних класифікацій методів пізнання. Виокремлюють, наприклад, методи експерименту, методи обробки емпіричних даних, методи побудови наукових теорій та їх перевірки тощо. Розрізняють також загальнонаукові і спеціальні методи. Методами, які мають загальнонауковий характер, тобто використовуються усіма науками, є: порівняння, аналіз і синтез, ідеалізація, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного тощо. Водночас окремі науки використовують спеціальні методи пізнання. У соціології, наприклад, це такі методи збирання інформації, як масове анкетування, інтерв'ю, експертні опитування, обробка документів тощо.

Кожна наука використовує як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Однак є такі методи дослідження, які зумовлюються передусім предметом науки і використовуються в ній у першу чергу. Йдеться, отже, не про методи конституційно-правового регулювання суспільних відносин, а про методи його наукового дослідження.

У науці конституційного права, як і в інших юридичних науках, широко використовується формально-юридичний метод, який полягає у формально-логічному аналізі правових норм. Він орієнтує дослідника на з'ясування структури правових норм, логічного зв'язку між елементами структури правової норми, між правовими нормами у межах окремого нормативно-правового акта тощо, але не передбачає аналізу суспільних відносин, урегульованих правовими нормами, тобто має формальний характер.

В. М. Шаповал як методи науки конституційного права виокремлює системний, структурно-функціональний і порівняльно-правовий методи. Система є визначеною сукупністю елементів, які перебувають між собою у таких відносинах і зв'язках, що утворюють певну цілісність. Основними ознаками системних утворень є однопорядковість, однорідність їх елементів та органічність, тобто нерозривні, зв'язки між ними. Під кутом зору системного методу або підходу (підхід є узагальненою характеристикою методу) принципи, норми й інститути конституційного права утворюють певну систему, в межах якої кожний з них займає визначене місце і всі вони взаємодіють. Системність конституційного права зумовлюється системним характером відносин, що є його предметом, політичних відносин загалом, які в поєднанні з їх суб'єктами становлять політичну систему суспільства.

Системний метод орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта (політичних відносин) і тих механізмів (правових норм), які її забезпечують, на виявлення багатоманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну конструкцію (науку). Водночас системний метод аналізу врегульованих нормами конституційного права політичних відносин (конституційно-правових відносин) вимагає докладного вивчення їх окремих

суб'єктів. Це досягається застосуванням поряд із системним методом структурно-функціонального методу.

Структурно-функціональний метод є однією з найважливіших форм застосування системного підходу. Він полягає у виокремленні елементів системи, з'ясуванні їхнього місця в ній, Особливостей їх функціонування та взаємозв'язків. Якщо у разі використання системного методу дослідження зорієнтоване на аналіз об'єкта як цілого, то за використання структурно-функціонального методу наголос робиться на елементах системи. У науці конституційного права структурно-функціональний метод допомагає визначити місце і роль кожного з державних, і загалом політичних, інститутів у механізмі здійснення влади. За допомогою цього методу розкриваються не лише конституційно-правовий статус політичних інститутів, а й реальний зміст їхньої владної діяльності. Тільки за допомогою структурно-функціонального методу можна з'ясувати фактичну компетенцію та реальне співвідношення органів державної влади, наприклад, парламенту й уряду, уряду і глави держави, в конкретній країні. Структурно-функціональний метод, отже, дозволяє співставляти формально-юридичний і фактичний статус суб'єктів конституційно-правових відносин.

Необхідність вивчення галузей конституційного права багатьох держав зумовлює широке використання наукою конституційного права порівняльного, або компаративного (від лат. *comparativus* — порівняльний), методу. В такій складовій науки конституційного права, як конституційне право зарубіжних держав, цей метод має першорядне значення. Він орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис систем конституційного права та їхніх елементів у різних країнах. При цьому акцент робиться спочатку на з'ясуванні спільного, оскільки відмінності між різнотипними конституційно-правовими системами можуть бути з'ясовані лише в разі існування у них певних спільних ознак. Велике значення порівняльний метод має і в дослідженні національної галузі конституційного права. Він дозволяє порівнювати національний і зарубіжний досвід конституційно-правового

регулювання суспільних відносин, запозичувати відповідні зарубіжні надбання, уникати помилок. Використання порівняльного методу створює можливість для визначення тенденцій і загальних закономірностей розвитку конституційного права.

У науці конституційного права порівняльний метод називається також порівняльно-правовим, оскільки йдеться про порівняння різних правових систем, норм, інститутів. Він використовується для порівняння правових систем як у просторі, тобто правових систем різних держав, так і за часом, тобто під кутом зору того, як та чи та правова система складалася, розвивалася і якою вона є тепер. В останньому випадку порівняльний метод виступає і як історичний.

Наука конституційного права використовує також інші методи, зокрема статистичний, за допомогою якого узагальнюється практика реалізації конституційно-правових норм та інститутів, з'ясовується ефективність їхньої дії, соціологічний, що передбачає вивчення громадської думки, проведення соціальних експериментів тощо.

Наука конституційного права виконує низку функцій, основними з яких є теоретична, методологічна, прикладна і виховна. Теоретична, або пізнавальна, функція науки конституційного права полягає в тому, що на основі вивчення конкретного змісту галузей конституційного права, їх окремих інститутів і норм наука розробляє різні теорії, концепції, ідеї, категорії, поняття, формулює закономірності розвитку самої галузі. Методологічну функцію наука конституційного права виконує щодо інших галузей права та інших наук, оскільки конституційне право є провідною галуззю системи права країни, його норми встановлюють основні принципи окремих галузей конкретної системи національного права — адміністративного, цивільного, кримінального права тощо, а понятійно-категоріальний апарат науки конституційного права використовується іншими науками.

Прикладна функція науки конституційного права полягає в тому, що конституційне право орієнтує особу, соціальні спільноти, органи влади та інших суб'єктів конституційного права в їх практичній діяльності. Досліджуючи процеси, пов'язані з реалізацією норм та інститутів конституційного права, з'ясовуючи їх ефективність, наука конституційного права формулює практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства, конституційно-правових відносин. Понятійно-категоріальний апарат науки конституційного права використовується у законотворчості.

Знання про політичну владу, правові механізми її організації і здійснення, основні громадянські права та обов'язки, які набуваються із вивченням науки конституційного права, є складовою світогляду особи, формують її політичну і правову свідомість, певні стереотипи поведінки і таким чином — політичну і правову культуру. У цьому полягає виховна функція науки конституційного права.

ВИСНОВКИ ДО ВОСЬМОГО ПИТАННЯ

Наука конституційного права — це система знань про закономірності правового регулювання і функціонування відносин між особою, суспільством і державою, що складаються на основі та у зв'язку зі здійсненням державної (публічної) влади. Змістовно наука вивчає проблеми систематизації, кодифікації, вдосконалення конституційно-правового законодавства, правового забезпечення державно-політичної діяльності тощо.

Методами науки конституційного права є системний, структурно-функціональний і порівняльно-правовий методи.

Наука конституційного права виконує низку функцій, основними з яких є теоретична, методологічна, прикладна і виховна.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Конституційне право — провідна галузь права України, що являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і регулюють суспільні

відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи, основи конституційного ладу України, статус людини і громадянина, територіальний устрій держави, форми безпосередньої демократи, систему органів державної влади і місцевого самоврядування.

2. Конституційні норми мають свою специфіку, яка впливає з особливостей суспільних відносин, які вони регулюють.

3. Важливою ознакою, притаманною виключно конституційним нормам, є їх найвища юридична сила. Вони є також, як правило, досить стабільними, і це має суттєве значення для стабільності конституційного ладу, забезпечення законності й правопорядку, стабільності правової системи України. Суттєве значення для характеристики конституційних норм має положення про те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, що гарантує можливість звернення до суду для захисту прав і свобод людини і громадянина на основі норм Конституції України.

4. Конституційно-правові інститути – це відповідна система норм конституційного права, що регулюють однорідні і взаємопов'язані суспільні відносини, які утворюють відносно самостійну групу.

5. Можливі обидві класифікації конституційно-правових інститутів залежно від критерію різної кількості норм, які входять до інституту, обсягу суспільних відносин, що регулюються цими нормами.

6. Конституційне право – елемент правової системи держави. Система галузі конституційного права складається з найважливіших конституційно-правових інститутів, до яких насамперед належать інститути: основ конституційного ладу; основ правового статусу людини і громадянина; територіального устрою; основ організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування; безпосередньої демократії (вибори, референдум).

7. Конституційно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права України, змістом яких є

юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права.

8. Основними видами джерел конституційного права в світі є нормативно-правові акти, судові прецеденти, правові звичаї, а інколи міжнародні і внутрішньодержавні договори. У свою чергу, нормативно-правові акти конституційного права поділяються на закони, нормативні акти виконавчої влади, нормативні акти органів конституційного контролю (нагляду), парламентські регламенти, акти органів місцевого самоврядування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 2. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Історія Українського конституціоналізму
 2. Конституція Пилипа Орлика: її зміст та значення для утвердження демократичних засад у сучасному державотворенні України
 3. Поняття і зміст конституціоналізму. Концепція конституційної України
 4. Причини виникнення конституції. Конституція як наслідок загальноєвропейської правової і політичної культури
 5. Універсали Української Центральної Ради
 6. Аналіз конституцій України радянського періоду
 7. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України. Конституція незалежної України 1996 р
 8. Сучасний конституційний процес в Україні
- Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.
2. Конституція (Основний Закон) України. Прийнята Верховною Радою УРСР 20 квітня 1978 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. Ст. 286.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
4. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 53. Ст. 799.

5. Андреев Д. Природне право у працях Лейбніца. *Юридична Україна*. 2012. № 5. С. 12-15.
6. Бабенко К. Участь парламенту у формуванні уряду: проблеми і перспективи конституційної реформи в Україні. *Юридична Україна*. 2012. № 1 (109). С. 12-17.
7. Барабаш Ю. Конституційна реформа і стабільність конституційного ладу: конфліктологічно-правовий аналіз системного взаємозв'язку. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 77-96.
8. Бевзенко В. Публічне правонаступництво: сутність, процедура та особливості. *Право України*. 2014. № 3. С. 75-90.
9. Белов Д. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 101-104.
10. Бориславська О. Конституційна реформа як шлях формування в Україні конституційної системи обмеженого правління (на основі досвіду європейської моделі конституціоналізму). *Право України*. 2014. № 7. С. 47-54.
11. Волинець В. Роль правоохоронної функції держави у державотворчому і правотворчому процесах в Україні. *Юридична Україна*. 2012. № 7. С. 4-10.
12. Журавель М. В. Основні рисі та принципи судового процесу в Гетьманщині другої половини XVII століття. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 1. С. 33-40.
13. Журавель М. В. Судове провадження при розгляді кримінальних справ у Гетьманщині в другій половині XVII ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 33-43.
14. Мацюк А. До питання засадничих аспектів функціонування сучасної держави. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 2. С.66-72.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Проведення аналізу минулого та сучасного українського конституціоналізму, а також визначення і характеристика основних етапів конституціоналізму в Україні, розглянути умови створення й прийняття документа під назвою «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», з'ясувати суть основних положень його, а також можливості практичної реалізації та важливості екстраполяції основоположних засад цього документа для розвитку сучасних державотворчих процесів в Україні.

ВСТУП

Науковий аналіз становлення та розвитку української державності через вимір конституціоналізму є досить важливим, оскільки сьогодні в Україні склалася непроста ситуація на тлі фінансово-економічної кризи, гальмування законодавчого процесу, жорсткого протистояння між різними політичними силами, конфронтації між президентом та урядом, зниження авторитету державних інституцій. Український конституціоналізм відносно недавно став предметом ґрунтовного дослідження у вітчизняній науці конституційного права. Термін «конституціоналізм» має декілька визначень, тому існують різні аспекти його висвітлення. По-перше, це політикоправова доктрина, що обґрунтовує необхідність встановлення конституційного ладу; по-друге, це правління, обмежене конституцією (конституційне правління); по-третє, це політична система, що спирається на конституцію та конституційні методи правління; по-четверте, це ідейно-політичний рух, спрямований на встановлення конституційного правління. Багатоаспектність терміна «конституціоналізм» дає можливість охарактеризувати його з різних сторін – теоретичної (через конституційні ідеї та теорії), практичної (через конституційну свідомість населення), нормативної (через конституційні норми, акти й інститути), організаційної (через конституційний порядок).

Конституціоналізм в Україні невід’ємно пов’язаний з процесом державотворення, оскільки формування правової демократичної держави базується на принципах конституціоналізму. В силу історичних, політичних, соціальних, етнокультурних та інших чинників доцільно досліджувати та розглядати конституціоналізм в Україні як ідейно-політичний рух, спрямований на встановлення конституційного правління. Конституціоналізм в Україні як конституційне правління та політична система, що спирається на конституцію та конституційні методи правління перебуває в процесі формування та розвитку.

I. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Умовно український конституціоналізм (як ідейно-політичний рух) можна розділити на такі періоди:

- період зародження (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.);
- науково-просвітницький період (XIX ст. – початок XX ст.);
- революційний період (1917-1919 рр.);
- радянський період (1919-1991 рр.);
- період незалежності (з 1991 р. до теперішнього часу).

Зародження українського конституціоналізму пов’язано, насамперед, з Національно-визвольною війною українського народу 1648-1654 рр. під проводом гетьмана Б. Хмельницького та Гетьманщиною. За часів Хмельницького з’явився ряд актів, що мали важливе конституційне значення та були спрямовані на побудову української державності: Зборівська угода (1649 р.), Переяславські (Березневі) статті (1654 р.), Гадяцький трактат (1658 р.). Так, за Зборівською угодою практично визначалася автономія козацької території в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств із столицею в Чигирині, з лише номінальним підпорядкуванням польській короні.

Територія козацької автономії поділялася на 16 полків (адміністративно-територіальних одиниць); при цьому українська старшина мала не лише

військову владу, а й права вищих цивільних чиновників, тобто повноваження щодо адміністративного управління.

Розуміючи, що самотійно здолати Польщу навряд чи вдасться, Б. Хмельницький змушений був звернутися за допомогою до московського царя Олексія Михайловича. Відповідно до Березневих статей Лівобережна Україна віддавалася під протекторат Московської держави, на правах автономії із збереженням військово-адміністративної системи на чолі з гетьманом та мала право підтримувати відносини з іноземними державами.

Проте незабаром козацька старшина та сам гетьман були розчаровані результатами Переяславського договору, що призвело до загострення відносин з Москвою. Українська старшина прагнула отримати від Москви допомогу в боротьбі з Польщею для звільнення України, Москва ж розглядала Україну як своє нове територіальне придбання і прагнула панувати в ній, як і в інших своїх провінціях та володіннях.

У 1655 р. Б. Хмельницький, розчарувавшись в участі московського уряду в українських справах, вирішив зробити ставку на допомогу з боку Швеції та Трансильванії (з метою звільнення України від Польщі та від впливу Москви). Б. Хмельницький, намагаючись розірвати стосунки з Москвою у 1656 р. уклав союз із Швецією і Трансильванією. Відповідно до договору гетьман обіцяв шведам виступати на боці Швеції проти будь-якого супротивника та домовився про поділ польських земель між Україною, Швецією та Трансильванією. В останні роки свого життя Б. Хмельницький рішуче проводив курс на звільнення й об'єднання в соборній Українській державі всіх етнічних українських земель.

Політику Б. Хмельницького продовжив гетьман І. Виговський, який у вересні 1658 р. уклав Гадяцький договір із Польшею з метою отримати допомогу у війні проти Москви. Відповідно до договору Україна поверталася до складу Польщі на правах повної автономії за назвою «Велике князівство Російське». Східна Україна (воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське) повинна була стати державним утворенням (із своїми

міністрами, скарбницею, грошовою одиницею) як і Велике князівство Литовське, а Сейм (орган законодавчої влади) мав бути загальним із Польщею і Литвою; при цьому главою Великого князівства Російського (тобто України) мав стати гетьман, який обирався б усіма станами; передбачалося, що збройні сили повинні були знаходитися в розпорядженні гетьмана; права католицької та православної віри зрівнювалися. У травні 1659 р. польський сейм затвердив Гадяцький договір, а у червні 1659 р. відбулася присяга Війська Запорозького польському королю. Але згодом у 1663 р. Гетьманщину було розділено на дві частини: Правобережну, гетьманом якої обраний П. Тетеря й яка залишилася під верховенством Польщі, та Лівобережну, гетьманом якої був обраний І. Брюховецький – під верховенством Москви.

За часів національно-визвольної війни 1648-1654 рр. та Гетьманщини як Б. Хмельницький, так й інші гетьмани та козацька старшина робили ставку не на широкі верстви українського суспільства, а на союзи з іноземними державами, які, у свою чергу, мали різні плани щодо України. Це було однією з вирішальних причин, з яких так і не вдалося домогтися створення незалежної української держави у той період. Але всі ці визвольні змагання дали певний поштовх до відродження національної української свідомості, вплинули на формування основних поглядів, ідей і моделей існування української державності.

Пізніше у квітні 1710 р. у м. Бендери було укладено Пакти та конституції законів і вільностей Війська Запорозького («Конституція Пилипа Орлика»). Незважаючи на те, що положення цього документа не було реалізоване (хоча формально він діяв на Правобережній Україні до 1714 р.), він мав важливе значення для формування українського конституціоналізму, оскільки в ньому були акумульовані ідеї, сформовані під впливом передових на той час західноєвропейських наукових доктрин, передбачав таку модель організації державної влади в Україні, яка базувалася б на засадах принципу

поділу влади (законодавча влада мала належати Раді, виконавча – Гетьманові, а судова – Генеральному суду).

Подальша історична доля українського народу склалася так, що з кінця XVIII ст. до початку XX ст. він був розчленований між Російською та Австрійською імперіями (Лівобережжя, Південь, Правобережжя та Слобожанщина ввійшли до складу імперії Романових, а Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття – імперії Габсбургів). Українці, розділені кордоном по р. Збруч, потрапили у становище національної меншини, з якою мало рахувалися. Фактично уряди Росії та Австрії здійснювали колонізаторську політику щодо українців. Створюючи нові органи влади та призначаючи на них представників інших панівних націй, правлячі кола обох імперій відсували українців на периферію суспільного життя, закріплювали за ними роль колонізованого народу.

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. в Україні ще існували сподівання на повернення до Гетьманщини (так, один з представників козацько-старшинського роду В. Капніст навіть склав проект відродження козацького війська). Українську ідею продовжували жити історико-етнографічні, публіцистичні та художні твори, що з'явилися у першій половині XIX ст., а також нові філософські та соціальні концепції, що поширювалися із Західної Європи.

У 30-40 роках XIX ст. культурно-просвітницька діяльність патріотичної української інтелігенції набула політичного забарвлення. Основною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки у конфедеративній спілці таких самих незалежних слов'янських країн.

Початок XIX ст. характеризувався також піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Найбільш помітні його вияви стосувалися освіти та культури. У той самий час одночасно з культурно-освітньою діяльністю в Західній Україні поширювався

революційний рух. Так, значна частина української молоді, співчуваючи польському повстанню 1830-1831 рр., вступала до польських революційних об'єднань, де обстоювала інтереси українського населення. Під час революції 1848 р. українська громадськість висунула вимогу поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цим об'єднаним землям широкої автономії у складі Австрії.

У XIX ст. – на початку XX ст. з'явився ряд конституційних документів, розроблених українськими вченими: Начерк Конституції Республіки Григорія Андруського (1848-1850 рр.), Проект оснований Устава українского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» Михайла Драгоманова (1884 р.), Основний Закон Самостійної України Миколи Міхновського (1905 р.), Конституційне питання і українство в Росії Михайла Грушевського (1905 р.). Про розвиток української національної свідомості на початку XX ст. свідчить поява українських національних політичних партій і громадських організацій, декларація в їх програмах вимог демократичного розв'язання національного питання у Російській імперії, що виводило визвольний рух на якісно новий рівень. Революційні події 1905–1907 рр. створили можливості для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов'язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній і вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стали визвольні змагання 1917-1921 рр., які увінчалися тимчасовим відродженням Української державності.

Період відродження національної Української держави у 20-ті роки XX ст. позначений появою значної кількості конституційно-правових актів, які передбачали різні моделі організації державної влади в Україні. До таких актів слід віднести Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 (20).11.1917 р., Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 9 (22).01.1918 р., Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918 р., Закони про

тимчасовий державний устрій України від 29.04.1918 р., Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою 13.11.1918 р., та ін. За Конституцією УНР 1918 р. в Україні встановлювалася парламентарна республіка, але вона не була реалізована, оскільки владу захопив Павло Скоропадський. За часів Гетьманату Скоропадського діяли тимчасові конституційні закони: Закон про тимчасовий державний устрій України від 29.04.1918 р. та Закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України від 01.08.1918 р. Незважаючи на те, що конституційні закони Гетьманату фактично закріплювали режим особистої влади гетьмана, вони містили деякі демократичні положення, наприклад, закріплювалися недоторканність особи та недоторканність житла, право на вільне обрання місця проживання, недоторканність власності, певні політичні свободи. Державотворча діяльність П. Скоропадського як гетьмана України та його уряду в період Гетьманату у 1918 р. була спрямована на створення міцної Української держави. Директорія зорганізувала повстання проти Скоропадського та, захопивши владу, скасувала закони і постанови гетьманського уряду, Україна знову проголошувалася республікою.

28 січня 1919 р. Трудовий Конгрес Народів України прийняв Універсал (Резолюцію про владу), що відігравав роль «малої конституції» соборної УНР. Розвиток України як незалежної держави було припинено в 20-ті роки ХХ ст. внаслідок окупації країни російськими більшовиками. На той час на території України діяло шість різних армій: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська та анархістська. У 1919 р. Київ п'ять разів переходив із рук в руки. Країну було поділено на декілька регіонів, які контролювалися військами різних держав. До 1921 р. тривав опір на території Західної України, але врешті-решт більшовики перемогли; на всій території України було встановлено владу рад і диктатуру пролетаріату. Настав радянський період розвитку України. За радянських часів в Україні прийнято чотири

конституції (1919, 1929, 1937 і 1978 рр.), але ці акти під кутом зору вимог теорії конституціоналізму можна вважати конституціями досить умовно.

Українські конституції радянського періоду практично копіювали положення Конституції СРСР, встановлювали «радянську» модель влади, яка заперечувала принцип поділу влади та незалежне правосуддя, а також закріплювали керівну роль комуністичної партії. Крім того, радянські конституції регулювали відносини людини та держави на засадах класової концепції прав людини без належного врахування міжнародних норм у галузі прав людини, без надійного гарантування прав і свобод людини та громадянина.

Важливим актом на шляху здобуття незалежності було прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., в якій проголошувалися невід'ємне право українського народу на самовизначення, нові принципи організації публічної влади, правового статусу людини та громадянина. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р. З 1991 р., коли Україна офіційно здобула незалежність, розпочався новий період у формуванні українського конституціоналізму. Український народ отримав право самостійно вирішувати питання свого майбутнього, можливість будувати подальшу модель конституційного розвитку країни.

Процес становлення правової державності в Україні на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний із втіленням в практику цінностей конституціоналізму, врахуванням у державотворчому процесі вітчизняного та зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

***Розвиток українського конституціоналізму періоду незалежності
умовно можна поділити на такі етапи:***

- до прийняття Конституції України 1996 р. (1991–1996 рр.);
- після прийняття Конституції України 1996 р. (1996–2004 рр.);
- етап реформування Конституції (з 2004 р.).

До прийняття Конституції України 1996 р. в Україні діяли окремі положення Конституції УРСР 1978 р. і радянського законодавства, які не суперечили новим відносинам (з деякими змінами та доповненнями), а також поступово створювалася нова законодавча і нормативно-правова база незалежної України. Цей період можна охарактеризувати як «посткомуністичний». Українські депутати всіх рівнів, урядовці та посадові особи у переважній більшості були членами або недавніми членами комуністичної партії. Незважаючи на те, що більшість громадян підтримували здобуття Україною незалежності, комуністична ідеологія ще зберігала велику кількість своїх прихильників, а значна кількість громадян України сподівалася на об'єднання у майбутньому України з Росією та Білоруссю у єдину союзну державу. Голову Верховної Ради Української РСР Л. Кравчука було обрано першим Президентом України. У Верховній Раді України розпочалися дебати щодо майбутньої конституційної моделі України. Над проектом нової Конституції України працювала Конституційна комісія. Незважаючи на те, що нову Конституцію ще не було прийнято, в Україні у 1994-1995 рр. відбулися дострокові парламентські та президентські вибори. У 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України було укладено Конституційний договір про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України, що створило умови для подальшого конституційного процесу в Україні. Нарешті 28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла Конституцію України, яка закріпила президентсько-парламентську республіку, унітарний територіальний устрій та автономний статус Криму.

З 1996 р. розпочався етап, коли положення Конституції України потребували реалізації та необхідно було приймати нові закони, які б конкретизували окремі норми нової Конституції. Закріплення на конституційному рівні поділу влади, верховенства права та закону, економічної, політичної, ідеологічної багатоманітності позитивно вплинуло на демократизацію суспільних процесів в Україні.

Але ситуація з часом ускладнилася внаслідок того, що різні політичні сили в Україні по-різному бачили майбутнє конституційного розвитку країни та прагнули пристосувати Конституцію під свої власні інтереси. Так, протягом 2002–2003 рр. до Верховної Ради України було внесено дванадцять законопроектів, що передбачали внесення змін до Конституції України.

Етап реформування Конституції України у часі збігся з президентськими виборами 2004 р. Так, 8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Конституції України». Зміни до Конституції України, які почали діяти з 1 січня 2006 р., змінили конституційний статус Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України. Ці зміни передбачають розширення установчих і контрольних повноважень парламенту стосовно уряду, що забезпечило зміну форми правління з президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. Але перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління мав певні негативні наслідки для України та виявив ряд недоліків. У 2006 р. відбулися чергові парламентські вибори, а вже у 2007 р. внаслідок парламентської кризи відбулися позачергові вибори до Верховної Ради України.

Нова модель перерозподілу повноважень між президентом, парламентом та урядом України, а також нова (пропорційна) система обрання до Верховної Ради України та місцевих рад із фактично закритими списками кандидатів показали свою недосконалість і неготовність української політичної верхівки до компромісу, співпраці задля реалізації національних інтересів українського суспільства. Крім того, система місцевого самоврядування потребує подальшого реформування за демократичними стандартами.

На жаль, в умовах кризових явищ, державний механізм, передусім український парламент, як законодавчий орган, виявився нездатним адаптуватися до сучасних політичних, економічних і соціальних реалій, системно впливати на суспільні (соціальні, економічні, політичні, морально-

духовні) відносини в Україні. Більше того, Верховна Рада України внаслідок своєї недієздатності стала фактором дестабілізації держави та суспільства, а також нездатною вирішувати складні проблеми розвитку української державності. В діяльності Верховної Ради України виявилися досить небезпечні тенденції для конституційного ладу України внаслідок того, що народні депутати переважно є представниками інтересів фінансово-промислових груп у парламенті, а не інтересів суспільства та держави в цілому.

Оскільки забезпечення демократії і прав людини є одним із головних призначень основного закону, відомий політичний філософ ХХ століття К. Поппер (1902–1994) вважав можливим змінювати конституцію лише за умови, що це не загрожуватиме її демократичному змісту. На думку ж нобелівського лауреата з економіки Ф. фон Гаєка, конституція забезпечує розділення влад відповідно до головних сфер політичного управління. У свою чергу, американський історик А. Шлезінгер (1917–2007) вважав конституцію документом, в якому відображаються фундаментальні цінності, тенденції і звичаї нації, які неможливо легко змінити, а французький політолог Р. Арон підкреслював в ній здатність регламентувати правила соціальних конфліктів, визначати основи громадянської єдності, встановлювати межі марнославним устремлінням людей.

Так, Рішенням Конституційного Суду України № 20-рп/2010 від 30.09.2010 р., Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8.12.2004 р. № 2222-IV було визнано неконституційним, таким, що втрачає чинність, а всі нормативно-правові акти мали бути приведені у відповідність до Конституції України від 28.06.1996 р.. На цьому етапі юридична модель форми правління української держави набула максимально-можливого «президентсько-парламентського змісту», а її політична модель – президентського змісту.

Зараз, країна стоїть на шляху до розбудови того самого, «ідеального» конституціоналізму. Як приклад, 2 червня 2016 року Верховна Рада України

остаточно затвердила закон, яким змінюються норми Конституції України щодо правосуддя. За даними, оприлюдненими на сайті парламенту, за цей закон проголосували 335 народних депутатів. Для остаточного затвердження конституційних змін необхідними були 300 голосів. Внесення змін до Конституції та ухвалення нової редакції Закону України «Про судоустрій та статус суддів» діють як основа для функціонування триваючої і до нині судової реформи. Дуже важливо, що створено новий Верховний Суд - із новою структурою і новим складом.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, розвиток українського конституціоналізму пов'язаний з основними етапами розвитку української державності та суспільства, а також суттєво ускладнюється негативними внутрішніми і зовнішніми чинниками. Ефективне функціонування державного механізму та розвиток конституціоналізму в Україні значною мірою залежать від належної взаємодії парламенту, уряду та президента, а також від діяльності судової системи, конституційної юстиції в межах правового поля.

Україна ще тільки стала на шлях створення демократичної та правової держави, яка б гарантувала дотримання основних прав і свобод людини та громадянина, а український конституціоналізм як політична система, що спирається на конституцію та конституційні методи правління, перебуває у процесі свого формування.

Для розвитку конституціоналізму важливим є не лише сам факт наявності конституції, а передусім втілення її положень у практику державотворення, реальний вплив конституції на становлення правової системи на демократичних засадах. Тому основними завданнями української держави на сучасному етапі є проведення системних реформ (конституційної, адміністративної, судової, податкової, фінансово-економічної, місцевого самоврядування) та забезпечення реального конституціоналізму, за якого права людини дійсно розглядалися б як найвища соціальна цінність.

II. КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА: ЇЇ ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗАСАД У СУЧАСНОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ УКРАЇНИ

Органічне, зумовлене його природою спрямування, українського конституціоналізму в майбутнє в жодному випадку не відсторонює його від минулого. Складний і багатоплановий процес державотворення та правотворення в сучасній Україні, безперервні пошуки оптимальної форми державного правління, суперечливий розвиток парламентаризму – це сьогоднішня, що поєднує минуле та майбутнє, спонукає до наукового осмислення державних і правових традицій, що перебуває за межами остаточної складової нашої історичної свідомості, містить протидію проти маніпулювання ними. Історико-правова цінність Конституції Пилипа Орлика полягає не лише в тому, що вона стала «першим конституційним актом в Україні». Конституція реалізувала потребу правової фіксації на найвищому рівні як мінімум трьох основних традицій – «народоправства», договірних відносин влади і народу, встановила тісніший зв'язок із ментальністю та традиціями європейських народів, європейськими й християнськими цінностями, постулатами. Відтак дослідження інтелектуального, прогностичного потенціалу, потенціалу державної та правової традиції Конституції Пилипа Орлика має на меті відтворення наскрізних історико-правових цінностей українського народу, усвідомленого прагнення до поглиблення взаємопорозуміння між людьми і пов'язаної з ним демократизації.

У зв'язку зі «закритістю» козацької теми в радянський час ця проблема ще недостатньо досліджена. Однак через те, що в радянський час існували певні обмеження на всебічне висвітлення козацької тематики, тому лише з 90-х років ХХ ст. до неї стало звертатись усе більше вітчизняних учених, зокрема правознавців. З наближенням 300-літнього ювілею ухвалення Конституції Пилипа Орлика усе актуальнішим стає розгляд цього політико-

правового документа як соціального й політико-правового явища, інтелектуального продукту європейської цивілізації загалом, логічного наслідку розвитку української правової та політичної культури, формального вияву української правової традиції. Саме у такому аспекті ми поставили за мету розглянути цей документ. Виклад основних положень. 5 квітня 1710 р., тобто трохи більше ніж через півроку після смерті І. Мазепи (22 серпня 1709 р. за ст. стилем), неподалік молдовського міста Бендери, Пилипа Орлика було обрано гетьманом України. Його відразу визнали шведський король і турецький султан. Зі шведським королем була укладена спеціальна угода, в якій він зобов'язувався не складати зброю доти, доки Україна не звільниться з-під московського ярма. Однак найцікавішим для нас є те, що тоді в Бендерах були прийняті «Пакти й Конституція прав та вольностей Війська Запорозького», які стали «першою європейською конституцією в сучасному її розумінні».

Такий конституційний акт з'явився не на порожньому місці. Це – логічне завершення тривалої еволюції політико-правової думки в тогочасному русько-українському суспільстві. Достатньо розвинене звичаєве право Давньокиївської держави втілювалося в XI–XII ст. у нормативні правові акти Ярослава Мудрого та його синів-спадкоємців («Руська правда», «Правда Ярославичів»). Сучасні дослідники зазначають, що, крім звичаєвого права, у «Руській правді» зібрані й «княжі устави». За формою та змістом вони ближчі до звичаєвого права, ніж до писаного закону. Законотворча діяльність органів державної влади була незначною і дуже обмеженою формуванням звичаєвого права. До первинних законодавчих документів тієї доби належали «княжі договори». Їх можна розділити на міжнародні, договори князів між собою, договори князів з народом. Давнє віче, яке функціонувало в княжій Україні-Русі у вигляді зборів громадян міста, землі (князівства) і розглядало та виносило ухвали, що поширювалися на означений адміністративно-політичний простір, на думку багатьох дослідників, у правовому сенсі доцільно вважати органом прямого народоправства, вагомою передумовою

для створення представницьких структур у подальшому. Отже, вже тоді в Україні означився правильний вектор перспективного правно-політичного розвитку держави – конституційний. Зазначимо, що в період Литовсько-Руської держави в основу відомого Литовського статуту (зокрема його третьої редакції) було покладено «Руську правду». Саме за третім варіантом цього закону, схваленому соймом у 1588 р. і систематизованому як юридичний акт в єдиний документ, тривалий час жила держава. Він набув чинності й на українських землях, які відійшли до Польщі. Литовський статут (1588 р.) завершив «процес уніфікації правних систем руських (українсько-білоруських) земель та литовського права. Замість розмаїтих локальних місцевих прав уперше було створене загальне «посполите право», єдине для всієї Литовсько-Руської держави».

Подальшим важливим кроком в усвідомленні українцями себе європейським народом з відповідними, юридично оформленими, правами й обов'язками, стала доба Хмельниччини. І хоча такого важливого нормативно-правового акта, як конституція Б. Хмельницький не прийняв, він заклав низку засадничих конституційних норм, ухвалених у вигляді міжнародних договорів, важливих актів державно-будівного характеру.

Особливу увагу Б. Хмельницький та його соратники приділяли такій важливій конституційній засаді, як визначення території, кордонів самостійної держави. Власне у протиставленні й непростому діалозі з поляками і були визначені первинні межі майбутньої незалежної Козацької держави.

І навіть договір з православною Московією (Переяславська угода), укладений 1654 р. від безвиході (зі заходу – католицька Польща, з півдня – ісламська Туреччина), залишав Війську Запорозькому достатньо широкі права: самостійність в адмініструванні та судочинстві, міжнародній політиці (із застереженням стосовно контактів з Польщею й Туреччиною), власну скарбницю з власною монетою, власні збройні сили. Отже, васальна залежність України від Московії була номінальною, хоча згодом, з обранням чергового гетьмана, ця самостійність суттєво обмежувалася. З початком

Північної війни (1700–1721 рр.) для козацької еліти стало очевидним, що у випадку перемоги Московії (з 1721 р. – Російська імперія) Україна остаточно втратить автономію, а козацтво – залишки вольностей і привілеїв.

Отже, рада, на якій П. Орлика обирали гетьманом, відбувалася під Бендерами, «на приличествующому тому акту елекциальном месте», в присутності запорожців, генеральної старшини й козацтва, що пішло за І. Мазепою, тобто цілком легітимно, відповідно до тогочасних правових норм. Одразу ж між новообраним гетьманом, виборцями та Карлом XII як протектором України був укладений договір «Пакти й Конституція прав та вольностей Війська Запорозького». У правознавстві він отримав назву «Конституція Пилипа Орлика». П. Орлик – не перший український діяч, хто в борні за незалежність звернувся за підтримкою до Швеції, однієї з наймогутніших на той час європейських держав. Контакти зі шведами започаткував ще Б. Хмельницький. Після його смерті ці зв'язки реанімував його наступник І. Виговський. 25 жовтня (ст.ст.) 1657 р. у Корсуні відбулася Генеральна військова рада з обрання нового гетьмана (І. Виговського). У її роботі взяли участь послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдови й Волощини, що засвідчує міжнародну вагомість і значущість українського питання. Було оформлено союзний договір (так званий Корсунський трактат) із Швецією, на основі якого король Карл X Густав зобов'язувався домагатися визнання незалежної України Польщею, прилучення до неї всіх західноукраїнських земель і «просунення границь Української держави аж до Пруссії».

Отже, «Пакти й Конституція» Пилипа Орлика були продовженням і поглибленням уже усталеної традиції рівних правовідносин між двома правосуб'єктами – Українською козацькою державою, з одного боку, і Швецією – з іншого. Залежності від Московії І. Мазепа намагався позбавитись, підтримавши Карла XII. Поряд з визнанням протекції Швеції над Україною основні засади Конституції Пилипа Орлика містили важливі договірні принципи між гетьманом і Військом Запорозьким (народ України),

що було характерно для західної правової традиції й принципово відрізнялося від ідей східного патримоніалізму. Відповідно до цієї угоди, Україна, переходячи під протекторат Швеції, мала змогу самостійно (як незалежна держава) укладати та розбудовувати і своє внутрішнє життя, і здійснювати зовнішні відносини. «Конституція» складається зі вступу (преамбули) і 16 статей, в яких стисло розкриті проблеми внутрішнього та зовнішнього життя тогочасної України. Спробуємо в межах можливого проаналізувати зміст цього унікального політико-правового документа. Вступ (преамбула до Конституції) є політико-правовим обґрунтуванням причин виходу І. Мазепи з-під влади Московії, обрання новим гетьманом П. Орлика і звернення до Карла XII з проханням взяти Військо Запорозьке (народ України) під королівську протекцію. Трактуючи історичний процес як «промисел Божий», автори «Конституції» виводять походження «козацького народу» від хозарів (один із тогочасних міфів), який ще до Володимирового хрещення прийняв християнство. Цим стверджувалась історична давність козацтва (українців) в Європі. Бог спочатку «підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями» народ козацький, але згодом, «за численні провини та гріхи», підпорядковував його Королівству Польському, де він зазнав багатьох принижень і кривд. Завдяки Божому провидінню, за підтримки короля Швеції Карла X, Б. Хмельницький «збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань...» Однак після смерті Б. Хмельницького «Московське царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї...».

На непохитне переконання укладачів Конституції, недотримання царським урядом освячених присягою міждержавних домовленостей і цілеспрямована політика Москви на ліквідацію Української козацької держави, перетворення волелюбних козаків і всього українського народу, який до того не знав кріпацтва, на «звичайних царських холопів», і підштовхнули І. Мазепу до розриву з «московитами» і переходу його на бік Карла XII.

Наголосимо, що нехтування міждержавними угодами дало пізніше підставу першому канцлеру об'єднаної Німеччини О. Бісмарку заявити, що «для Росії міжнародні домовленості менше вартують, аніж папір, на якому вони написані». То ж у преамбулі досить широко і ґрунтовно зауважується, що «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» є конституційною угодою, суспільним договором «між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також низовим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним Гетьманом...». «Публічна рада», «публічна ухвала сторін», «вільні вибори за давнім звичаєм і за стародавніми законами», «вільне голосування» і т.п. – цією, по суті, демократично-конституційною термінологією насичена вся друга половина «преамбули», що зайвий раз підтверджує європейсько-цивілізаційну зорієнтованість тогочасного українського козацтва.

В останніх рядках «преамбули» рада виборців висловлює вагоме, з прицілом на майбутнє, побажання новообраному гетьманові: «Щоб не тільки у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконанням пактів конституцій, підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького».

Основні засади Конституції Пилипа Орлика викладено у 16 статтях (параграфах), де сформульовано принципи побудови держави. Перший параграф присвячений питанню віри, основоположному для тогочасного

людського суспільства. Тут заявлено про православ'я як панівну релігію в Козацькій державі, а також про відновлення автокефалії Української Церкви.

Другий параграф констатує таку важливу і необхідну ознаку й умову державності, як її власна територія та кордони (стосовно кордонів України – їх визначила Зборівська угода 1649 р.). Гарантом територіальної цілісності Козацької (української) держави мав стати гетьман.

У третьому параграфі (в сенсі розвитку міжнародних взаємин) до гетьмана висувалася вимога відновити «давнє братерство» з Кримським Ханством «для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки – самі побоювалися нападу». Аргументувалася ця вимога хозарським (нібито) походженням козаків і давньою традицією співпраці з Кримом. Інша конституційна вимога до гетьмана – повернути вольності й матеріальні статки Війську Запорозькому Низовому (січовикам), разом з королем Швеції домогтися цього від Москви – на майбутніх мирних переговорах. П'ятий параграф стосується м. Терехтемирова. Оскільки воно «за давнім правом власності належало Низовому Війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шпиталю, то і зараз, коли б наша батьківщина звільнилася від Московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення його з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро». Особливо важливий для наших сучасників – шостий параграф, де сформульовано основні принципи управління та функціонування органів державної влади. Конституція Пилипа Орлика певною мірою ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад. Законодавча влада мала належати раді (парламенту), до складу якої входили полковники зі своєю старшиною, сотники, «генеральні радники від всіх полків» і «посли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь». Рада повинна була збиратися тричі на рік: на «Різдво Христове, Свято Великодня та Покрови, а також за рішенням Гетьмана». Усі важливі державні

справи гетьман як очільник верховної виконавчої влади мав попереду узгоджувати, «на власний розсуд нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Судовій владі присвячено сьомий параграф. Суд мав діяти незалежно, оскільки гетьман «не повинен карати сам... Із власної ініціативи і помсти, але таке порушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який і повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкоритися, як переможений законом».

У наступних параграфах відображено такі конституційні засади та вимоги:

– по-перше, визначався статус Генерального скарбника (міністра фінансів) і його місце в системі влади; обумовлювався невтручання у його діяльність жодної посадової особи в державі, у тому числі й гетьмана, регулювалися надходження до скарбниці держави з різноманітних джерел (передовсім від спільних володінь і земель Війська Запорозького) і видатків у такий спосіб, щоби не порушити прав тих, «чиї заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священиків, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб»;

– по-друге, Гетьман з обов'язку верховний командувач усього Війська Запорозького і відповідає за все, що діється в країні, на території Козацької держави «як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою», виборний принцип поширювався на полковий рівень, гетьман повинен дбати про те, «щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі»;

– по-третє, «встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових

службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків»;

– по-четверте, через спеціальних комісарів «здійснити Ревізію усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно: кому належить, згідно з законом, а кому не належить, користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам», (до речі у цій царині, однак, було багато порушень і зловживань);

– по-п'яте, упорядковувалося пересування Україною (містами, містечками та селами) офіційних осіб і забезпечення «охорони не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників, Сотників і значних Козаків, а також і Духовних осіб; (чимало з тих «подорожуючих» вимагали «незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону, а також підношення грішми»;

– по-шосте, наводився порядок в зборі податків, де траплялося чимало «порушень і несправедливостей»;

– по-сьоме, «силою цього Виборчого Акта ухвалюється, щоб столичне місто Русі, Київ, та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї, й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою».

«Пакти» підтверджені підписом Короля Швеції. Звернемо увагу на повний титул цієї вінценосної особи: «Ми, Карл XII, з ласки Божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Сканії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щеціна, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інгрії та Вісмарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії, Юліака, Клівії, Князь Гір і т.д.». Цей титул ще раз засвідчує, що Швеція справді належала до наймогутніших європейських держав.

Нагадаємо й інші ключові моменти цього важливого правового акта: «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування»; «Гетьманське самодержавство» мало бути обмежене

Генеральною радою, з якою гетьман мусив радитися «о всяких ділах публичних»; установлення суворого розмежування між державним скарбом і сумами, які перебували в особистому розпорядженні гетьмана; здійснення ревізії захоплених старшиною земельних маєтків і скасування всіх тягарів, покладених на селянство; скасування нена-висних народіві державних монополій, оренди й відкупів, ярмаркових податків й інших тягарів.

Як пересвідчуємося, ці державницькі тривоги, сумніви та вболівання розробників і укладачів Конституції співзвучні нинішнім суспільно-політичним реаліям. І в цьому певною мірою можна стверджувати, що правова традиція, закладена в Конституції Пилипа Орлика, справляє певний вплив на конституційні реалії сьогодення. Однак цей вплив своєрідний: його непросто збагнути і пояснити. Про безпосередню пряму дію не йдеться, що й зрозуміло: різні епохи, різні соціальні стани суспільства, різні сприйняття навколишнього світу та ін. І все-таки цей вплив простежується – вочевидь, на тонкому, ментальному рівні. Він привносить у суспільство живий козацький дух, який збуджує думку, налаштовує проти притлумленості та безправ'я більшості й злочинного свавілля меншості й спрямовує до пошуку виходу із цього жалюгідного становища.

Якщо розглянути дві Конституції – Пилипа Орлика та сучасної незалежної України, зауважимо чимало моментів і колізій, однаково притаманних таким віддаленим у часі історичним документам. Це, наприклад, слабкий контроль за надходженнями та видатками скарбниці (бюджету), свавілля старшинських земельних магнатів (нинішніх олігархів), всепроникаюча корупція і т. п. Правникам все це може стати матеріалом для інтелектуальних роздумів, аналізу, узагальнень, що сприятиме напрацюванню належної юридичної бази, необхідної для утвердження демократичних засад у нашому суспільстві. Однак звернемо увагу на ще одне важливе питання. Воно стосується правосвідомості населення. Глибше ознайомлення з Конституцією Пилипа Орлика свідчить, що тоді правосвідомість населення, передусім середньої верстви (рядових козаків,

селян-продуцентів, міщан-ремісників) була значно вищою, ніж сучасних українців, котрі ще не оговталися від перебування під пресом московського тоталітарного режиму. Це пояснюється високим рівнем, як на той час, освіченістю українців і давніми (ще від княжої Русі-України) демократичними традиціями. Таке умовне порівняння дає підставу вважати, наскільки ще залишається низьким відповідно до сучасних потреб рівень правосвідомості наших громадян. За роки незалежності в Україні, на жаль, ще надто мало зроблено і робиться для правового виховання населення, формування його правосвідомості й «правового почуття».

На сьогодні – це одна з найбільших і найскладніших проблем національної ідеології. Йдеться про охоплення різноманітними формами правового просвітництва всього суспільства, населення різних вікових груп, соціальних категорій, різних рівнів теоретичної підготовки. До цього процесу мали б бути максимально залучені телебачення, радіо, преса, науково-популярні видання та ін. Для його стимулювання необхідна ґрунтовна державна програма з відповідним фінансовим забезпеченням. Лише за достатнього рівня правосвідомості населення можна серйозно розглядати питання про побудову громадянського суспільства, політико-правову доктрину побудови Української держави і права, формування демократичних засад у сучасному державотворенні.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, унікальність Конституції Пилипа Орлика, насамперед, – у її формальному відображенні історико-правового процесу в Україні поч. XVIII ст. Український народ в умовах комплексної дії економічних, соціальних, культурних, геополітичних чинників підійшов до потреби переходу від традиційного українського суспільства, яке ґрунтувалося на ототожненні владних відносин і відносин власності, корпоративності й заздальгідь визначеного статусу членів суспільства, до прогресивнішої демократичної системи.

Відтак Конституція Пилипа Орлика відображає не лише спробу правової організації державної та правової традиції українського народу, а й зміни владних відносин. Значення цього процесу стосовно інших народів у тому ж столітті узагальнено описав Т. Прейн, ствердивши, що «незалежність Америки, якщо її розглядати тільки як відокремлення від Англії, була б справою невеликого значення, якщо б вона не супроводжувалась революцією в принципах і практиці управління». Саме в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. – юридичні витoki багатьох явищ, зокрема сучасного суверенітету українського народу, розподілу влад, парламентаризму тощо. Тому звернення до історичного досвіду цього документа – це звернення до державних і правових ідей, які становлять історико-правову основу для загальнонаціональної ідеї політичного характеру, ідеї, що виражає саму суть духу українського народу.

III. ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ. КОНЦЕПЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ УКРАЇНИ

Під **конституціоналізмом** розуміється теорія і практика державного правління, що ґрунтується на конституції. Конституціоналізм, отже, це водночас і державне правління, що ґрунтується на конституції, як законі основоположного характеру, і політико-правова теорія, яка обґрунтовує необхідність такого правління. Конституціоналізм охоплює також ідейно-політичний рух за запровадження конституційного правління. Ідея конституціоналізму виникла і оформилася у відповідну політико-правову теорію в ході буржуазних революцій XVIII ст. на основі ідей суспільного договору, природного права, народного суверенітету і поділу влади.

Згідно з ідеєю **суспільного договору** і відповідною теорією держава і право виникли в результаті свідомо укладеного договору між людьми. В розгорнутому вигляді теорія суспільного договору сформувалася в Західній Європі в ХУІІ-ХУІІІ ст. в період розкладу феодалізму і зародження буржуазних відносин. Вона слугувала ідеологічним обґрунтуванням

боротьби буржуазії з абсолютною Феодальною монархією. На противагу вченню про божественне походження держави, необмеженість її влади творці теорії суспільного договору — Т. Гоббс, Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Т. Пейн та інші доводили, що держава є результатом свідомої згоди людей, які для захисту свого життя, свободи, власності та інших благ поступаються на користь держави частиною своєї особистої свободи і таким чином переходять від природного до громадянського стану. Юридичною формою суспільного договору стала вважатися конституція, як закон основоположного характеру, що визначає організацію і функціонування державної влади.

Згідно з ідеєю **природного права** кожна людина від народження наділена певними правами, які зумовлені самою її природою і не залежать від волі держави. Ідея природного права з'явилася ще в античному світі. Найвищого розвитку вона набула в XVII-XVIII ст. як основна ідеологічна зброя боротьби прогресивних сил суспільства з феодальним ладом. Ідеологи Просвітництва Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є та інші широко використовували ідею природного права для обґрунтування необхідності обмеження абсолютизму, захисту людини від феодального свавілля. Вони доводили, що держава зв'язана природними правами, зобов'язана визнавати, дотримуватися і гарантувати їх.

Найважливішими природними правами ідеологи Просвітництва проголошували право на життя, право на свободу і право на власність. Ідея природного права знайшла відображення в американській Декларації незалежності (1776), творці якої одним із найважливіших природних прав проголосили право на прагнення до щастя: «всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до числа яких належать право на життя, на свободу і на прагнення до щастя». Ідея природного права є основоположною у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року: «Мета кожного політичного Союзу — забезпечення природних і невідчужуваних прав людини. Такими правами є свобода,

власність, безпека і опір гнобленню» (ст. 2). У подальшому в тій чи тій формі вона була відображена в конституціях усіх демократичних держав.

Відповідно до ідей суспільного договору і природного права **конституція** стала розумітися як **система обмежень державної влади шляхом проголошення і забезпечення прав і свобод людини і громадянина**. В цьому полягає **сутність конституції**. До природних прав, крім названих, конституції відносять також право на фізичну цілісність і недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на захист своєї честі й доброго імені, право на недоторканність житла та інші особисті права. Крім природних прав як прав людини конституції проголошують і закріплюють також права громадянина — право на участь в управлінні державними справами, виборче право, право на свободу об'єднань, право на звернення тощо.

Є також інші трактування сутності конституції, зокрема, як суспільного договору або як класового компромісу, що відображає співвідношення класових сил у суспільстві в конкретний історичний момент. Останнє трактування є характерним для марксизму. Кожне з трактувань сутності конституції тією чи тією мірою відбиває її властивості.

У конституційному праві визначенні організації і функціонування державної влади. Вирішальну роль відіграла ідея **народного суверенітету**, яка проголошує народ єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Поняття суверенітету вперше сформулював французький політичний мислитель XVI ст. Жан Боден. За Ж. Боденом, суверенітет (фр. *souverainete* — самостійність, верховна влада) — це абсолютна, постійна і неподільна влада. Абсолютність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада не знатиме жодних обмежень для виявів своєї могутності. Постійність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада існуватиме незмінно невизначено тривалий час. Неподільність суверенної влади проявляється в тому, що вона ні з ким не ділить своїх прерогатив, не може бути жодних органів, які стояли б над або поряд із нею.

Розглядаючи різні форми державного правління, Ж. Боден віддавав перевагу суверенній, тобто абсолютній, монархії, визнаючи носієм суверенітету (сувереном) монарха.

Видатний французький філософ і політичний мислитель XVIII ст. Жан-Жак Руссо, навпаки, визнавав носієм суверенітету народ. Основою будь-якої законної влади, вважав Ж-Ж. Руссо, є згода людей, виявом чого виступає суспільний договір. Сутність цього договору полягає в тому, що кожна людина віддає себе під вище керівництво загальної волі й тим самим стає її учасником. Вся влада таким чином переходить до її верховного носія, суверена, яким є всі учасники договору. Суверенітет, отже, належить народу.

Народний суверенітет, за Ж.-Ж. Руссо, — це влада, яка здійснюється загальною волею більшості і є неподільною. Суверенітет не може бути переданий окремій особі, він завжди належить народу й не може бути обмежений жодними законами. Цим самим Ж.-Ж. Руссо заперечував ідею поділу влади і представницьку форму її здійснення, однак його ідея народного суверенітету покладена в основу конституціоналізму. Конституції приймаються або безпосередньо народом (шляхом референдуму), або від його імені, проголошують народ єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі, визначають форми безпосереднього або опосередкованого здійснення народом влади.

Важливу роль у становленні конституціоналізму відіграла ідея поділу влади, згідно з якою державна влада має здійснюватися на основі розмежування її найважливіших функцій (законодавчої, виконавчої і судової) незалежними один від одного органами. Ідея поділу влади була висловлена ще Аристотелем, який говорив про три окремі частини держави: законодорадчий орган, посади, судові органи. За часів Середньовіччя цю ідею розвивав Марсиль Падуанський. Він доводив необхідність розмежування законодавчої і виконавчої влади держави, причому законодавча влада, на його думку, має визначати компетенцію та

організацію виконавчої влади. У подальшому ідея поділу влади набула обґрунтування у політичному вченні Дж. Локка. Реалізація головної мети політичного співтовариства — забезпечення свободи й дотримання законності, на думку Дж. Локка, вимагає розмежування владних повноважень держави між різними державними органами. У цьому зв'язку він розрізняв законодавчу, виконавчу і союзну владу. Законодавча влада має належати парламенту, виконавча — королю, який керує втіленням законів у життя, призначає міністрів, суддів та інших посадових осіб. Судову владу Дж. Локк вважав складовою виконавчої влади. Король і кабінет міністрів здійснюють також союзну, або договірну, владу: відають питаннями війни, миру та зносин з іншими державами.

Найповніше ідею поділу влади обґрунтував Ш.-Л. Монтеск'є. Він виходив з того, що політична свобода може бути лише там, де унеможливлено зловживання державною владою. Для запобігання зловживання владою необхідно здійснити її поділ на законодавчу, виконавчу і судову владу. Кожен із цих видів влади має конкретне втілення. Законодавча влада — це парламент, виконавча — монарх, судова — суд. Основна мета поділу влади полягає в тому, щоб уникнути зосередження влади в одних руках і зловживання нею. Щоб держава діяла як єдине ціле, три види влади мають співробітничати та урівноважувати одна одну. Визначальною в системі поділу влади є законодавча влада. У Ш.-Л. Монтеск'є ідея поділу влади сформульована як самостійне вчення. Цю ідею розвивав В. Блекстон. Ідея стримувань і противаг як повноважень кожної влади, що надають їм можливість урівноважувати та обмежувати одна одну, висунута у працях Ш.-Л. Монтеск'є і В. Блекстона, була найповніше розроблена і вперше втілена в Конституції США 1787 року Дж. Вашингтоном, Дж. Медісоном, А. Гамільтоном та ін. Ідея поділу державної влади є однією з найважливіших теоретичних засад

конституціоналізму. У тій чи тій формі вона реалізована в усіх демократичних державах.

Історично перші конституції визначали тільки організацію і функціонування державної влади та основи взаємовідносин держави і особи, проголошуючи і закріплюючи права і свободи людини і громадянина. Так, в основному тексті історично першої Конституції США, прийнятої 1787 року, йдеться про конгрес, президента, суди. 1791 року було прийнято перші десять поправок до Конституції США, в яких закріплено права і свободи людини і громадянина. З часом конституційно-правове регулювання поширилося, крім політичної, на інші сфери суспільного життя — економічну, соціальну, духовну. Виокремилися три основні групи суспільних відносин як предмет конституційно-правового регулювання: відносини з приводу засад організації суспільного життя; відносини з приводу організації і функціонування державної влади; відносини між державою і особою. Відповідно до цих складових предмета конституційного права можна дати таке стисле визначення конституції: конституція (від лат. *constitutio* — установлення, устрій; у Стародавньому Римі конституціями називали розпорядчі акти імператорів, які починалися словами *Res publicam constituere...* — «Римський народ установлює...») — **це система юридичних норм конкретної країни, що закріплюють засади організації суспільного життя, визначають організацію і функціонування державної влади та основи взаємовідносин держави і особи.**

Деталізація такого визначення здійснюється через конкретизацію його основних складових. Так, засади організації суспільного життя (іноді ця складова предмета конституційного права визначається як засади суспільного ладу) — це основні принципи організації суспільного життя в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах. Організація державної влади, відповідно до значення терміну

«організація», охоплює систему органів державної влади, порядок їх формування та відносини між ними (тобто форму державного правління і форму державного устрою), в основі взаємовідносин держави і особи лежить визнання і забезпечення державою прав і свобод людини і громадянина. Такі положення тією чи тією мірою включаються до визначень конституції і предмета конституційного права.

За формою конституція може бути єдиним актом, системою із кількох актів або сукупністю норм, що містяться у великій кількості джерел права — законах, актах глави держави й уряду, судових прецедентах тощо, а також конституційних звичаях. Конституції, що мають форму єдиного або кількох актів, називаються писаними, а ті, норми яких містяться у багатьох різних джерелах права, — неписаними. Конституції абсолютної більшості держав світу мають форму єдиного акта. Як єдиний акт конституція є основним законом (лат. *lex fundamentalis*, *leges fundamentalis*) держави, який наділений найвищою юридичною силою щодо всіх інших національних правових форм, приймається і змінюється в особливому, більш складному, ніж: звичайна законодавча процедура, порядку, і забезпечується підвищеною правовою охороною з боку держави. Ці юридичні властивості конституції включаються до її визначення як основного закону. З урахуванням юридичних властивостей конституції можна дати таке її визначення як основного закону: **конституція — це основний закон держави, який закріплює засади організації суспільного життя, визначає організацію і функціонування державної влади, основи взаємовідносин держави та особи, приймається і змінюється в особливому порядку, наділений найвищою юридичною силою і забезпечується державою підвищеним рівнем охорони.** Якщо конституційне регулювання охоплює також і місцеве самоврядування, то у визначенні конституції як основного закону держави можна говорити не про державну, а про публічну владу.

Враховуючи, що абсолютна більшість держав світу мають конституції у формі єдиного акта, терміни «конституція» і «основний закон» використовуються як синоніми. Формальне верховенство конституції у правовій системі полягає в тому, що конституція становить юридичну базу решти законів та інших нормативно-правових актів держави. В разі невідповідності норм звичайного законодавства конституції вони не мають юридичної сили.

Конституції можуть прийматися і змінюватися виборчим корпусом (шляхом референдуму), спеціально скликаним для цього представницьким органом (установчими зборами) або парламентом. За будь-якого способу прийняття і зміни конституції цей процес завжди є складнішим, аніж звичайна законодавча процедура. Підвищена правова охорона конституції з боку держави полягає в ускладненому порядку її зміни, наявності в країні органу судового конституційного контролю, встановленні державою підвищеної юридичної, у тому числі кримінальної, відповідальності за порушення норм конституції, посягання на конституційний лад.

Визначення конституції як основного закону держави не охоплює все багатоманіття конституцій зарубіжних держав. Є держави, які мають або мали конституції у формі не єдиного акта (основного закону), а кількох законів. Прикладами можуть бути Швеція і Фінляндія. Конституцію Швеції складають три основні закони: Форма правління від 27 лютого 1974 року, Акт про престолонаслідування від 26 лютого 1810 року і Акт про свободу друку 1949 року зі змінами від 27 лютого 1974 року. Раніше складовою Конституції Швеції був також Акт про Риксдаг від 28 лютого 1974 року. Конституцію Фінляндії до 1999 року склали чотири закони: Акт про форму правління 1919 року, Акт про парламент 1928 року, Акт про право парламенту контролювати законність діяльності Державної Ради і Канцлера юстиції 1922 року і Акт про Державний Суд 1922 року. 11 березня 1999 року було прийнято нову Конституцію Фінляндії, яка є єдиним актом і основним законом держави. Конституцію Австрії складають «Федеральний

конституційний закон» 1920 року, численні конституційні закони і звичайні закони, що містять конституційні положення. За формою конституція цієї держави вважається писаною не кодифікованою конституцією.

Ще складнішими є неписані конституції, які діють у Великій Британії, Новій Зеландії та Ізраїлі. В цих країнах немає конституції як єдиного правового акта найвищої юридичної сили або сукупності таких актів. Так, конституція Великої Британії складається із законів (статутів), прийнятих парламентом за звичайною законодавчою процедурою, судових прецедентів і конституційних угод (звичаїв). Серед законів, як складових британської конституції, називають, насамперед, закони про престолонаслідування 1701 року, про парламент 1911 і 1949 років, про членство в Палаті Лордів 1958 і 1968 років, про народне представництво (вибори) 1983 року, про надзвичайний стан 1920 і 1964 років, про громадянство 1981 року, законодавство про міністрів Корони, судоустрій, місцеве самоврядування та низку інших парламентських актів. Своєрідну «Біблію англійської конституції» складають правові акти, що є історичними документами: Велика хартія вольностей 1215 року, Петиція про права 1628 року, Білль про права 1689 року і Акт про престолонаслідування 1701 року. Вагому роль у конституційному регулюванні суспільних відносин відіграють судові прецеденти і конституційні угоди. Конституція Великої Британії, отже, є своєрідним політико-правовим феноменом. Схожою із британською за своїми складовими (закони, судові прецеденти, конституційні угоди) є конституція Нової Зеландії.

Своєрідною є конституція Ізраїлю. Її зміст і обсяг складають закони, прийняті парламентом за звичайною законодавчою процедурою, однак для зміни деяких із них потрібна не проста, як для зміни інших законів, а абсолютна більшість голосів членів парламенту. До основних актів, що складають конституцію Ізраїлю, належать одинадцять законів: Закон про Кнесет (парламент) 1958 року, Закон про державні землі 1960 року, Закон

про Президента 1964 року, Закон про Уряд 1968 року, Закон про державну економіку 1975 року, Закон про армію 1976 року, Закон про Єрусалим 1980 року, Закон про судочинство 1984 року, Закон про державного контролера 1988 року, Закон про людську гідність і свободу особи 1992 року, Закон про свободу занять 1992 року. До цих основних законів примикає низка інших законів: Закон про право повернення 1950 року, Закон про рівноправ'я жінок 1951 року, Закон про громадянство 1952 року та ін.

Яку б форму не мала конституція конкретної держави, її сутність залишається незмінною — вона повинна бути системою обмежень державної влади шляхом проголошення і забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Інакше той чи той акт не буде конституцією, хоча й може мати назву «конституція».

Соціальне призначення та роль конституції знаходять свій вияв у її **функціях**, якими є основні напрями впливу конституції на суспільні відносини. Функції конституції є багатоманітними, поширюються на всі сфери суспільного життя і виокремлюються за різними ознаками. За місцем і роллю конституції в суспільному житті розрізняють дві основні групи її функцій: соціальні функції, що виконуються у суспільстві, і правові, що реалізуються у системі права країни. Загальні соціальні функції конституції — політична, економічна, соціальна, культурна — виокремлюються залежно від основних сфер суспільного життя і полягають у регулятивному впливі конституції на суспільні відносини в цих сферах.

Правовими функціями конституції є установча, правотворча, системотворча, інтегративна, охоронна та ін. Установча функція полягає у встановленні найважливіших інститутів суспільства і держави, їх первинному юридичному оформленні. Правотворча — у встановленні норм, що визначають основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин, наділенні їх певними правами та обов'язками. Системотворча — у визначенні принципових вимог щодо призначення, змісту й методів галузей права, єдиних засад правотворчості і застосування

права. Інтегративна — в об'єднанні усіх ланок системи права в єдине ціле. Охоронна (правоохоронна) — у забезпеченні належної дії інститутів і норм конституції, системи права в цілому, за допомогою специфічного механізму відповідальності, в основі якого лежать конституційні санкції: визнання правових актів неконституційними, дострокове припинення повноважень органів влади та їхніх посадових осіб тощо. Серед соціальних функцій конституції найважливішою є політична, серед правових — установча, що об'єднує всі правові функції.

Можна виокремлювати й інші функції конституції. Головне її соціальне призначення полягає в тому, щоб інтегрувати суспільство на основі утвердження загальнолюдських цінностей, закріплення й гарантування найважливіших прав і свобод людини і громадянина, врегулювання організації і функціонування державної влади. У цьому відношенні найважливішою соціальною функцією конституції є інтегративна.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, під **конституціоналізмом** розуміється теорія і практика державного правління, що ґрунтується на конституції. Конституціоналізм, отже, це водночас і державне правління, що ґрунтується на конституції, як законі основоположного характеру, і політико-правова теорія, яка обґрунтовує необхідність такого правління. Конституціоналізм охоплює також ідейно-політичний рух за запровадження конституційного правління.

IV. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ. КОНСТИТУЦІЯ ЯК НАСЛІДОК ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У перекладі з англійської мови слово «конституція» означає «устрій», з латинської — «затверджую, установлюю». Незважаючи на те, що цей термін відомий ще з часів Римської імперії, акти, які дещо були схожі на

конституцію, були і в часи феодалізму (наприклад, Павійська Конституція 1037 р. Священної Римської імперії німецької нації та інші), однак у власному розумінні цього слова вони такими не були і не могли бути. З середніх віків залишились історичні пам'ятки — хартії, декларації та інші акти, які стали підґрунтям для майбутніх конституцій. Вони увійшли в історію саме тому, що відповідали початковим потребам суспільного життя в конституційних формах правління, і насамперед обмежували владу монархів, закріплювали засади рівності прав особи.

Основними теоріями походження конституцій є:

1) договірна теорія, яка виходить із того, що члени суспільства уклали договір, утілений в конституції, відповідно до якого встановлюються принципові основи існування суспільства та правила, за якими воно функціонує;

2) природно-правова теорія виходить із того, що конституція є проявом волі народу, його суверенітету;

3) теологічна теорія виходить із того, що конституція — втілення божественних приписів суспільству про правила життя;

4) теорія, що пов'язує виникнення конституції тільки з державною владою, відкидаючи народний суверенітет. Державна влада, згідно з цією теорією, сама себе обмежує шляхом закріплення в конституції меж своїх повноважень;

5) марксистсько-ленінська теорія, яка виходить із того, що конституція виражає волю не всього суспільства, а економічно панівного класу.

Поява конституцій — це результат тривалої і тяжкої боротьби між феодалізмом і абсолютизмом, з одного боку, і буржуазією, селянами та робітниками — з другого. У цілому ж конституції завершили створення такого механізму державної влади, який давав змогу управляти суспільними відносинами від імені народу, але в інтересах насамперед буржуазії. Водночас у перших конституціях були закріплені права і свободи громадян, які тепер є досить демократичними. Першою в світі Конституцією була

Конституція США 1787 р., а на європейському континенті — Конституції Франції і Польщі, прийняті їх парламентами 1791 р.

Необхідність прийняття конституцій була зумовлена і тим, що в державі значно розширився комплекс суспільних відносин, які підлягали правовому регулюванню. Кількість нормативних актів постійно зростала. У цій ситуації перші конституції були як своєрідний орієнтир у праві, основа правової системи, без них неможливо було забезпечити виконання законів великою кількістю людей, які не знали і не могли знати всіх законів держави.

Таким чином, конституції з'явились у зв'язку з необхідністю проголошення і гарантування прав і свобод особи, для забезпечення правових засад буржуазного правопорядку, закріплення позицій держав у міжнародних відносинах.

Традиційно вважається, що термін "*конституція*" використовується вже багато століть (від часу Стародавніх Греції та Риму) і походить від латинського слова "*constitution*" "*установлення*", "*лад*". Водночас побутує думка, що він бере початок від звороту "*rem publicum constituire*", з якого, зазвичай, розпочинались акти римських імператорів. Однак у науковій літературі майже до кінця XVIII століття цей термін вживався, переважно, як синонім форми держави, а точніше її ладу. І лише в епоху буржуазно-демократичних революцій поступово утверджується трактування конституції як сукупності правових норм.

На різних етапах розвитку суспільства існувало неоднозначне ставлення до конституції, різними були зміст, структура та форма. Це дає підстави стверджувати, що конституція це категорія історична, тому що кожному етапові розвитку держави та суспільства відповідає власна конституція. *Першу в світі неписану конституцію започаткувала Англія.* Це були два документи Велика Хартія Вільностей 1215 р. і Біль про права 1689 р. Вони діють і нині, єдиного Основного Закону Великої Британії немає.

Першою офіційною конституцією вважається Конституція США, прийнята 1787р. Вона також діє і сьогодні з незначною кількістю змін, доповнень та поправок.

У Європі перша офіційна конституція з'явилася в Франції 1791 р. Потім були прийняті Конституції Польщі та Іспанії.

У XIX ст. Конституції були в більшості країн Європи. Тут зберігалася влада монархів, щоправда, з певними обмеженнями.

Початок XX ст. ознаменувався прийняттям перших конституцій в азійських країнах (Іран 1906 р., Китай 1912 р.).

*Царська Росія, до складу якої належали й українські землі, не мала власної Конституції. Та у Росії в 1832р. був виданий п'ятнадцятитомний *Звід законів Російської імперії*, перший том якого становили Основні державні закони, котрі після затвердження їхньої нової редакції 23 квітня 1906 р. утворили, фактично, конституційний акт.*

Основні етапи становлення Конституції України

Конституційні традиції українського народу сягають глибини століть. Це і "Руська правда" (XI століття), і Статті Богдана Хмельницького (1654 р.), і Конституція Пилипа Орлика (1710 р.), інші нормативно-правові акти.

Найімовірніше потрібно вважати, що першим актом, який започаткував національне конституційне право, був IV Універсал Центральної Ради (січень 1918 р.), який політико-правовим чином оформив Україну як незалежну, самостійну, суверенну державу. На його основі було розроблено багато правових документів, зокрема й Конституцію УНР (1918 р.), яка хоч і не набула чинності, але стала своєрідним акумулятором традицій і надбань українського конституційного досвіду. Український конституціоналізм того часу досить плідно використав надбання світового конституціоналізму.

Так розпочався період становлення українського конституційного права, розвиток якого, на жаль, був перерваний встановленням промосковської державної влади, юридичним оформленням якої стали Конституції України радянського періоду 1919, 1929, 1937, 1978рр. Усі вони відповідали

конкретному етапові розвитку соціалістичного ладу, але мали й спільні риси проголошували народовладдя та зосередження всієї влади в руках Рад, закріплювали широкий перелік демократичних прав і свобод, скасовували приватну власність і інші соціальні перетворення. З формально-юридичного боку Конституції Радянської України відзначалися демократизмом, чіткістю формулювань, широкими соціальними гарантіями, що забезпечувало їхній порівняно високий світовий авторитет. Однак слабким їхнім місцем була декларативність більшості положень, відчутний пріоритет держави над особою, до того ж, втілюючи ідеї марксизму-ленінізму, вони були лише передавальним ланцюгом, своєрідним дублікатом Конституції СРСР.

Про окреме конституційне право України тоді навіть не йшлося. Та триумфальне верховенство радянської концепції конституціоналізму було ліквідоване з прийняттям *Декларації про державний суверенітет* від 16 липня 1990 р. і *Акта про проголошення незалежності України* від 24 серпня 1991 р.

Конституційний процес в Україні після здобуття нею незалежності пройшов такі етапи:

- 1) підготовка кількох нових проектів Конституції України, що відображали позиції різних політичних партій і угруповань;
- 2) створення Конституційної комісії та її робочих груп, які за період 1991-1996 рр. підготували та розглянули кілька проектів Конституції України;
- 3) винесення одного з проектів на загальнонародне обговорення, що тривало кілька місяців; аналіз результатів обговорення та внесення відповідних змін до тексту проекту Конституції України;
- 4) активізація роботи над проектом Конституції України після обрання Верховної Ради України нового скликання та Президента України в 1994 р.;
- 5) укладення в червні 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом України Конституційного договору;
- 6) підготовка нового проекту Конституції України.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ.

Отже, поява конституцій — це результат тривалої і тяжкої боротьби між феодалізмом і абсолютизмом, з одного боку, і буржуазією, селянами та робітниками — з другого. У цілому ж конституції завершили створення такого механізму державної влади, який давав змогу управляти суспільними відносинами від імені народу, але в інтересах насамперед буржуазії. Водночас у перших конституціях були закріплені права і свободи громадян, які тепер є досить демократичними. Першою в світі Конституцією була Конституція США 1787 р., а на європейському континенті — Конституції Франції і Польщі, прийняті їх парламентами 1791 р.

V. УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Універсали Української Центральної Ради — державно-політичні акти, грамоти-прокламації, які видавала Українська Центральна Рада для широкого загалу. Всього УЦР видала 4 Універсали, які визначили етапи Української держави — від автономної до самостійної.

Перший 10 (23) червня 1917 Декларував проголошення автономії України у складі Росії; визначав, що головним джерелом влади в країні є український народ.

Другий 3 (16) липня 1917 Був певним кроком назад, компромісом із Тимчасовим урядом. Проголошував, що остаточно форму автономії України буде вирішено Установчими зборами Росії.

Третій 7 (20) листопада 1917 Проголосив Українську Народну Республіку: Україна не відокремлювалася повністю від Росії, але вся влада належала тільки Центральній Раді та Генеральному Секретаріату

Четвертий 9 (22) січня 1918 Декларував незалежність України. УНР проголошувалася «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу».

Умови першого універсалу -

- 1) Проголошення автономії України в складі Росії;
- 2) Джерелом влади в Україні є український народ;
- 3) Управління України має здійснювати всенародні українські збори (сейми або парламент);
- 4) Українські збори приймають закони, і тільки ці закони діють на території України;

Висловлювалася надія, що неукраїнські народи, які проживають на території України, разом з українцями будуть будувати автономний устрій.

I Універсал оголошено на другому Всеукраїнському Військовому З'їзді;

Після того, як у травні 1917 року Тимчасовий уряд відмовився надати автономію України (навіть не негайно, а в перспективі), Центральна Рада, виходячи з принципу «ні бунту, ні покірності», прийняла рішення прийняти I Універсал ("До українського народу, на Україні і поза її сущому "). Текст Універсалу був зачитаний В. Винниченком 10 (23) червня 1917 на II Всеукраїнському Військовому З'їзді. Згідно з I Універсалом проголошувалася автономія України у складі Росії («не відділяючись від всієї Росії ... народ український має сам порядкувати своїм життям»). Законодавчим органом повинні були стати Всенародні Українське Збори (Сейм), що обираються загальним, рівним, прямим, таємним голосуванням. Всі кошти, отримані від збору податків, відтепер повинні були залишатися в Україні. Враховуючи багатонаціональний склад України, Універсал закликав українських громадян до злагоди і порозуміння. Українська Центральна Рада брала на себе відповідальність за поточний стан справ у державі, були запроваджені додаткові збори з населення на користь Ради, але не ставилася вимога про припинення платежів у загальноросійський бюджет. По проголошенні автономії 15 (28) червня 1917, було створено уряд (Генеральний Секретаріат). У відповідь на I Універсал Тимчасовий уряд 16 (29) червня виступив з відозвою «Громадянам України», в якому запропонувало громадянам українцям розвивати земське і міське самоврядування.

II Універсал –3 липня (16 — за новим стилем) 1917 — зафіксував наслідки домовленостей між УЦР і Тимчасовим урядом: останній визнавав УЦР і Генеральний Секретаріат як крайовий орган України і водночас Генеральний Секретаріат ставав органом центрального уряду. Зі свого боку, УЦР визнавала Всеросійські установчі збори, а до їх скликання зобов'язувалася не робити самовільних кроків до здійснення автономії України.

Умови:-

- 1) Центральна Рада має поповнитися представниками від інших народів, які живуть в Україні;
- 2) Поповнена Центральна Рада утворює Генеральний Секретаріат, склад якого затверджує Тимчасовий Уряд;
- 3) Центральна Рада починає розробку закону про автономічний устрій України, який має бути затверджений установчим збором. До затвердження цього закону, УЦР зобов'язується не здійснювати автономії України;
- 4) Формування українського війська здійснюється під контролем Тимчасового Уряду.

Рішення I Універсалу в Петрограді були сприйняті із занепокоєнням. Зважаючи на політичну кризу, обумовлену масовими демонстраціями, поразку російської армії на Південно-Західному фронті і, як наслідок, втрату Галичини, Тимчасовий уряд не міг діяти виключно силовими заходами, оскільки на захист Центральної Ради могли стати фронтові українізовані частини і велика частка населення України. Крім того, збройний конфлікт міг призвести до розколу серед політичних сил Росії. У зв'язку з цим Тимчасовий Уряд пішов на переговори з Центральною Радою, для чого 28 червня до Києва відправилися урядова делегація у складі О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. У результаті переговорів було досягнуто компромісу. Зокрема, Тимчасовий уряд визнав теоретичну можливість отримання Україною автономії, а Центральна Рада зобов'язувалася

самостійно (без рішення Всеросійських Установчих зборів) автономію не вводити; Тимчасовий уряд дозволив створення національних українських військових частин, але при цьому організуватися вони повинні були з дозволу та під контролем Тимчасового уряду, при цьому українські частини залишалися у складі єдиної російської армії. Ці умови повинні були бути зафіксовані у спеціальній постанові Тимчасового уряду Універсалі Центральної Ради. Досягнутий компроміс викликав у Росії урядову кризу, на знак протесту проти будь-яких поступок українцям троє міністрів-кадетів вийшли з уряду, однак постанова все-таки було прийнято. 3 липня 1917 Тимчасовий Уряд відправив до Києва телеграму з постановою «Про національно-політичне становище України», зміст якого збігалось зі змістом підготовленого до оголошення II Універсалом. У той же день на урочистому засіданні Української Центральної Ради II Універсал був зачитаний (опублікований українською, російською, єврейською та польською мовами). Універсал стверджував, що «ми, Центральна Рада, ... завжди стояли за те, щоб не відокремлювати Україну від Росії». Генеральний Секретаріат оголошувався «органом Тимчасового уряду», його склад затверджує Тимчасовий Уряд. Визнавалася необхідність поповнення Ради за рахунок представників інших національностей, що проживають на території України. За військового питання приймалася можливість прикомандирування представників Україна кабінету військового міністра та Генштабу. Формування українських військ має здійснюватися під контролем Тимчасового Уряду.

III Універсал.

7 листопада (20 — за новим стилем) 1917 — проголосив Українську Народну Республіку (УНР), формально не пориваючи федеративних зв'язків з Росією, і демократичні принципи: свободу слова, друку, віровизнання, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи й помешкання; оголосив національну автономію для меншин (росіян, поляків, євреїв), скасував смертну кару, а також право приватної власності на землю й визнав її

власністю всього народу без викупу, установив 8-годинний робочий день, оголосив реформу місцевого самоврядування, визначив 9 січня 1918 днем виборів до Українських Установчих Зборів, які мали бути скликані 22 січня 1918.

Умови:-

- 1) Україна проголошується Українською Народною Республікою, не відділяючись від Росії;
- 2) До установчих зборів в Україні вся влада належить УЦР та Генеральному Секретаріату;
- 3) Скасовується право приватної власності на землю;
- 4) УЦР починає мирні переговори з Німеччиною та її союзниками;
- 5) Впроваджуються демократичні свободи: свобода мови, свобода друку та ін.;
- 6) Запроваджується 8 годинний робочий день;
- 7) Встановлюється державний контроль над виробництвом;
- 8) На грудень призначаються вибори до всеукраїнських установчих зборів.

IV Універсал.

9 січня (22 січня за новим стилем) 1918 — проголосив УНР «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу», а виконавчий орган, Генеральний Секретаріат — Радою Народних Міністрів. Він замінив постійну армію міліцією, доручив провести вибори народних рад — волосних, повітових і місцевих, установив монополію торгівлі, контроль над банками, підтвердив закон про передачу землі селянам без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі. Доручив Раді Народних Міністрів продовжувати розпочаті переговори з Центральними державами і довести до підписання миру; закликав усіх громадян УНР до боротьби з більшовиками.

Умови -

- 1) УНР проголошується незалежною, вільною суверенною державою українського народу;
- 2) З усіма сусідніми країнами УНР прагне жити у мирі та злагоді;
- 3) Влада в Україні належить народу України, від імені якого, допоки не зберуться українські Установчі збори, буде правити ЦР;
- 4) Піддано жорстокій критиці політику більшовиків, яка веде до громадянської війни;
- 5) УЦР зобов'язується вести боротьбу проти прибічників більшовиків в Україні;
- 6) УЦР зобов'язувалась негайно почати мирні переговори з Німеччиною;
- 7) УЦР планує провести земельну реформу в інтересах селян;
- 8) Держава має встановити контроль над торгівлею та банками

III і IV Універсали поставлено на голосування членами Малої Ради, чим надано їм значення законопроектів.

Директорія УНР не зберегла практику оголошення Універсалів. Замість Універсалів почали видавати декларації.

Після жовтневої революції в Петрограді, на території України більшовики встановили радянську владу в деяких прифронтових містах, почалася громадянська війна між прихильниками радянської влади і прихильниками Тимчасового уряду. Спочатку Центральна Рада займала нейтральну позицію, але незабаром приступила до активних дій і змогла встановити свою владу на більшій частині України. У листопаді верховенство влади Центральної Ради визнали Київський, Катеринославський, Одеський, Полтавський комітети РСДРП (б), ряд Рад робітничих і солдатських депутатів міст України, всі селянські Ради. Продовжуючи свою державотворчу лінію, Українська Центральна Рада (УЦР) 7 (20) листопада 1917 затвердила III Універсал, в якому проголосила Українську Народну Республіку (УНР) у складі федерації вільних народів, формально не пориваючи федеративних зв'язків з Росією, і демократичні

принципи: свободу слова, печатки, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи і житла; оголосила національну автономію для меншостей (росіян, поляків, євреїв), скасувала смертну кару, як і право приватної власності на землю й визнав її власністю всього народу без викупу, встановила 8-годинний робочий день, оголосила реформу місцевого самоврядування. Під владу Центральної Ради переходить 9 губерній: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська (без Криму). Долю деяких суміжних з Росією областей і губерній (Курщина, Холмщина, Воронежчина тощо) передбачалося вирішити в майбутньому. На грудень призначалися вибори у Всеукраїнське Установчі Збори, до обрання якого вся влада належала Центральній Раді та Генеральному Секретаріату. Однак Україна все ще не претендувала на абсолютний суверенітет, так як передбачалося, що жовтневі події в Петрограді — це змова, яка незабаром буде ліквідована. На території України залишалися в силі всі закони, постанови і розпорядження Тимчасового Уряду, якщо вони не були скасовані Центральною Радою або Генеральним секретаріатом. Залишалися всі колективні урядові установи і всі чиновники, призначені Тимчасовим Урядом до майбутніх змін в законодавстві Української Народної Республіки.

ВИНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Отже, Універсали Української Центральної Ради — державно-політичні акти, грамоти-прокламації, які видавала Українська Центральна Рада для широкого загалу. Всього УЦР видала 4 Універсали, які визначили етапи Української держави — від автономної до самостійної.

VI. АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Конституційний розвиток України пройшов довгий шлях ще з часів створення першої держави на теренах України – Київської Русі, але надзвичайно важливим у цьому розвитку був період радянської влади на Україні, оскільки саме тоді в перелік історичних джерел конституційного

права було додано чотири основних закони – соціалістичні конституції Радянської України 1919, 1929, 1937 і 1978 років.

Вважається що першою Конституцією України є Конституція Пилипа Орлика та статті та інші акти Б. Хмельницького. Але першим актом, який безпосередньо започаткував саме національне право України, можна вважати IV Універсал Української Центральної Ради (1918). Він політико-правовим чином сформував, проголосив Україну як незалежну, самостійну і суверенну державу. На основі Універсалу було розроблено цілий ряд документів українського ренесансу, зокрема Конституцію УНР 1918 р., яка хоч і не була введена в дію, однак стала своєрідним акумулятором традицій надбань українського правничого досвіду.

Тогочасний український конституціоналізм досить плідно використовував прогресивні надбання світового конституціоналізму. Проте цей період розвитку тривав недовго і був перерваний затвердженням Конституції УРСР 1919 р.

Ця Конституція була своєрідною рецепцією, певною мірою дублікатом Конституції РСФСР 1918 р., у сукупності з якою вона стала основним джерелом українського радянського державного права.

Принципи закріплені в Конституціях радянського періоду. Соціалістичні конституції розроблялися на основі повного відходу від загально визнаних моделей (американської та континентальної) конституцій, зокрема конституції РСФСР (1918), УСРР (1919), СРСР (1936), Монголії (1940), Угорщини (1919) тощо. Закріплені цими конституціями принципи організації державної влади, правового статусу особи, її взаємовідносин з державою суттєво відрізнялися від принципів, розроблених практикою світового конституційного розвитку.

Так, фактично було знівельовано принцип народного суверенітету, відкинуто принцип розподілу влад, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму. Натомість на конституційному рівні закріплювалися належність влади трудящим, керівна роль компартії,

панування соціалістичної власності, підпорядкованість особи міфічним інтересам суспільства і держави, право на виявлення яких брали на себе керівники компартії, та ін. Одночасно соціалістичні конституції, хоча і формально, але дещо розширювали обсяг конституційних прав людини шляхом закріплення деяких соціально-економічних прав.

За так званого радянського періоду існування української державності було прийнято чотири конституції, але ці документи, з точки зору вимог теорії конституціоналізму, можна вважати конституціями досить умовно, вони були, швидше, «квазіконституціями».

Така оцінка конституцій радянського типу пов'язана з тим, що вони встановлювали неналежним чином організовану (радянську) модель влади, яка заперечувала принцип поділу влад та незалежне правосуддя. Конституювання Рад як єдиної основи всієї державної влади, які діють за принципом «працюючі корпорації», забезпечуючи поєднання законодавчої і виконавчої державної роботи, сприяло підміні представницьких органів (які в силу специфічних організаційних форм роботи фактично працювали 2-3 дні на рік) вузько корпоративними президіальними або виконавчими органами. Такий конституційний статус Рад свідчив про їх використання як своєрідних лаштунків для маскування партійної диктатури; конституції України радянського періоду мали повністю відтворювати структуру та положення Конституції СРСР, важливе місце серед яких займали ідеологічні настанови щодо суспільного ладу, диктатури пролетаріату, завдань комуністичного будівництва тощо; радянські конституції регулювали відносини людини і держави на засадах колективістської (класової) концепції прав людини без належного врахування міжнародних стандартів у галузі прав людини та надійного гарантування прав і свобод людини і громадянина. Конституція 1929 року, як і перша Конституція УСРР, законодавча закріпила принципи диктатури пролетаріату і республіку Рад як державну форму цієї диктатури.

Ст. 1 Конституції гласила: «Українська республіка є соціалістичною державою робітників і селян. Вся влада в межах Української Соціалістичної Радянської Республіки належить Радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів».

Конституція Української РСР 1937 року була побудована на основі Конституції СРСР 1936 року і в цілковитій відповідності до неї. Принцип відповідності Конституції УРСР, як і конституцій всіх інших республік, основним положенням Конституції СРСР впливав з спільності і єдності економічних, політичних та ідеологічних основ розвитку всіх радянських республік у складі СРСР. Разом з тим Конституція УРСР враховувала національні особливості республіки.

Четверту Конституцію УРСР прийнято 20 квітня 1978 року позачерговою сесією Верховної Ради республіки. Її текст розробила комісія на чолі з В. В. Щербицьким відповідно до Конституції СРСР 1977 року, «яка відобразила новий стан розвитку Радянської держави — побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і стала політико-правовою основою конституцій усіх соціалістичних республік». Основні положення містили що: Україна є загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Вся влада в Україні належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів;

Організація і діяльність держави будуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підзвітності їх народові, відповідальності кожного державного органу і службової особи за доручену справу, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижче стоячих згідно з розподілом їх повноважень; Держава Україна, всі її органи діють на основі законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержувати Конституції і законів України.

По-перше, Українська Соціалістична Радянська Республіка визначалась, як організація диктатури працюючих та експлуатуємих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями і експлуататорами-капіталістами та поміщиками .

По-друге, у першому розділі Загальні положення Конституції визначалися основні завдання диктатури пролетаріату аналогічні Конституції РСФРР, а саме: здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів. А після здійснення цих завдань диктатура зникне, а за нею, до остаточного оформлення майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей. Для досягнення цієї мети Українській Соціалістичній Радянській Республіці надавались такі повноваження: проведення в життя заходів, що безпосередньо направлені на знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва; закріплення в області будівництва державного життя влади за робітничим класом, встановлюючи здійснення державної влади виключно працюючими масами і цілком усуваючи пануючі класи від таких повноважень; утворення для працюючих мас можливості користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи; організація озброєння для оборони здобутків соціалістичної революції, притягнення до цієї оборони всіх трудових елементів країни.

Завдання і принципи Конституцій Радянського періоду та їх основні положення були обумовлені історичними процесами, що відбувалися в той період.

Характеристика основних законів 1929 та 1937 рр. Радянська влада, що установлювалася на українських землях, хотіла юридично підтвердити

свою прихильність до державної незалежності. З цією метою почалося обговорення української Конституції. Відповідно до постанов III з'їзду КП(б) У проект першої конституції Української РСР був розроблений Центральним виконавчим комітетом і Радою Народних Комісарів України та схвалений ЦК Компартії України. В основу проекту Конституції УРСР було покладено Конституцію РРФСР. З ініціативи бюро комуністичної фракції III Всеукраїнський з'їзд Рад 10 березня 1919 року прийняв першу Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки. Остаточна її редакція прийнята Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 року. Цей основний закон, як і Конституція РРФСР, ґрунтувався на марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. Тому він був більшою мірою політичним, ніж правовим документом. Конституція Української РСР 1929 р. Склалася на основі тих змін у державному будівництві, в політичному та економічному житті УРСР, які відбулися в період з 1919 по 1929 рр. На базі першої конституції Конституції СРСР 1929 р., на відбитих в ній принципах пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного демократизму. Конституція 1929 р., як і всі прийняті раніше радянські конституції, породжена в одних і тих же історичних умовах перехідного від капіталізму до соціалізму періоду. Як перша, так і друга конституція СРСР являють собою конституції диктатури пролетаріату, конституції соціалістичного типу. В цьому і полягає причина наступності основних і вирішальних принципів, а також окремих положень у перших двох конституціях радянської України.

Конституція 1929 р., як і перша Конституція УРСР, законодавча закріпила принципи диктатури пролетаріату і республіку Рад як державну форму цієї диктатури. Стаття 1 Конституції вказувала: "Українська республіка є соціалістичною державою робітників і селян». Вся влада в межах Української Соціалістичної Радянської Республіки належить Радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів". Конституція УРСР 1929 р. Законодавчо закріпила створені за роки Радянської влади на Україні і

безперервно зміцнювані основи нового економічного ладу, які були вирішальними передумовами для здійснення соціалістичної перебудови всього народного господарства на базі індустріалізації країни і колективізації сільського господарства. «Вся земля, надра, ліси і води, зазначалося в ст. 4 Конституції УРСР 1929 р., а також фабрики, заводи, банки, залізниці, водний і повітряний транспорт та засоби зв'язку є соціалістичною державною власністю на визначених законодавством Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Української Соціалістичної Республіки основах. Зовнішня торгівля визнається державною монополією».

Конституція УРСР 1929 р., як і перші радянські конституції, закріпила рівноправність громадян, незалежно від їх расової і національної належності, та проголосила суперечним основним законам Української Радянської Республіки встановлення або допущення будь-яких привілеїв чи переваг з причин расової або національної належності, а також і будь-яке обмеження рівноправності національних меншостей. Як уже зазначалося вище, Українська РСР, беручи до уваги непорушну волю молдавського народу до оформлення свого державного існування в складі Української Радянської Соціалістичної Республіки, об'єдналась з молдавським народом на основі створення в складі УРСР Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. У статті 18 Конституції УРСР 1929 р. Зазначалося: «...Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка управляється на основі її Конституції, яку остаточно після її затвердження Всемолдавським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, затверджує Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів». Підкреслюючи один з найважливіших принципів Конституції УРСР справжню рівноправність і дружбу народів, розкріпачених соціалістичною революцією від імперіалістичного іґа, не можна не згадати про те, що національно-расова дискримінація є характерною невід'ємною рисою капіталістичного ладу, зокрема в епоху імперіалізму.

Сучасний режим національно-расової дискримінації, як знаряддя забезпечення інтересів капіталістичних монополій, дійовий засіб систематичного гноблення та експлуатації народів колоніальних і залежних країн, всіляко перешкоджає їх господарському та культурному розвитку. Національно-расова дискримінація є перешкодою на шляху політичного об'єднання цих народів у боротьбі за свою національно-державну незалежність, за елементарні демократичні права і свободи. Наочним прикладом цього може бути зовнішня політика США, Англії, Франції і деяких інших імперіалістичних держав.

Принципово інше становище в соціалістичних державах, де утворилися благородні принципи справжньої національно-расової рівноправності народів, пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного демократизму. Ідею національно-расової рівноправності пройнятий дух зміст всіх радянських конституцій. Блискуче розв'язання національного питання в нашій країні показує великі переваги радянської демократії над демократією буржуазною. Конституція Української РСР 1929 р. зберегла в силі і ряд інших найважливіших принципів Конституції 1919 р. Разом з тим у новій Конституції УРСР не викладені деякі застарілі положення Конституції 1919 р. (наприклад, про диктатуру пролетаріату і бідніше селянство, про відмирання держави та ін.).

Нові, особливо важливі положення Конституції УРСР 1929 р., що мали велике принципове значення у порівнянні з Конституцією 1919 р., знайшли своє відображення у ст. 2 і 3 Конституції, в яких було яскраво висвітлено змінене правове становище УРСР та законодавче закріплення основних принципів Радянської федерації і суверенітету Української РСР. «Українська Соціалістична Радянська Республіка, гласила ст. 2 Конституції, заявляє про свою цілковиту солідність з усіма радянськими республіками і, на основі постанови VII Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів та договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, утворює з ними, на основі повної добровільності і

рівноправ'я, Союз Радянських Соціалістичних Республік». З цієї статті видно, що Українська РСР, як і інші союзні республіки, увійшла до складу СРСР цілком добровільно.

Українська РСР на основі визнання за кожною нацією права на державне самовизначення, спираючись на вільно виражену волю українського народу, уклала спеціальний договір про утворення СРСР. Добровільність об'єднання радянських республік, в тому числі і Української РСР, обумовлювалась заінтересованістю самих республік в єдиній союзній державі, яка забезпечувала б їм ряд переваг у порівнянні з попереднім їх роздільним існуванням.

Об'єднання всіх радянських республік в єдиний державний союз створювало широкі можливості, по-перше, для тісного господарського співробітництва, об'єднання всіх економічних сил та ресурсів і створення міцного економічного союзу, спрямованого на побудову соціалізму і комунізму; по-друге, для організації міцної оборони, а також для створення зовнішньополітичного та військового союзу для захисту соціалістичної Батьківщини від зовнішніх ворогів; по-третє, для досягнення рівності і забезпечення всебічного розвитку всіх народів, що населяли колишню царську Росію, для створення дійсно братнього інтернаціонального об'єднання народів, що відповідає природі радянської влади.

Відповідно до обсягу і характеру суверенних прав, віднесених до виключного відання Союзу РСР в особі його найвищих органів державної влади і державного управління, Конституція УРСР 1929 р. встановила на основі Конституції СРСР 1924 р. суверенні права Української РСР. Стаття 3 Конституції гласить: "Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік як договірною державою і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу. Суверенітет Української Соціалістичної Радянської Республіки обмежений лише відповідно до зазначених в Конституції Союзу Радянських Соціалістичних

Республік межах; поза цими межами Українська Радянська Соціалістична Республіка здійснює державну владу самостійно".

Таким чином, Добровільність входження Української РСР до складу Союзу РСР, її рівноправність з іншими союзними республіками в складі СРСР, право вільного виходу із складу Союзу, закріплене в Конституції СРСР 1924 р., являють собою важливі, хоч і не єдині, правові гарантії суверенітету Української РСР. Проте суверенні права Української РСР не вичерпуються лише переліченими вище правовими гарантіями. Крім того, відповідно до Конституції СРСР 1924 р. Конституція УРСР 1929 р. встановила такі суверенні правила: право самостійно, без наступного затвердження органами Союзу РСР, приймати свою власну Конституцію, в якій враховані національні особливості і яка відповідає Конституції Союзу РСР в цілому.

Відповідність Конституції УРСР і Конституції СРСР зумовлюється єдністю соціально-економічної, класової і політичної природи СРСР і всіх його складових частин союзних республік. Це означає, що принципи, покладені в основу першої союзної Конституції, повністю відображені в Конституції УРСР 1929 р. Забезпечення відповідності Конституції УРСР Конституції СРСР належало до компетенції найвищих органів державної влади Союзу; право на територіальне верховенство. Територія Української РСР не могла бути зміненою без її згоди (ст. 22 Конституції УРСР 1929 р.); право прийому до громадянства Української РСР. В до союзний період громадянство визначалося і регулювалося поточним законодавством.

Конституція УРСР 1929 р. зафіксувала принцип єдності радянського громадянства і встановила, що громадяни Радянської України є громадянами Союзу РСР, а громадяни всіх інших радянських республік користуються на території України однаковими правами з громадянами УРСР; право на обрання повноважних представників Української РСР до складу ради Національностей Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР. Цим правом УРСР користувалася на рівних основах з іншими союзними

республіками, яке надавалось їм Конституцією СРСР 1924 р. Право здійснення законодавства і управління в межах компетенції, встановленої Конституцією СРСР і Конституцією УРСР. Право ВУЦВК на здійснення законодавчої ініціативи у найвищих органах Союзу РСР.

Такий сумарний перелік суверенних прав Української РСР, здійснюваних найвищими органами державної влади і державного управління, які були встановлені Конституцією УРСР 1929 р. у повній відповідності до Конституції Союзу РСР 1924 р. Відповідно до Конституції СРСР, Конституція УРСР 1929 р. визначила численне коло питань, з яких Українська РСР здійснювала свою державну владу самостійно. Але Конституція Української РСР 1929 року мала й сумні наслідки.

Надання великої влади місцевим органам призвело до перекручувань державної політики, а це виявилось в бездушне адміністрування (виселення і знищення найбільш працездатної частини селянства і інтелігенції). Конституція дала поштовх до занепаду сільськогосподарського виробництва в Україні, що призвело до голодомору 1932-1933рр.(всі кошти направлялись тільки на індустріалізацію, безжально вилучалось із сільськогосподарського виробництва). Ця Конституція закріпила диктатуру пролетаріату, що в подальшому зробило неможливим розвиток приватної власності і відкинуло Україну від магістралі Світового розвитку.

Після опублікування 12 червня 1936 року проекту нової Конституції СРСР Президія Центрального Виконавчого Комітету Української РСР 13 липня 1936 року утворила Конституційну комісію для розробки проекту Конституції УРСР. До кінця 1936 року робота над підготовкою проекту Конституції УРСР була комісією остаточно завершена.

В постанові Президії ЦВК УРСР «Про конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки» було сказано: «Заслухавши доповідь конституційної комісії про проект Конституції УРСР, Президія Центрального Виконавчого Комітету УРСР постановляє: поданий Конституційною комісією Президії ЦВК УРСР проект Конституції УРСР схвалили і внесли на

розгляд Надзвичайного XIV Всеукраїнського з'їзду Рад. Строк скликання Українського з'їзду Рад встановити 25 січня 1937 року».

1 січня 1937 року був опублікований для всенародного обговорення проект нової Конституції УРСР. Внесення обговорення проекту Конституції Української РСР найбільш повно показує, як в умовах соціалізму народжується воля радянського народу, як законопроекти, створені під керівництвом Комуністичної партії представниками народу, збагачуються досвідом багатомільйонних трудящих мас, як робітничій клас, що здійснює державне керівництво суспільством, виступає та проводить у життя при підтримці всього народу ті правові вимоги і принципи, які далі втілюються у найважливіші законодавчі акти і набувають сили закону.

25 січня 1937 року в Києві відкрився Надзвичайний XIV з'їзд Рад. На порядку денному з'їзду було лише одне питання «Про проект Конституції». Після триденного обговорення проекту Конституції, в якому взяло участь майже 40 делегатів, з'їзд 28 січня 1937 року прийняв рішення: «Заслухавши й обговоривши доповідь голови Конституційної комісії ЦВК УРСР про проект Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки Надзвичайний XIV Український з'їзд Рад постановляє: поданий Конституційною комісією проект Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки схвалити і прийняти за основу; для розгляду внесених поправок і доповнень та встановлення остаточного тексту Конституції УРСР утворити Редакційну комісію в складі 160 чоловік; доручити Редакційній комісії подати на розгляд з'їзду остаточний текст Конституції, врахувавши при цьому обговорення проекту Конституції».

Конституція Української РСР 1937 року побудована на основі Конституції СРСР 1936 року і в цілковитій відповідності до неї.

Принцип відповідності Конституції УРСР, як і конституцій всіх інших республік, основним положенням Конституції СРСР впливає з спільності і єдності економічних, політичних та ідеологічних основ розвитку всіх радянських республік у складі Радянської Союзної багатонаціональної

держави. Разом з тим Конституція УРСР враховує національні особливості республіки.

Нова Конституція Української РСР законодавчо закріпила велику перемогу соціалізму, завойовану українським народом у дружній сім'ї всіх народів Радянської країни, у тяжкій і суворій боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами, героїчною і самовідданою працею, під мудрим керівництвом Комуністичної партії.

Нова Конституція Української РСР, як і Конституція СРСР 1936 року, являє собою законодавче закріплення впроваджених у життя основних положень марксистко-ленінської теорії про принцип організації і розвитку першого в світі радянського соціалістичного суспільного і державного устрою.

У цілковитій відповідності до об'єктивних законів розвитку суспільного життя Конституція УРСР в центрі уваги ставить питання суспільного устрою, тобто питання економічної і політичної основи, а також класової структури нашого суспільства, бо вони визначають природу державної влади. Конституція 1937 р. ввела нову виборчу систему, засновану на загальному виборчому праві. Багатоступеневі вибори замінювалися прямими, відкрите голосування – таємним. Але в умовах тоталітарної держави вибори мали лише парадний характер і одностанно обиралися депутати, наперед визначені партійними органами. Найвищим органом державної влади стала Верховна рада. Вона обиралася безпосередньо громадянами республіки на 4 роки – депутатів від 100 тис. населення. Замість 4 законодавчих органів за попередніми конституціями (Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК, Президія ЦВК, РНК)

Верховна Рада становила єдиний законодавчий орган. До її повноважень належали: затвердження народногосподарського плану республіки і державного бюджету, керівництво основними галузями господарського і соціально-культурного будівництва, встановлення відповідно до законодавства СРСР державних і місцевих податків, зборів і

неоподаткованих доходів, законодавство про працю , організація судових органів тощо.

Верховна Рада обирала Президію Верховної Ради, Верховний суд і утворював уряд республіки – Раду народних Комісарів (з 1946 р. – Раду Міністрів). Президія Верховної Ради була колегіальним постійно діючим у період між сесіями Верховної Ради органом державної влади, видавала укази, тлумачила закони республіки, контролювала роботу уряду, скасовувала акти обласних Рад у випадку їх невідпорності законам, скликала сесії Верховної Ради, публікувала закони республіки, проводила референдум і відповідала за організацію виборів до Верховної Ради, нагороджувала почесними званнями, здійснювала право помилування осіб, засуджених судовими органами республіки, надавала право громадянства особам, які проживали на території республіки.

Конституція УРСР 1978 р.

У 1962р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про вироблення проекту нової Конституції СРСР. В жовтні 1977р. була затверджена Конституція СРСР, а 20 квітня 1978 р. VII сесією верховної Ради УРСР було прийнято нову Конституцію УРСР, текст якої розробила комісія під керівництвом В. Щербицького відповідно до Конституції СРСР 1977р. Прийнято Конституцію УРСР прийняту 20 червня 1978 року позачерговою сесією Верховної Ради республіки. Текст конституції відповідав Конституції СРСР 1977 року, «яка відобразила новий стан розвитку Радянської держави побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і стала політико-правовою основою конституцій усіх соціалістичних республік».

Конституція УРСР 1978р. складається з преамбули і 10 розділів: основи суспільного ладу і політики; держава і особа; національно-державний і адміністративно-територіальний устрій УРСР; Ради народних депутатів УРСР; місцеві органи державної влади і управління УРСР та державний план економічного і соціального розвитку УРСР; державний бюджет УРСР; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор, гімн і столиця

УРСР 1978р. майже повністю відповідав Конституції СРСР 1977р. У преамбулі цієї Конституції записано наступне: «Народ Української Радянської Соціалістичної Республіки: керуючись ідеями наукового комунізму, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною всього радянського народу, зберігаючи спадкоємність конституційного розвитку нашої країни, ідей і принципів Конституції Української РСР 1919 року, Конституції Української РСР 1929 року і Конституції Української РСР 1937 року та у відповідності з Конституцією (Основним Законом) Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1977 року, яка закріпила основи суспільного устрою і політики СРСР, встановила права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави, приймає і проголошує цю Конституцію».

За даною Конституцією Україна є загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Вся влада в Україні належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Організація і діяльність держави будуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підзвітності їх народові, відповідальності кожного державного органу і службової особи за доручену справу, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижче стоячих згідно з розподілом їх повноважень.

Держава Україна, всі її органи діють на основі законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержувати Конституції і законів України. Розділом першим Конституції врегульовувалися основи суспільного ладу і політики Української РСР, зокрема встановлювалося, що УРСР є загальнонародною державою, яка виражала волю та інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих

республіки всіх національностей. В розділі 2 Конституції УРСР 1978 р. закріплювалося правове становище держави та особи. Проголошувалася рівність громадян УРСР незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статті, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять тощо, а також рівність прав чоловіка та жінки.

Конституція встановлювала і гарантувала основні права та свободи громадян республіки, зокрема право на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я, на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника, на житло, освіту, участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення, право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди тощо. Проголошувались державний захист сім'ї та недоторканність особи.

Конституція законодавчо закріплювала правове становище найвищого законодавчого органу державної влади Української і РСР -Верховної Ради УРСР, яка мала право вирішувати питання, віднесені Конституцією СРСР і Конституцією УРСР до відання Української РСР. Очолював Верховну Раду УРСР її голова, який обирався з народних депутатів. Кількісний склад Верховної Ради УРСР встановлювався на рівні 650 депутатів.

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ

Усі чотири Конституції Радянської України були документами політичними і розроблялися спершу в ідеологічних відділах ЦК КПРС. Враховуючи це, а також статус квазі-держави, якою була Україна, дані конституційні акти з великим застереженням можна віднести до групи основних законів держави.

Сучасні правники вважають, що Конституція – особливий акт в системі джерел права. Конституція – це акт установчого характеру, акт установчої влади, який започатковує підвалини, основи конституційного ладу, на ґрунті

якого будуються і функціонують усі інші відгалуження влади. З одного боку, Конституція повинна бути надзвичайно постійним, стійким політико-правовим документом. З іншого – Конституція не може враховувати розвиток суспільних відносин. Життя владно вимагає вчасного внесення змін і доповнень до Конституції, або прийняття нового основного документу.

Конституція кожної із країн повинна бути основним нормативним актом, оскільки він закріплює основи політичного, економічного, соціально-культурного життя, повинен визначати основні напрямки розвитку, цілі та завдання, які ставить перед собою держава. Визначати компетенцію органів державної влади, на які покладається виконання відповідних завдань.

У радянській юридичній науці конституцією було прийнято вважати основний закон держави, що виражає, як і будь-який закон, соціально-політичну природу держави і волю пануючого класу. При цьому, радянські правознавці виділяли особливу юридичну категорію – «Радянська Конституція» – як принципово нову для конституційного права. Тому аналіз конституцій Радянської України, дав змогу простежити основні тенденції розвитку конституційного права в Україні, зрозуміти реальний стан становлення конституціоналізму в нашій державі З історичної точки зору, порівняння конституцій радянського періоду надав можливість простежити зміни в політичному, ідеологічному сприйнятті державно-правових інститутів пануючої комуністичної партії, зрозуміти процес розвитку «соціалістичного будівництва» в нашій державі.

Порівняння конституцій радянського періоду існування української державності є надзвичайно важливою передумовою усвідомлення того положення, в якому знаходиться Україна зараз і допоможе знайти шляхи оптимального прогресивного розвитку нашої країни.

VII. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ДОГОВІР МІЖ ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ УКРАЇНИ ТА ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ. КОНСТИТУЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1996р.

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України — політико-правова угода між Верховною Радою України та Президентом України, прийнята в умовах загострення конституційної кризи 8 червня 1995 року. Конституційний договір утратив чинність з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року.

Помітною рисою суспільного життя незалежної України було політичне протистояння Президента Леоніда Кучми та Верховної Ради в особі її Голови Олександра Мороза. Президент прагнув створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах наростаючої економічної кризи. Верховна Рада, лякаючи загрозою диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, в тому числі і право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати територіями. Вказане протистояння серйозно ускладнювало вирішення першочергових проблем життя держави.

18 травня 1995 року Верховна Рада України більшістю голосів народних депутатів прийняла Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», однак проект Закону України «Про застосування Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям» не набрав необхідної кваліфікованої більшості (2/3) голосів.

Це змусило Президента 31 травня 1995 р. прийняти Указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президенту і Верховній Раді.

У відповідь на це Верховна Рада наклала на даний Указ вето та запропонувала Президенту до 8 червня 1995 р. подати на розгляд кандидатури до складу Кабінету Міністрів.

Такий сценарій подій затягував на тривалий час вирішення життєво важливих для України конституційних питань. За цих умов Л. Кучма взяв ініціативу у свої руки.

2 червня Президент підтвердив рішення провести опитування. В цей же день відбулась його зустріч із лідерами восьми фракцій, які підтримали ідею підписання Конституційної угоди Президента та Верховної Ради. Автором її концепції виступив депутат Верховної Ради, заступник голови партії «Народний рух України» Олександр Лавринович.

Проведення опитування створювало потенційну загрозу розпуску Верховної Ради, рейтинг якої, за даними соціологічних опитувань, на цей час був досить низьким. Водночас це посилювало політичну напругу і опосередковано впливало на економіку, все суспільне життя.

За таких умов Президент України та Голова Верховної Ради «виявили політичну мудрість» та, відмовившись від протистояння, підписали 8 червня 1995 р. Конституційний договір

Договір де-факто був тимчасовою Конституцією, що складалася з преамбули, восьми розділів і 61 статті:

Преамбула

Розділ I Загальні положення

Розділ II Верховна Рада України

Розділ III Президент України

Розділ IV Уряд України — Кабінет Міністрів України

Розділ V Суди України

Розділ VI Прокуратура України

Розділ VII Місцеві органи державної виконавчої влади та місцеве самоврядування в Україні

Розділ VIII Заключні положення.

Договір виконав роль альтернативної форми внесення змін до Конституції України, своєрідного механізму імплементації Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні».

Укладення Договору стало важливим компромісом. Він мав діяти до прийняття нової Конституції України з метою подальшого забезпечення розвитку і успішного завершення конституційного процесу в Україні.

Конституційний договір значно зміцнив владу Президента. Ключовий момент — очільники областей не обиралися, а призначалися главою держави, що дало Л. Кучмі контроль над регіонами — найважливіший інструмент управління країною.

Втілення в життя положень Конституційного договору створило належну правову базу для діяльності органів виконавчої влади, президентської адміністрації. Значно розширилося коло їхніх повноважень та вплив на економічні й суспільні процеси. Президент України визнавався главою держави і главою виконавчої влади. Він особисто призначав склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. Вже 8 червня 1995 р. на посаду прем'єр-міністра України було висунуто Є. Марчука, який тривалий час працював в органах державної безпеки, а з жовтня 1994 р. виконував обов'язки віце-прем'єра.

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Отже, конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України — політико-правова угода між Верховною Радою України та Президентом України, прийнята в умовах загострення конституційної кризи 8 червня 1995 року. Конституційний договір утратив чинність з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року.

VIII. СУЧАСНИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Початок сучасного конституційного процесу в Україні пов'язується з прийняттям Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного

права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина. У цьому процесі можна виділити три основні етапи.

Перший етап сучасного конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 року до 26 жовтня 1993 року. На першому етапі розпочалася робота з підготування проекту нової Конституції України. Хронологічно вона здійснювалася таким чином:

24 жовтня 1990 року Верховна Рада Української РСР утворила Конституційну комісію (Комісію з розроблення нової Конституції Української РСР) у складі 59-ти осіб під головуванням тодішнього Голови Верховної Ради Української РСР Л. Кравчука;

комісія розробила Концепцію нової Конституції України, де було сформульовано загальнометодологічні принципи майбутньої Конституції України. Цю Концепцію ухвалила Верховна Рада Української РСР 19 червня 1991 року;

на основі Концепції комісія підготувала проект нової Конституції України останній варіант якого датується 26 жовтня 1993 року.

Паралельно з цим до чинної на той час Конституції Української РСР 1978 року вносилися зміни і доповнення з метою привести її у відповідність із положеннями Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року та Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року. Через загострення політичної ситуації, що відобразилося у протистоянні різних гілок влади, після 26 жовтня 1993 року конституційний процес було фактично перервано.

Другий етап почався після завершення дострокових парламентських і президентських виборів та охопив період від 10 листопада 1994 року до 8 червня 1995 року. Цей етап характеризувався відновленням конституційного процесу. Так, 10 листопада Верховна Рада України затвердила склад комісії з розробки нової Конституції України (Конституційної комісії), до якої увійшли представники всіх гілок влади, відомі вчені та громадські діячі,

співголови Комісії Президент України Л.Д. Кучма, Голова Верховної Ради України О. О. Мороз, секретар комісії та 38 членів (15 народних депутатів України, 15 осіб, призначених Президентом України, Голова Конституційного Суду України, по два представники від Верховного Суду України, від Вищого арбітражного суду України та від Генеральної прокуратури України, один представник від Автономної Республіки Крим).

Одночасно з розробленням проекту Конституції України на другому етапі необхідно було вирішити питання про встановлення (до прийняття Конституції України) тимчасового конституційного правопорядку. Це було зумовлено тим, що до Конституції Української РСР 1978 року в різний час вносилося багато неузгоджених між собою змін та доповнень, внаслідок чого вона перетворилася на внутрішньо суперечливий документ. Відтак виник стан конституційної невизначеності, коли різні статті Конституції України по-різному визначали принципові положення щодо організації влади в Україні (наприклад, ст. 2 закріплювала радянську модель організації влади, а ст. 93 організацію влади на засадах принципу поділу влади).

Завершився другий етап 8 червня 1995 року укладенням Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України. Цей договір створив умови для прискорення конституційного процесу в Україні.

Третій етап охопив період від 8 червня 1995 року (підписання Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України») до 28 червня 1996 року (прийняття Конституції України Верховною Радою України). В юридичній літературі звертається увага на те, що на останньому етапі конституційний процес в Україні характеризується суттєвими особливостями, які відносно рідко трапляються в конституційній практиці. До них належать:

створення Конституційною комісією України на своєму засіданні 24 листопада 1995 року Робочої групи з підготування проекту нової Конституції України з числа членів Конституційної комісії;

схвалення проекту Конституції, представленого Робочою групою і передання його разом із зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії на розгляд до Верховної Ради України;

представлення проекту Конституції України на спеціальному засіданні Верховної Ради України 20 березня 1996 року;

створення Верховною Радою України 5 травня 1996 року Тимчасової спеціальної комісії з доопрацювання проекту Конституції України;

колективне (на пленарному засіданні Верховної Ради України, яке тривало майже добу) обговорення більшості статей проекту Конституції України і прийняття нової Конституції України переважною, кваліфікованою більшістю голосів. Голосування було проведено 28 червня 1996 року о 9 годині 33 хвилини;

завершальне редагування тексту Конституції Апаратом Верховної Ради України та урочисте підписання тексту Конституції Президентом України і Головою Верховної Ради України 12 липня 1996 року;

офіційне оприлюднення Конституції України 14 липня 1996 року.

Аналізуючи процедуру прийняття Конституції України 1996 р., не можна не зазначити, що вона відбулася з певними порушеннями вимог конституційної доктрини, а саме була прийнята парламентом без затвердження на всенародному референдумі. Таким чином установча влада народу була реалізована органом державної влади без відповідного уповноваження народом (Верховну Раду України не було трансформовано в установчі збори, вона зберігала статус парламенту).

Четвертий (новітній) етап сучасного конституційного процесу в Україні розпочався після прийняття Конституції України 28 червня 1996 року і триває дотепер.

Для подолання гострої кризи 8 грудня 2004 року Верховна Рада ухвалила Закон України № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» та (в пакеті до нього) про внесення змін до закону про вибори Президента (останні дозволили провести переголосування 2-го туру виборів Президента). Того ж дня Президент України Леонід Кучма підписав ці документи.

Закон на основі проекту Симоненка-Медведчука про зміни до Конституції (про політичну реформу) передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, формування уряду коаліцією депутатських фракцій, подовження терміну повноважень Верховної Ради до 5-ти років. Згідно з прикінцевими та перехідними положеннями закону, він мав набути чинності з 1 вересня 2005 року у тому випадку, якби на той час були ухвалені зміни до Конституції стосовно реформування системи місцевого самоврядування (законопроект 3207-1). Позаяк до 1 січня 2006 року ці зміни не були ухвалені, то (згідно з прикінцевими та перехідними положеннями) закон набув чинності самостійно з 1 січня 2006 року.

1 жовтня 2010 року Конституційний Суд України визнав, що Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV не відповідає Конституції України у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Згідно з рішенням Конституційного Суду, відповідний закон № 2222 втрачає чинність з дня ухвалення цього рішення. Конституційний Суд України поновив чинність Конституції 1996 року та звернувся до органів державної влади з вимогою невідкладно привести українське законодавство у відповідність до Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 року.

1 лютого 2011 року Верховна Рада України прийняла Закон України № 2952-VI «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та

сільських, селищних, міських голів», який попередньо схвалений Верховною Радою України 19 листопада 2010 року, а набув чинності 4 лютого 2011 року.

Від початку 2014 року, на фоні безпрецедентної кризи владної вертикалі, в політичному просторі України активізувалися пропозиції «повернутися до Конституції 2004 року».

Основним аргументом такого кроку називається сумнівний з юридичної точки зору шлях скасування конституційної реформи (2010), а також бажання відійти від авторитарних методів правління Януковича. Противники повернення висловлюють такі аргументи:

— документ зразка десятирічної давності (реформа 2004 року) недостатньо добре прописаний;

— євроінтеграційні закони суперечитимуть цій версії Конституції;

— зміна тексту Конституції не вирішить гострих проблем всього суспільства;

— боротьба з однією людиною перетворюється на боротьбу з авторитетом Основного Закону;

— важко обрати повністю легітимний шлях повернення до старої редакції Конституції.

21 лютого 2014 року Верховна Рада на революційній хвилі конституційною більшістю в 386 голосів прийняла за основу та в цілому без рішення профільного Комітету проект Закону про відновлення дії окремих положень Конституції України (№ 4163). Це означає, що Верховна Рада повернула в дію Конституцію 2004 року.

Законом, зокрема, передбачено, що Верховна Рада України може формувати коаліцію депутатських фракцій, яка формуватимуться як фракціями, так і окремими народними депутатами. Повноваження Верховної Ради України нинішнього скликання триватимуть до жовтня 2017 року.

Ці зміни були внесені на підставі окремої угоди між політиками в обхід розділу XIII Основного Закону.

4 березня 2014 року Верховною Радою була утворена (ініційована ще 29 січня) Тимчасова спеціальна комісія з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України. Склад комісії Князевича є політичним, а не професійним: всього 15 народних депутатів від різних фракцій. У квітні Комісія двічі доповідала ВР.

3 березня 2015 року Президент України створив Конституційну Комісію.

Комісію створено як спеціальний допоміжний орган при Президентові України з метою напрацювання узгоджених пропозицій щодо вдосконалення Конституції України з урахуванням сучасних викликів та потреб суспільства.

В результаті роботи комісії був напрацьований законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади), поданий 1 липня 2015 року та інше.

У червні 2016 року було ухвалено конституційні зміни у частині правосуддя, що є фундаментом судової реформи та реформи Конституційного Суду. Сьогодні парламент працює над законодавчих унормування цих конституційних змін.

На сьогодні, судова реформа триває, про що свідчать Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Закон України «Про Вищу раду правосуддя», Закон України «Про Вищий антикорупційний суд». Детальніше про це розглядатиметься у наступних лекціях.

Окрім того, Конституційна комісія розробила проект змін до Конституції у частині, що стосується прав людини.

У травні 2017 року президент доручив Конституційній комісії розпочати роботу над підготовкою проекту змін, що стосуються статусу Автономної Республіки Крим.

Можна стверджувати, що конституційна реформа повинна бути дуже збалансованою системнологічною дією з урахуванням того, що вона торкається основи державного ладу. Вона обов'язково має супроводжуватися комплексом заходів політичної реформи для забезпечення єдності цілей та результатів.

ВИСНОВКИ ДО ВОСЬМОГО ПИТАННЯ

Початок сучасного конституційного процесу в Україні пов'язується з прийняттям Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина. У цьому процесі можна виділяють три етапи.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Розвиток українського конституціоналізму пов'язаний з основними етапами розвитку української державності та суспільства, а також суттєво ускладнюється негативними внутрішніми і зовнішніми чинниками. Ефективне функціонування державного механізму та розвиток конституціоналізму в Україні значною мірою залежать від належної взаємодії парламенту, уряду та президента, а також від діяльності судової системи, конституційної юстиції в межах правового поля.

2. Україна ще тільки стала на шлях створення демократичної та правової держави, яка б гарантувала дотримання основних прав і свобод людини та громадянина, а український конституціоналізм як політична система, що спирається на конституцію та конституційні методи правління, перебуває у процесі свого формування.

3. Для розвитку конституціоналізму важливим є не лише сам факт наявності конституції, а передусім втілення її положень у практику державотворення, реальний вплив конституції на становлення правової системи на демократичних засадах. Тому основними завданнями української держави на сучасному етапі є проведення системних реформ (конституційної, адміністративної, судової, податкової, фінансово-економічної, місцевого самоврядування) та забезпечення реального

конституціоналізму, за якого права людини дійсно розглядалися б як найвища соціальна цінність.

4. Унікальність Конституції Пилипа Орлика, насамперед, – у її формальному відображенні історико-правового процесу в Україні поч. XVIII ст. Український народ в умовах комплексної дії економічних, соціальних, культурних, геополітичних чинників підійшов до потреби переходу від традиційного українського суспільства, яке ґрунтувалося на ототожненні владних відносин і відносин власності, корпоративності й заздалегідь визначеного статусу членів суспільства, до прогресивнішої демократичної системи.

5. Відтак Конституція Пилипа Орлика відображає не лише спробу правової організації державної та правової традиції українського народу, а й зміни владних відносин. Значення цього процесу стосовно інших народів у тому ж столітті узагальнено описав Т. Прейн, ствердивши, що «незалежність Америки, якщо її розглядати тільки як відокремлення від Англії, була б справою невеликого значення, якщо б вона не супроводжувалась революцією в принципах і практиці управління». Саме в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. – юридичні витоки багатьох явищ, зокрема сучасного суверенітету українського народу, розподілу влад, парламентаризму тощо. Тому звернення до історичного досвіду цього документа – це звернення до державних і правових ідей, які становлять історико-правову основу для загальнонаціональної ідеї політичного характеру, ідеї, що виражає саму суть духу українського народу.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які

можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та ознаки конституційно-правової відповідальності
 2. Функції конституційно-правової відповідальності
 3. Позитивний та ретроспективний аспекти конституційно-правової відповідальності
 4. Співвідношення конституційно-правової відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності
 5. Суб'єкти конституційно-правової відповідальності
 6. Заходи конституційно-правової відповідальності
- Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.
3. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.
4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

5. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190.
6. Аземша І. Особливості формування інституту юридичної відповідальності в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 44-47.
7. Бориславський Л. Конституційна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*. 2005. № 9. С. 102-103
8. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности: моногр. Москва: Норма, 2009. 431 с.
9. Книш В. В. Теоретико-правовий аналіз законодавства України про конституційно-правову відповідальність. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2017. № 3. С. 61-71.
10. Книш В. В. Теоретико-правовий аналіз законодавства України про конституційно-правову відповідальність. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2017. № 3. С. 61-71.
11. Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти. *Право України*. 2001. № 2. С. 92-95.
12. Наливайко Л. Р. Види конституційно-правової відповідальності за її суб'єктами та підставами. *Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку*. 2002. С. 47-51.
13. Наливайко Л. Р. Види конституційно-правової відповідальності за мірами відповідальності за конституційні правопорушення. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1999. № 4. С. 156-159.
14. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Наливайко Лариса Романівна. Київ., 2000. 180 с.

15. Наливайко Л. Р. Місце конституційно-правової відповідальності в системі юридичної відповідальності. *Держава і право : зб. наук. праць*. 2001. Вип. 11. С. 182-186.

16. Оніщенко Н.М. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: моногр. Київ: Юридична думка, 2009. 216 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття та ознаки конституційно-правової відповідальності, функції конституційно-правової відповідальності, позитивний та ретроспективний аспекти конституційно-правової відповідальності, співвідношення конституційно-правової відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності.

ВСТУП

Відповідальність – складне багатогранне поняття. Відповідальність – це ставлення особи до суспільства та держави, до інших осіб з точки зору виконання поставлених до неї певних соціальних, політичних, етичних, юридичних вимог; усвідомлення та правильне розуміння громадянином своїх обов'язків щодо суспільства, держави, інших осіб. У той же час відповідальність – це сукупність вимог, які ставляться суспільством і державою до державних органів, суспільних організацій, посадових осіб і громадян. Це той критерій, який дозволяє оцінити обсяг та якість виконання ними своїх обов'язків.

I. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У сучасній юридичній науці поняття юридичної відповідальності поєднує в собі два аспекти (деякі дослідники називають їх концепціями юридичної відповідальності): *ретроспективний* (негативний) та *перспективний* (позитивний).

Ретроспективна відповідальність – це відповідальність за вже скоєне протиправне діяння і тому вона має реальний характер.

Перспективна ж відповідальність припускає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, способу життя, роботи, тобто це – основа поведінки суб'єктів, яка виключає порушення правових приписів. Можна стверджувати, що юридична відповідальність є перш за все відповідальним ставленням людини до своїх обов'язків, відповідальністю за правильне виконання особою (фізичною та юридичною) обов'язків, які покладені на неї законом.

Громадянин, установа, організація, посадова особа, перш за все, несуть відповідальність за правильне виконання своїх обов'язків, тобто відповідальність в її позитивному значенні. Якщо ж обов'язок не виконаний, настає відповідальність в її, так би мовити, негативному значенні – примус, стягнення, покарання та ін. Слід зазначити, що і ця форма відповідальності – відповідальність за невиконання, порушення особою свого обов'язку, зовсім не характерна тільки для юридичної відповідальності, вона притаманна всім видам відповідальності (етичній, моральній).

Визначення юридичної відповідальності може бути різним за змістом у залежності від точки відліку. Наприклад, юридична відповідальність може розглядатися через регулятивні та охоронні правовідносини, в яких зобов'язана сторона виступає як суб'єкт позитивної відповідальності; а у випадку скоєння правопорушення – негативної.

Однією з головних проблем як нашого конституційного законодавства, так і законодавства зарубіжних країн є висвітлення та розробка питання про можливість існування ще одного виду юридичної відповідальності – **конституційно-правової**. Ця думка в юридичній літературі є новою і прогресивною, оскільки на сьогоднішній день нею зацікавилася багато вчених конституціоналістів, які у своїх роботах намагаються обґрунтувати правомірність її існування.

В юридичній літературі конституційну відповідальність розуміють в різних аспектах:

- 1) по-перше, як основи адміністративної, кримінальної та іншої галузевої відповідальності, які виражаються в Конституції у вигляді узагальнених заборон будь-якої поведінки;
- 2) по-друге, як соціальна відповідальність позитивного плану, що пронизує Конституцію як один з її принципів;
- 3) по-третє, як відповідальність ретроспективного порядку, що встановлюється спеціальними органами (Конституційним Судом);
- 4) по-четверте, як відповідальність, що складається в межах конституційно-правових відносин і пов'язана з особливими конституційно-правовими санкціями.

Проте, недостатня розробка питань конституційної відповідальності призводить до того, що вона лишається визнання навіть у нових роботах загального характеру, виключається з переліку видів відповідальності.

Перш за все, українські та зарубіжні вчені з'ясовують співвідношення понять конституційної відповідальності та відповідальності за порушення норм конституційного права.

У тій частині, під якою розуміється конституційна відповідність за порушення деяких норм конституційного права, що є одночасно й взагалі відповідальністю за порушення конституційних норм, ці поняття співпадають. Але оскільки порушення норм конституційного права спричиняє не тільки власне конституційну відповідальність, а й відповідальність інших галузей (іноді й неюридичну), то поняття відповідальності за порушення норм конституційного права ширше. А конституційна відповідальність виходить за межі відповідальності за порушення норм конституційного права, оскільки захищає деякі норми інших галузей.

Одночасно, поняття конституційної відповідальності тісно пов'язане з поняттям юридичної відповідальності взагалі, бо останнє є значною мірою

тим каркасом, основою, на базі якого моделюється поняття власне конституційної відповідальності. Найбільш поширеним визначенням юридичної відповідальності є розуміння її як обов'язку винного терпіти примусове позбавлення певних благ шляхом застосування засобів державного примусу за свою протиправну поведінку. Але виділяють й активний (позитивний) аспект юридичної відповідальності, згідно з яким вона розуміється як відповідальна поведінка, відповідальність за правильне виконання обов'язків, юридичну компетентність тощо.

Українські автори визначають конституційну відповідальність як специфічний вид юридичної відповідальності, з власним механізмом, та колом суб'єктів і санкціями, який пов'язаний з діями політичного характеру й існує в позитивному і негативному аспектах. З метою повнішого визначення місця конституційної відповідальності, можна б було вказати й на зв'язок з соціальною відповідальністю взагалі, зазначити у сфері яких відносин існує саме цей вид відповідальності. Доцільно б було наголосити ще на нормативних та фактичних підставах відповідальності (щодо останніх, то викликає сумнів визначення їх лише як дій, не враховуючи бездіяльності та інших проявів фактичних підстав).

На думку Л. Наливайко, *конституційно-правова відповідальність – це вид соціальної та юридичної відповідальності, який існує у сфері конституційно-правових відносин, передбачений нормами конституційного права і характеризується специфічним колом суб'єктів, механізмом реалізації, санкціями й полягає у примусовому перетерпінні засобів впливу за протиправне діяння (ретроспективний аспект) та у відповідальному стані зобов'язаного суб'єкту (позитивний аспект), виступає найважливішою гарантією реалізації й захисту Конституції.*

Ознаки конституційно-правової відповідальності

Всі ознаки, на наш погляд, можна умовно поділити на дві групи:

1) ознаки, які характеризують конституційну відповідальність як суспільно-політичний феномен, її значення, місце у суспільстві,

співвідношення, зв'язки з іншими видами відповідальності, тобто загальні ознаки, що показують це явище в цілому, не вдаючись до детальної характеристики;

2) більш конкретні ознаки, які вказують на специфічні риси, притаманні конституційно-правовій відповідальності, внутрішню сутність, за допомогою яких її можна відрізнити від інших видів юридичної відповідальності.

До першої групи відносяться такі ознаки (**загальні**):

1. Конституційна відповідальність є видом юридичної відповідальності і, разом з тим, є особливою формою соціальної відповідальності. Вона є акумулятором різних видів соціальної відповідальності. Виступаючи у своєму позитивному аспекті, вона становить вищу форму соціальної відповідальності: у своєму позитивному відношенні до виконання соціальних обов'язків людина не усвідомлює їх конкретної належності до певної сфери, таке відношення формується на надгалузевому рівні конституційної відповідальності.

2. Складна структура цього явища витікає з попередньої ознаки, оскільки сюди включається й соціальна відповідальність, й загальні засади відповідальності, що спрямовують галузеві види юридичної відповідальності й конкретні прояви конституційної відповідальності. Цей інститут має складну внутрішню ієрархічну структуру. Вона складається не тільки із загальних заборон на вищому рівні системи, але також включає в себе норми, які визначають активну відповідальність суб'єкта, його можливу та соціально-необхідну поведінку.

3. Конституційно-правова відповідальність є одним з елементів конституційного ладу, тому що виступає особливим феноменом у системі соціальних зв'язків. Суть цього феномену, на наш погляд, може бути зрозумілою лише при дослідженні ролі конституційної відповідальності в системі більш високого рівня – конституційного ладу.

4. Конституційна відповідальність має політичний характер, що зумовлюється специфікою конституційних правовідносин. Вона часто має

спільні з політичною відповідальністю підстави, суб'єкти, наслідки, побутує навіть думка, що конституційна відповідальність є різновидом політичною. Політична відповідальність особи означає не порушення нею конституційних норм, не виконання обов'язків, а втрату нею політичної підтримки з різних підстав.

5. Конституційно-правова відповідальність є однією з специфічних системоутворюючих, кваліфікаційних ознак конституційного права як галузі права. Інститут конституційної відповідальності входить до методу конституційного права, відокремлює цю галузь від інших, вказує на її якісну своєрідність, самостійність.

6. Значення конституційної відповідальності для легалізації та легітимації державної влади. Легалізація державної влади – поняття юридичне, воно співвідноситься з визнанням, підтримкою того чи іншого явища, інституту, органу, Основним законом. Легітимація державної влади представляє собою делегування, передачу влади суспільством його особливій організації – державі, її структурам. Ця передача реалізується на передбачених умовах, що державна влада буде відповідати уявленням людей про її діяльність, їх очікуванням. Тому існування реальної конституційної відповідальності державних органів, посадових осіб, в цілому відповідальності держави перед особою, суспільством є тим чинником, який стверджує у правосвідомості людини уявлення про справедливість, розумність існуючої державної влади, забезпечуючи тим її легітимність.

7. Ще можна сказати, що конституційна відповідальність має важливе значення як гарантія існування, реалізації та охорони Конституції України. Основне призначення конституційної відповідальності – захист Конституції, тоді як інші види юридичної відповідальності покликані виконувати більш розширені функції, хоча не можна недооцінювати роль адміністративної та інших видів юридичної відповідальності у справі охорони Конституції.

Визначення конституційної відповідальності самостійним видом у системі юридичної відповідальності передбачає розкриття її основних

(специфічних) положень, які подані в наступній групі ознак та проявляються в усіх елементах змісту цього інституту:

1. Джерелом конституційно-правової відповідальності є не тільки Конституція, як вважають деякі вчені, але й ціла серія законів, які складають масив конституційного законодавства.

2. Розуміння конституційної відповідальності у двох аспектах: ретроспективному, коли вона настає за протиправну поведінку, конституційне правопорушення та виступає як покарання за нього. У позитивному аспекті вона проявляється як відповідальна поведінка, юридична компетентність, яка настає й при відсутності правопорушення, стимулюючи цим правомірну діяльність її потенційного суб'єкта. Конституційна відповідальність настає й за затримку, несвоєчасне прийняття рішень, прийняття неефективних рішень, за не правильний політичний курс чи стиль керівництва, за нездатність гідно виконувати важливі обов'язки.

3. Тому наступною ознакою є специфічність підстав конституційно-правової відповідальності. Підставою позитивної конституційної відповідальності є факт набуття спеціального конституційного правового статусу, а підставою ретроспективної – юридичний факт неправомірного виявлення в конституційно-правовій сфері порушення норм Конституції, які відповідно конкретизуються в конституційному законодавстві. Специфічною підставою ретроспективної конституційної відповідальності є конституційний делікт (правопорушення).

4. Специфічність санкцій конституційно-правової відповідальності, яка зумовлюється характером урегульованих суспільних відносин та їх суб'єктів.

5. Конституційно-правова відповідальність має специфічні процедурно-процесуальні форми реалізації, якими виступають: для позитивної відповідальності – система організаційно-процесуальних взаємовідносин з приводу звітності, підконтрольності суб'єктів тощо; для ретроспективної – певний порядок порушення та розгляду питання про відповідальність винних суб'єктів, що здійснюється уповноваженими суб'єктами правозастосовчої

діяльності. Тобто, реалізація конституційної відповідальності здійснюється певними органами, структурами, посадовими особами.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, конституційно-правова відповідальність – це вид соціальної та юридичної відповідальності, який існує у сфері конституційно-правових відносин, передбачений нормами конституційного права і характеризується специфічним колом суб'єктів, механізмом реалізації, санкціями й полягає у примусовому перетерпіванні засобів впливу за протиправне діяння (ретроспективний аспект) та у відповідальному стані зобов'язаного суб'єкту (позитивний аспект), виступає найважливішою гарантією реалізації й захисту Конституції.

II. ПОЗИТИВНИЙ ТА РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

В науковій літературі прийнято розглядати конституційно-правову відповідальність у двох аспектах – позитивному та ретроспективному. В залежності від цього виділяються відповідно два види такої відповідальності – позитивна та ретроспективна конституційно-правова відповідальність.

Зауважимо, що дуалістичність конституційно-правової відповідальності визнає переважна більшість вчених-конституціоналістів, проте їх увага в основному зосереджена на дослідженні «негативного» її аспекту. Як вважає Г. Задорожня, такий стан справи має цілком об'єктивне підґрунтя, оскільки реальність ретроспективної відповідальності, на відміну від «позитивної», не викликає сумнівів. Незважаючи на той факт, що більшість науковців зацікавлені дослідженням «негативного» аспекту, пропонуємо розглянути і проаналізувати обидва аспекти конституційно-правової відповідальності.

В теорії права, як зазначає П. Рабинович, розрізняють два види відповідальності держави перед людиною: позитивну і негативну. Позитивна відповідальність полягає в тому, що держава повинна створювати різноманітні умови, необхідні для здійснення прав і свобод людини. Ця

відповідальність покликана сприяти правоздійсненню, його полегшувати. Позитивна відповідальність виражається в обов'язковому здійсненні належним чином певних «позитивних» дій в будь-яких регулятивних правовідносинах і характеризується психічним ставленням до виконання покладених на суб'єкт правовідносин обов'язків.

В. Савин зазначає, що «позитивна» відповідальність полягає в обов'язку виконувати відповідну дію, яка відповідає нормам права. Вона характеризується активними елементами правосвідомості, а також виявляється і в інших елементах правової дійсності – вимогах законності і, можливо, в особливій якості юридичних обов'язків, – все-таки в першу чергу стосується правосвідомості.

На відміну від позитивної відповідальності негативна завжди пов'язана із вчиненням особою протиправного діяння і супроводжується негативними для неї наслідками у вигляді певних санкцій. Негативна відповідальність держави перед людиною полягає в її зобов'язаннях відшкодувати ті чи інші збитки (матеріальні, моральні), які спричинені рішеннями, неправомірними діями чи бездіяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування, їх службовими і посадовими особами тощо. Негативна відповідальність настає за невиконання певних функцій і порушення законів. Негативна відповідальність полягає в перетерпінні санкцій за протиправне діяння. Виходячи із зазначеного, можна додати, що позитивна відповідальність – це відповідальність «наперед», а негативна – за «неправомірне минуле».

Тривалий час негативно-ретроспективний підхід в юридичній науці був єдиним. Він і сьогодні залишається панівним. Але є такий факт, що «позитивна» та «ретроспективна» відповідальність в конституційному праві тісно пов'язані між собою: по-перше, «позитивна» відповідальність розглядається як етап оцінки, внаслідок якої може настати одна з форм відповідальності ретроспективної; по-друге, «ретроспективна» юридична відповідальність в конституційному праві настає лише в тому разі, якщо «не

спрацював» механізм «активної» відповідальності. Отже, «позитивна» відповідальність є необхідною умовою настання «ретроспективної», яка бере за основу першу відповідальність. Виходячи з цього взаємозв'язку, необхідним є розгляд «позитивної» відповідальності.

Деякі вчені-конституціоналісти трактують позитивну відповідальність як усвідомлення та сприйняття морального обов'язку відповідною посадовою особою щодо необхідності виконання дорученої їй справи. Позитивна відповідальність – це розуміння важливості своїх дій для суспільства, прагнення та бажання виконати їх якнайкраще, найефективніше, швидше, тобто належним чином виконати свою соціальну роль. Позитивна відповідальність трактується як покладення на суб'єкта конституційно-правових відносин обов'язку виконувати ті чи інші завдання в інтересах конструктивного розвитку виокремлених відносин і відповідати за свою діяльність. На думку інших вчених, позитивна відповідальність є відповідальною поведінкою, підзвітністю, усвідомленням необхідності неухильного виконання професійних обов'язків, встановлених законом. Б. Назаров позитивну (перспективну, активну) відповідальність розуміє як певний внутрішній стан індивіда, який пов'язується з відповідальною поведінкою, що характеризується глибоким усвідомленням необхідності дотримуватися вимог правових і моральних норм, повагою до закону, до права та передбачає активний вплив на перебіг подій, внесок у розвиток суспільства тощо. З цього визначення можна зробити висновок, що позитивна відповідальність є саме належною поведінкою, є належним виконанням своїх обов'язків індивідуумом.

Існує й така думка, що «позитивна» відповідальність має місце в конституційному праві, але з одним дуже важливим застереженням: сфера її поширення надто обмежена. «Позитивною» (тобто існуючої до правопорушення) може бути лише правова відповідальність державних органів та посадових осіб. Що стосується відповідальності громадян як суб'єктів конституційного права, то її правовим вираженням завжди була, є і

буде тільки «ретроспективна» відповідальність за правопорушення. Слушно зазначає А. Червяцова, стверджуючи, що позитивна відповідальність громадян має не правовий, а моральний характер. На нашу думку, це твердження є влучним, оскільки позитивна відповідальність передбачає перш за все порядність індивідуума, його належну поведінку, його ставлення саме до норм моралі, його усвідомлення щодо моральної поведінки.

Позитивна конституційно-правова відповідальність з відповідними санкціями виявляється головним чином у її спрямовуючому впливі – як відповідальне відношення суб'єктів до своїх конституційних компетенцій й дійове правомірне (суспільно-корисне чи позитивне) їхнє виконання. Позитивна спрямованість конституційно-правової відповідальності асоціюється з підконтрольністю та юридичною компетентністю.

Позитивна відповідальність орієнтує соціальні суб'єкти на необхідність співвідносити свою поведінку з вимогами конституційних приписів та інших нормативно-правових актів і максимальної суспільної доцільності. Позитивна відповідальність справляє вплив на особисту свободу, визначаючи вибір варіанта поведінки і його реалізацію. Це елемент механізму регулювання і контролю поведінки людини в її суспільних зв'язках. В. Демиденко з цього приводу наводить свою цікаву думку, що свобода і відповідальність нероздільні як дві сторони соціально-історичної необхідності. Позитивна відповідальність передбачає вибір індивіда стосовно своєї поведінки, яка в свою чергу може бути позитивною або ж негативною для суспільства.

Позитивна відповідальність – явище скоріше соціальне, а не правове, оскільки вона не має ознак формальної визначеності, державної примусовості та процесуальної форми реалізації. Отже, позитивна відповідальність носить моральний характер, вона тісно пов'язана з такими поняттями, як «сумлінне ставлення до своїх обов'язків» та «почуття відповідальності». Відношення до права є не правовим, а моральним, позитивна відповідальність виступає

моральною категорією, і найцікавіше те, що сприяти на поведінку людини можна не через вплив на неї правовим способом, а іншим способом впливу на особистість та її духовний світ.

Позитивною прийнято вважати відповідальну поведінку, відповідальне ставлення суб'єкта конституційно-правових відносин до своїх обов'язків, належне їх виконання. Підставами такої відповідальності є належне здійснення суб'єктом конституційних правовідносин певних функцій. Отже, державний орган, посадова особа несуть відповідальність вже тому, що до цього зобов'язує їх правовий статус. О. Майданник зазначає, що, якщо розглядати юридичну відповідальність як явище загальносоціальне, котре, зокрема, передбачає сумлінне виконання специфічного юридичного обов'язку, то, очевидно, є підстави для виділення такого її виду як позитивна юридична і, в тому числі, конституційно-правова відповідальність. В даному разі йдеться не про відповідальність за правопорушення, а про правомірну поведінку, яка характеризується відповідальним ставленням суб'єкта до покладених на нього обов'язків. Як бачимо, ця відповідальність характеризується відповідальним ставленням суб'єкта до покладених до нього обов'язків, тобто це може бути сумлінне виконання доручених обов'язків, наприклад це може стосуватися носіїв владних повноважень, оскільки дотримання прав і свобод з їх сторони є гарантом законності та правопорядку, наявності демократичності в державі. Тому ми вважаємо, позитивну відповідальність необхідно виділяти аби запобігати появі саме другого аспекту конституційно-правової відповідальності – ретроспективного, який можливий лише при правопорушеннях.

А. Червяцова у своєму дисертаційному дослідженні доходить висновку, що позитивною відповідальністю може бути лише конституційно-правова відповідальність держави, органів публічної влади та посадових осіб. Позитивність конституційно-правової відповідальності зазначених суб'єктів обумовлена специфікою їхнього правового статусу, який характеризується імперативністю: закон визначає цілі та задачі діяльності органів публічної

влади (посадових осіб), у залежності від досягнення (виконання) яких можна судити про ефективність роботи носія владних повноважень, отже, про його «відповідальну» або «безвідповідальну» поведінку. Щодо відповідальності інших суб'єктів конституційного права, то її правовим виразом буде виключно ретроспективна відповідальність. Отже, позитивна конституційно-правова відповідальність – це відповідальність за правомірну діяльність, існує незалежно від правопорушення. Позитивною може бути лише конституційно-правова відповідальність держави, органів публічної влади й посадових осіб. Враховуючи особливості законодавчої термінології, специфіку правового статусу державно-владних суб'єктів, «позитивний» аспект конституційно-правової відповідальності може бути визначений як стан відповідальності, що складається з відповідальності за що-небудь та відповідальності перед ким-небудь. З вищесказаного можна зробити висновок, що наявність позитивного аспекту в конституційно-правовій відповідальності є доречним, оскільки саме відповідальна поведінка вищих посадових осіб є гарантом законності. Конституційно-правова відповідальність – це, перш за все, відповідальність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб перед народом за неналежну реалізацію тих владних повноважень, які народ їм передав, реальна гарантія проти зловживання права. Тому, на нашу думку, наявність позитивної відповідальності посадових осіб є обов'язковою аби уникати протиправних діянь з боку державних органів.

На думку В. Невінського, нині потребує подальшого розвитку ідея конституційно-правової відповідальності як позитивної відповідальності, що передбачає формування в громадян, посадових осіб, виборних представників, колегіальних органів публічної влади почуття громадянського обов'язку щодо дотримання і захисту Конституції, неухильного виконання рішень Конституційного Суду як вищого судового органу конституційного контролю.

Розуміння позитивної відповідальності у конституційному праві підміняється моральним спонуканням суб'єкта до професійного виконання своїх посадових обов'язків, проте, як зауважує В. Погорілко, «моральне ставлення суб'єкта конституційно-правових відносин до виконання своїх обов'язків лежить поза межами конституційно-правового регулювання». Крім того, термін «позитивна відповідальність» містить у собі змістовне протиріччя, бо будь-яка «відповідальність» сама по собі є негативним наслідком для суб'єкта, тобто передбачає настання негативних наслідків, які знаходять своє вираження у відповідній втраті морального, матеріального чи іншого зразка, а тому немає логічного зв'язку між «відповідальністю» та поняттям «позитивна». Тому в деяких науковців виникає сумнів стосовно саме позитивного аспекту в конституційно-правовій відповідальності, постає питання щодо доцільності введення у правовий обіг поняття «позитивна відповідальність».

Д. Липинський у своїй монографічній праці виділив сім основних напрямів у теорії позитивної відповідальності, а саме:

- 1) усвідомлення обов'язку;
- 2) обов'язок надати звіт;
- 3) обов'язок дотримуватись приписів, вимог правових норм;
- 4) статусна відповідальність;
- 5) добровільна форма реалізації відповідальності;
- 6) позитивна відповідальність – це реальна правомірна поведінка;
- 7) заохочувальна позитивна відповідальність. Позитивна

відповідальність пов'язана з правомірною поведінкою, і в разі її дотримання, ця поведінка заохочується.

Більшість авторів зосереджені розглядом «негативного» аспекту конституційно-правової відповідальності, а саме ретроспективної відповідальності. При цьому конституційно-правова відповідальність розуміється ними як негативна оцінка діяльності суб'єкта, внаслідок чого він

зазнає несприятливих наслідків – обмеження або позбавлення політичних, юридичних або інших інтересів.

Так, Б. Страшун підкреслює, що конституційно-правову відповідальність слід розуміти тільки як «негативну». На його думку, поділ відповідальності на «позитивну» та «негативну» є нонсенсом, ураховуючи, що фактично мова йде про зовсім різні речі: одна справа, коли ми говоримо про коло завдань і повноважень, за які відповідає посадова особа, а інше – коли ця особа або орган піддається, негативним наслідкам.

Ретроспективна відповідальність – це відповідальність за вже скоєне протиправне діяння і тому вона має реальний характер. Ретроспективна конституційно-правова відповідальність можлива лише у випадку конституційно-правового делікту, коли має місце негативне відхилення у фактичній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин від вимог нормативно-правових актів. Йдеться або про пряме порушення конституційних чи інших правових заборон, або про невиконання функцій, завдань, обов'язків, покладених на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, громадян, або перевищення (зловживання) ними своїми повноваженнями.

Негативна конституційно-правова відповідальність – відповідальність за правопорушення; виникає внаслідок порушення конституційно-правової норми (скоєння конституційного делікту), полягає у застосуванні до винної особи певних мір правового впливу, покладенні на неї обов'язку зазнати обмежень матеріального, нематеріального та (або) організаційного характеру.

О. Майданник зазначає, що питання ретроспективної відповідальності трактується у юридичній літературі неоднаково. Вчинення правопорушення не завжди є обставиною, яка мала місце в минулому. Воно може продовжуватися, тривати. Тому немає переконливих підстав для того, щоб вважати відповідальність за вчинення правопорушення відповідальністю за минуле, тобто ретроспективною. Це, швидше, негативна реакція суб'єкта правовідносин, уповноваженого контролювати додержання вимог права, на

діяння суб'єкта, що порушує правові приписи незалежно від того: мало таке місце в минулому чи воно продовжується, триває. О. Майданник зазначає, що розглядуване питання вимагає глибшого наукового дослідження, з чим ми і погоджуємося, оскільки б це уникнуло спірні моменти навколо цієї проблематики.

Таким чином, ретроспективна відповідальність настає лише тоді, коли для цього є нормативна основа, тобто коли вона зазначається в законодавстві. Отже, на відміну від «позитивної» відповідальності, «негативна» має правовий характер, тобто є правовим вираженням, має свій вплив на особу, яка зловживає правом.

У свою чергу, В. Полевий у своїй дисертації акцентує увагу на тому, що конституційно-правова відповідальність відіграє подвійну роль: по-перше – спонукає до позитивного, сумлінного, творчого ставлення до виконання функцій, покладених на суб'єкта його конституційним статусом; по-друге – є засобом покарання винних та відновлення порушених конституційних правовідносин. Із зазначеного бачимо, що ця подвійна роль охоплює позитивний та негативний аспект конституційно-правової відповідальності, де саме проспективна конституційно-правова відповідальність передбачає сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків, а ретроспективна – це відповідальність за скоєння протиправного діяння, яка передбачається покаранням винного в цьому діянні.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що позитивна (перспективна, активна) відповідальність розуміється як певний внутрішній стан індивіда, який пов'язується з відповідальною поведінкою, що характеризується глибоким усвідомленням необхідності дотримуватися вимог правових і моральних норм, повагою до закону, до права та передбачає активний вплив на перебіг подій, внесок у розвиток суспільства тощо. З цього визначення можна зробити висновок, що позитивна відповідальність є саме належною поведінкою, є належним виконанням своїх обов'язків

індивідуумом. Позитивна відповідальність громадян має не правовий, а моральний характер.

Що ж стосується негативного аспекту конституційно-правової відповідальності, то ретроспективна відповідальність – це відповідальність за вже скоєне протиправне діяння і тому вона має реальний характер. Ретроспективна конституційно-правова відповідальність можлива лише у випадку конституційно-правового делікту, коли має місце негативне відхилення у фактичній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин від вимог нормативно-правових актів.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, після розгляду цієї теми зауважимо, що існують як прихильники тільки вузького розуміння відповідальності, так званої «ретроспективної», так і прихильників «двоаспектної» відповідальності, яка включає «ретроспективну» і «позитивну» відповідальність. Сенс протистояння цих двох концепцій у тому, що одна визнає можливість відповідальності лише після правопорушення, інша – виходить із існування відповідальності ще до порушення норми. Ми ж вважаємо, що ці два компоненти взаємодоповнюють один одного, вони пов'язані між собою. Позитивна відповідальність передбачає моральне спонукання суб'єкта до професійного виконання своїх посадових обов'язків. Позитивна відповідальність носить моральний характер, вона тісно пов'язана з такими поняттями, як «сумлінне ставлення до своїх обов'язків» та «почуття відповідальності», тому існування «позитивного» аспекту є важливим атрибутом для забезпечення гарантії реалізації прав людини в Україні. Ретроспективна відповідальність в конституційному праві настає лише в тому разі, якщо «не спрацював» механізм «активної» відповідальності, тобто позитивної. «Негативна» має правовий характер, тобто є правовим вираженням, має свій вплив на особу, яка зловживає правом. Тому, на нашу думку, існування і «позитивного» і «негативного» аспектів конституційно-правової відповідальності є

обов'язковим для забезпечення правопорядку в суспільстві, та в державі загалом.

Таким чином, наукове опрацювання досліджуваної проблематики, дозволяє зробити такий висновок, а саме те, що «позитивний» аспект конституційно-правової відповідальності існує до правопорушення, а «негативний» аспект вже після настання правопорушення, негативних дій.

III. ФУНКЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Важливим питанням для розуміння конституційної відповідальності є виділення її функцій. В науці досліджуються функції юридичної відповідальності в цілому, а функції конституційно-правової відповідальності, їх поняття та види залишаються без належної уваги науковців.

Функції конституційно-правової відповідальності можна визначити як основні напрямки її впливу на поведінку людей та суспільно-правові відносини, які виникають в сфері дії норм конституційного права; це цілеспрямовані засоби реалізації та захисту конституційних норм, а також досягнення мети конституційної відповідальності; це головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб з метою захисту правопорядку, державної дисципліни і виховання суб'єктів конституційно-правових відносин, що скоїли чи можуть скоїти конституційно-правовий делікт.

Види функцій конституційної відповідальності:

1. Правоорієнтуюча. Позитивна конституційна відповідальність орієнтує суб'єктів конституційно-правових відносин співвідносити власну правову поведінку з конституційно-правовим статусом, з потребами законності та максимальною суспільною доцільністю. Така відповідальність виникає з моменту надання особі (фізичній чи юридичній) певного кола прав та обов'язків. Ретроспективна конституційна відповідальність похідна від позитивної і вона виникає вже при існуванні першої, однак настає з

моменту досягнення особою конституційної деліктоздатності і вчинення нею конституційного правопорушення – і вже примусові санкції “орієнтують” її та інших суб’єктів конституційного права на подальшу правомірну та суспільно-корисну поведінку.

2. Попереджувальна (превентивна). Сама можливість застосування примусових заходів впливу, настання негативних обмежень матеріального та морального характеру, притягнення до конституційної відповідальності формує у свідомості суб’єкта конституційно-правових відносин почуття відповідальності, необхідності правомірної, суспільно-корисної поведінки і тим самим запобігає скоєнню конституційного правопорушення. Така функція покликана забезпечити формування в адресатів норм конституційного права мотивів, які спонукають його додержувати закони, поважати права та інтереси інших осіб.

3. Організуюча (установча). Як при позитивній, так і при ретроспективній конституційній відповідальності є доцільним певне “наведення порядку” в індивідуальному відношенні, думках, бажаннях, вчинках кожного суб’єкта конституційно-правових відносин з метою узгодження власної поведінки з вимогами норм конституційного права. Така установка може бути реалізована добровільно – при позитивній відповідальності, а також примусово – при репресивній відповідальності, однак керуюча мета одна – наведення порядку та злагодженості в реалізації конституційно-правових відносин.

4. Обмежувальна. Існує думка, з якою ми погоджуємося, що високий рівень позитивної відповідальності в потенційних суб’єктів конституційної відповідальності значно обмежує можливість застосування щодо таких осіб ретроспективної конституційної відповідальності. Однак практика свідчить, що високоморальне відношення до власних обов’язків присутнє далеко не в усіх суб’єктів конституційно-правових відносин. Найбільш ефективно ця функція реалізується при застосуванні ретроспективної відповідальності, коли правопорушник примусово обмежується у своїй юридично значимій

поведінці для запобігання скоєнню ним нових посягань на конституційні норми, правопорядок та несення передбачених законом санкцій, що формують конституційну відповідальність. Така функція також може тлумачитися і в такому значенні, що органи державної влади, посадові особи, громадяни та інші суб'єкти конституційного права зобов'язані діяти на підставі і в межах визначених конституційним та іншим галузевим законодавством.

5. Правоохоронна. Особливістю конституційної відповідальності є те, що перш за все вона спрямована на охорону, захист Конституції та конституційних законів від правопорушних посягань, можливих суспільно-шкідливих вчинків і згубної бездіяльності, пасивності органів державної влади при вирішенні питань державного значення – що в кінцевому результаті призведе до руйнації пріоритетів та вимог проголошених в Конституції. Взагалі, охоронну функцію виконує сама Конституція через заборону та санкції, які в ній встановлені. Однак засобом, інститутом охорони конституційної законності безперечно виступає конституційна відповідальність.

6. Стимулююча (активізуюча). Можливість застосування та притягнення винного до конституційної відповідальності певним чином стимулює діяльність органів державної влади та посадових осіб в розробці, прийнятті та виконанні суспільно важливих рішень; підвищує активність в реалізації конституційних норм, у виборі найбільш корисного конституційного варіанту поведінки, всебічно заохочує активність громадян у здійсненні власних прав і законних інтересів, гарантованих Конституцією, творчу ініціативу депутатів та посадових осіб при прийнятті рішень, покликаних забезпечити реалізацію та охорону конституційних приписів.

7. Регулятивна (інтегративна). Під час застосування конституційної відповідальності регулюються, умовно кажучи, два різновиди суспільних відносин. По-перше, відносини між правопорушником та постраждалою особою. В принципі, регулюються такі ж відносини, які існували до скоєння

конституційного правопорушення, однак після його скоєння особа, яка порушила конституційні права та інтереси другої сторони, не виконала власні конституційні обов'язки перед нею, зобов'язана виконувати ті ж обов'язки, що існували раніше, але вже в примусовому порядку. По-друге, це "нові" відносини, які виникають при наявності факту скоєння конституційного правопорушення, але вони виникають між правопорушником і державним органом, який представляє інтереси особи та, на який покладено обов'язок забезпечення охорони й реалізації конституційних норм. Метою цієї функції є також врегулювання, узгодження поведінки кожного суб'єкта конституційно-правових відносин з правопорядком та дисципліною, проголошених в Конституції.

8. Правозабезпечувальна. Провідною метою конституційної відповідальності є безпосереднє забезпечення реалізації конституційних норм в життя. Ця мета досягається також засобами процедурно-процесуальної регламентації, кореспондуючих приписів суб'єктам конституційно-правових відносин, конкретизацією повноважень, конституційних норм та контролю. Поряд з цими засобами, які з часом не здатні забезпечити досягнення поставленої мети, включається в дію крайній та ефективний засіб – конституційна відповідальність. У даній ситуації забезпечення реалізації Конституції та конституційних законів досягається примусово, що дуже не бажано для потенційного суб'єкта конституційної відповідальності.

9. Репресивно-каральна. Деякі вчені ще називають її штрафною, однак зміст від цього не змінюється. Така функція свідчить про те, що конституційна відповідальність є: по-перше, актом відплати держави та суспільства по відношенню до правопорушника; по-друге, засобом, що попереджає нове конституційне правопорушення. Ця функція реалізується тільки в процесуальній формі і визначається актами державних органів та посадових осіб, які наділені відповідними повноваженнями. Також у цій функції реалізується певна сутність конституційної відповідальності. Отже,

не слід забувати, що вона є своєрідним “покаранням” за протиправну дію чи бездіяльність, пасивність, необґрунтованість та недоцільність прийнятих рішень органами державної влади та посадовими особами, “покаранням” громадян й інших суб’єктів конституційно-правових відносин за невиконання конституційних та інших правових обов’язків, ігнорування приписів, проголошених у Конституції України.

10. Сигналізаційна (інформаційна). Застосування конституційної відповідальності щодо самого правопорушника, а також до осіб, що його оточують, сигналізує про небажаність для потенційного суб’єкта конституційної відповідальності вчиняти дії, які засуджуються Конституцією, про необхідність узгоджувати власну юридично значиму поведінку з конституційними приписами, про те, що конституційна відповідальність дійсно реалізується на практиці й приносить як наслідок державний і громадський осуд, а також негативні санкції та обмеження морального й матеріального характеру.

11. Правовиховна (профілактична). Ця функція реалізується також поряд з морально-виховною функцією, адже виховання можливе лише через внутрішнє розумове усвідомлення особи про суспільну корисність і правомірність власної поведінки та її наслідків. Така функція особливо актуальна при застосуванні конституційної відповідальності. Ми глибоко переконані, що потенційних суб’єктів конституційної відповідальності обов’язково необхідно виховувати в дусі точного виконання конституційних приписів. Особливо це стосується державних органів та посадових осіб, які приймають та реалізують важливі рішення для держави й суспільства. Ми маємо справу з підготовленими та кваліфікованими кадрами – немає жодної гарантії, що навіть при застосуванні до них конституційної відповідальності вони не будуть займати нові посади та приймати важливі рішення. Отже, якщо хоча б деякою мірою ця функція реалізувалась – ми мали б невелику надію, що такі особи будуть дотримуватись конституційних вимог у подальшій діяльності.

12. Дисциплінуюча. Ця функція дещо подібна до попередньої. В даній ситуації лише сама можливість застосування конституційної відповідальності та реалізації обмежувальних несприятливих санкцій дисциплінує поведінку та діяльність органів державної влади, посадових осіб, громадян до якісного виконання своїх конституційних прав та обов'язків, що спонукає їх до дотримання конституційних норм.

13. Правозахисна, та її різновид – правовідновлююча функція. В даному аспекті мова йде про те, що конституційна відповідальність покликана охороняти не тільки саму Конституцію від протиправних посягань, але вона також є суттєвим механізмом захисту, здійснення й забезпечення прав людини та громадянина, які гарантовані безпосередньо Основним законом. Похідною функцією від правозахисної є правовідновлююча, або ще її називають компенсаційна. При застосуванні конституційної відповідальності, на правопорушника покладається обов'язок відновити незаконно порушені ним суспільно-правові відносини, права та інтереси постраждалої сторони, а також примусове виконання невиконаного обов'язку. Однак ця функція може бути реалізована і без втручання державних органів та застосування примусу. Правопорушник може сам виконати свої обов'язки, поновити порушені права, припинити протиправний стан. Зрозуміло, що правовідновлювана функція виникає з моменту скоєння конституційного правопорушення та завершує свою дію з поновленням порушеного правопорядку.

14. Політична (ідеологічна). Хотіли б ми того, чи ні, однак конституційна відповідальність виступає безпосереднім інструментом реалізації державної політики. І саме вона віддзеркалює ті політичні настрої суспільства, мету і завдання державної політики, потреби та вимоги державної влади, що панують на сучасному етапі, а також вона є складовим елементом у формуванні певної ідеології.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, функції конституційно-правової відповідальності можна

визначити як основні напрямки її впливу на поведінку людей та суспільно-правові відносини, які виникають в сфері дії норм конституційного права; це цілеспрямовані засоби реалізації та захисту конституційних норм, а також досягнення мети конституційної відповідальності; це головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб з метою захисту правопорядку, державної дисципліни і виховання суб'єктів конституційно-правових відносин, що скоїли чи можуть скоїти конституційно-правовий делікт.

IV. СПІВВІДНОШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ З ІНШИМИ ВИДАМИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

На сьогодні загально визнаними є кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна, матеріальна види відповідальності. За суто галузевим принципом виділяються перші три види відповідальності; функціональний принцип покладений в основу останнього виду відповідальності.

Юридична відповідальність як система складається з елементів, якими виступають окремі види відповідальності. Кожний вид є підсистемою в системі юридичної відповідальності, виступає як самостійна система. Її компоненти – норми, які закріплюють відповідальність в окремих інститутах права. Між елементами юридичної відповідальності, а також усередині кожного з них існує тісний зв'язок та взаємозалежність, взаємопроникнення. Наприклад, за одне і те правопорушення, за певних умов, можна притягти до різних видів відповідальності. Наявністю взаємозалежних зв'язків пояснюється і той факт, що такі види відповідальності, як кримінальна, цивільна, дисциплінарна, адміністративна можуть застосовуватися для захисту норм інших галузей права, зокрема конституційного.

Коротко визначимо особливості **кримінальної відповідальності**. Кримінальна відповідальність становить собою реальну соціальну взаємодію

спеціальних органів держави та особи, визнаної винною у вчиненні злочину, в результаті чого особа терпить обмеження. Згідно з Кримінальним кодексом України, основними принципами кримінальної відповідальності є принцип законності, принцип відповідальності особи за скоєне діяння при наявності вини (до того ж лише особистої) та принцип відповідальності тільки за ті діяння, які визначені кримінальним законом як злочинні.

Характерними ознаками кримінальної відповідальності є її зв'язок тільки із спеціальним видом правопорушення – злочином, обов'язок особи відповідати перед державою за свої злочинні діяння та бути покараною, а також те, що міра відповідальності (покарання) особи за скоєний нею злочин визначається лише судом у відповідності із законом. Вид та міра позбавлень особистого (наприклад, позбавлення волі), майнового (наприклад, штраф, конфіскація майна) або іншого характеру (наприклад, позбавлення права займати певні посади) визначені лише в законі і передусім у санкціях статей Кримінального кодексу України, які передбачають відповідальність за скоєний злочин.

Підставою кримінальної відповідальності є склад злочину, тобто наявність у діях чи бездіяльності особи всіх юридичних ознак злочину, визначених кримінальним законом. Думки, прагнення, переконання, якщо вони не були втілені в конкретному протиправному діянні, самі собою не породжують кримінальної відповідальності. Для виникнення кримінальної відповідальності необхідна наявність дій – навмисних чи необережних.

Також це наявність об'єктивних (об'єкт, діяння, причинний зв'язок між ними, час, спосіб, місце, обставини скоєння злочину) та суб'єктивних (суб'єкт, вина, мотиви, цілі, емоційний стан) ознак, що характеризують певне суспільно небезпечне діяння як злочин.

Кримінальна відповідальність передбачає законодавчо обґрунтований обов'язок особи, яка скоїла злочин, піддатися осуду з боку держави та бути покараною у повній відповідності до закону. Такий обов'язок виникає з моменту скоєння особою злочину і створює тим самим кримінальні

правовідносини між винною особою та державою. Це означає, що держава, в особі свого органу влади, яким є суд, має право застосувати до правопорушника міри державного примусу.

З наведених вище ознак видно, що кримінальна відповідальність, як і конституційна, є певного роду правовідносинами зі своїми об'єктами, суб'єктами, які наділені правами та обов'язками. Але, якщо проаналізувати їх суб'єктивний та об'єктивний склад, то можна побачити, що він відрізняється. Кримінальна відповідальність має своїм об'єктом ті особисті, майнові та інші блага, позбавлення яких передбачається в санкції статті Кримінального кодексу. Що ж до суб'єктів таких відносин, то ними є держава з одного боку та особа, яка скоїла злочин, з іншого. Конституційна ж відповідальність своїм об'єктом має позбавлення тих чи інших осіб державно-владних повноважень, усунення з відповідальних посад, визнання неконституційними актів чи їх окремих положень, припинення дії актів органів виконавчої влади тощо. Її суб'єктивний склад є дещо ширшим і включає державу, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, суспільні організації, посадових, фізичних осіб.

Кримінальна відповідальність, на відміну від конституційної, є ретроспективною і ніколи не може бути позитивною. Якщо і далі порівнювати ці види юридичної відповідальності, то можна зробити висновок, що кримінальна відповідальність є чітко визначеною й конкретизованою і може бути застосована лише у кримінальному законодавстві. Вона може наставати як за конституційне правопорушення, так і без нього, за аморальний вчинок (позитивна відповідальність); кримінальна – лише за вчинення злочину, передбаченого Кримінальним кодексом. Відповідальність у кримінальному праві також передбачає застосування як основних, так і додаткових покарань (конфіскація майна), що не є характерними для конституційної відповідальності; і зумовлена, у більшості випадків, діяльністю спеціальних компетентних органів держави.

Спільними для цих видів є настання негативних наслідків для правопорушника.

Адміністративна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності, якому притаманні всі ознаки останньої (настає при наявності вини, на основі норм права, за правопорушення, пов'язана з державним примусом). Адміністративна відповідальність має публічний державно-обов'язковий характер. Проявляється це в тому, що проступок є порушенням правопорядку, охорона якого – завдання і функція держави. Підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення. Законодавством передбачена адміністративна відповідальність за дії з ознаками злочину, що не мають суспільної небезпеки як злочин. Притягнення до адміністративної відповідальності – це обов'язок державних органів, яким це право надано чинним законодавством. Всі вони суб'єкти державної виконавчої влади. Суб'єктами адміністративної юрисдикції є також і суди (судді).

Суть адміністративної відповідальності полягає ще й в тому, що до винних у скоєнні правопорушення застосовуються адміністративні стягнення – адміністративний штраф, адміністративний арешт, конфіскація майна (речей, грошей), попередження, сплатне вилучення предмета, позбавлення спеціального права, виправні роботи, відшкодування майнових збитків. Законодавством встановлений особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності. Він спрощений, що створює умови для його оперативності та економічності; надаючи в той же час необхідні гарантії здійснення права на захист.

Адміністративна відповідальність має в більшості випадків репресивний характер. Звідси її специфіка, яка передбачає встановлення вини, що є проявом волі фізичної особи. Це вид юридичної відповідальності детально врегульований нормами адміністративного права, в яких подається вичерпний перелік адміністративних вчинків, адміністративних стягнень та органів, уповноважених їх застосовувати. До адміністративної

відповідальності притягуються порушники загальнообов'язкових правил (норм), встановлених повноважними органами. Суб'єктами адміністративного правопорушення можуть бути як фізичні особи – громадяни і посадові особи, так і юридичні. В адміністративній відповідальності знаходять прояв обидва аспекти правової відповідальності: позитивний та ретроспективний. Норми, що встановлюють адміністративну відповідальність, мають допоміжне значення щодо багатьох галузей права.

Співвідношення адміністративної відповідальності та конституційної відповідальності виражається насамперед у тому, що в них проявляються два аспекти – позитивний та ретроспективний. Це пояснюється тим, що вони відносяться до сфери державного управління, виконавче-розпорядчої діяльності. І якщо для адміністративної відповідальності ця сфера є основною, то для конституційної вона є складовою частиною. Адміністративна відповідальність у позитивному аспекті передбачає виховання почуття морального обов'язку, внутрішньої потреби виконувати правові приписи, заборони. Саме в такому контексті вона тісно взаємодіє з конституційною відповідальністю, виконуючи ніби-то допоміжну роль. Ще однією їх спільною рисою є те, що вони мають публічний характер, тобто тісно пов'язані з функціонуванням держави. Але все ж таки, у більшості інших ознак вони не відповідають один одному. Це, насамперед, проявляється в конкретизації адміністративної відповідальності, її репресивному характері. Вона передбачає чітке встановлення вини правопорушника, його деліктоздатності і визначає, що єдиною підставою притягнення особи до адміністративної відповідальності є скоєння нею адміністративного проступку, а такі риси не є обов'язковими для конституційної відповідальності. Ще однією значною відмінністю між конституційною відповідальністю, адміністративною та кримінальною є те, що перша передбачає настання негативних наслідків не лише для окремої фізичної особи, а й для колегіального органу як сукупності осіб, що повністю не береться до уваги як адміністративним, так і кримінальним правом. Хоча

окремі автори (В.І.Димченко, В.А.Новосьолов) відстоюють думку про те, що суб'єктом адміністративної відповідальності (суб'єктом адміністративного правопорушення) можуть бути і колективні формування, але це предмет окремого дослідження.

Цивільно-правовій відповідальності притаманні всі ознаки юридичної відповідальності. До них можна віднести такі, які вказують, що вона є однією з форм державного впливу, застосовується лише до осіб, які скоїли правопорушення, реалізується компетентними органами держави та полягає у застосуванні до правопорушника цивільно-правових санкцій. Цивільно-правова відповідальність настає в результаті порушення як абсолютних, так і зобов'язальних прав. Порушення абсолютного правовідношення означає невиконання абсолютного обов'язку, який покладається законом на громадян й організації і в силу якого вони повинні утримуватися від порушення абсолютного права, що спричиняє за собою позадоговірну відповідальність у вигляді небажаних майнових наслідків. У разі порушення договірного зобов'язального відношення цивільно-правова відповідальність настає за невиконання або неналежне виконання зобов'язання.

Цивільно-правова відповідальність виникає за таких основних умов: а) наявність майнових збитків; б) протиправність дій, які заподіяли шкоду; в) причинний зв'язок між протиправною дією і шкодою; г) вина особи, яка заподіяла шкоду.

Головна функція, яку виконує цей вид відповідальності, відновлення порушених прав чи інтересів, що можуть бути матеріальними або такими, що не мають матеріального прояву – особисті немайнові права. З цього випливають санкції – це, по-перше, виплата витрат, зроблених кредитором, втрата чи пошкодження його майна; по-друге, неодержані доходи, які кредитор мав би одержати, коли б боржник виконав зобов'язання, тобто відшкодування “позитивної шкоди в майні” та “втраченої користі” у вигляді пені чи неустойки. Для виникнення цивільно-правової відповідальності дія чи бездіяльність, якими заподіяно шкоду, повинні бути протиправними,

тобто забороненими законом. У сфері цивільних правовідносин протиправні дії (бездіяльність) порушують не лише об'єктивну норму права, а й суб'єктивне право тієї чи іншої особи. Необхідною умовою виникнення цього виду відповідальності є наявність певного причинного зв'язку між протиправною дією та шкодою. Для того, щоб визнати особу відповідальною за шкоду, необхідно, щоб ця шкода була результатом саме її дії або бездіяльності. Це безпосередньо впливає із змісту ст. 203,440 ЦК України.

Таким чином, коли цивільно-правова відповідальність дійсно має місце, то вона становить собою неvigідні майнові наслідки, встановлені законом чи договором на випадок невиконання абсолютного обов'язку, а також неналежного його виконання.

Цивільно-правова відповідальність встановлюється з виховною метою, оскільки спонукає боржника належним чином виконувати зобов'язання під загрозою зазнати небажаних матеріальних наслідків, а отже, й сприяє зміцненню договірної дисципліни, належного виконання завдань господарськими організаціями, задоволенню інтересів громадян; і для відновлення майнового стану кредитора, зокрема, шляхом відшкодування завданих йому збитків, тобто виступає як у позитивному, так і в ретроспективному аспектах.

Основною особливістю при вирішенні питання про співвідношення конституційної та цивільної відповідальності є те, що остання носить переважно майновий характер і спрямована, як правило, на захист майнових інтересів осіб як фізичних, так і юридичних. У більшості своїх визначень вони протилежні один одному і відносяться до різних сфер правового регулювання: конституційна – до публічної, а цивільна – до приватної. Але не зважаючи на відмінності, можна визначити і їх спільні риси. Перша – це можливість настання відповідальності без вини. У цивільному праві – за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, а у конституційному – неспроможність належним чином виконувати свої обов'язки та ін. Друга ж полягає в тому, що санкції конституційно-правових та цивільно-правових

норм, на відміну від санкцій норм кримінального права, мають неординарний характер. Одні з них становлять собою міри відповідальності, інші – міри захисту правопорядку та суб'єктивних прав. Отже, можна зазначити, що цивільна та конституційна відповідальність більш схожі у контексті їх розуміння як юридичної відповідальності з її основними рисами.

На відміну від інших видів юридичної відповідальності, **дисциплінарна** спрямована на забезпечення дисципліни. Вона полягає в застосуванні у встановленому законодавством порядку мір дисциплінарного стягнення до робітника чи службовця, які скоїли дисциплінарний проступок.

Підставою застосування засобів дисциплінарної відповідальності є, як правило, скоєння дисциплінарного проступку. На жаль, дисциплінарне законодавство, на відміну від кримінального та адміністративного, не дає чіткого визначення дисциплінарного проступку і не містить за рядом винятків, конкретних його складів, що суттєво відрізняє цей вид юридичної відповідальності від інших. Але в дисциплінарному законодавстві мають місце ті чи інші ознаки, які можна об'єднати поняттям складу дисциплінарного проступку. Ці ознаки характеризують його з точки зору об'єкта посягання, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони.

Дисциплінарний проступок – протиправне, винне діяння, що посягає на державну дисципліну, скоєне при виконанні трудових обов'язків і за яке законом передбачається відповідальність.

В юридичній літературі дисциплінарну відповідальність поділяють на загальну і спеціальну. Спеціальна дисциплінарна відповідальність відрізняється від загальної: за суб'єктами на яких вона поширюється і якими застосовується; за засобами впливу; за порядком провадження. Спеціальна дисциплінарна відповідальність може бути: а) в порядку підпорядкованості; б) за статутами про дисципліну; в) за особливими положеннями та правилами. У державному апараті дисциплінарну відповідальність, в залежності від органів, до яких вона застосовується, можна поділити на

відповідальність: а) в органах державного врядування; б) судових органах; в) в органах прокуратури.

У межах зазначених видів дисциплінарної відповідальності застосовуються різні засоби дисциплінарного впливу, які можуть бути класифіковані за різними підставами. В юридичній літературі немає єдності в питанні про те, які засоби впливу за дисциплінарні проступки можна вважати дисциплінарною відповідальністю. Одні автори до дисциплінарної відповідальності відносять лише дисциплінарні стягнення, інші – будь-які дисциплінарні засоби.

При віднесенні тих чи інших засобів впливу до дисциплінарної відповідальності з точки зору Л.І.Антонової, Б.І.Кожохіна повинні врахуватися три головних критерії: 1) чи пов'язаний проступок із службою тієї чи іншої особи; 2) чи покладається засіб впливу в порядку службової підлеглості; 3) чи є реальним перетерпінням негативних наслідків.

Керуючись цими критеріями, дисциплінарною відповідальністю слід вважати всі засоби перетерпіння, які застосовуються в порядку службової підлеглості, як правило, за скоєння проступку по службі. Ці засоби різноманітні, їх можна класифікувати за такими підставами: в залежності від головної мети застосування; за суб'єктом, до якого засоби впливу застосовуються; за характером перетерпіння та ін. У залежності від мети застосування, міри дисциплінарної відповідальності можна поділити на три групи: 1) засоби дисциплінарного присічення; 2) засоби дисциплінарного стягнення; 3) засоби дисциплінарного поновлення. Головною метою застосування засобів дисциплінарного присічення є присічення скоєння проступку. Головна мета застосування засобів дисциплінарного покарання (дисциплінарних стягнень) – кара за скоєний проступок. Засоби дисциплінарного поновлення, на думку автора, ставлять за мету: поновлення порушеного правопорядку, відшкодування заподіяної шкоди (до таких засобів слід віднести відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації).

Слід зазначити, що коло суб'єктів дисциплінарного провадження не обмежується тільки правопорушниками і органами (посадовими особами), що застосовують засоби дисциплінарного впливу. До них слід віднести також індивідуальних і колективних суб'єктів, які порушують норми про притягнення тих чи інших робітників державного апарату до дисциплінарної відповідальності. До суб'єктів дисциплінарного провадження слід віднести також законних представників, свідків, експертів та інших осіб, які беруть, участь у дисциплінарному провадженні, в тому числі й осіб, які забезпечують виконання дисциплінарних стягнень.

На жаль, законодавство не фіксує обставин, які виключають дисциплінарне провадження. До них слід було б віднести: 1) відсутність події і складу дисциплінарного проступку; 2) неосудність особи, яка скоїла протиправне діяння (у формі дії чи бездії); 3) дії особи в стані крайньої необхідності; 4) видання акта, який усуває застосування дисциплінарного стягнення; 5) скасування акта, який встановлював дисциплінарну відповідальність; 6) закінчення строків, які передбачені для покладання дисциплінарного стягнення; 7) припинення службових (трудових) відносин; 8) смерть особи, стосовно якої було розпочато дисциплінарне провадження.

Дисциплінарне провадження розподіляється на ряд стадій: 1) дисциплінарне розслідування; 2) розгляд справ про дисциплінарні проступки; 3) оскарження та опротестування рішень з дисциплінарних справ; 4) виконання рішень про застосування засобів дисциплінарного впливу. Крім того, дисциплінарне провадження можна поділити на звичайне (загальне) та особливе, передбачене для окремих категорій робітників державного апарату.

Отже, порівнюючи дисциплінарну відповідальність з конституційною, слід зауважити, що перша будується на взаємовідносинах між працівником та власником підприємства, організації, установи чи уповноваженим ним органом і має ряд характерних ознак. До них можна віднести такі: встановлення деліктоздатності суб'єкта, протиправності його діяння, причинного зв'язку між діянням та його протиправними наслідками. Також

основною рисою є те, що вона настає лише у разі скоєння дисциплінарного проступку. Отже, можна зробити висновок, що дисциплінарна відповідальність має об'єктом впливу трудові правовідносини, відносини по забезпеченню дисципліни праці та внутрішнього розпорядку підприємства, організації, установи. Конституційна відповідальність відрізняється від дисциплінарної як за об'єктом так і суб'єктом складом, а також за умовами її настання. Деякі спільні їх риси можна виявити проаналізувавши такий правовий інститут як відставка. Відставка як міра конституційної відповідальності іноді дуже схожа на дисциплінарну як за формою, так і за порядком застосування. Різниця тут полягає лише в тому, що дисциплінарна відповідальність застосовується за порушення трудової (службової) дисципліни, а конституційна – має більш широке коло передумов. Ще однією спільною рисою є те, що як для конституційної відповідальності, так і для дисциплінарної головним є сам факт скоєння певної дії (а не настання суспільно небезпечних наслідків).

Самостійним видом юридичної відповідальності є також і **матеріальна** відповідальність. Цей вид відповідальності ставить за мету – відшкодування збитків, яких зазнали підприємства, установи, організації в результаті винних протиправних дій своїх робітників, в тому числі посадових осіб.

Обов'язок робітника – відшкодувати збитки. Межі матеріальної відповідальності і порядок стягнення регулюються чинним законодавством України. Матеріальна відповідальність за нормами трудового права настає лише в тому випадку, якщо шкода підприємству заподіяна його робітниками, тобто особами, які перебувають з цим підприємством у трудових відносинах. У випадку заподіяння збитку особами, що не перебувають у трудових відносинах з підприємством, настає цивільно-правова відповідальність за нормами Цивільного кодексу України. Матеріальна відповідальність застосовується і в тих випадках, коли робітник після заподіяння шкоди припинив трудові відносини з підприємством, установою, організацією

(звільнився за власним бажанням чи звільнений за ініціативою власника або уповноваженого ним органу).

Основними умовами застосування матеріальної відповідальності у відповідності з чинним законодавством є: 1) наявність прямого дійсного збитку для підприємства; 2) протиправність поведінки (дії чи бездіяльність) робітника; 3) причинний зв'язок між поведінкою робітника і збитками, що виникли; 4) вина робітника. Відсутність хоча б однієї з цих умов виключає можливість покладання на робітника матеріальної відповідальності. Під прямим дійсним збитком, зокрема, розуміють втрату, погіршення чи зниження цінності майна, яке належить підприємству; необхідність зробити додаткові витрати на придбання або поновлення майна чи інших цінностей; зробити надмірні виплати, наприклад, у зв'язку із стягненням штрафів, виплатою заробітної платні за час вимушеного прогулу робітнику, якого неправильно звільнили за ініціативою власника чи уповноваженого ним органу тощо.

Чинне законодавство знає два основних види матеріальної відповідальності – обмежена та повна. Остання є свого роду винятком і може застосовуватися лише у випадках, які прямо передбачені законом.

Матеріальна відповідальність може застосовуватися разом з дисциплінарною, адміністративною та кримінальною. Тобто виступає не лише як основний вид реагування на скоєння правопорушення, а й як додатковий.

Щодо порівняння матеріальної відповідальності з конституційною, слід зазначити, що перша побудована за функціональним принципом і за своїми ознаками є обслуговуючою (може нести додатковий характер), найбільш пов'язаною з дисциплінарною відповідальністю. Основна мета матеріальної відповідальності (на відміну від конституційної) – відшкодування нанесених збитків, а отже й санкція її – це виплата грошової суми, яка може покладатися як на фізичних, так і на юридичних осіб. Як і конституційна,

матеріальна відповідальність також може виступати у позитивному та ретроспективному значенні.

Важливо мати на увазі, що не дивлячись на суттєві розбіжності видів відповідальності, конституційна відповідальність має риси, спільні для юридичної відповідальності всіх видів. Це, як зазначає Т.Д.Шон “негативна оцінка державою діяльності громадянина, державного органу, посадової особи”. Однак, на думку Ю.А.Дмитрієва та Ф.Ш.Ізмайлової, в цьому і полягає основна складність покладення конституційної відповідальності: її встановлення відноситься до компетенції вищих органів самої державної влади. Практично ж мова йде про необхідність встановлення відповідальності вищими органами і посадовими особами стосовно самих себе.

У чому ж полягає принципова різниця конституційної відповідальності (кримінальної, цивільно-правової, адміністративної, дисциплінарної і матеріальної)? Перш за все в її змісті. Конституційна відповідальність – це відповідальність за неналежне здійснення публічної влади. А звідси витікає специфічний набір підстав для встановлення конкретної відповідальності органу чи посадової особи і перелік санкцій, які за своїм характером суттєво відрізняються від санкцій, що використовуються в інших видах юридичної відповідальності. При цьому конституційна відповідальність не має практичного сенсу, якщо в країні відсутня система контролю за діяльністю державних органів, яка також включає своє коло засобів, прийомів і методів.

Слід зазначити також, що наявність у конституційному праві “власної відповідальності не заперечує того загально визнаного положення, що на захист даної галузі спрямована вся система права в цілому. Такий “посилений” захист саме і пояснюється особливістю конституційно-правової відповідальності, яка інтегрує основні засади – “орієнтири” відповідальності в інших галузях права (таке орієнтування можливе лише в єдиній цілісній системі). У систему конституційно-правової відповідальності як складовий елемент включається

сукупність приписів, які містяться в нормах конституційного права і вказують на можливість примусового впливу до винних суб'єктів, що порушили конституційно-правові норми, а також визначають засоби поновлення порушених суспільних відносин. У разі порушення даної групи норм, відповідальність реалізується в конкретних конституційно-правових відносинах. Мірою відповідальності в цьому випадку служать санкції, закріплені безпосередньо в нормах конституційного права.

Отже, розвиток конституційно-правової відповідальності як порівняно нового галузевого виду відповідальності породжує певні проблеми співвідношення окремих видів відповідальності (підсистем) в системі юридичної відповідальності. Проблемою, що виникає в результаті розвитку конституційної відповідальності є можливість різних взаємозв'язків цього виду відповідальності та інших видів галузевої відповідальності (що ще раз підкреслює системний характер юридичної відповідальності).

В одних випадках відповідальність за конституційним правом виключає застосування галузевої відповідальності. Так, звільнення з посади усуває питання про притягнення винного суб'єкта до дисциплінарної відповідальності. Можливі випадки, коли конституційно-правова відповідальність застосовується одночасно з галузевою – причинний зв'язок між ними може бути різним.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, дослідження юридичної відповідальності як складної системи дозволяє зробити висновок про те, що вона включає як самостійний елемент конституційно-правову відповідальність, яка відіграє подвійну роль у механізмі забезпечення норм права: по-перше, як основа формування відповідальності в інших галузях права і, по-друге, як негативні наслідки, які примусово застосовуються до порушників конституційних норм.

Таким чином, конституційна відповідальність є самостійною галуззю в системі права, має певні особливості, які проявляються в предметному критерії, методі правового регулювання, характерній внутрішній і зовнішній

формі, особливому механізмі регулювання суспільних відносин. Тому конституційно-правову відповідальність можна подати як складний за структурою, комплексний за змістом, охоронний за призначенням інститут системи.

V. СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Учасниками конституційно-правових відносин можуть бути тільки суб'єкти. Суб'єкт конституційного права — це потенційний носій прав і обов'язків, передбачених нормами галузі.

Суб'єктом конституційного права виступає держава в цілому. Вона є учасником правовідносин, які безпосередньо виражають її суверенітет. Як носій суверенітету держава сама визначає коло відносин, учасником яких вона є. Ці відносини мають особливий характер і нерідко правлять за основу розвитку інших конституційно-правових відносин.

Держава в цілому є учасником конституційно-правових відносин у сфері судочинства. З цим пов'язані процесуальні гарантії прав і свобод, реалізація яких забезпечується авторитетом держави. Такий підхід відображає посправжньому демократичне ставлення у суспільстві до прав та інтересів особи. У зазначених правовідносинах державні органи і посадові особи виступають як представники держави в цілому.

Ще одним прикладом конституційно-правових відносин за участю держави в цілому є правовідносини, пов'язані з громадянством. Громадянство — це специфічний юридичний зв'язок між державою і особою, який зумовлює наявність взаємних прав і обов'язків. Держава в цілому бере участь в усіх правовідносинах у зв'язку з набуттям і припиненням громадянства. Відповідні державні органи і посадові особи, здійснюючи свої повноваження, також виступають не як самостійні учасники правовідносин, а як представники держави.

Правоздатність держави в цілому ґрунтується на її суверенітеті і є первинною. Основу правоздатності державних органів становить визначена

суверенною державною владою їхня юридичне закріплена компетенція. І тому вона вторинна. Це саме можна сказати і про конституційну правоздатність таких суб'єктів, як члени (суб'єкти) федерації, автономні й адміністративно-територіальні одиниці.

Найбільш динамічними суб'єктами конституційного права є державні органи. Вони найчастіше виступають у ролі учасників конституційно-правових відносин. До державних органів у даному випадку віднесені й органи місцевого самоврядування, хоч останні іноді не включаються до державного механізму.

Серед державних органів — суб'єктів конституційного права — слід виділити вищі органи держави, а саме: главу держави, парламент, уряд, вищі суди. Суб'єктами конституційного права виступають вищі органи членів федерацій. Конституційною правоздатністю наділені не тільки самі вищі органи, а й окремі їх структурні елементи. Це, наприклад, палати парламентів, комісії (комітети) палат тощо. Всі вони діють у рамках компетенції відповідного державного органу, але реалізують тільки свої повноваження. Все це певною мірою може бути віднесене і до державних органів, що функціонують на рівні автономних та адміністративно-територіальних одиниць, включаючи органи місцевого самоврядування. Однак за обсягом конституційної правоздатності їх не можна порівнювати з вищими органами держави, які здійснюють політичні функції.

Особливістю конституційної правоздатності державних органів, включаючи органи місцевого самоврядування, є наявність у них владних повноважень. Тільки ці органи, а також посадові особи мають публічно-владні права. Громадяни також беруть участь у здійсненні влади. Це, зокрема, відбувається у процесі формування на основі виборів того чи іншого державного органу, в ході референдуму тощо. Але громадяни самі по собі звичайно не наділені правами, щоб безпосередньо здійснювати владу.

Серед суб'єктів конституційного права слід виділити фізичних осіб. Особливий характер має конституційна правосуб'єктність депутатів пред-

ставницьких органів, насамперед депутатів загальнонаціональних представницьких органів — парламентів та установчих зборів (конституційних асамблей). Конституційна правосуб'єктність депутатів пов'язана з компетенцією відповідного органу. Депутати не є посадовими особами. Вони репрезентують представницький орган і водночас є його органічною частиною. Іноді конституційною правосуб'єктністю наділяються групи депутатів. Наприклад, певні групи депутатів мають право утворювати парламентську фракцію або звертатися з інтерпеляцією (запитом) до уряду. В ряді країн визнається лише групова депутатська законодавча ініціатива.

Спеціальна правоздатність характеризує конституційно-правовий статус виборців. До того ж у деяких країнах групи виборців також виступають у ролі суб'єкта конституційного права, будучи наділеними правом так званої народної законодавчої ініціативи.

На відміну від депутатів і виборців, громадяни мають не спеціальну, а загальну політичну (конституційну) правоздатність. Суб'єктами конституційного права є також іноземці й особи без громадянства. Вони наділені певними правами і несуть обов'язки. Обсяг конституційної правоздатності громадян у цьому випадку є вихідним і звичайно ширшим, ніж у інших відповідних категорій населення.

Нарешті, суб'єктами конституційного права є політичні партії. Це відбиває відносно нове явище в державно-політичному житті, відоме як інституціалізація партій, тобто створення конституційно-правової основи їх організації та діяльності. В окремих країнах суб'єктами конституційного права фактично визнані деякі інші громадські об'єднання, зокрема профспілки.

Дії й акти суб'єктів можуть створювати підстави для виникнення і припинення конституційно-правових відносин, а також до конституційно-правової відповідальності і застосування санкцій.

Конституційно-правова (конституційна) відповідальність як форма юридичної відповідальності має особливості, пов'язані насамперед з характером самого конституційно-правового регулювання. Однак існують особливості і більш загального характеру.

Юридична відповідальність у цілому має два аспекти: негативний і позитивний. Негативний аспект відповідальності пов'язаний з тим, що державний примус застосовується з приводу вчинення правопорушення. Позитивний аспект зумовлений загальними ознаками права, і відповідальність пов'язується з усіма без винятку моментами його дії, а не тільки з правопорушенням і застосуванням санкцій. Отже, юридична відповідальність виникає не тільки у зв'язку з дією охоронних, а й установчих і регулятивних норм. Обмеженість ролі і значення охоронних норм у системі конституційного права аж ніяк не свідчить про відсутність юридичної відповідальності.

Характер конституційного права як центральної галузі системи національного права пов'язаний і з тим, що виконання норм цієї галузі забезпечується практично усіма існуючими формами юридичної відповідальності. Зокрема, порушення окремих норм конституційного права може призвести до кримінальної відповідальності і застосування відповідних санкцій. У цьому відношенні відповідальність за порушення норм конституційного права сприймається як юридична відповідальність взагалі.

Існує і власне конституційно-правова відповідальність з притаманним тільки їй механізмом, колом суб'єктів і санкціями. Така відповідальність звичайно пов'язана з діями безпосередньо політичного характеру і має відповідну природу. Поняття конституційно-правової відповідальності вужче, ніж поняття відповідальності за порушення норм конституційного права. Водночас ця форма юридичної відповідальності не пов'язана лише з порушенням конституційно-правових норм. Підставами для притягнення до конституційно-правової відповідальності можуть бути порушення норм інших галузей права, зокрема кримінального.

Конституційно-правова відповідальність може існувати і за умов, коли норми права взагалі не порушуються, але мають місце дії, які розцінюються як негативні у політичному плані. Прикладом може служити політична відповідальність уряду. Конституційно-правовій відповідальності підлягають усі суб'єкти відповідної галузі, крім держави в цілому. Найчастіше таку відповідальність несуть органи державної влади.

Одним з основних різновидів конституційно-правової відповідальності є відповідальність суб'єктів (носіїв) виконавчої влади і насамперед уряду та його членів. Така відповідальність має дві конкретні форми. Це власне політична відповідальність уряду перед парламентом і відповідальність у порядку так званого імпічменту або в рамках подібних до нього процедур.

Існують і інші різновиди конституційно-правової відповідальності. Наприклад, відповідальність депутатів перед представницьким органом, відповідальність у структурі державного механізму за ієрархією органів влади, відповідальність, що впливає із статусу громадянства, тощо.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Суб'єкт конституційного права — це потенційний носій прав і обов'язків, передбачених нормами галузі.

Суб'єктом конституційного права виступає держава в цілому. Вона є учасником правовідносин, які безпосередньо виражають її суверенітет. Як носій суверенітету держава сама визначає коло відносин, учасником яких вона є. Ці відносини мають особливий характер і нерідко правлять за основу розвитку інших конституційно-правових відносин.

VI. ЗАХОДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проголошений у Конституції України курс на побудову правової, соціальної, демократичної держави вимагає радикальної переоцінки багатьох усталених положень і стереотипів конституційного права, формування якісно нових теорій і концепцій.

Одним з найбільш проблематичних питань теорії й практики конституційного будівництва на сучасному етапі є питання про конституційно-правової відповідальності. Незважаючи на те, що конституційно-правова відповідальність в цілому сформувалася як інститут публічного права і елемент системи гарантій конституційного ладу України, цей вид відповідальності є відносно новим явищем у праві.

У той же час формування інституту конституційно-правової відповідальності є однією з найбільш актуальних проблем, які постали перед сучасним українським суспільством і державою. Адже головне призначення конституційно-правової відповідальності — захист Конституції України. Це дуже важливо, оскільки вона закріплює і охороняє найвищі соціальні цінності, основи організації суспільства і держави, функціонування публічно-владних структур, правовий статус особистості.

Конституційно-правова відповідальність поряд з іншими елементами механізму захисту та охорони Конституції спрямована на забезпечення стабільності конституційного ладу, збалансованості прав і обов'язків учасників конституційних правовідносин. Вона передбачає можливість застосування заходів примусу з боку держави у разі вчинення конституційного делікту, що означає негативну оцінку протиправної поведінки, дисциплінує суб'єктів конституційно-правових відносин, спонукає їх до належного виконання своїх обов'язків, виконує превентивну функцію.

Одна з серйозних Проблем конституційного права полягає в тому, що реалізація багатьох норм матеріального права не забезпечена належним чином процесуальними нормами. Це повною мірою відноситься і до проблеми конституційно-правової відповідальності. Завдання полягає в тому, щоб усунути цей дисбаланс. Зробити це, безумовно, не просто. Але саме тільки тоді повною мірою запрацює механізм конституційно-правового регулювання і, відповідно, конституційно-правової відповідальності. Проблема полягає і в тому, що багато конституційні норми належним чином не захищені, що знижує можливості застосування даного виду

відповідальності. А це не сприяє забезпеченню захисту та охорони конституційних норм, становлення конституційної законності.

Вважаємо, що інститут конституційно-правової відповідальності має в більшій мірі, ніж це має місце зараз, «працювати» на охорону та захист Конституції України, стабільність конституційного ладу, забезпечення конституційної законності, демократичного правового статусу особи. У зв'язку з цим М. В. Баглай абсолютно справедливо підкреслює, що в демократичній, правовій державі конституційно-правова відповідальність виступає як реальна гарантія від концентрації влади та зловживання ею². Причому важливо, щоб обсяги прав та обов'язків суб'єктів влади були збалансовані і перебували у пропорційній залежності. Міра влади повинна вимірюватися мірою відповідальності.

Багато негативні процеси, що мають місце в Україні, в значній мірі пов'язані з тим, що норми інституту конституційно-правової відповідальності не працюють. Часто немає і політичної волі, щоб він запрацював, хоча підстав для застосування такого виду відповідальності достатньо.

Значною мірою окреслені проблеми детерміновані відсутністю комплексної наукової основи інституту конституційно-правової відповідальності. Безперечно, позитивним фактором є те, що конституційно-правова відповідальність стає об'єктом наукових досліджень, як у зарубіжній конституційно-правовій науці, так і в Україні.

У той же час, незважаючи на те, що на сьогоднішній день сам факт існування інституту конституційно-правової відповідальності фактично ніхто не ставить під сумнів, слід констатувати, що; у більшості підручників з конституційного права або взагалі нічого не говориться, про даному виді відповідальності, або, ці питання висвітлюються достатньо фрагментарно.

І це не випадково. Справа в тому, що багато питань конституційно-правової відповідальності представляють собою «білі плями» в науці конституційного права. На думку Н.М. Колосової, причинами, які гальмували і гальмують включення конституційно-правової відповідальності

в традиційний набір видів юридичної відповідальності як в науковому плані, так і в нормативній фіксації, є особливості конституційно-правових відносин. По-перше, це їх комплексний, багатоплановий характер, у зв'язку з якими конституційно-правова відповідальність може носити характер відповідальності влади в цілому перед громадянами, відповідальності конкретних органів, посадових осіб, відповідальності фізичних і юридичних осіб. Звідси, гостро ставляться питання, розмежування конституційно-правової і політичної, цивільно-правової та адміністративної відповідальності.

По-друге, це латентний (прихований) характер. Щоб виявити конституційно-правове правопорушення (конституційний делікт), необхідний комплексний аналіз конституційних норм.

По-третє, мають місце особливості санкцій (більшість з них, наприклад, психологічно важко сприйняти).

Конституційно-правова відповідальність як наукова і практична проблема конституціоналізму, як вказував Ю. Н. Тодика, передбачає аналіз і висвітлення наступних теоретичних питань: 1) обґрунтування цієї відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності; 2) сформований або ж знаходиться тільки в стадії становлення інститут конституційно-правової відповідальності; 3) з'ясування співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності; 4) вплив конституційно-правової відповідальності на забезпечення стабільності конституційного ладу, охорону і захист Конституції України; 5) структура, елементний склад конституційно-правової відповідальності, підстави її виникнення, специфіка суб'єктів цієї відповідальності; 6) механізм реалізації цього виду юридичної відповідальності; 7) цілі, завдання, функції, зміст конституційно-правової відповідальності; 8) співвідношення і взаємозв'язок конституційно-правової відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності; 9) роль Конституційного Суду України в механізмі реалізації конституційно-правової відповідальності; 10) конституційно-

правова відповідальність та її роль у становленні правової державності і цивілізованого громадянського суспільства в Україні, демократії і конституціоналізму; 13) визначення поняття конституційного правопорушення (делікту) як підстави виникнення конституційно-правової відповідальності, аналіз особливостей її складу і визначення критеріїв класифікації конституційних правопорушень; 12) процесуально-процедурна забезпеченість реалізації конституційно-правової відповідальності; 13) можливі тенденції розвитку цього виду юридичної відповідальності; 14) необхідний окремий нормативно-правовий акт, який би комплексно врегулював різні аспекти реалізації конституційно-правової відповідальності; 15) які чинники впливають на динаміку цього виду юридичної відповідальності і т. п. 1 Найбільш повно з'ясувати сутність конституційно-правової відповідальності можна через аналіз властивих їй ознак. Конституційно-правова відповідальність може бути зрозуміла лише з урахуванням загальносистемних ознак, притаманних юридичній та соціальній відповідальності в цілому. Так, А. А. Кондрашев, наприклад, до числа сутнісних ознак цього виду відповідальності відносить: державний та суспільний осуд у вигляді погрози застосування або безпосереднього використання примусових заходів (переважно організаційного, рідше особистісного характеру), що полягає в позбавленні владних повноважень, втрату юридичної сили акта, розпуск державного органу або призупинення його роботи або припинення діяльності громадського об'єднання тощо; здійснене протиправне діяння, то є конституційне правопорушення з найважливішими його умовами — об'єктивної протиправності і виною; особлива процедура встановлення та покладання відповідальності уповноваженим на те органом (органами); встановлення між правопорушником і державою правового зв'язку в момент вчинення протиправного діяння, що характеризує виникнення спеціальних охоронних відносини.

Системний аналіз конституційно-правової відповідальності дозволяє виділяти наступні дві групи ознак: 1) загальні ознаки, які характеризують конституційно-правову відповідальність як соціально-політичний феномен, її місце та значення в суспільстві, співвідношення і взаємозв'язок з іншими видами відповідальності, тобто ті ознаки, які ілюструють це явище в цілому, без глибокої деталізації; 2) більш конкретні ознаки, які вказують на специфічні риси, притаманні конституційно-правової відповідальності, визначають її сутність і зміст, з допомогою яких її можна відрізнити від інших видів юридичної відповідальності.

До першої групи ознак конституційно-правової відповідальності слід віднести наступні постулати:

— конституційно-правова відповідальність є самостійним видом юридичної і публічно-правової відповідальності і, в той же час, — специфічною формою соціальної відповідальності;

— конституційно-правова відповідальність носить конституюючий (системоутворюючий) характер, тобто вона детермінує загальні ознаки юридичної відповідальності за порушення законодавства України для інших видів юридичної відповідальності;

— конституційно-правова відповідальність є одним із елементів конституційного ладу, оскільки виступає особливим феноменом в системі соціальних і політичних зв'язків;

— конституційно-правова відповідальність носить політичний характер, детермініруемый специфікою конституційних правовідносин;

— конституційно-правова відповідальність є однією із специфічних системоутворюючих, кваліфікуючих ознак конституційного права як галузі права; входить в метод конституційного права, відмежовуючи цю галузь від інших, вказує на її якісну своєрідність, самостійність;

— конституційно-правова відповідальність має найважливіше значення для легалізації й легітимації публічної влади;— конституційно-правова відповідальність виступає найважливішим елементом гарантій існування,

реалізації і охорони Конституції України і всіх основних інститутів конституційного права, які виступають об'єктами конституційно-правової відповідальності (інститути конституційного ладу; громадянства; прав і свобод людини та громадянина; форм безпосередньої демократії; парламентаризма; президентства; виконавчої влади; судової влади; місцевого самоврядування тощо).

До другої групи ознак, які розкривають специфічні положення цього інституту, можна віднести:

— джерела конституційно-правової відповідальності. Це не тільки Конституція (як вважають спрощено деякі дослідники), а ціла серія законів, які утворюють масив конституційного законодавства;

— розуміння конституційно-правової відповідальності як універсальної, цілісної системної категорії без її поділу на якісь аспекти;

— специфіку підстав конституційно-правової відповідальності: вчинення суб'єктом конституційно-правових відносин протиправного діяння (конституційного делікту);

— специфічне коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності, потенційно збігається з колом суб'єктів конституційного права. Виняток становлять Український народ, національні меншини і корінні народи, що проживають в Україні;

— специфіка санкцій конституційно-правової відповідальності;

— наявність специфічних процедурно-процесуальних форм конституційно-правової відповідальності, що реалізуються певними органами, структурами, посадовими особами.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ.

Формування інституту конституційно-правової відповідальності є однією з найбільш актуальних проблем, які постали перед сучасним українським суспільством і державою. Адже головне призначення конституційно-правової відповідальності — захист Конституції України. Це дуже важливо, оскільки вона закріплює і охороняє найвищі соціальні

цінності, основи організації суспільства і держави, функціонування публічно-владних структур, правовий статус особистості.

Конституційно-правова відповідальність поряд з іншими елементами механізму захисту та охорони Конституції спрямована на забезпечення стабільності конституційного ладу, збалансованості прав і обов'язків учасників конституційних правовідносин. Вона передбачає можливість застосування заходів примусу з боку держави у разі вчинення конституційного делікту, що означає негативну оцінку протиправної поведінки, дисциплінує суб'єктів конституційно-правових відносин, спонукає їх до належного виконання своїх обов'язків, виконує превентивну функцію.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Конституційно-правова відповідальність – це вид соціальної та юридичної відповідальності, який існує у сфері конституційно-правових відносин, передбачений нормами конституційного права і характеризується специфічним колом суб'єктів, механізмом реалізації, санкціями й полягає у примусовому перетерпіванні засобів впливу за протиправне діяння (ретроспективний аспект) та у відповідальному стані зобов'язаного суб'єкту (позитивний аспект), виступає найважливішою гарантією реалізації й захисту Конституції.

2. Після розгляду цієї теми зауважимо, що існують як прихильники тільки вузького розуміння відповідальності, так званої «ретроспективної», так і прихильників «двоаспектної» відповідальності, яка включає «ретроспективну» і «позитивну» відповідальність. Сенс протистояння цих двох концепцій у тому, що одна визнає можливість відповідальності лише після правопорушення, інша – виходить із існування відповідальності ще до порушення норми. Ми ж вважаємо, що ці два компоненти взаємодоповнюють один одного, вони пов'язані між собою. Позитивна відповідальність передбачає моральне спонукання суб'єкта до професійного виконання своїх

посадових обов'язків. Позитивна відповідальність носить моральний характер, вона тісно пов'язана з такими поняттями, як «сумлінне ставлення до своїх обов'язків» та «почуття відповідальності», тому існування «позитивного» аспекту є важливим атрибутом для забезпечення гарантії реалізації прав людини в Україні. Ретроспективна відповідальність в конституційному праві настає лише в тому разі, якщо «не спрацював» механізм «активної» відповідальності, тобто позитивної. «Негативна» має правовий характер, тобто є правовим вираженням, має свій вплив на особу, яка зловживає правом. Тому, на нашу думку, існування і «позитивного» і «негативного» аспектів конституційно-правової відповідальності є обов'язковим для забезпечення правопорядку в суспільстві, та в державі загалом.

3. Наукове опрацювання досліджуваної проблематики, дозволяє зробити такий висновок, а саме те, що «позитивний» аспект конституційно-правової відповідальності існує до правопорушення, а «негативний» аспект вже після настання правопорушення, негативних дій.

4. Функції конституційно-правової відповідальності можна визначити як основні напрямки її впливу на поведінку людей та суспільно-правові відносини, які виникають в сфері дії норм конституційного права; це цілеспрямовані засоби реалізації та захисту конституційних норм, а також досягнення мети конституційної відповідальності; це головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб з метою захисту правопорядку, державної дисципліни і виховання суб'єктів конституційно-правових відносин, що скоїли чи можуть скоїти конституційно-правовий делікт.

5. Дослідження юридичної відповідальності як складної системи дозволяє зробити висновок про те, що вона включає як самостійний елемент конституційно-правову відповідальність, яка відіграє подвійну роль у механізмі забезпечення норм права: по-перше, як основа формування

відповідальності в інших галузях права і, по-друге, як негативні наслідки, які примусово застосовуються до порушників конституційних норм.

6. Конституційна відповідальність є самостійною галуззю в системі права, має певні особливості, які проявляються в предметному критерії, методі правового регулювання, характерній внутрішній і зовнішній формі, особливому механізмі регулювання суспільних відносин. Тому конституційно-правову відповідальність можна подати як складний за структурою, комплексний за змістом, охоронний за призначенням інститут системи.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 4. ТЕОРІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття конституції, її функції та юридичні властивості
 2. Юридичне значення преамбули Конституції України
 3. Критерії класифікації та види конституції. Механізм реалізації Конституції України. Охорона Конституції України
 4. Внесення змін до Конституції України
- Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
3. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 року (зі змінами і допов.) *Офіційний вісник України*. 2017. № 63.
4. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України від 23 грудня 1998 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 5-6. Ст. 43.
5. Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 року. *Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым*. 1998. № 12. с. 2389. Ст. 1008.
6. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.
7. Андреев Д. Правосвідомість у структурі соціально-правової комунікації. *Юридична Україна*. 2013. № 5. С. 11-16.

8. Багрій О. Доктрина верховенства Конституції України у конституційному правосудді. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6. С. 117-125.
9. Багрій О. Принципи верховенства Конституції України у контексті застосування практики Європейського суду з прав людини. *Юридична Україна*. 2012. № 3 (111) с. 37-42.
10. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти на сучасному етапі державотворення: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2009. 35 с.
11. Бондаренко О. В. Способи модернізацій конституцій: у площині пошуку оптимального варіанта для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 37 (1). С. 51-55.
12. Євграфова Є. Щодо ідеальної конституції, її виконання і вітчизняного досвіду проектування. *Право України*. 2014. № 7. С. 121-129.
13. Белкін Д. Конституція України – закон прямої дії. *Право України*. 1997. № 1. С. 71-74.
14. Бичков І. Конституція в системі чинників обмеження державної влади. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1. с. 242-249.
15. Гетьман І. Розвиток громадянського суспільства в умовах інформаційно-глобалізаційних процесів. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2 (65). с. 46-54.
16. Головін А. Окремі питання, пов'язані з запровадженням інституту конституційної скарги у вітчизняному законодавстві. *Право України*. 2013. № 1-2. с. 244-268.
17. Марчук Р. П. Поняття конституції та її види: політико-юридичний аспект. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 4. С. 11-16.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити юридичне значення преамбули Конституції України, розглянути перспективу внесення змін до Конституції України.

ВСТУП

У перекладі з англійської мови слово «конституція» означає «устрій», з латинської – «затверджую, установлюю». Незважаючи на те, що цей термін відомий ще з часів Римської імперії, акти, які дещо були схожі на конституцію, були і в часи феодалізму (наприклад, Павійська Конституція 1037 р. Священної Римської імперії німецької нації та інші), однак у власному розумінні цього слова вони такими не були і не могли бути. З середніх віків залишились історичні пам'ятки – хартії, декларації та інші акти, які стали підґрунтям для майбутніх конституцій. Вони увійшли в історію саме тому, що відповідали початковим потребам суспільного життя в конституційних формах правління, і насамперед обмежували владу монархів, закріплювали засади рівності прав особи.

У вітчизняному правознавстві під конституцією прийнято розуміти основний закон держави, який відображає волю народу і в його інтересах закріплює найбільш важливі засади суспільного ладу і державної організації країни. Як головний закон конституція являє собою єдиний законодавчий акт, що встановлює принципи організації і функціонування представницьких органів держави, основні права і свободи людини і громадянина, територіальний устрій, форму правління, місцеве самоврядування тощо. У цьому розумінні конституція як особливий законодавчий акт у правовій системі держави з'явилася в зв'язку з приходом до влади буржуазії. Поява конституцій – це результат тривалої і тяжкої боротьби між феодалізмом і абсолютизмом, з одного боку, і буржуазією, селянами та робітниками – з другого. У цілому ж конституції завершили створення такого механізму державної влади, який давав змогу управляти суспільними відносинами від імені народу, але в інтересах насамперед буржуазії.

І. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ, ЇЇ ФУНКЦІЇ ТА ЮРИДИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ

Термін «конституція» (від лат. *constitutio* — встановлення, устрій) знаходиться в обігу вже багато віків — від Давньої Греції і Стародавнього Риму. Він зустрічався, зокрема, ще в актах, видавалися римськими імператорами.

Проте в науковій літературі аж до XVIII століття цей термін вживався переважно як синонім форми держави, а точніше її устрою. Таке розуміння конституції започатковане Аристотелем, який визначав її як устрій держави (полісу).

Нині під конституцією розуміють систему загальнообов'язкових норм, що має як правило, вищу юридичну силу і регулюють основи відносин між людиною суспільством, з одного боку, і державою — з другого, а також засади організації самої держави та її відносин зі світовим співтовариством.

Конституція в сучасному світі є невід'ємним атрибутом держави, ознакою суверенності. Лише поодинокі держави, як правило, абсолютні монархії за форм правління, продовжують обходитись без конституцій.

У науці конституційного права прийнято розрізняти поняття конституції у матеріальному значенні і поняття конституції у формальному значенні.

Під конституцією в матеріальному значенні розуміється здебільшого сукупність юридичних норм, які закріплюють основні права і свободи людини і громадяни визначають засади суспільного ладу, форми державного правління і державного устрою, основи організації центральних і місцевих органів державної влади, компетенцію та взаємовідносини, державні символи і столицю. Критерієм (підставою) для віднесення правових норм до норм конституції у матеріальному значенні є не стільки форма та юридична сила акта (актів), в якому (в яких) вони містяться, скільки характер відносин, які цими нормами регулюються. Назва; вище коло відносин якраз і складає предмет конституційного регулювання.

Конституцією у формальному значенні іменується єдиний акт або ж кілька актів що мають вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативних актів. Конституція в даному значенні — це свого роду закон законів. Вона може бути змінена тільки в особливому, встановленому, як правило, нею самою порядку; зміна конституції тягне за собою перегляд раніше прийнятих законів та інших нормативних актів на предмет їх відповідності зміненим положенням конституції.

Сьогодні наука конституційного права використовує термін «конституція» у кількох значеннях; насамперед, прийнято розрізняти конституцію юридичну і конституцію фактичну (соціальну, живу тощо). При цьому існують різні підходи до розкриття їхнього змісту.

Юридична конституція це система правових норм, які закріплюють засади конституційного (державного) ладу, встановлюють найвищі правові гарантії прав і свобод людини і громадянина, визначають систему, принципи організації та функціонування органів публічної влади (органів державної влади і органів місцевого самоврядування), встановлюють територіальний устрій держави.

У визначенні юридичної конституції, слід звернути увагу на такі обставини:

-по-перше, практично в усіх державах світу існують нормативні акти, що іменуються конституціями. Але ніяк не всі ці акти закріплюють такі принципи організації державної влади, взаємовідносин влади з людиною та суспільством, які створюють передумови становлення конституційного ладу (на що, власне кажучи, і спрямовано конституцію). Тому подібні акти з досить великим наближенням можна вважати конституціями це скоріше «квазіконституції», оскільки вони не встановлюють належної організації державної влади, не забезпечують її обмеженість правом, не гарантують права і свободи людини і громадянина. Такі конституції, а їх яскравим прикладом слугують «радянські конституції» приймаються з метою надання

видимості легітимності узурпованій владі, виконують роль своєрідних декорацій недемократичної системи влади;

- по-друге, в юридичній науці паралельно з терміном «конституція» вживається термін «основний закон», причому в багатьох працях ці терміни вживаються як тотожні.

Ця проблема має досить давні історичні корені. Відомо, що нормативно-правовий термін «основний закон» виник у XVI ст. (франц.: *lex fundamentalis*), коли він з'явився у працях французьких «тираноборців» для позначення акта, який не тільки визначав би устрій держави, статус її головних інститутів, зокрема й монарха, а й мав би бути головним, центральним серед інших нормативних актів. Отож, від самого початку вживання в терміні «основний закон» наголошувалося на формальній ознаці відповідного нормативного акта його вищій юридичній силі.

Існує припущення, що на сьогодні ототожнювати поняття «конституція» та «основний закон» навряд чи доцільно, оскільки, з одного боку, конституція може і не мати вищої юридичної сили стосовно до інших законів, наприклад, конституції Великої Британії чи Ізраїлю, а з іншого не всі закони, проголошені основними, можна вважати конституціями багато з них, як зазначалося вище, не встановлюють засад конституційного ладу. Тому, якщо виходити з тотожності цих термінів, можна прийти до заперечення наявності конституційного ладу у Великій Британії, де немає основного закону, що саме по собі є аналогічним загальновідомо, що саме Велика Британія є батьківщиною конституції та однією з перших у світі конституційних держав. Крім того, в окремих країнах поняття конституції взагалі не пов'язується з юридичним верховенством. Так, в Ірані діє акт, що іменується конституцією, однак вища юридична сила визнається не за цим актом, а за Кораном.

Через те, що конституції закріплюють засади організації суспільного життя, визначають організацію і функціонування державної влади та основи взаємовідносин держави і особи, вони мають низку інших спільних рис.

Виокремлення таких рис є одним з основних завдань науки конституційного права, предметом якої є закономірності (загальні і стійкі тенденції) правового регулювання і функціонування політичних відносин. Основними спільними рисами всіх або майже всіх конституцій демократичних держав, відображеними в них у тій чи тій формі (форма вияву спільного є особливістю), за визначенням А. О. Мішина, є:

по-перше, закріплення *принципу народного суверенітету*, згідно з яким народ є єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Однією із форм конституційного закріплення принципу народного суверенітету є проголошення і встановлення конституції народом або від його імені, що зазвичай робиться у преамбулі конституції. Так, преамбула Конституції США 1787 року проголошує: «Ми, народ Сполучених Штатів, з тим, щоб утворити більш досконалий Союз, встановити правосуддя, гарантувати внутрішній спокій, забезпечити спільну оборону, і сприяти загальному благоденству і закріпити блага свободи за нами і нащадками нашими, урочисто проголошуємо і встановлюємо дану Конституцію для Сполучених Штатів Америки». Подібна урочиста формула проголошення конституції є в преамбулах конституцій багатьох держав.

Більшість конституцій містять чіткі формулювання принципу народного суверенітету безпосередньо в основному тексті: «Італія — демократична республіка, заснована на праці. Суверенітет належить народу, який здійснює його у формах і в межах Конституції» (ст. 1 Конституції Італії 1947 р.); «Вся державна влада виходить від народу, вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань і через спеціальні органи законодавства, виконавчої влади і правосуддя» (ч. 2 ст. 20 Основного Закону ФРН 1947 р.); «1. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Російській Федерації є її багатонаціональний народ. 2. Народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ч. 1,2 ст. 3 Конституції Росії 1993 р.).

Іноді у відповідних конституційних положеннях йдеться не про народний, а про національний суверенітет, що термінологічно відображає ототожнення політичної нації і народу: «Національний суверенітет належить народу, який здійснює його через своїх представників і шляхом референдуму» (ст. 3 Конституції Франції 1958 р.); «1. Верховна влада в Республіці Польща належить нації. 2. Нація здійснює владу через своїх представників або безпосередньо» (ст. 4 Конституції Польщі 1997 р.).

Характерно, що подібні положення про народний суверенітет є і в сучасних конституціях держав з монархічною формою правління, за якої джерелом влади в державі традиційно визнавався монарх: «національний суверенітет належить іспанському народу, від якого походять повноваження держави» (ст. 1 Конституції Іспанії 1978 р.); «Усі влади виходять від нації. Вони здійснюються в порядку, встановленому Конституцією» (ст. 33 Конституції Бельгії в редакції 1994 р.).

по-друге, закріплення принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. В конституціях одних держав принцип поділу влади закріплено через чітке розмежування функцій і повноважень вищих органів державної влади. Так, три перші статті (глави) Конституції США починаються такими реченнями: «Усі законодавчі повноваження, цим установлені, надаються Конгресу Сполучених Штатів, який складається із Сенату і Палати Представників» (розд. 1 ст. 1); «Виконавча влада надається Президенту Сполучених Штатів Америки» (розд. 1 ст. 2); «Судова влада Сполучених Штатів надається одному Верховному Суду і таким нижчим судам, які Конгрес може час від часу встановлювати» (розд. 1 ст. 3). Аналогічні формулювання містить Конституція Бельгії в редакції 1994 року: «Федеральна законодавча влада здійснюється спільно Королем, Палатою Представників і Сенатом» (ст. 36); «Королю належить виконавча влада в межах, визначених Конституцією» (ст. 37); «Судова влада здійснюється судами і трибуналами» (ч. 1 ст. 40).

Водночас, конституції багатьох держав крім розмежування функцій і повноважень органів влади містять семантично точніші визначення принципу поділу влади: «Державна влада в Російській Федерації здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади самостійні» (ст. 10 Конституції Росії 1993 р.); «1. Устрій Республіки Польща ґрунтується на поділі і рівновазі законодавчої влади, виконавчої влади і судової влади. 2. Законодавчу владу здійснюють Сейм і Сенат, виконавчу владу — Президент Республіки Польща і Рада Міністрів, а судову владу — суди і трибунали» (ст. 10 Конституції Польщі 1997 р.).

по-третє, закріплення форми державного правління — республіканської чи монархічної, яке в конституціях здійснюється по-різному — через загальні визначення, встановлення статусу вищих органів держави та розподіл між ними повноважень зі здійснення державної влади. Монархічна форма правління може визначатися безпосередньо: «1. Дана Конституція підлягає застосуванню на всій території Королівства Данії. 2. Формою правління держави є конституційна монархія...» (п. 1, 2 ч. 1 Конституції Данії 1953 р.); «Політичною формою іспанської держави є парламентарна монархія» (ч. 3 ст. 1 Конституції Іспанії 1978 р.), визнанням монарха главою держави: «Главою держави є Король або Королева, які перебувають на шведському престолі згідно з Актом про престолонаслідування» (ч. 1 §5 Акта про форму правління Швеції 1974 р.), через функції і повноваження монарха: «Імператор є символом держави та єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада» (ст. 1 Конституції Японії 1946 р.); «Федеральна законодавча влада здійснюється спільно Королем, палатою Представників і Сенатом», «Королю належить виконавча влада в межах, визначених Конституцією» (ст. 36, 37 Конституції Бельгії в редакції 1994 р.).

Республіканська форма правління закріплюється в конституціях зазвичай чітко: «Італія — демократична Республіка, заснована на праці» (ч. 1

ст. 1 Конституції Італії 1947 р.); «Франція є неділимою, світською, демократичною і соціальною Республікою» (ст. 1 Конституції Франції 1958 р., положення внесені до Конституції 1995 р.); «Російська Федерація — Росія є демократична федеративна правова держава з республіканській формою правління» (ч. 1 ст. 1 Конституції Росії 1993 р.); «Азербайджанська держава — демократична, правова, світська, унітарна республіка» (ч. 1 ст. 7 Конституції Азербайджану 1995 р.). Подібні формулювання є в конституціях майже всіх держав з республіканською формою правління. В Конституції США 1787 року не йдеться про форму правління всієї держави, але закріплюється республіканська форма правління для штатів: «Сполучені Штати гарантують кожному штату в даному Союзі республіканську форму правління» (розд. 4 ст. IV). Це означає, що і держава в цілому є республікою.

Різновиди республіканської форми правління — президентська чи парламентарна республіка в конституціях семантично точно визначаються рідко. Як приклад можна навести конституції Казахстану і Туркменістану, в яких закріплено президентську форму республіканського правління: «Республіка Казахстан є унітарною державою з президентською формою правління» (ч. 1 ст. 2 Конституції Казахстану 1995 р.); «Туркменістан — демократична, правова і світська держава, в якій державне правління здійснюється у формі президентської республіки» (ч. 1 ст. 1 Конституції Туркменістану 1992 р.). Змішана форма республіканського правління в конституціях семантично точно не визначається. Висновок про неї та її конкретний різновид (президентсько-парламентарний чи парламентарно-президентський) робиться передусім на основі співвідношення конституційних повноважень президента і парламенту щодо формування уряду.

по-четверте, закріплення форми державного устрою — унітарної чи федеративної. Форми державного устрою по-різному закріплюються в конституціях. Конституції унітарних держав здебільшого чітко закріплюють відповідну форму державного устрою, зазначаючи, що та чи та держава є

унітарною або єдиною: «Республіка Польща є єдина держава» (ст. 3 Конституції Польщі 1997 р.); «Азербайджанська держава — демократична, правова, світська, унітарна республіка» (ч. 1 ст. 7 Конституції Азербайджану 1995 р.); «Республіка Молдова — суверенна і незалежна, єдина і неділима держава» (ч. 1 ст. 1 Конституції Молдови 1994 р.); «Республіка Таджикистан — суверенна, демократична, правова, світська й унітарна держава» (ст. 1 Конституції Таджикистану 1994 р.). У конституціях деяких унітарних держав (наприклад, Франції, Японії) прямих положень про унітарну форму немає. В такому разі ніби мається на увазі, що сама відсутність відповідних положень означає унітарну форму державного устрою, як найпоширенішу.

Федеративна форма державного устрою завжди закріплюється в конституції. Таке закріплення здійснюється у різних формах. По-перше, у вигляді загальних формулювань з використанням термінів «федеративна держава», «федерація», «союз», «союзна держава» тощо. Прямі положення про федерації є, зокрема, в конституціях Австрії, Аргентини, Бельгії, Бразилії, Венесуели, Мексики, Росії, ФРН, наприклад: «Австрія є федеративною державою» (ч. 1 ст. 2 Федерального конституційного закону від 10 листопада 1920 р.); «Російська Федерація — Росія є демократична федеративна правова держава з республіканською формою правління (ч. 1 ст. 1 Конституції Росії 1993 р.); «Федеративна Республіка Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою» (ч. 1 ст. 20 Основного Закону ФРН 1949 р.). У текстах конституцій США та Індії вживається термін «союз». По-друге, перерахуванням в конституціях федеративних держав їх суб'єктів. По-третє, конституційним визначенням правового статусу суб'єктів федерації. При цьому особлива увага приділяється розмежуванню сфер компетенції федерації та її суб'єктів, що полягає у встановленні загальних принципів визначення обсягу предметної компетенції федерації в особі її парламенту і суб'єктів федерації в особі їх законодавчих зібрань.

по-п'яте, встановлення *системи вищих органів державної влади*, їх компетенції, порядку формування і принципів взаємовідносин. Кожному з вищих органів державної влади — главі держави, парламенту, уряду, вищим судам у текстах конституцій звичайно відводиться окремий розділ чи глава із зазначенням їхніх функцій і повноважень (компетенції), порядку формування та принципів взаємовідносин. Порядок формування виборних органів державної влади в конституціях встановлюється лише в загальному вигляді, докладніше він визначається у виборчому законодавстві. Досить докладно конституції визначають порядок формування уряду. Система вищих органів державної влади є головним об'єктом конституційно-правового регулювання.

по-шосте, проголошення і закріплення *основних прав і свобод людини і громадянина*. Конституції не тільки проголошують ті чи ті права і свободи, а й конкретизують їх через норми відповідних статей.

Проголошуючи, наприклад, право кожної людини на життя, конституції водночас встановлюють, що це право є невід'ємним, ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, обов'язок держави — захищати життя людини, кожний має право захищати своє життя і здоров'я від протиправних посягань. Форми конституційного проголошення і закріплення прав і свобод людини і громадянина є різними. Зазвичай у самому тексті конституції є відповідний розділ (глава), причому нерідко в новітніх конституціях такий розділ є найбільшим за обсягом. Водночас є конституції, в основному тексті яких відсутні спеціальні розділи або навіть згадування про права і свободи. Так, в основному тексті Конституції США немає спеціального розділу про правовий статус особи, лише через кілька років після прийняття Конституції — 1791 року — до неї було внесено перші десять поправок про права і свободи людини, які зазвичай називають «Білль про права». В основному тексті Конституції Франції 1958 року також немає спеціального розділу про права і свободи. Про них йдеться в преамбулі Конституції: «Французький народ урочисто проголошує свою приналежність правам людини і

принципам національного суверенітету, як вони визначені Декларацією 1789 року, підтвердженою і доповненою у преамбулі Конституції 1946 року».

Немає спеціального розділу про права та свободи особи і в конституціях деяких франкомовних держав Тропічної Африки, які сприйняли французьку конституційну систему, по-сьоме, встановлення інституту приватної власності. Як уже зазначалося, в теорії конституціоналізму право на власність розглядається як одне з найважливіших природних, прав людини поряд з правом на життя і правом на свободу.

В конституціях демократичних держав закріплюється власність як правовий інститут і приватна власність як право людини, ' наприклад: «Власність може бути державною або приватною. Економічні блага належать державі, товариствам або приватним особам. Приватна власність визнається і гарантується законом, який визначає способи її придбання і користування, а також її межі з метою забезпечення її соціальної функції і доступності для всіх» (ч. 1, 2 ст. 42 Конституції Італії 1947 р.); «Власність і право успадкування гарантуються. Їх зміст і межі встановлюються законами» (ч. 1 ст. 14 Основного Закону ФРН 1949 р.); «Визнається право на приватну власність та її успадкування» (ч. 1 ст. 33 Конституції Іспанії 1978 р.).

Функції конституції відображають її вплив на суспільні відносини. Своєю чергою, багатство змісту, складність суспільних відносин зумовлюють багатоплановість функцій. За місцем і роллю конституції в суспільному житті її основні функції поділяються на соціальні та правові.

До соціальних функцій належать:

- політична (закріплює основні засади політики в різноманітних сферах суспільства та держави, інтереси й волю народу, його державний і національний суверенітет на найвищому законодавчому рівні, систему та структуру органів державної влади);
- економічна (фіксує основні суспільні відносини, що утворюють економічний устрій суспільства, базу, на якій будується решта інститутів, закріплює різноманітні форми власності, створює необхідні умови для

реалізації економічної політики країни, успішного функціонування її господарського механізму);

- ідеологічна (акумулює найбільш суттєві моменти світогляду, в основу якого покладено ідею народного суверенітету, формує певний тип суспільної свідомості);

- стабілізаційна (Основний Закон спрямований на стабілізацію соціально-економічних процесів);

- консолідаційна (чинну Конституцію України потрібно розглядати як результат соціальної злагоди);

- інформаційна, оцінно-пізнавальна, педагогічно-виховна та ін.

До правових функцій належать:

- установча (за допомогою установчих норм законодавець здійснює первинне юридичне оформлення найважливіших соціально-економічних і політичних інститутів суспільства та держави, визначає їхню динамічну спрямованість);

- регулятивна (фіксує статичні та динамічні характеристики конституції як форми і джерела права, об'єднує воедино всі правові функції);

- правонаділяюча реалізує себе за допомогою норм, які визначають основи правового статусу суб'єктів конституційних відносин: громадян, державних і громадських органів;

- правоохоронна (забезпечує належну дію інститутів і норм Основного Закону, що досягається за допомогою специфічного механізму відповідальності);

- інтегративна (Конституція України відіграє роль своєрідного інструмента, що з'єднує всі ланки правової системи в єдине ціле);

- системотворча (забезпечує цілісність і збалансованість правової системи, її динамізм і стабільність, визначає принципові вимоги призначення, змісту та методів галузей права, окреслює єдині засади правотворчості та застосування права, законності й правопорядку, є своєрідним нормативним орієнтиром).

Конституція України відображає загальні, родові риси, властиві природі нормативно-правового акта даного виду. Вона являє собою єдиний кодифікований акт, що закріплює засади організації державної влади в Україні, регулює взаємовідносини цієї влади, суспільства та індивіда і має найвищу юридичну силу (ст. 8 Конституції України).

На відміну від Конституції УРСР 1978 року в назві чинної Конституції України не використовується термін «Основний Закон». Проте це зовсім не означає, що вона не є таким законом. Поняття «конституція» і «Основний Закон» у сучасній юридичній науці і практиці вживаються як поняття тотожні. З цього виходить і Конституція України, фіксуючи цю тотожність не в назві (в силу очевидної тавтології), а в заключних рядках Преамбули. Як Основний Закон Конституція України складає ядро національної правової системи, є юридичною базою для розвитку всього українського законодавства.

Найвища юридична сила Конституції України проявляється в тому, що:

— по-перше, її норми мають пріоритет (верховенство) перед нормами інших (звичайних) законів, а тим більше перед актами виконавчої влади та іншими нормативними актами, що діють на території України. Верховенство Конституції поширюється також на міжнародні договори, про що свідчить положення статті 9 Конституції, згідно з яким «укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України»;

— по-друге, норми інших законів та підзаконних актів мають прийматися на основі Конституції і повинні відповідати їй (ст. 8 Конституції України). Будь-який акт що суперечить Конституції (за змістом чи за формою), має бути визнаний недійсним.

Найвища юридична сила Конституції України забезпечується особливим порядком внесення змін до неї та особливою охороною Конституції, вирішальна роль у якій належить конституційному правосуддю.

Найважливішими ознаками конституції є такі:

засадничий характер предметом конституційного регулювання є фундаментальні, найважливіші суспільні відносини, що визначають основні риси суспільства;

народний характер конституція має слугувати народу, створюватися ним та забезпечувати його участь в управлінні справами суспільства та держави;

реальний характер відповідність фактично наявним суспільним відносинам;

органічне поєднання стабільності та динамізму Конституції. Низка юридичних властивостей конституції характеризують її як Основний Закон держави:

конституція це, насамперед, закон, тобто акт виключного значення;

конституції властиве юридичне верховенство, найвища юридична сила, порівняно з іншими правовими актами: жоден акт не може перевищувати конституцію. За словами К. Маркса, конституція це закон законів;

конституція є основою правової системи країни, її поточного законодавства;

конституція це закон, який має підвищений ступінь стабільності, особливий порядок прийняття, внесення змін і доповнень;

існує досить складний механізм реалізації конституції (трьох рівнях: нарівні реалізації конституції загалом; нарівні реалізації певних конституційних інститутів, нарівні реалізації конституційних норм).

Конституція України складається з преамбули та 14 розділів, які містять 161 статтю.

У преамбулі зазначаються цілі прийняття Конституції України.

Розділ I (статті 1-20) «Загальні засади» містить статті, що визначають основи суспільного ладу, громадянства, стосуються суверенітету України, соціального захисту її громадян, екологічної безпеки, а також статті, що визначають державну символіку.

Розділ II (статті 21-68) «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» містить норми, що визначають фундаментальні права та

свободи громадян України, гарантії їх реалізації, а також обов'язки громадян перед державою і суспільством.

Розділ III (статті 69-74) «Вибори. Референдум» присвячені регулюванню порядку здійснення і проведення таких основних форм народного волевиявлення, як вибори й референдум.

Розділ IV (статті 75-101) «Верховна Рада України» закріплює порядок утворення, роботи, повноваження, склад єдиного органу законодавчої влади Верховної Ради України, а також статус народного депутата України.

Розділ V (статті 102-112) «Президент України» містить норми, що реалізують порядок обрання, компетенцію, правовий статус, умови припинення повноважень Президента України, порядок формування та функції Ради національної безпеки і оборони України.

Розділ VI (статті 113-120) «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» закріплює порядок утворення, діяльності, компетенції та склад уряду України, місцевих органів влади.

Розділ VIII (статті 124-131-1) «Правосуддя» містить норми що регулюють порядок утворення та функціонування органів правосуддя, визначають статус суддів.

Розділ IX (статті 132-133) «Територіальний устрій України» закріплює основні принципи та систему адміністративно-територіального устрою України.

Розділ X (статті 134-139) «Автономна Республіка Крим» визначає становище цієї республіки та її компетенцію, принципи відносин з Україною, повноваження органів цієї республіки.

Розділ XI (статті 140-146) «Місцеве самоврядування» містить норми, що визначають систему органів місцевого самоврядування, їхній склад, статус депутатів, а також повноваження цих органів.

Розділ XII (статті 147-153) «Конституційний Суд України» визначає склад, повноваження Конституційного Суду України, встановлює гарантії незалежності та недоторканності суддів.

Розділ XIII(статті 154-159) «Внесення змін до Конституції України» визначає порядок внесення змін і доповнень до Конституції України, процедуру їх розгляду.

Розділ XIV (статті 160-161) «Прикінцеві положення» вказує, що Конституція України набуває чинності з дня її прийняття. День прийняття Конституції України є державним святом Днем Конституції України.

Розділ XV (пункти 1-16) «Перехідні положення» закріплює положення щодо чинності законодавства в частині, що не суперечить Конституції України, та порядок вирішення інших питань, які виникли у зв'язку з прийняттям нової Конституції України.

Властивості конституції це ті ознаки, що вирівнюють її з системи нормативно-правових актів. Конституції України притаманна низка юридичних властивостей, які визначають її місце в системі права і роль у суспільстві.

Вища юридична сила одна з базових її властивостей. Конституція України займає найвищу щабель в ієрархічній системі правових актів. Усі інші правові акти не повинні суперечити, а у разі наявності невідповідності положенням Конституції України вони визнаються такими, що не діють. У самих конституціях не завжди є вказівка на їх верховенство порівняно з іншими законами, указами, розпорядження тощо. Верховенство конституції означає, що закони та підзаконні акти повинні прийматися конституційно визначеними органами і за встановленою у ній процедурою. Проте існують і винятки було вказівки на верховенство права. Наприклад, ст. 98 Конституції Японії вказує: «Дійсна Конституція є верховним законом держави і ніякі закони, укази та інші державні акти, які суперечать їй в цілому чи її частіші, не мають законної сили». У ст. 277 Конституції Португалії зазначено: «Є неконституційними норми, що суперечать положенням Конституції та її принципам».

Головний закон держави Конституційні норми регламентують найважливіші суспільні відносини, пов'язані із здійсненням державної влади. Французький

вченийі-філософ Т. Гоббс у своїй праці «Левіафан» визначив головний закон як такий, що наслідком його відміни стала б руйнація держави.

Таким чином, Конституція України:

- кодифікований нормативно-правовий акт держави у системі джерел національного права України.

- системоутворюючий документ, який визначає принципи організації та діяльності органів державної влади: Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, місцевих державних адміністрацій та ін.

Функціонування держави, прогресивна стабільність соціально економічного розвитку неможлива в умовах частих змін правової основи організації та діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Тому сьогодні є конституції, яким не одна сотня років. Наприклад, Конституція Сан-Марино (анклав Італії) прийнята ще

в 1600 році і діє донині.

Декларативний правовий акт. Конституціям, як правило, властиві декларативні норми, які не відбивають реального стану справ у суспільстві та державі. Так, проголошені у розділі II Конституції України права та свободи людини і громадянина значною мірою є декларативними, оскільки не мають належного практичного забезпечення.

Демократичний правовий акт як за змістом, так і за способом прийняття.

Особливий порядок прийняття. Конституція України приймається з дотриманням спеціальної процедури безпосередньо народом або спеціально уповноваженим органом держави Верховною Радою України.

Наведений перелік властивостей Конституції України є базовим, проте не виключним, оскільки юридичні її властивості виокремлюються через структуру, функції, механізм реалізації норм і способи правового захисту Основного Закону України.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ.

Отже, під конституцією розуміють систему загальнообов'язкових норм, що мають як правило, вищу юридичну силу і регулюють основи відносин між людиною суспільством, з одного боку, і державою — з другого, а також засади організації держави та її відносин зі світовим співтовариством.

Функції конституції відображають її вплив на суспільні відносини. Своєю чергою, багатство змісту, складність суспільних відносин зумовлюють багатоплановість функцій. За місцем і роллю конституції в суспільному житті її основні функції поділяються на соціальні та правові.

II. ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРЕАМБУЛИ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Текст чинної Конституції України (далі Конституція) відкривається вступною частиною, яка передує її розділам і має назву «Конституція України». На відміну від Конституції УРСР 1978 р., яка мала назву «Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки» після проголошення незалежності України її назву було змінено на «Конституція (Основний Закон) України», чинний Закон має лаконічну назву «Конституція України». Отже в назві чинної Конституції термін «Основний Закон» не вживається, оскільки законодавець розглядає ці поняття як тотожні «приймаючи» цю Конституцію – Основний Закон України (абзац 9).

Традиційно в науці конституційного права вступну частину Основного Закону іменують преамбулою (франц. *preambule*, від лат. *preambulus* – те, що чомусь передує, має бути повідомлене, виступаючий попереду). Зазначимо, що і в самому тексті чинної Конституції слово «преамбула» не вживається, вступна частина не має заголовку, як і в конституціях низки держав. У деяких конституціях вступна частина має назву, але преамбула будь-якої конституції є суттєвою. В преамбулі конституцій, зазвичай, вказують носія влади, який заснував її, умови та цілі її прийняття, основні політичні, правові,

ідеологічні завдання, які повинні братися до уваги, бути зрозумілими, історично виправдані під час ознайомлення та застосування.

Особливе правове значення має її структура, зміст та юридична сила. Більше того, законодавець пред'явив більш високі вимоги з погляду її форми і змісту. Її зміст має низку суттєвих змістовних відмінностей.

Зазначимо, що в правовій літературі щодо коментування Основного Закону незаслужено мало уваги приділено аналізу змісту і юридичного значення преамбули Конституції. Очевидно, це результат домінуючої у вітчизняній правовій теорії позиції, що преамбула Конституції не має юридичного значення, а лише є політичним документом, який є сутністю Основного Закону. В цьому зв'язку видається необхідним детальніше розглянути зміст преамбули нині чинної Конституції і виявити її суттєві риси. В Конституції України з формального погляду преамбули немає, але міститься вступна частина, яка охоплює 9 абзаців, в тому числі 72 слова – взаємопов'язаних положень урочисто-декларативного характеру, реалізація яких є головним обов'язком держави. Вона виражає сутність нового Основного Закону України, має основоположне значення для подальшого становлення і розвитку української держави й суспільства.

Преамбула нашої Конституції за своїм стилем викладу подібна до урочистого звернення народу – засновника Основного Закону до попередніх, нинішнього і майбутніх поколінь. Преамбула констатує, передусім, що чинна Конституція прийнята від імені Українського народу – громадян України всіх національностей і починається словами: «Верховна Рада України від імені.....» (абз. 1). Це означає, що Конституція є актом установчої влади Українського народу. Народ є первинним суб'єктом конституційних правовідносин, в яких обов'язковою стороною виступають Українська держава, її органи та посадові особи. Саме волею народу України визначається модель суверенітету, організації влади, прав і свобод людини і громадянина, яка проголошена в новому Основному Законі. Український народ володіє всією повнотою установчої (засадничої) влади, яка належить

винятково йому, нікому не може бути передана чи узурпована державою, її органами чи посадовими особами. Від його імені цю установчу (засадничу) владу реалізувала Верховна Рада України п'ятого скликання, а саме «виражаючи суверенну волю народу» (абз. 2). Юридично це означає, що нова Конституція є результатом волевиявлення суверенної волі народу. Зазначимо, що право виступати від імені всього народу Верховна Рада України отримала з огляду на прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. В розділі II, якої проголошено, що «Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада України.....». Крім того, в заключній частині Декларації зазначено, що вона є основою для нової Конституції.

Приймаючи новий Основний Закон, парламент України спирався на історико-політичні і юридичні підстави виникнення України як суверенної держави. Ними були багатовікова історія українського державотворення та невід'ємне право нації на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, яке було здійснене українською нацією, усім українським народом (абз. 3). Фактично йдеться про реалізацію політичного принципу, на якому заснована українська державність – єдності етнічних українських земель.

Як відомо, історично Україна (ще на стадії самовизначення нації) складалася як союз народу України, шануючи національні інтереси всіх народів. Результат цього процесу виражений в тактичній фразі «на основі здійсненого українською нацією, всім Українським народом права на самовизначення». Це правда не означає, що тим самим народ України втратив установчу владу. Виняткове право народу – визначати і змінювати конституційний лад в Україні – знайшло своє конституційне закріплення в ст. 5 Конституції. У Рішенні Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 про офіційне тлумачення положень ч. 1 ст. 103 в контексті положень її ст. 5, 156 зазначено, що влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною (справа про здійснення влади народом).

Атрибутивною частиною нової української державності стало утвердження в преамбулі «забезпечення прав і свобод людини» (абз. 4). Видається, що тут йдеться про поєднання юридичних і політичних засад. Що торкається прав і свобод людини, то це положення преамбули отримує свій конституційний розвиток у розділі I «Загальні засади», ст. 3 якого є яскравим виявом ліберальної концепції прав людини. У конструкції цієї статті використано низку понять, раніше невідомих вітчизняній конституційній науці і запозичених з інших галузей права. У преамбулі є низка принципових положень, які розкривають причини і цілі прийняття нового Основного Закону України. Серед них: «підключись про зміцнення громадської злагоди на землі України» (абз. 5) та «прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу» (абз. 6) тощо. Фактично йдеться про деякі соціальні зобов'язання Української держави по відношенню до людини, по забезпеченню демократичного розвитку країни. Зокрема, парламент не може приймати закони, а виконавча влада – нормативно-правові акти, які порушують права і свободи людини або здатні призвести до порушення громадської злагоди на землі України, підриву демократичних засад української державності.

Для розвитку Української держави виключно важливі положення преамбули про збереження історично утвореної державної єдності, встановлення громадянської злагоди. Досить тривалий час нашу Україну розривали, та, на жаль, і сьогодні перешкоджають її вільному розвитку конфлікти соціальні та національні. Це генеральна ідея української Конституції «підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України», громадська злагода допомагатиме нам розбудувати незалежну Україну.

Низка положень преамбули спрямовані на формування у громадян України почуття патріотизму, любові й поваги до Вітчизни. Вирішуючи це завдання, законодавець обрав, на наш погляд, оптимальний шлях – звернення до багатовікової історії українського державотворення та пам'яті поколінь.

Справді, на історію України вплинуло багато інших обставин, які сприяли об'єднанню людей в єдину історичну спільність – Український народ. При цьому із всього розмаїття вибрали найбільш позитивну її частину – «зміцнення громадської злагоди».

Сила нашої держави в єдності українських земель. Положення преамбули «підключись про зміцнення громадської злагоди на землі України» свідчить, що наша Конституція вийшла на рівень стандартів, прийнятих у світовому співтоваристві. Юридично, на наш погляд, ця формула означає: Україна усвідомлює себе в кордонах, які склались після розпаду Радянського Союзу, не претендуючи на інші території, які зайняті іншими народами колишнього СРСР. На цій концепції ґрунтується процес демаркації і делімітації державного кордону з колишніми союзними республіками СРСР, а також принциповій позиції в питаннях територіальних претензій до України збоку інших держав. Слова преамбули: «про прагнення розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу» означають намір України встановити демократичний лад і послідовно провести його через весь зміст Конституції (абз. 6), але з іншого боку проголошується, що Україна фактично є демократичною правовою державою (ст. 1).

Як конституційне веління преамбула закріплює положення, «усвідомлюючи відповідальність, повагу до історичного минулого країни». Саме в преамбулі Основного Закону термін «відповідальність» використовується внайширшому розумінні: вона слугує мотивацією прийняття Конституції. У словах «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями» виражена рішучість здійснювати проголошені в преамбулі і закріплені в Конституції високі цілі та наміри (абз. 7). Зрозуміло, йдеться про відповідальність не в правовому, а в моральному розумінні. Народ, який не здійснив ради нинішнього і майбутнього поколінь проголошені ним благородні цілі, може нести таку відповідальність у вигляді жалю за

допущені помилки і їх виправлення, якщо вони важкі. Уникнути їх можна поширенням кращих рис і традицій минулого, шляхом настирливої праці, перебудування всього життя і діяльність народу відповідно до цілей Конституції. Це морально-політичні погляди і переконання Українського народу, які зумовили прийняття цієї Конституції. Засвідчують вірність, повагу до пам'яті «попередніх, нинішнього та прийдешніх поколінь» (абз. 8). Крім того, слова «попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями» мають особливе принципове значення, оскільки вони вміщені у вступній частині акта найвищої юридичної сили, Конституції, яка за своїм спрямуванням і функціями розрахована на досить тривалий історичний період і призначена для регулювання найважливіших суспільних відносин, охоплюючи при цьому всі сфери життєдіяльності суспільства і держави. Їх функція свідчить, по-перше, що нова Конституція є тривалим результатом прагнення попередніх поколінь; по-друге, вона прийнята в інтересах нинішнього покоління; по-третє, вона розрахована на прийдешні покоління. Це, своєю чергою дає підстави зробити висновок, що законодавець прагнув проголосити, що внесення змін до Конституції є справою далекого майбутнього (абз. 8), а не найближчого часу. Тому позиція авторів Коментаря є незмінною: поки суспільство і держава можуть розвиватися в рамках чинної Конституції ставити питання про внесення змін до неї не лише недоцільно, але й небезпечно. Про це яскраво свідчать результати конституційної реформи 2004 р.

Преамбула завершується заявою про прийняття Конституції: «приймаємо цю Конституцію – Основний Закон України», тобто визначено не тільки порядок прийняття Конституції, але й початок дії її норм (абз. 9). Як відомо, світовому досвіду декілька способів прийняття основних законів. З цих позицій вони поділяються на октройовані, які прийняті парламентом або конституційними зборами, і так звані «народні», тобто прийняті в процесі всенародного обговорення. Україна, за свою коротку історію

конституційного розвитку, використовувала один спосіб легалізації конституції.

Зазначимо деякі особливості прийняття Конституції 1996 р.

Роки, що минули з моменту проголошення незалежності, у контексті творення нового Основного Закону були бурхливими. Конституційний процес, що розпочався ще 1990 р., тобто ще за часів Української РСР, призвів до створення кількох проектів конституцій протягом 1993 – 1996 рр. ухвалення парламентом 1 липня 1992 р. Постанови про винесення проекту конституції на всенародне обговорення, однак через політичне протистояння напередодні президентських виборів конституційний процес загальмувався.

Лавина змін до чинного на той час Основного Закону 1978 р., укладення «малої конституції» – Конституційного Договору 1995 р.

Отже структурний аналіз преамбули з елементами логічного аналізу допоможуть уявити волю законодавця. У світовій конституційно-правовій теорії немає єдності поглядів щодо змісту конституції. Конституції різних країн становлять собою документ (акт), що відображає різні історичні умови її прийняття і рівень конституційної свідомості. Деякі властивості преамбули Конституції виявляються чіткіше в разі порівняння її структури із структурою преамбул конституцій інших демократичних правових держав. Порівняльний аналіз преамбул вітчизняної і зарубіжних конституцій свідчить, що головне у змісті їх преамбул, незважаючи на викладені в них різні цілі, є утвердження державності, народовладдя, визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина. Оскільки ці цілі пронизують всі конституційні положення (статті), то в основних законах низку країн вступної частини взагалі немає, тобто преамбула не є обов'язковим елементом Закону. Водночас за останнє десятиріччя можна відзначити тенденцію до включення в Конституції розгорнутих преамбул. Нерідко у вступній частині виражаються політичні цілі й намагання її творців. Конституції більшості держав, утворених на території колишніх союзних

республік як головні цілі і вихідні позиції висувають передусім ідеї національного відродження та інститути демократії, наприклад:

- Відродження суверенної державності Росії і утвердження непорушності її демократичної основи (Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р.);

- Право на самовизначення, відданість загальнолюдським цінностям (Конституція Республіки Білорусь від 24 листопада 1996 р.);

- Непорушність казахської державності, створення демократичного суспільства і правової держави, пріоритет прав і свобод людини, бажання забезпечити громадянський мир і міжнаціональну злагоду, достойне життя для себе і потомків (Конституція Республіки Казахстан від 28 січня 1993 р.). Примітно, що в чинній Конституції, прийнятій 30 серпня 1995 р. перелік цілей і мотивів виглядає по іншому (створення державності на споконвічній казахській землі, усвідомлюючи себе миролюбивим громадянським суспільством, бажання зайняти достойне місце в світовому співтоваристві).

Особливо сильні національні риси нової державності виражені в преамбулах основних законів держав Балтії. Наприклад, в Конституції Естонії від 28 червня 1992 р. зазначено, зокрема, про непрохідне право державного самовизначення народу Естонії, забезпечення збереження естонської нації і культури навіки. Головна думка преамбули Конституції Литовської Республіки від 6 листопада 1992 р. зосереджена на обґрунтуванні історичних коренів литовської держави, її правового фундаменту на литовських статутах і Конституціях Литовської Республіки, збереження власного духу, рідної мови, писемності і звичаїв. Наведені приклади засвідчують не тільки різні підходи до формулювання і реалізації основних цілей в різних конституціях, але й важливість вступної частини для правильної оцінки змісту самого основного закону. З огляду на це набувають особливого значення основні цілі розвитку Української держави, виражені в тексті преамбули її Конституції: дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської

злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу.

Преамбула, можемо сказати, визначає стратегію правотворності і правозастосування, покладає на державу, її органи і органи місцевого самоврядування їх посадових осіб, громадян та їхніх об'єднань, юридичний обов'язок діяти відповідно до сформульованих у ній основоположних принципів і цілей, які у ній проголошені. Водночас, доводиться визнати, що високі цілі, проголошені в преамбулі Конституції і її зміст, не завжди повною мірою реалізуються в законах, які приймаються (не приймаються) на основі Конституції. Це, зокрема, стосується законів, положення яких Рішеннями Конституційного Суду України визнані неконституційними. Наприклад, справа про Регламент Верховної Ради України, де Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України (справа про Регламент Верховної Ради України) від 1 квітня 2008 року №1-8/2008 визнано такою, що не відповідає Конституції України (254к/96-ВР) (є неконституційною).

Приклади свідчать не лише про різні підходи для формувань і реалізації різних форм розуміння самого Основного Закону.

У цьому зв'язку, набувають особливої ваги основні цілі і наміри розвитку України, виражені в змісті її преамбули: виражаючись, спираючись, дбаючи, піклуючись, прагнучи, усвідомлюючи, керуючись. Йдеться про бажану форму розвитку державності в Україні. Що ж торкається юридичної сили інших положень преамбули, розглянутих вище, то численні Рішення Конституційного Суду України, які спираються на їх зміст і не роблять різниці між ними та нормами основного тексту Конституції. Але Конституція не лише шанує пам'ять про минуле, а передусім утверджує загально визнані й особливо важливі для нашої багатонаціональної країни принципи рівноправності самовизначення Українського народу, громадян України всіх

національностей. Нова Конституція – це і відродження справжньої суверенної державності України, яку вона набула тільки з прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. За роки незалежності ми пережили багато випробувань, проте змогли зберегти унітарність і цілісність України, створити відповідний ресурс консолідації, який надає нам змогу рухатися вперед. І як справді суверенна держава Україна самостійно прийняла свою Конституцію в 1996 р.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, преамбула є невід’ємною складовою Конституції. Тому в разі її тлумачення усі конституційні положення статей мають ґрунтуватися на їх змісті і мотивах, які проголошені у вступній частині. Хоча преамбула не містить положень нормативно-правового характеру, однак вона має суттєве значення для розуміння змісту Конституції, цілей її прийняття, історичних передумов установчого волевиявлення. Засадничу роль преамбула може виконати під час пошуку права суб’єкта конституційно-правових відносин, у випадках необхідності офіційного тлумачення (ми вважаємо, що для Основного Закону країни не є характерним наявність пробілів чи суперечностей) конституційних норм, а також в наступній трансформації до потреб сьогодення або потреб правового регулювання. Вона є такою як є. У цьому розумінні її правове значення беззаперечне. Фактично має юридичну силу для всіх суб’єктів конституційно-правових відносин, оскільки є основою, на якій вивіряється адекватність тлумачення конституційних норм, що містяться в розділах відповідних статей Конституції.

ІІІ. КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ВИДИ КОНСТИТУЦІЇ

У науці конституційного права класифікації конституцій приділяється першочергова увага. Класифікація дає можливість краще пізнати конституції, виявити спільне і відмінне між ними, з’ясувати закономірності

конституційно-правового регулювання суспільних відносин. Конституції класифікуються за багатьма підставами (ознаками).

За формою конституції поділяються на писані і неписані. Писаними є конституції, що мають форму єдиного акта або системи з кількох актів. Як єдиний акт, конституція є певним чином кодифікованим збірником норм, що має назву, чітку структуру, приймається у встановленому порядку, який є складнішим, аніж звичайна законодавча процедура. Писана конституція є основним законом держави, наділеним найвищою юридичною силою щодо всіх інших правових форм. Вищу юридичну силу мають усі акти, що складають писану конституцію. Абсолютна більшість держав світу мають писані конституції у формі єдиного акта.

Крім спільних юридичних властивостей писані конституції у формі єдиного акта мають більш-менш однакову структуру, основними елементами якої є преамбула, основна частина, прикінцеві і перехідні положення. Преамбула (лат. *praeambulus* — той, що передує) є вступною частиною конституції і зазвичай містить: урочисту формулу проголошення конституції; цілі прийняття конституції; коротку характеристику історичного шляху, пройденого державою до прийняття конституції; посилання на попередню конституцію; проголошений ставлення до прав і свобод людини та деякі інші елементи. За загальним правилом преамбула, хоча вона і є інтегральною частиною тексту конституції, не має нормативного характеру, за винятком тих її положень, що містять відсилання до інших нормативно-правових актів. Норми-цілі і норми-принципи, що містяться у преамбулі, не мають безпосередньої юридичної сили. Преамбули деяких конституцій, наприклад Конституції США, є досить лаконічними. Багато конституцій, зокрема Австрії, Бельгії, Данії, Ісландії, Італії, більшості держав Латинської Америки, взагалі не мають преамбули. Водночас преамбули конституцій деяких держав, наприклад Польщі, Японії, є порівняно значними за обсягом.

Основна частина конституції поділяється на глави (розділи), а глави — на статті. Іноді виокремлюються частини, як більш загальні структурні

елементи. До глав основної частини входять норми про загальні принципи організації суспільного життя, права і свободи, систему і статус вищих органів державної влади, державну символіку, порядок внесення змін до конституції. Зазвичай глави або розділи конституції мають назви, але їх може й не бути, як, наприклад, у Конституції США. Норми про статус вищих органів державної влади зазвичай розміщено відповідно до принципу поділу влади: парламент — глава держави — уряд — судова влада — влада на місцях. Іноді зустрічається дещо інший порядок: глава держави — уряд — парламент — суди. Відмінності в розміщенні в тексті конституції глав про органи законодавчої і виконавчої влади певною мірою є свідченням їх ролі (пріоритетності) у здійсненні державної влади.

У прикінцевих положеннях зазвичай встановлюється порядок набрання конституцією чинності, визначаються строки утворення нових органів влади, строки видання законодавства, до якого є відсилання в конституції. Прикінцеві положення найчастіше розміщуються в одній главі з перехідними положеннями, що визначають строки набрання чинності окремими конституційними положеннями, які не можуть бути реалізовані відразу, порядок і строки заміни попередніх конституційних інститутів новими. Норми перехідних положень часто оформляються не у вигляді статей, а у вигляді параграфів або пунктів, що нумеруються. Конституції можуть включати також інші структурні елементи, що відображають особливості конституційного регулювання у тій чи тій державі. Так, конституції деяких держав (наприклад, Бангладеш, Індії) включають додатки, в яких конкретизуються і уточнюються загальні положення конституцій з певних питань, містяться окремі винятки із загальних правил, встановлених конституцією, здійснюється регулювання окремих часткових питань.

Неписані конституції мають той само обсяг предметів правового регулювання, що й писані, однак їх норми містяться в багатьох різних джерелах права: нормативно-правових актах, судових прецедентах, конституційних звичаях. Неписаними є конституції Великої Британії і Нової

Зеландії. До неписаних конституцій відносять також Конституцію Ізраїлю, зміст і обсяг якої складають закони, прийняті на основі звичайної парламентської процедури. Норми законів, які входять до складу неписаних конституцій, є нормами звичайного характеру. Вони не мають найвищої юридичної сили. «Неписана конституція» — умовна назва, оскільки основну частину такої конституції складають правові акти, що мають писану форму. Якщо конституції Великої Британії і Нової Зеландії можна вважати неписаними, оскільки певну їх частину становлять конституційні звичаї, що не мають писаної форми, то Конституція Ізраїлю є писаною у прямому значенні цього слова.

Неписані конституції, попри всю їх складність і невизначеність, мають і певні переваги перед писаними. Вони є досить гнучкими і зручними у практичному відношенні. На відміну від писаних конституцій неписані не потребують складної процедури внесення змін і доповнень.

За способом внесення змін і доповнень конституції поділяються на жорсткі, гнучкі і змішані. Жорсткі конституції змінюються і доповнюються в особливому порядку, складнішому, ніж звичайна законодавча процедура. Порядок зміни і доповнення конституції встановлюється в самій конституції. Правом ініціювати зміни конституції звичайно наділяються парламент і глава держави, в деяких країнах — також певне число виборців (народна конституційна ініціатива).

Абсолютна більшість конституцій є жорсткими. Ступінь жорсткості конституцій є різним і залежить від конкретних способів їх зміни. Найменш жорсткими вважаються ті конституції, що змінюються чи доповнюються парламентом одного скликання кваліфікованою більшістю у $2/3$ голосів від конституційного складу парламенту. Такий порядок встановлено, зокрема, конституціями Португалії, ФРН, більшості держав — колишніх радянських республік. Іноді кваліфікована більшість має становити $3/4$ або $4/5$ складу парламенту.

Жорсткішими є конституції, що передбачають повторне прийняття тих само змін і доповнень або одним і тим само складом парламенту з певним проміжком часу (Білорусь, Греція, Естонія, Італія, Литва), або новообраним складом парламенту кваліфікованою більшістю голосів (Норвегія, Фінляндія, Швеція). У Люксембурзі і Нідерландах парламент, який прийняв рішення про зміну конституції, розпускається, а конкретні зміни і доповнення формулює і затверджує новообраний склад парламенту кваліфікованою більшістю у 2/3 голосів.

Найжорсткішими вважаються ті конституції, зміни і доповнення до яких затверджуються на референдумі, як це відбувається в Ірландії, Іспанії, Швейцарії, Японії та деякі інших державах. Спочатку парламент приймає проект змін і доповнень, а потім вони виносяться на референдум. Однією з найбільш жорстких є Конституція США, основний текст якої залишається незмінним, а конституційні зміни і доповнення вносяться окремими поправками до нього. Проект поправки, схвалений 2/3 голосів обох палат конгресу або конституційними зборами (конвентом), що скликаються на вимогу законодавчих зібрань 2/3 штатів, має бути ратифікований або 3/4 законодавчих зібрань штатів, або 3/4 конвентів штатів.

Гнучкими є конституції, що змінюються і доповнюються в порядку звичайної законодавчої процедури. Гнучкими є неписані конституції Великої Британії, Нової Зеландії та Ізраїлю.

Конституції деяких держав встановлюють неоднакові процедури внесення змін і доповнень до різних частин та окремих положень конституції: одні статті змінюються у досить складному порядку — аж до винесення проекту змін і доповнень на референдум або ратифікацію суб'єктами федерації, інші статті змінюються у більш спрощеному порядку — аж до звичайної законодавчої процедури. Такі конституції називаються змішаними, оскільки поєднують елементи жорстких і гнучких конституцій. Прикладом змішаної конституції може бути Конституція Індії 1950 року, одні положення якої змінюються парламентом у порядку звичайної

законодавчої процедури, інші — на основі кваліфікованої більшості, а зміна найбільш значущих для федерації положень конституції передбачає ратифікацію прийнятого парламентом закону про зміни законодавчими зборами не менш аніж половини штатів до його підписання президентом.

Окремі положення конституцій деяких держав визнаються такими, що не підлягають зміні взагалі. Так, конституції Греції, Італії, Португалії, Франції, Алжиру забороняють скасування республіканської форми правління в цих країнах. Конституції деяких федерацій не допускають зміни федеративної форми державного устрою. Конституція Мексики 1917 року проголошує власну незмінність у цілому, що, однак, не завадило внесенню до неї у наступному змін. З іншого боку, є конституції, які практично перебувають у стані постійної зміни, наприклад Конституція Індії 1950 року, до якої внесено понад 80 поправок.

Конституції Австрії, Іспанії, Португалії, Швейцарії розрізняють загальний перегляд конституційного тексту та його часткові зміни. При цьому зазвичай встановлюється жорсткіший порядок загального перегляду конституції. Іноді можливість повторного перегляду або часткових змін тих само положень конституції припускається лише із закінченням встановленого строку (у Греції і Португалії — п'яти років). У конституціях багатьох держав зроблено застереження про неприпустимість їх зміни під час оголошення надзвичайного або воєнного стану.

Ступінь жорсткості конституції не впливає на її юридичну силу, а лише визначає юридичні можливості її зміни. Надмірна жорсткість конституції може перешкоджати приведенню її положень у відповідність до реального чи бажаного стану речей.

За часом прийняття і тривалістю дії конституції поділяються на старі, нові і новітні. Старими називаються конституції, прийняті в період з кінця XVIII до початку XX ст. Історично першою є Конституція США, прийнята 1787 року. В Європі першою була Конституція Польщі (*Ustawa Rzadowa*), прийнята 3 травня 1791 року. Третьою у світі і другою в Європі 3 вересня

1791 року конституцію прийняла Франція. У подальшому американська Конституція слугувала моделлю для конституцій держав Латинської Америки (першу з них 1811 року прийняла Венесуела), а французька — для конституцій європейських держав. У цей період були прийняті конституції більшості західноєвропейських держав. Із конституцій цього періоду на сьогодні чинними залишаються конституції США, Норвегії (1814), Нідерландів (1815), Бельгії (1831, 1994 року прийнята нова редакція Конституції), Аргентини (1853, 1994 року — нова редакція), Люксембургу (1868), Австралії (1900) та деякі інші.

Новими вважаються конституції, прийняті в період між двома світовими війнами, пов'язаний з докорінною зміною політичної карти Європи і виникненням нових держав, де були прийняті конституції. Однією з особливостей конституцій цього періоду, зокрема Веймарської конституції Німеччини 1919 року, є розширення предмета конституційного регулювання за рахунок питань політичного і соціально-економічного розвитку. На сьогодні чинними із таких конституцій залишаються конституції Мексики (1917), Австрії (1920), Латвії (1922), Ірландії (1937).

Новітніми вважаються конституції, прийняті після Другої світової війни. Більшість чинних на сьогодні конституцій є новітніми. У цей період були прийняті конституції Ісландії (1944), Франції (1946, 1958), Італії (1947), Японії (1947), ФРН (1949), Греції (1952, 1967, 1975), Данії (1953), Португалії (1976), Іспанії (1978), Туреччини (1982). Було також прийнято нові або суттєво змінено чинні конституції деяких держав Латинської Америки, а також прийнято нові конституції у багатьох країнах Азії і Африки, які звільнилися від колоніальної залежності.

Особливу групу новітніх конституцій становлять прийняті в 90-х роках ХХ ст. основні закони постсоціалістичних держав Центральної і Східної Європи: Болгарії (1991), Румунії (1991), Словаччини (1992), Чехії (1992), колишніх югославських республік Хорватії (1990), Македонії (1991), Словенії (1991), Югославії у складі Сербії і Чорногорії (1992, тепер це окремі

держави), Албанії (1998), а також колишніх радянських республік — Естонії (1992), Узбекистану (1992), Литви (1992), Киргизстану (1993), Росії (1993), Білорусі (1994), Молдови (1994), Таджикистану (1994), Азербайджану (1995), Вірменії (1995), Грузії (1995), Казахстану (1995), Туркменістану (1995), України (1996). В Угорщині формально залишається чинною Конституція 1949 року, однак у новій редакції 1990 року. У Польщі 1992 року було прийнято конституційний закон про відносини між законодавчою і виконавчою владою та місцеве самоврядування (так звану малу конституцію), який діяв до прийняття нової Конституції 1997 року. В Латвії було поновлено дію Конституції 1922 року, до якої неодноразово вносилися зміни і доповнення. 1992 року було прийнято Конституцію Монголії. На сьогодні у світі тільки чотири держави продовжують залишатися соціалістичними з відповідними конституціями: Північна Корея (1972), Куба (1976), Китай (1982), В'єтнам (1992).

За строками дії конституції поділяються на постійні і тимчасові. Постійними є конституції, що мають необмежений строк дії. Постійність конституції означає, що в ній не встановлено хронологічних меж її дії. Більшість конституцій є постійними. Тимчасові конституції мають обмежений строк дії. Вони можуть прийматися на встановлений (іноді в тексті конституції) строк або на час до настання заздалегідь визначеної події (як правило, до прийняття постійної конституції). Тимчасовий характер зазвичай мають конституції, прийняті в переломні для історії держави періоди. Такі конституції приймаються без скликання установчих зборів і не виносяться на референдум. Зазвичай вони проголошуються главою держави або новим керівництвом країни після державного перевороту. Тимчасовими конституціями були, наприклад, Тимчасові конституційні положення Португалії 1974 року, Конституційна декларація Єменської Арабської Республіки 1974 року, конституції Об'єднаних Арабських Еміратів 1971 року, Судану 1985 року, Таїланду 1991 року, Південно-Африканської Республіки 1994 року та ін. Деякі тимчасові конституції приймалися на

загальнонаціональних конференціях (Ефіопія, Заїр). Як тимчасова 1949 року була прийнята Конституція ФРН, яка діє і досі.

Розрізняють також юридичну і фактичну конституції. Юридична, або формальна, конституція — це система конституційних норм. Фактична, або матеріальна, конституція — це суспільні відносини, врегульовані нормами конституції, тобто реальний порядок здійснення державної влади і забезпечення прав і свобод особи. Юридична конституція є документом, який встановлює те, що повинно бути. Однак практика завжди тією чи тією мірою відрізняється від правових норм, що її регламентують. Реальний порядок здійснення державної влади завжди в чомусь, іноді — істотно, відрізняється від порядку, приписаного юридичною конституцією. Ті положення юридичної конституції, що узгоджуються з існуючими суспільними відносинами, є реальними, а ті, що не узгоджуються, — фіктивними. В разі істотних розходжень між реальністю і нормами конституції останню називають фіктивною конституцією.

Залежно від форми державного устрою конституції поділяються на унітарні та федеративні, а за типом політичного режиму — на демократичні, авторитарні і тоталітарні. Конституції розрізняються також за іншими ознаками. Зокрема, за способом прийняття розрізняють конституції народні (прийняті виборчим корпусом або представницькою установою) та октройовані (уведені виконавчою владою).

Розглянуті положення теорії конституціоналізму є теоретичною основою аналізу Конституції України, конституційного права країни в цілому.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ.

Отже, класифікація дає можливість краще пізнати конституції, виявити спільне і відмінне між ними, з'ясувати закономірності конституційно-правового регулювання суспільних відносин. Конституції класифікуються за багатьма підставами (ознаками).

За формою конституції поділяються на писані і неписані. Писаними є конституції, що мають форму єдиного акта або системи з кількох актів. Як єдиний акт, конституція є певним чином кодифікованим збірником норм, що має назву, чітку структуру, приймається у встановленому порядку, який є складнішим, аніж звичайна законодавча процедура. Писана конституція є основним законом держави, наділеним найвищою юридичною силою щодо всіх інших правових форм. Вищу юридичну силу мають усі акти, що складають писану конституцію. Абсолютна більшість держав світу мають писані конституції у формі єдиного акта.

IV. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ.

ОХОРОНА КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Охорона конституції це сукупність юридичних засобів і способів, які використовуються державою для неухильного дотримання режиму конституційної законності, відповідності нормам і принципам конституції всіх інших правових актів, прийнятих у державі, а також дій органів публічної влади. Основний Закон охороняється через конституційний контроль і конституційний нагляд.

Контроль це система відносин між органами публічної влади, за якої орган, який здійснює відповідний контроль, уповноважений скасовувати акти підконтрольного органу. Анклав це державне утворення, частина території держави, оточена територією іншої держави. Наприклад, Ватикан анклав Італії, Королівство Лесото анклав Південно-Африканської Республіки.

Конституційний контроль це будь-яка форма перевірки, яка здійснюється спеціальним органом державної влади, на відповідність (несуперечність) конституції актів і дій органів публічної влади. Суб'єктом конституційного контролю в Україні є Конституційний Суд України. Основним його завданням згідно з положенням ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Конституційний контроль є дієвим у тих державах, де існують кодифіковані (писані) конституції, які наділені вищою юридичною силою в системі нормативно-правових актів держави. На відповідність (несуперечність) Конституції України перевіряються конституційні, органічні, поточні закони, а також закони, прийняті на референдумах, міжнародні правові акти, згода на обов'язковість яких надається Верховною Радою України, правові акти органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування.

Суб'єктами конституційного контролю є:

а) загальні органи державної влади суди загальної юрисдикції, парламент, глава держави та ін. Суди загальної юрисдикції здійснюють конституційний контроль у разі вирішення конкретної справи у Данії, Норвегії, США, Індії, Мексиці, Японії та інших. Конституція Японії 1947 року у ст. 81 визначила: «Верховний суд є судом вищої інстанції, який уповноважений вирішувати питання про конституційність будь якого закону, указу, припису чи іншого офіційного акта»;

б) спеціалізовані органи конституційного контролю не лише вирішують питання про відповідність законів та інших правових актів конституції держави, а й дають офіційне тлумачення норм і принципів конституції та законів держави (Конституційний Суд України, Конституційний Суд Грузії та інші).

XIX століття можна назвати століттям конституцій на геополітичній карті Європи було прийнято десятки національних конституцій. Проте питання охорони конституцій у державах вирішується по-різному. На сьогодні конституційно-правова доктрина і практика не виробили єдиних підходів забезпечення конституційного контролю. Конституційно правова теорія і практика, що утвердилися у Фінляндії, Швеції, Люксембурзі та інших, базується на тому, що безпосередньо сам парламент повинен забезпечити конституційність законів, які він приймає, і стежити за тим, щоб інші органи державної влади функціонували в режимі суворого і неухильного

дотримання вимог конституції. Така позиція ґрунтується на тому, що парламент у системі органів державної влади займає найвищу сходинку, а інший орган державної влади не може здійснювати конституційний контроль. Конституція Нідерландів від 17 лютого 1983 року визначила: «Конституційність Актів парламенту і договорів не підлягає контролю з боку судів».

Види конституційного контролю. Розрізняють такі види конституційного контролю: попередній і наступний.

Попередній (прелімінарний) конституційний контроль здійснюється на стадії підготовки і розгляду законопроекту в парламенті, коли правовий акт ще не набрав чинності. Попередній контроль здійснюється до підписання главою держави конституційно-правового акта. В Україні такий різновид конституційного контролю передбачений Конституцією України:

Конституційний Суд України за зверненням Президента України або уряду України дає висновки про відповідність Конституції України тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ч. 1 ст. 151); законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України (ст. 159).

Наступний (проспективний) конституційний контроль здійснюється після набрання чинності нормативно-правовим актом. Існують й інші види конституційного контролю.

Матеріальний конституційний контроль — здійснюється на предмет перевірки змісту конституції загалом або її частини.

Формальний конституційний контроль — здійснюється на предмет перевірки дотримання процедури конституційного процесу.

Обов'язковий конституційний контроль зазвичай, здійснюється до набрання чинності конституційним актом.

Факультативний конституційний контроль здійснюється на вимогу певного уповноваженого суб'єкта (глави держави, уряду, глави уряду, групи депутатів).

Централізований конституційний контроль здійснюється спеціальним органом конституційної юрисдикції або Верховним Судом.

Децентралізований конституційний контроль здійснюється значно ширшим колом суб'єктів судами загальної юрисдикції.

Нагляд - це система відносин, за якої наглядовий орган не має права скасовувати правові акти піднаглядного органу, проте уповноважений звернути увагу на неправомірність такого акта, а вирішувати його долю (скасовувати чи виправляти) належить самому піднаглядному органу.

Конституційний нагляд - це діяльність спеціальних органів державної влади з систематичного контролю за дотриманням установлених конституційно-правових норм і принципів відповідними суб'єктами. В Україні обов'язки конституційного нагляду покладаються не лише на Конституційний Суд України, а й на інших суб'єктів конституційно-правових відносин. Зокрема:

Збройні Сили України зобов'язані здійснювати захист суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності України (ч. 2 ст. 17 Конституції України);

- Президент України є гарантом додержання Конституції України (ч. 2 ст. 102 Конституції України);

Верховна Рада України здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції та законів України (п. 13 ч. 1 ст. 85 Конституції України);

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Конституції і законів України (п. 1 ст. 116 Конституції України).

Суб'єктами охорони Конституції України виступають усі органи державної влади, в тому числі правоохоронні, контрольно-наглядові, а також органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, фізичні особи.

Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ст. 68 Конституції України).

Отже, обов'язок охороняти Конституцію України покладається практично на всіх суб'єктів конституційно-правових відносин, проте беззаперечне лідерство у сфері охорони Конституції України визнається за Конституційним Судом України.

Доцільність запровадження інституту правової охорони Конституції України залежить від особливостей її юридичних властивостей. Зокрема, увагу варто звернути на такі властивості, як верховенство та стабільність.

Верховенство Конституції зумовлює її особливе місце в системі правових джерел конституційного права України. Як уже було зазначено, ця система характеризується чіткою ієрархією їх юридичної сили. Ієрархічна система джерел конституційного права України досить складна. Вона охоплює не просто чималу кількість правових актів, а правових актів з різною їх юридичною природою.

Особливість Конституції України полягає у тому, що вона перебуває на вершині цієї ієрархічної моделі. І тому всі правові колізії, які можуть виникати у процесі прийняття та реалізації законів та інших правових актів ВР України, актів Президента, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, або ж ратифікації міжнародних договорів України, мають бути обов'язково вирішені на користь Конституції України.

Необхідність правового захисту конституцій стала причиною формування оригінальної моделі конституційного контролю, яка ґрунтується на засадах концепції Г. Кельзена, що і часом отримала назву «австрійської» («європейської») моделі конституційного контролю. На відміну від англосаксонської моделі конституційного контролю, в якій його здійснюють суди загальної юрисдикції, в «європейській» конституційний контроль здійснюють спеціалізовані органи — конституційні суди. Перевіряючи об'єкти контролю на відповідність до Конституції на основі судового

конституційного контролю, використовуючи відповідну судову конституційні юрисдикцію «судочинство», вони формують конституційну юстицію, тобто конституційне правосуддя.

Проте не кожна політико-правова модель потребує запровадження інституту Конституційного Суду. Зокрема такої думки притримуються у Великобританії. Відповідно до їх конституційно-правової доктрини будь-який акт їхнього Парламенту є конституційним. Проблема тут може виникати лише в тому, чи цей правовий акт регулює безпосередньо конституційно-правові відносини. Відсутність ієрархії нормативно-правових актів, виданих Парламентом, визнання принципу суверенітету Парламенту та чітке дотримання судовими органами приписів закону є базовими аргументами, що свідчить про неможливість запровадження у Великобританії конституційної юстиції.

У законодавство України інститут Конституційного Суду було запроваджено Законом № 2400-ХІІ від 3 червня 1992 р. «Про Конституційний Суд України». На підставі цього Закону було обрано голову Конституційного Суду проф. Л. Юзькова, проте сам орган конституційної юрисдикції так і не було сформовано.

Новий Закон № 422/96-ВР «Про Конституційний Суд України» було прийнято 16 жовтня 1996 р., яким було визначено новий порядок утворення цього органу. Нині цей Закон втратив чинність у зв'язку прийняттям Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. Отож, відповідно до положень Конституції України функція конституційного контролю сконцентрована у спеціально створеному органі, що незалежний від системи загального судочинства — Конституційному Суді України. Цей орган конституційного контролю займає самостійне місце в державному механізмі, оскільки є вищим органом конституційного контролю. Маючи специфічні, лише йому властиві повноваження у сфері судового конституційного контролю, Конституційний Суд України спроможний суттєво впливати на прийняття важливих для держави рішень. Зокрема,

однією з основних форм впливу є офіційне тлумачення Конституції України — усунення неоднозначності в розумінні положень Конституції України.

Відповідно до ст. 124 Конституції України Конституційний Суд разом з іншими становить третю, незалежну від двох інших гілку влади — судову. Однак правовий статус Конституційного Суду України має низку суттєвих особливостей порівняно з іншими судами. Він не входить до системи судів загальної юрисдикції, які розглядають цивільні, кримінальні, господарські та інші справи. Він не може бути касаційною, апеляційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції. Відповідно до ст. 1 Закону «Про Конституційний Суд України» він — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Його завданням є гарантування верховенства Конституції як Основного Закону держави на всій території України (ст. 2). Тому на увагу заслуговує процедура розгляду справ у Конституційному Суді. Він розглядає їх не в порядку звичайної судової процедури, передбаченої процесуальними кодексами, а за правилами конституційного судочинства відповідно до Конституції, Закону "Про Конституційний Суд України" та регламенту, затвердженого Постановою самого Суду.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Охорона конституції це сукупність юридичних засобів і способів, які використовуються державою для неухильного дотримання режиму конституційної законності, відповідності нормам і принципам конституції всіх інших правових актів, прийнятих у державі, а також дій органів публічної влади. Основний Закон охороняється через конституційний контроль і конституційний нагляд.

Обов'язок охороняти Конституцію України покладається практично на всіх суб'єктів конституційно-правових відносин, проте беззаперечно лідерство у сфері охорони Конституції України визнається за Конституційним Судом України.

VI. ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Практика свідчить про те, що якою б досконалою не була конституція, але життя не стоїть на місці. Тож виникає необхідність внесення змін і доповнень до конституції.

Конституція може бути змінена лише в особливому, закріпленому нею ж порядку, що значно відрізняється від внесення змін до поточного законодавства. Такий порядок закріплений в розділі Конституції України (статті 154-159) і має на меті забезпечення стабільності Конституції як Основного Закону нашої держави. Водночас він спрямований і на поєднання стабільності та гнучкості (динамізму) конституції, що дає можливість своєчасно на конституційному рівні реагувати на об'єктивні потреби розвитку суспільства й удосконалення державного управління. Саме сталий процесуальний порядок внесення змін до Конституції України забезпечує стабільність правового змісту та можливість часткової зміни певних конституційних положень у разі необхідності.

У ст. 154 Конституції України визначено обмежене коло суб'єктів, яким надано право порушувати питання про зміну положень Основного Закону. Це суб'єкти, що безпосередньо представляють Український народ, всенародно обраний Президент України та не менше третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України (150 осіб). Звуження кола суб'єктів законодавчої ініціативи при внесенні змін до Конституції України, порівняно зі внесенням звичайного законопроекту, з Президента України, народних депутатів України, Кабінету Міністрів України (ст. 93 Конституції України) до Президента та не менше ніж третини народних депутатів, є суттєвою конституційною гарантією стабільності Конституції України й обґрунтованості вимог внесення до неї змін.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, як це передбачено Регламентом Верховної Ради України, повинен бути поданий у письмовій формі із супровідною запискою, в якій має бути обґрунтована необхідність розробки та прийняття закону, вказано про фінансові й інші

витрати, пов'язані з прийняттям і впровадженням закону. Стаття 155 Конституції України встановлює, що після внесення до Верховної Ради України законопроекту про зміну конституційних норм процес розгляду та прийняття відповідного закону поділяється на два основні етапи.

На першому етапі відбувається обговорення та схвалення законопроекту більшістю народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Схвалення законопроекту ще не означає його прийняття та є лише попереднім актом, який свідчить про позитивне ставлення до законопроекту більшості депутатів. Оскільки це схвалення ще не є остаточним рішенням, то воно приймається більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради України.

На другому етапі законотворчого процесу Верховна Рада України приймає остаточне рішення щодо законопроекту. Вже схвалений простою більшістю Верховної Ради України законопроект може бути прийнятий нею тільки на наступній черговій сесії парламенту. Чергові сесії Верховної Ради відбуваються двічі на рік і між сесіями є перерва, тому встановлений Конституцією України порядок дає можливість народним депутатам більш ґрунтовно вивчити законопроект і визначити своє ставлення до нього. Тепер за законопроект про внесення змін до Конституції України повинні проголосувати, щоб він був прийнятий, не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Окремо хотілося б зауважити, що законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції. (стаття 159 Конституції України).

Із загального порядку внесення змін до Конституції України є винятки, що стосуються тих розділів, які становлять її фундаментальні засади, що повинно запобігти будь-яким спробам змінити суть Конституції України. Це розділ I «Загальні засади», розділ III «Вибори. Референдум» і розділ XIII «Внесення змін до Конституції України». Суть цих винятків полягає в тому,

що, по-перше, суб'єктами законодавчої ініціативи про внесення змін до цих розділів є Президент України чи не менш як дві третини депутатів від конституційного складу Верховної Ради України; по-друге, такий законопроект подається до Верховної Ради України за умови його прийняття не менш як двома третинами від її конституційного складу та затверджується всеукраїнським референдумом, що призначається Президентом України.

Конституція України (ч. 2 ст. 156) встановлює також, що повторне подання законопроекту про внесення змін до її розділів I, III, XIII з одного й того ж питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання. Ця конституційна норма гарантує сталість конституційного правопорядку в країні, а також оптимально зважає на думку народу з приводу зміни Конституції України, позаяк результати виборів до Верховної Ради наступного скликання, склад її депутатів залежатиме й від оцінки громадянами запропонованих змін до принципів засад Конституції України.

Згідно зі ст. 157 Конституції України, вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають:

- скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина;
- ліквідацію незалежності України;
- порушення територіальної цілісності нашої держави.

До Конституції України не може бути внесено будь-яких змін в умовах воєнного чи надзвичайного стану. При цьому під останнім розуміють особливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що тимчасово допускає обмеження в здійсненні конституційних прав та свобод громадян, а також прав юридичних осіб, покладає на них додаткові обов'язки. Ця норма має на меті забезпечити правопорядок у суспільстві, злагоду та спокій в умовах, які конче необхідні для успішного подолання складних для держави й суспільства обставин (захист прав і свобод громадян, конституційного ладу при масових порушеннях правопорядку чи в разі спроби захоплення

державної влади чи зміни конституційного ладу України насильно) чи збереженню життя та здоров'я людей при стихійних лихах, аваріях, епідеміях.

Конституцією України (ст. 158) заборонено повторне подання до Верховної Ради України одного й того ж законопроекту про внесення змін до неї, якщо він уже розглядався Верховною Радою України та був нею відхилений, раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту. Це конституційне положення спрямоване на збереження стабільності Конституції України та має на меті забезпечення виконання Верховною Радою України своїх конституційних повноважень повсякденно в повному обсязі, запобігання перетворенню парламенту на дискусійний клуб.

Стабільності Конституції України сприяє і те її положення, що Верховна Рада України протягом терміну своїх повноважень (п'ять років) не може двічі змінювати одні й ті ж положення Основного Закону.

Згідно зі ст. 159 Конституції України, всі законопроекти щодо внесення до неї змін розглядаються Верховною Радою України тільки за наявності висновку Конституційного Суду України. Висновок повинен містити відповіді на такі питання:

1) чи не скасовуються або чи не обмежуються законопроектом права та свободи людини та громадянина?

2) чи не спрямований він на ліквідацію незалежності України?

3) чи не порушує законопроект територіальної цілісності України?

4) за яких умов передбачається внесення змін до Конституції України?

5) чи не буде розглядатися законопроект Верховною Радою України повторно в річний термін з дня прийняття рішення щодо того ж законопроекту?

6) чи відповідає законопроект вимозі про те, що Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті ж положення Конституції?

Отож уся система процесуальних конституційних норм, за якими можливе внесення змін до Конституції України, спрямована на захист Конституції, що є історичним надбанням українського народу та відповідає його прагненням до збереження й розвитку держави, зміцнення громадської злагоди і забезпечення гідних умов життя.

Світова практика конституціоналізму виробила різні форми розробки, прийняття та зміни конституцій, які суттєво відрізняються від прийняття звичайних законодавчих актів. У сучасній доктрині конституційного права, крім законодавчої влади, ще виділяють установчу владу, з якою пов'язують прийняття конституції, внесення до неї необхідних змін та доповнень. Особливо установчий характер конституції проявляється у випадках створення нових держав, у яких з прийняттям конституції фактично утверджується новий конституційний устрій. Це може відбуватися під час еволюційних змін (прийняття Конституції США, Конституції України 1996 р.) або революційних перетворень (Конституція РРФСР 1918 р., Конституція УРСР 1919р.).

Залежно від того, хто здійснює установчу владу, визначають різні форми розробки та прийняття нової конституції. Коли постає питання прийняття конституції, установлюється порядок розробки її проектів. Здебільшого для підготовки офіційного проекту конституції парламентом, главою держави чи іншим шляхом створюється комісія, до складу якої входять відомі державні діячі, представник партій, учені, юристи. У ряді випадків проект розробляється установчими зборам які спеціально обираються для прийняття конституції. Проекти конституції можуть розроблятися також урядами, політичними партіями, громадськими об'єднаннями, відомими громадськими діячами або вченими. У деяких країнах після підготовки проекту конституції проводяться обговорення, які мають локальний регіональний або всенародний характер.

Після підготовки проекту та його обговорення або схвалення настає етап його прийняття. Існує кілька форм прийняття конституцій. Відповідно вони

поділяються на демократичні (прийняті за участю населення або обраних ним представників окроїрувані (проголошені главою держави, метрополією), договірні (які приймаються шляхом договору).

У свою чергу, демократичні за формою прийняття конституції приймаються різним шляхом: парламентом, установчими зборами, безпосередньо населення (референдумом).

Найбільш демократичною формою прийняття конституції є всенародне голосування (референдум). Але найчастіше референдум є останньою стадією процес розробки та прийняття конституції. Референдумом були прийняті конституція Франції (1958 р.), Російської Федерації (1993 р.), Казахстану (1995 р.) та інших країн. На республіканському референдумі 24 листопада 1996 р. були прийняті зміни т доповнення до Конституції Республіки Білорусь 1994 р., яка приймалась Верховною Радою Республіки Білорусь.

Досить поширеним є прийняття конституції установчими представницькими органами. Вони за назвою, складом, порядком формування бувають різні: конституційні збори, надпарламентські органи тощо. Такі установчі органи, для яких прийняття конституції єдине завдання, залежно від порядку формування т повноважень поділяються на два види: органи, які формуються шляхом загальних прямих виборів, та органи, частина представників яких обирається під час виборів а частина делегується або призначається. Формування таких спеціальних органів передбачається безпосередньо конституціями. Так, у Конституції Росії 1993 р. передбачається скликання конституційних зборів у випадках, коли Федеральні Зборі приймуть постанову про перегляд вимог гл. 1,2 і 9 Конституції Російської Федерації Питання про прийняття нової Конституції України спеціально створюваним органом обговорювалося під час розробки її проекту, але підтримки не знайшло.

Порядок формування та діяльності таких конституційних зборів визначається окремим законом. Конституцією Болгарії (ст. 158) передбачено,

що для прийнята нової конституції обираються Великі народні збори у кількості 400 делегатів.

Установчими зборами приймалися конституції США 1787 р., Італії 1947 р. та уряду інших країн.

Нарівні з референдумом та представницькими установчими органами нові конституції розробляються та приймаються органами законодавчої влади (парламентом).

На практиці можуть зустрічатися й змішані форми прийняття конституцій (прийняття парламентом і винесення на референдум, підписання договору між суб'єктами федерації, який стає складовою частиною Конституції тощо).

Парламент приймає конституцію відповідно до норм законодавчого процесу або за спеціальною процедурою. Верховною Радою України були прийняті Конституція 1996 р. та Конституція 1978 р. У Конституції України 1996 р. безпосередньо порядок розробки та прийняття нової конституції не передбачено. Разом з тим, у спеціальному XIII розділі передбачено порядок внесення змін до Конституції України. Зокрема, ст. 154 Конституції України передбачає, що законопроект про внесення змін до Конституції може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш, як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради.

Конституцією України передбачено (ст. 157), що вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина, або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України. Крім того, передбачено, що Конституція України не може бути змінена за умов воєнного або надзвичайного стану.

Законопроект про внесення змін до Конституції України (крім розд. I, III, XIII) має бути попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України; він вважається прийнятим, якщо за нього

проголосувало не менш як дві третини конституційного складу Верховної Ради. Змінити положення I, III, XIII розділів можна лише за поданням Президента України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Такого роду зміни до Конституції України, крім того, повинні бути затверджені всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Крім того, Конституцією України передбачено (ст. 159), що всі законопроекти про внесення змін до Конституції України розглядаються Верховною Радою України лише за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам ст. 157 та 158 Конституції України.

Певну особливість має порядок прийняття конституцій шляхом договорів (договірних конституцій). Однією з перших таких конституцій був Конституційний акт Вюртемберга 1819 р., схвалений королем і виборним органом. Федеративні договори між Російською Федерацією та її суб'єктами від 31 березня 1992 р. стали як додатки складовою частиною Конституції Російської Федерації. Елементи договірного характеру прийняття конституцій зустрічалися й у ряді інших країн.

Особливою формою є прийняття або проголошення конституцій шляхом октроїрування чи доведення до населення (даровані конституції). У конституційній практиці прийняття конституції шляхом октроїрування її главою держави (монархом) своїм підданим відбулося в Японії в 1946 р. та в ряді інших країн. На 1993 р. із 33 таких дарованих конституцій без особливих змін залишилось лише 14. Крім того, трапляються випадки прийняття конституцій політичними партіями. При прийнятті конституції в кожному випадку визначається термін її дії та час уведення в дію. Залежно від часу дії конституції поділяють на постійні (час дії яких не визначено) і тимчасові, (які діють певний час або до настання певних обставин).

У більшості країн світу конституції є постійними. Про це свідчить відсутність цих норм, які передбачають час їх дії, порядок скасування чинної

та прийняття нової конституції. Найдавнішою конституцією такого роду є Конституція США, яка була прийнята у 1787 р. У ряді конституцій передбачається їх незмінність (ст. 136 Конституції Мексики 1917 р.). Але постійність терміну дії конституції ще не означає довгий час її дії. Прикладом цього є конституційний розвиток України, в якій було прийнято 5 конституцій.

Тимчасові конституції в останні десятиріччя приймалися в країнах Азії • Африки.

Необхідність прийняття тимчасової конституції визначається історичні умовами та процесами, які відбуваються в окремих країнах. Ставилося питання і прийняття тимчасової Конституції України, але такі пропозиції відповідної підтримки не знайшли.

Конституція України введена в дію з часу її прийняття 28 червня 1996 р. Вона є постійною, оскільки час її дії, порядок її скасування та процедура прийняття нової конституції не визначені. Разом з тим, як свідчить історичний досвід розвитку українського конституціоналізму, така невизначеність ще не забезпечує стабільності її дії. За період з 1919р. було прийнято чотири (1919, 1929, 1937, 1978рр.) Конституції України, які можна охарактеризувати як постійні. Остання Конституція України також не передбачає гарантій тривалості її дії, і з часом може виникнути питання прийняття нового, більш досконалого конституційного акта.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ.

Отже, конституція може бути змінена лише в особливому, закріпленому нею ж порядку, що значно відрізняється від внесення змін до поточного законодавства. Такий порядок закріплений в розділі XIII Конституції України (статті 154-159) і має на меті забезпечення стабільності Конституції як Основного Закону нашої держави. Водночас він спрямований і на поєднання стабільності та гнучкості (динамізму) конституції, що дає можливість своєчасно на конституційному рівні реагувати на об'єктивні потреби розвитку суспільства й удосконалення державного управління. Саме сталий процесуальний порядок внесення змін до Конституції України

забезпечує стабільність правового змісту та можливість часткової зміни певних конституційних положень у разі необхідності.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Преамбула є невід'ємною складовою Конституції. Тому в разі її тлумачення усі конституційні положення статей мають ґрунтуватися на їх змісті і мотивах, які проголошені у вступній частині. Хоча преамбула не містить положень нормативно-правового характеру, однак вона має суттєве значення для розуміння змісту Конституції, цілей її прийняття, історичних передумов установчого волевиявлення.

2. Зasadничу роль преамбула може виконати під час пошуку права суб'єкта конституційно-правових відносин, у випадках необхідності офіційного тлумачення (ми вважаємо, що для Основного Закону країни не є характерним наявність пробілів чи суперечностей) конституційних норм, а також в наступній трансформації до потребсьогодennя або потреб правового регулювання. Вона є такою як є. У цьому розумінні її правове значення беззаперечне. Фактично має юридичну силу для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин, оскільки є основою, на якій вивіряється адекватність тлумачення конституційних норм, що містяться в розділах відповідних статей Конституції.

3. Робота над проектом конституційних змін в Україні розпочалася. Позиція українських політиків та експертів щодо їх необхідності, змісту та способу втілення неоднозначна. Очевидно, що процесу розробки нових конституційних положень має передувати ґрунтовне дослідження конституційного процесу та демократії в Україні і світі, а також продумане та раціональне поєднання існуючих на сьогодні концепцій конституційного реформування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 5. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та елементи конституційно-правового статусу
2. Поняття особистих прав і свобод людини та громадянина в Україні
3. Конституційно-правові засади політичних прав і свобод громадян України
4. Конституційно-правові засади соціальних, економічних та культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні
5. Конституційні обов'язків людини і громадянина в Україні
6. Гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні

Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13.
4. Європейська Конвенція про громадянство. Міжнародний договір від 7 листопада 1997 року (Витяг). *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 2001. № 11. С. 69-77.
5. Конвенція про статус біженців. Документ ООН від 28 липня 1951 року (Витяг). *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*.

2001. № 11. С. 111-120.

6. Конвенція про статус апатридів. Міжнародний договір від 28 вересня 1954 року (Витяг). *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 2001. № 11. С. 131-139.

7. Барабаш Ю. Правова політика у сфері прав людини: шляхи підвищення ефективності. *Право України*. 2009. № 4. С. 55-61.

8. Волинець В. Охорона прав і свобод людини і громадянина як функція сучасної демократичної держави. *Юридична Україна*. 2013. № 4. С. 9-15.

9. Волинець В. Охорона прав і свобод людини і громадянина як функція сучасної демократичної держави. *Юридична Україна*. 2013. № 4. С. 9-15.

10. Грабовська О. Застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у цивільному процесі України. *Юридична Україна*. 2014. № 8. С. 64-70.

11. Дячок Т. О. Звернення громадян – шлях до вирішення гострих суспільно значущих проблем. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 1. С. 148-149.

12. Коваленко В. Гарантії прав і свобод людини в Україні та шляхи їх удосконалення в контексті модернізації Конституції України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 57-65.

13. Кудрявцева О. М. Нормативно-правове забезпечення конституційних прав дитини в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 8. С. 19-25.

14. Максимович Р. О. Конституційно-правовий механізм захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 18 с.

15. Моткова О. Право на життя у рішеннях Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 1. С.49-59.

16. Наливайко Л. Р. Адміністративно-правове регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій : монографія. Л. Р. Наливайко, І. О. Грицай. Київ. : Хай-Тек Прес, 2013. 272 с.
17. Наливайко Л. Р. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Л. Р. Наливайко, К. В. Степаненко, Є. М. Щербина. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2014. 152 с.
18. Наливайко Л. Р. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 28-33.
19. Рабінович П. Ефективність впливу Конвенції про захист прав та основних свобод людини на держав-членів Ради Європи. *Право України*. 2000. № 11. С. 34-36.
20. Рабінович П. Європейська конвенція з прав людини: філософсько-антропологічні та гносеологічні засади її застосування Страсбурзьким судом. *Право України*. 2010. № 10. С. 135.
21. Рабінович П. Конституційно-правовий статус людини і громадянина: можливості оптимізації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 19-31.
22. Члевик О. Особливості свободи як принципу конституційного ладу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 2. С. 55-65.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Зазначити, що права, свободи й обов'язки людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України. В Основному Законі права і свободи людини розглядаються не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними й непорушними.

ВСТУП

Конституція за своєю сутністю є системою обмежень державної влади шляхом проголошення і забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Права людини становлять основу конституціоналізму. Ідея про те, що люди від народження є вільними і рівними у правах, що їм від народження належать невідчужувані права, покладена в основу перших конституційних актів, що приймалися в ході усіх буржуазно-демократичних революцій XVII-XVIII ст. У подальшому права і свободи людини у тому чи тому обсязі закріплювалися в конституціях усіх демократичних держав. Так права людини набували юридичної форми і ставали найважливішим інститутом конституційного права поряд з інститутами державної влади та засад суспільного життя.

Права, свободи й обов'язки людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України. В Основному Законі права і свободи людини розглядаються не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними й непорушними.

Правам людини мають відповідати зобов'язанням держави. Саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Їх затвердження й забезпечення є головним обов'язком держави, яка відповідає за свою діяльність перед людиною (ст. 3 Конституції).

І. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Правовий статус (від лат. status — становище) — це встановлена нормами права сукупність прав, обов'язків і відповідальності його суб'єктів — громадян, організацій, установ тощо. Щодо правового статусу особи йдеться зазвичай про права і обов'язки, а щодо статусу органу влади або його посадової особи — про їх функції і повноваження, здійснення яких

водночас виступає і як обов'язок. Є різні види правових статусів, які виокремлюються за певними підставами. Так, за суб'єктами розрізняються загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси. Загальний правовий статус поширюється на всіх людей і громадян, спеціальний — характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян (наприклад, дітей, жінок, пенсіонерів, біженців тощо), індивідуальний — притаманний окремому індивіду. Залежно від галузевої належності норм, що визначають правовий статус, розрізняють конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий, господарсько-правовий, кримінально-процесуальний та інші галузеві статуси. Відмінність між конституційним і конституційно-правовим статусами полягає в тому, що перший визначається тільки нормами конституції, другий — нормами конституції та прийнятих на її основі законів. Конституційно-правовий статус особи — це сукупність визначених і гарантованих конституцією і законами держави прав, свобод і обов'язків особи як суб'єкта права.

У конституційному праві поняття «особа» використовується як родове щодо понять «людина» і «громадянин». Особа — це людина зі своїми індивідуально вираженими й соціально зумовленими рисами. Людина — природно-соціальна істота, носій невідчужуваних (природних) прав. Кожна людина є водночас індивідуальністю і носієм певних суспільно значущих рис, тобто особою. Громадянин — це людина, яка на правовій основі належить до певної держави. Як людина він є носієм природних прав, а як громадянин — суб'єктом прав, що впливають із його громадянства. Водночас громадянин є особою — індивідуальністю і носієм суспільно значущих рис. Крім громадян особливий правовий статус у державі мають іноземні громадяни та особи без громадянства. Поняття «особа» позначає водночас і людину, і громадянина, а також іноземного громадянина та особу без громадянства.

Основними складовими конституційного статусу особи є: принципи конституційного статусу особи; громадянство; конституційні права,

свободи та обов'язки; конституційні гарантії прав і свобод; відповідні конституційні норми. Норми конституції щодо конституційного статусу особи конкретизуються в інших джерелах конституційного права — законах, нормативних актах глави держави, уряду, органу судового конституційного контролю, а також; у законодавчих актах інших галузей права — адміністративного, цивільного, кримінального, трудового, сімейного та ін.

В основі конституційних положень про принципи статусу особи, її права і свободи лежить ряд ідей, найважливішими з яких є ідеї природного права і суспільного договору. Як уже зазначалося, сенс ідеї природного права полягає в тому, що кожна людина від народження наділена певними правами, які зумовлені самою її природою і не залежать від волі держави. Держава зв'язана природними правами, зобов'язана визнавати, дотримуватися і гарантувати їх. Згідно з ідеєю суспільного договору держава є результатом свідомої згоди людей, які для захисту свого життя, свободи, приватної власності та інших прав поступаються на користь держави частиною своєї особистої свободи і таким чином переходять від природного до громадянського стану. Юридичною формою суспільного договору є конституція, в якій і закріплюються природні права і свободи. У громадянському стані на додаток до природних прав особа набуває ще прав громадянина, що впливають із її відносин з державою.

Таким чином, права людини — це сукупність природних і невідчужуваних прав, які належать особі від народження і не залежать від її правової належності до конкретної держави (громадянства). Права людини належать особі безпосередньо, держава не може дарувати або відчужувати їх своїми актами і діями. Роль держави щодо прав людини зводиться до забезпечення умов для їх реалізації. Теоретично права людини не залежать від держави, практично вони, як і права громадянина, також: мають позитивний характер (встановлюються державою), оскільки набувають юридичної сили лише тоді, коли порядок їх застосування

встановлюється законом. Права людини в конституційній теорії і практиці нерідко ототожнюються з особистими правами. Правами людини є право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на власність, право на недоторканність житла, право на свободу пересування, вільний вибір місця перебування і проживання та ін. Коли в конституціях йдеться про права людини, то зазвичай використовуються визначення «кожний», «кожна людина», «ніхто», «жодна людина», «усі» або «визнається право», «гарантується свобода» та подібні словосполучення безособового характеру.

Права громадянина — це сукупність прав особи, зумовлених її громадянством, тобто правовою належністю до певної держави. Права громадянина є правами особи як члена політичного співтовариства і пов'язані з актами і діями державних органів. Головне призначення прав громадянина полягає в тому, щоб забезпечити участь особи в державно-політичному житті шляхом надання їй відповідних юридичних можливостей. Тому права громадянина нерідко ототожнюються з політичними правами, до яких, належать, зокрема, виборче право, право на об'єднання, право на звернення та ін. У конституціях права громадянин адресуються саме громадянам за допомогою формулювань на зразок: «громадяни можуть», «громадяни мають право», «громадяни користуються рівним правом», «громадянам гарантується право» тощо.

Співвідношення між; відповідним чином сформульованими правами людини і правами громадянина в конституціях різних держав неоднакове і може бути підставою для висновків щодо співвідношення громадянського суспільства і держави в конкретній країні, характеру наявного в ній політичного режиму. У демократичних державах переважає індивідуалістичний підхід до прав особи, що ґрунтується на принципі пріоритету особи над суспільством і державою. Відповідно, наголос у них робиться на правах людини. У соціалістичних державах переважає колективістський підхід до прав особи, що ґрунтується на принципі

пріоритету суспільства і держави, колективу над особою. Наголос у них робиться на політичних, а особливо — соціально-економічних правах, за того, що декларовані політичні права мають формальний характер, а соціально-економічні права розглядаються як певні блага, що надаються особі державою.

Принципи конституційно-правового статусу особи — це основоположні засади, на яких ґрунтуються громадянство та конституційні права і свободи людини і громадянина. Такими засадами є принципи: рівності; свободи; невідчужуваності прав і свобод; непорушності прав і свобод; невичерпності прав і свобод особи конституційно закріпленими правами і свободами людини і громадянина; гарантування конституційно закріплених прав і свобод. Ці принципи є певними узагальненнями, сформульованими в процесі теоретичного осмислення суспільно-політичного розвитку, виступають складовою політико-правової теорії і у тій чи тій формі закріплюються в конституціях.

Принцип рівності у політико-правовій теорії означає визнання того, що всі люди від природи є рівними у правах. Свобода особи у широкому значенні — це можливість діяти на власний розсуд. У такому значенні свобода особи є основоположним філософським принципом, що реалізується через увесь комплекс конституційно-правових норм. Свобода як принцип конституційного статусу особи — це суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати чи не здійснювати певні дії. Згідно з конституційно-правовими теоріями свободи всі люди є вільними від народження, право на свободу є природним правом людини.

Саме у такому значенні принципи рівності і свободи уперше були сформульовані у Декларації прав людини і громадянина 1789 року: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах» (ст. 1), відтворені у Загальній декларації прав людини 1948 року: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні ставитися одне до одного у дусі братерства»

(ст. 1) і Конституції України: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (ч. 1 ст. 21).

На практиці принцип рівності, незалежно від форми його закріплення в конституції, виступає як принцип рівності прав громадян і означає, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. У такому значенні принцип рівності закріплено в Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» (ч. 1 ст. 24). Принцип рівності передбачає відсутність закріплених у праві дискримінації, привілеїв чи обмежень за будь-якими ознаками: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ч. 2 ст. 24).

Принцип рівності не має абсолютного характеру. Відмінності у правах можуть зумовлюватися об'єктивно і не мати дискримінаційного характеру (наприклад, вікові обмеження виборчого права). Певні переваги надаються дітям, молоді, жінкам, пенсіонерам. Певні переваги і пільги можуть надаватися національним меншинам з метою забезпечення їх виживання і збереження самобутності.

Свобода особи також не може бути абсолютною, вона полягає у можливості робити тільки те, що не завдає шкоди іншим людям, і обмежується свободою інших людей. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Межі свободи визначаються законом, який є мірою свободи особи. «Свобода, — наголошував Ш.-Л. Монтеск'є, — є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, так як те не саме могли б робити й інші громадяни».

Закріплений у Конституції України принцип свободи деталізується у конституційно закріплених правах і свободах. Водночас, Конституція

встановлює і деякі обмеження прав і свобод — вони не повинні використовуватися на шкоду іншим людям і пов'язуються з покладенням на особу певних обов'язків перед суспільством (обов'язок є обмеженням свободи): «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23). Привертає увагу правова некоректність закінчення формулювання цієї статті. За його логікою виходить, що людина не має обов'язків перед тим суспільством, в якому не забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Оскільки суспільство як таке, що забезпечує чи не забезпечує вільний і всебічний розвиток її особистості, довільно оцінює сама людина, то виходить, що вона й вирішує, має чи не має обов'язки перед суспільством, тобто, чи зобов'язана додержуватися законів, сплачувати податки, відбувати військову службу тощо.

Конституційно закріплені права і свободи обмежуються за умов надзвичайного або воєнного стану, про що мова йтиме нижче.

Принцип невідчужуваності прав і свобод означає, що конституційно закріплені права і свободи людини і громадянина не можуть бути відчужені на чию б то не було користь. Невідчужуваність прав і свобод впливає з їх природи. Права людини належать особі від народження і не залежать від її належності до конкретної держави. Права громадянина також не є дарунком держави, а виступають як результат домовленості людей про умови співіснування, формою якої є конституція. Завдання держави щодо забезпечення прав і свобод полягає у їх визнанні і гарантуванні, створенні сприятливих умов для їх реалізації.

Конституційний принцип непорушності прав і свобод означає, що закріплені в конституції права і свободи людини і громадянина охороняються законом від посягань на них як з боку інших осіб, так і з боку держави. Права і свободи людини і громадянина можуть бути

обмежені законом тільки тією мірою, якою це необхідно для захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і національної безпеки. Принципи невідчужуваності та непорушності прав і свобод закріплено частиною 2 статті 21 Конституції України: «Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

Принцип невичерпності прав і свобод особи конституційно закріпленими правами і свободами людини і громадянина означає, що перелік конституційно закріплених прав і свобод людини і громадянина не є вичерпним, особа є носієм також інших загально визнаних прав і свобод, не передбачених конституцією. Не повинні видаватися закони, що скасовують або обмежують конституційні права і свободи. Цей принцип закріплено в статті 22 Конституції України: «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» (ч. 1); «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» (ч. 2). На нашу думку, в частині 2 цієї статті маються на увазі не всі наявні («існуючі»), а лише конституційні, тобто закріплені Конституцією, права і свободи. Використання тут слова «існуючі», а не «конституційні», крім усього іншого, дає підстави деяким верствам населення України претендувати на збереження після прийняття нової Конституції України встановлених для них ще за радянських часів різноманітних пільг і привілеїв, що суперечить конституційному принципу рівності громадян перед законом.

Принцип гарантування конституційних прав і свобод передбачає, що держава цілеспрямовано створює умови для реального здійснення в країні конституційно проголошених прав і свобод людини і громадянина, а також, що права і свободи не можуть бути скасовані. Він закріплений у загальному вигляді частиною 2 статті 22 Конституції України: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані»

і конкретизований у статтях 55-63 Конституції, де йдеться про конституційно-процесуальні гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина.

Конституційне закріплення прав і свобод особи в різних країнах має свої особливості. У більшості конституцій є спеціальні розділи про права і свободи, які зазвичай розміщуються після першого розділу про загальні засади (основні принципи, основи конституційного ладу тощо) і передують розділам про вищі органи держави, а в деяких конституціях є першими розділами. У новітніх конституціях розділи про права і свободи зазвичай є найбільшими за кількістю статей. Розділ «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» є другим за порядковим номером і найбільшим за кількістю статей (статті 21-68) в Конституції України.

Багатоманітність форм конституційного закріплення прав і свобод людини і громадянина може бути зведена до двох основних способів визначення обсягу прав і свобод — позитивного і негативного. За позитивного способу, який називається також дозвільним, конституції та інші джерела конституційного права встановлюють, що особа (людина або громадянин) може робити, тобто, що їй дозволяється, в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах та які особисті права вона має. За негативного способу, який називається також заборонним, норми конституційного права встановлюють лише те, що особа не може робити, тобто, що їй забороняється. В абсолютній більшості країн світу використовується позитивний спосіб визначення обсягу прав і свобод — у конституціях у тій чи тій формі закріплюються всі основні права і свободи людини і громадянина. Негативний спосіб тією чи тією мірою використовується в країнах, де немає писаних конституцій і, відповідно, систематизованого визначення прав і свобод людини і громадянина. Так, у Великій Британії немає акта конституційної значущості, який би визначав основи правового статусу особи, права і свободи людини і громадянина в ній передбачаються з тими обмеженнями, які встановлені звичайними

законами і судовими прецедентами. За межами встановлених законами і судами заборон перебуває сфера реалізації прав і свобод, в якій дії особи є законними. Іншими словами, негативний спосіб визначення обсягу прав і свобод особи ґрунтується на принципі: «Все, що не заборонено, — дозволено».

Конституція України містить докладний перелік прав і свобод людини і громадянина. Це означає, що в ній використано дозвільний спосіб визначення обсягу прав і свобод. Однак зроблено це із двома суттєвими застереженнями. Перше полягає у встановленні того, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними (ч. 1 ст. 22), тобто у визнанні за особою також; таких прав і свобод, яких немає у конституційному переліку. Друге застереження є гарантією реалізації прав і свобод і полягає у забороні покладення на особу не передбачених законодавством обов'язків: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» (ч. 1 ст. 19).

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ.

Отже, правовий статус — це встановлена нормами права сукупність прав, обов'язків і відповідальності його суб'єктів — громадян, організацій, установ тощо. Щодо правового статусу особи йдеться зазвичай про права і обов'язки, а щодо статусу органу влади або його посадової особи — про їх функції і повноваження, здійснення яких водночас виступає і як обов'язок. Є різні види правових статусів, які виокремлюються за певними підставами. Так, за суб'єктами розрізняються загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси. Загальний правовий статус поширюється на всіх людей і громадян, спеціальний — характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян (наприклад, дітей, жінок, пенсіонерів, біженців тощо), індивідуальний — притаманний окремому індивіду. Залежно від галузевої належності норм, що визначають правовий статус, розрізняють конституційно-правовий, адміністративно-правовий,

цивільно-правовий, господарсько-правовий, кримінально-процесуальний та інші галузеві статуси. Відмінність між: конституційним і конституційно-правовим статусами полягає в тому, що перший визначається тільки нормами конституції, другий — нормами конституції та прийнятих на її основі законів. Конституційно-правовий статус особи — це сукупність визначених і гарантованих конституцією і законами держави прав, свобод і обов'язків особи як суб'єкта права.

II. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Особисті права – це природні права, які людина одержує від народження та які держава визнає за людиною.

Відповідно до ст. 27 Конституції України кожна людина має невід'ємне **право на життя**. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

У зв'язку з активним розвитком наукової технології наука та техніка стають одночасно і величезною надією для людського прогресу, і однією з найбільш серйозних загроз, що вимагає інших підходів до етичної оцінки та правового регулювання їх результатів. На основі такого протиріччя формується **біоетика**, тобто система знань про межі допустимого маніпулювання життям та смертю людини.

Розглянемо деякі конкретні проблеми прав людини в контексті біоетики:

1) проблема часових меж поняття «життя».

Так, немає єдиної точки зору стосовно того, що вважати початком життя людини: її перебування в утробі матері чи момент народження? Народженням пропонується вважати як момент відокремлення дитини від матері, так і момент початку фізіологічних або штучних пологів. Щодо

визначення моменту смерті, то це питання визначено законодавчо. Так, відповідно до частин 1, 2 ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16.07.1999 р. (зі змінами і доповненнями), людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій. Момент смерті мозку може бути встановлено, якщо виключені всі інші можливі за даних обставин причини втрати свідомості та реакцій організму. Діагностичні критерії смерті мозку та процедура констатації моменту смерті людини встановлюються Міністерством охорони здоров'я України;

2) проблема стосовно права жінки вирішувати питання про припинення вагітності (право на аборт). За законодавством України ненароджена істота не розглядається як людина, хоча в окремих випадках можуть захищатися інтереси зачатої, але ще ненародженої дитини (ч. 2 ст. 25 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р., (зі змінами і доповненнями));

3) проблема смертної кари. Так, 29.12.1999 р. Конституційний Суд України прийняв Рішення № 11-рп/99, відповідно до якого положення Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання, визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними). Наступного року, 22.02.2000 р., Україна прийняла Закон, яким було ратифіковано Протокол № 6 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стосовно скасування смертної кари в Україні. Це покарання було замінено на позбавлення волі на певний строк або довічне позбавлення волі. Зокрема, 28.11.2002 р. Україна ратифікувала Протокол № 13 до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин (Протокол № 6 передбачав можливість застосування смертної кари за діяння, вчинені під час війни або при невідворотній загрозі війни);

4) проблема евтаназії. Евтаназія – це спричинення легкої смерті безнадійно хворому за його проханням з метою позбавити від зайвих страждань. Розрізняють активну і пасивну евтаназію. Активна евтаназія – це введення людині, яка помирає, будь-яких лікарських чи інших засобів або здійснення будь-яких дій, що тягнуть за собою швидке і безболісне настання смерті.

Пасивна евтаназія – це припинення надання людині медичної допомоги, спрямованої на продовження життя, що прискорює настання природної смерті.

Активна евтаназія, як правило, заборонена. Пасивна евтаназія дозволяється в Австралії, Нідерландах, Фінляндії, Швеції, деяких штатах США. Існування такого права дає підстави ставити питання про те, чи можна розглядати припинення власного життя як право людини.

Відповідно до ч. 4 ст. 281 Цивільного кодексу України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя.

Із реалізацією права на життя тісно пов'язані проблеми щодо використання ембріонів у медичних цілях, стосовно летаргічного сну, трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини, суїциду, клонування, сурогатного материнства.

Згідно зі ст. 28 Конституції України кожен має **право на повагу до його гідності**. Ця норма є логічним продовженням припису, зафіксованого у ст. 3 Конституції України, відповідно до якого, зокрема, честь і гідність людини, поряд із іншими правами, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю розуміють сукупність особистих прав і свобод, реалізація яких дозволяє кожній людині стати, бути і залишатися особистістю. На захист гідності людини спрямовано чимало конституційно-правових гарантій, серед яких, зокрема:

1) ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню;

- 2) жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям;
- 3) право на недоторканність приватного життя;
- 4) право на недоторканність житла;
- 5) право на невтручання в особисте і сімейне життя;
- 6) право на свободу думки і слова;
- 7) право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Відповідно до ст. 29 Конституції України кожна людина має **право на свободу та особисту недоторканність**.

Ця ж стаття встановлює гарантії реалізації зазначеного права:

- 1) ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом;
- 2) у разі нагальної необхідності запобігти злочиніві чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою;
- 3) кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника;
- 4) кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання (процедура, яка у зарубіжних країнах називається

«хабеас корпус», застосовується практично в усіх країнах континентальної Європи);

5) про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Слід звернути увагу на те, що право на життя, право на повагу до гідності та право на свободу та особисту недоторканність належать до особистих прав, які відповідно до ст. 64 Конституції України не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Згідно із ст. 30 Конституції України кожному гарантується **недоторканність житла.**

Як визначено ст. 379 Цивільного кодексу України, житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них. Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 25.12.1992 р. № 12, зі змінами і доповненнями, житло – це приміщення, яке призначене для постійного або тимчасового проживання людей (приватний будинок, квартира, кімната в готелі, дача, садовий будинок тощо), а також ті його складові частини, які використовуються для відпочинку, зберігання майна або задоволення інших потреб людини (балкони, веранди, комори тощо).

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку (ст. 30 Конституції України).

Відповідно до статей 31 та 32 Конституції України кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та невтручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Зміст цих статей встановлює так зване право на приватне життя людини і громадянина. Під **приватним життям** людини у теорії конституційного права розуміють той аспект життя людини, який не пов'язаний з її службовою або громадянською діяльністю і який вона не бажає зробити надбанням інших.

Найважливіші гарантії реалізації цих прав встановлені Конституцією України:

1) винятки щодо таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо (ст. 31 Конституції України);

2) не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ст. 32 Конституції України);

3) кожен громадянин має право ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею (ст. 32 Конституції України). У світовій практиці це право зазвичай встановлюється конституціями колишніх тоталітарних держав;

4) кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ст. 32 Конституції України);

5) цензура заборонена (ч. 3 ст. 15 Конституції України);

б) стаття 55 Конституції України визначає порядок захисту прав та свобод людини і громадянина.

Відповідно до ст. 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується **свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України**, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Дана свобода сформульована з урахуванням існування її внутрішнього (свобода пересування кожного територією України; свобода вільного вибору місця проживання) та зовнішнього (свобода залишати територію України, а для громадян України – свобода повернення в Україну) аспектів.

Важливе значення для реалізації цього права в Україні мало Рішення Конституційного Суду України від 14.11.2001 р. № 15-рп/2001, відповідно до якого дозвільний порядок вибору особою місця проживання (тобто інститут прописки) було визнано неконституційним.

Сьогодні у зазначеній сфері відносин діє Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р., згідно з яким замість прописки запроваджено реєстрацію осіб за місцем їх проживання чи перебування, що має повідомний (а не дозвільний, як прописка) характер.

У цьому Законі визначено, що реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження.

Місцем перебування в Законі визначено адміністративно-територіальну одиницю, на території якої особа проживає строком *менше шести місяців на рік*, а **місцем проживання** –

адміністративно-територіальну одиницю, на території якої особа проживає строком **понад шість місяців на рік**.

Згідно зі ст. 29 Цивільного кодексу України місцем проживання особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо) у відповідному населеному пункті, в якому особа проживає постійно, переважно чи тимчасово.

Згідно Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р. громадянин України, а також іноземець чи особа без громадянства, які постійно або тимчасово проживають в Україні, зобов'язані протягом тридцяти календарних днів після зняття з реєстрації місця проживання та прибуття до нового місця проживання зареєструвати своє місце проживання. Батьки або інші законні представники зобов'язані зареєструвати місце проживання новонародженої дитини протягом трьох місяців з дня державної реєстрації її народження. Реєстрація місця проживання особи здійснюється в день подання особою документів. Реєстрація місця проживання за заявою особи може бути здійснена органом реєстрації з одночасним зняттям з попереднього місця проживання. Реєстрація місця проживання здійснюється тільки за однією адресою.

Зняття з реєстрації місця проживання особи здійснюється на підставі:

- заяви особи або її представника, що подається до органу реєстрації.

Бездомні та інші особи, які не мають постійного місця проживання, реєструються за адресою спеціалізованої соціальної установи, закладу соціального обслуговування та соціального захисту, створених органами місцевого самоврядування. (Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».)

Право вільно залишати територію України (**для кожного**) та право в будь-який час повернутися в Україну (**для громадян України**).

Щодо громадян України, то порядок реалізації ними цих прав визначається Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21.01.1994 р., зі змінами і доповненнями. Відповідно до ст. 2 зазначеного Закону документами, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну та посвідчують особу громадянина України під час перебування за її межами, є:

1. паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
2. проїзний документ дитини;
3. дипломатичний паспорт;
4. службовий паспорт;
5. посвідчення особи моряка.

У разі втрати громадянином України зазначених документів документом, що дає право на в'їзд в Україну, є посвідчення особи на повернення в Україну, яке видається закордонними дипломатичними установами.

Право громадян України в будь-який час повернутися в Україну особливо актуальне в умовах збільшення обсягів міграції. Відповідно до Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» громадянин України за жодних підстав не може бути обмежений у праві на в'їзд в Україну.

Порядок в'їзду до іноземної держави регулюється законодавством відповідної держави.

На громадян України, які звернулися з клопотанням про виїзд з України, поширюються усі положення чинного законодавства, вони користуються всіма правами і несуть встановлені законом обов'язки. За громадянами України зберігаються на її території майно, кошти, цінні папери та інші цінності, що належать їм на праві приватної власності. Будь-яке обмеження їх громадянських, політичних, соціальних, економічних та інших прав не допускається.

Громадянинові України може бути тимчасово відмовлено у видачі паспорта громадянина України для виїзду за кордон у випадках, якщо:

1. він обізнаний з відомостями, які становлять державну таємницю;
2. діють не врегульовані аліментні, договірні чи інші невиконані зобов'язання – до виконання зобов'язань або розв'язання спору за погодженням сторін у передбачених законом випадках, або забезпечення зобов'язань заставою, якщо інше не передбачено міжнародним договором України;
3. проти нього порушено кримінальну справу – до закінчення провадження у справі;
4. він засуджений за вчинення злочину – до відбуття покарання або звільнення від покарання;
5. він ухиляється від виконання зобов'язань, покладених на нього судовим рішенням, – до виконання зобов'язань;
6. він свідомо сповістив про себе неправдиві відомості – до з'ясування причин і наслідків подання неправдивих відомостей;
7. він підлягає призову на строкову військову службу – до вирішення питання про відстрочку від призову;
8. щодо нього подано цивільний позов до суду – до закінчення провадження у справі;
9. він за вироком суду визнаний особливо небезпечним рецидивістом чи перебуває під адміністративним наглядом міліції – до погашення (зняття) судимості чи припинення нагляду.

Громадянинові України, який має паспорт, може бути тимчасово відмовлено у виїзді за кордон у зазначених випадках.

У разі відмови громадянину України у виїзді за кордон з підстав, передбачених пунктами 1, 2 і 6–8, він може оскаржити цю дію у судовому порядку за місцем свого проживання.

Відмова у виїзді з України з підстав, передбачених пунктами 3–5 і 9, оскарженню не підлягає.

Разом з тим, існує вичерпний перелік випадків, коли законом обмежуються свобода пересування. Так, свободу пересування відповідно може бути обмежено:

- у прикордонній смузі;
 - на територіях військових об'єктів;
 - у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом;
 - на приватних земельних ділянках;
 - на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан;
 - на окремих територіях і в населених пунктах, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей введені особливі умови і режим проживання населення та господарської діяльності;
 - на тимчасово окупованих територіях.
- Доцільно розглянути і коло суб'єктів, на яких поширюється обмеження, а саме щодо:
- осіб, до яких відповідно до процесуального законодавства застосовано запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі;
 - осіб, які за вироком суду відбувають покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі;
 - осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, яким заборонено виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації;
 - осіб, які згідно із законодавством перебувають під адміністративним наглядом;
 - осіб, які згідно із законодавством про інфекційні захворювання та психіатричну допомогу підлягають примусовій госпіталізації та лікуванню;

- осіб, які звернулися за наданням їм статусу біженця чи додаткового захисту і стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

- іноземців та осіб без громадянства, які не мають законних підстав для перебування на території України;

- осіб, яких призвано на дійсну строкову службу до Збройних Сил України та інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань;

- іноземців, які перебувають у складі військових іноземних підрозділів і які мають статус військового.

Відповідно до ст. 34 Конституції України кожному гарантується **право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань**. Дане право розглядається одночасно як особисте та як політичне.

При цьому деякі автори слушно наголошують, що думка є завжди вільною, тому вона не потребує свого законодавчого регулювання.

Гарантією свободи слова є передбачене ст. 34 Конституції України право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Ця гарантія знайшла своє закріплення, зокрема, у таких законах: Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р., зі змінами і доповненнями, Закон України «Про науково-технічну інформацію» від 25.06.1993 р., зі змінами і доповненнями, Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23.09.1997 р., зі змінами і доповненнями, тощо.

Однією з найдієвіших гарантій свободи слова є заборона цензури, що передбачено ч. 3 ст. 15 Конституції України.

Цензура – це постійний контроль офіційної влади за змістом, випуском і поширенням друкованої, аудіовізуальної та іншої продукції.

Здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 34 Конституції України).

Відповідно до ст. 35 Конституції України кожен має **право на свободу світогляду і віросповідання**. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Законом, який деталізує порядок реалізації цього права, є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р., зі змінами і доповненнями. Як зазначено в цьому Законі, в Україні всі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України. Громадяни України рівні перед законом і мають однакові права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не зазначається. Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Україна є світською державою, а тому, як встановлено ч. 3 ст. 35 Конституції України, церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Відповідно до зазначеного Закону держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійними організаціями в Україні, відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представлені своїми центрами (управліннями).

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Однак священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями).

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення). Релігійна організація як юридична

особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли вісімнадцятирічного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим – до Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій. Таким державним органом виступає Державний комітет України у справах національностей та релігій, що є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого відповідно до Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14.02.2007 р. № 201, зі змінами, спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України.

Діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється відповідно до її власних настанов.

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та інших законодавчих актів України її діяльність може бути припинено також за рішенням суду, у випадках, визначених цим Законом.

Також серед особистих прав людини і громадянина виділяють **право на користування рідною мовою, вільний вибір мови спілкування, виховання, навчання і творчості** (у ст. 10 Конституції України воно

сформульовано як гарантія вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, особисті права – це природні права, які людина одержує від народження та які держава визнає за людиною. Вони є невід'ємним елементом свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантувати невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності. Саме тому їх поширюють не тільки на громадян конкретної держави, а й на всіх інших людей, що перебувають на її території.

III. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ

Зазвичай (однак не завжди) політичні права визнаються тільки за громадянами держави.

Відповідно до ст. 38 Конституції України громадяни мають **право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.**

Юридичним підґрунтям цієї групи політичних прав і свобод слугують закріплені у ст. 5 та ст. 69 Конституції України положення про те, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ; народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування; народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Однією з форм участі громадян в управлінні державними справами є право громадян на участь у здійсненні правосуддя. Так, відповідно до ч. 4

ст. 124 Конституції України народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Порядок доступу до державної служби визначається, зокрема, Законом України «Про державну службу» від 10.12.2015 р., зі змінами і доповненнями, а служби в органах місцевого самоврядування – Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.06.2001 р., зі змінами і доповненнями.

Згідно зі ст. 36 Конституції України громадяни України мають **право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації** для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Відповідно до міжнародно-правових актів про права людини це право формулюється як право на свободу асоціації.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією і законами України.

Громадяни мають **право на участь у професійних спілках** з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

А відповідно до ст. 37 Конституції України забороняються утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Право на об'єднання у політичні партії та громадські організації деталізовано, зокрема, у Законі України «Про громадські об'єднання» від 22.01.2012 року., зі змінами і доповненнями, та у Законі України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р., зі змінами і доповненнями.

Особливістю права на об'єднання є його добровільна реалізація в колективній формі.

Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» громадське об'єднання - це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення

суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Громадське об'єднання, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо), згідно з цим Законом визнається як громадська спілка або громадською організацією.

Політичною партією, відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні», є зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Громадською організацією, як встановлено в Законі України «Про громадські об'єднання», це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи. Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації - 14 років. Засновником громадської організації не може бути особа, яку визнано судом недієздатною.

Політична партія - це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах.

Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії.

Членами політичних партій не можуть бути: судді, працівники прокуратури, органів внутрішніх справ, органів державної податкової

служби, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці, працівники органів доходів і зборів, персонал Державної кримінально-виконавчої служби України, працівники Національного антикорупційного бюро України, державні службовці у випадках, передбачених Законом України «Про державну службу» від 10.12.2015 р.,

Об'єднання громадян України утворюються і діють з всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом.

До *всеукраїнських* об'єднань громадян належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають місцеві осередки у більшості її областей.

До *місцевих* об'єднань належать об'єднання, діяльність яких поширюється на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або регіону. Територія діяльності самостійно визначається об'єднанням громадян.

Громадська організація є *міжнародною*, якщо її діяльність поширюється на територію України і хоча б однієї іншої держави.

Політичні партії в Україні утворюються і діють тільки з всеукраїнським статусом.

Політичні партії **створюються** за ініціативою громадян України, які досягли 18 років, не обмежені судом у дієздатності і не тримаються в місцях позбавлення волі.

Рішення про **створення політичної партії** має бути підтримано підписами не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними щонайменше у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя, Автономної Республіки Крим.

Об'єднання громадян діє на основі **статуту або положення**. Політична партія повинна мати **програму** (яка є викладом цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення) і **статут**, які затверджуються на установчому

з'їзді (конференції, зборах) політичної партії (на них же обираються її керівні і контрольно-ревізійні органи).

Членами політичних партій можуть бути тільки громадяни України, які досягли 18-річного віку.

Членами громадських організацій, крім молодіжних та дитячих, можуть бути особи, які досягли 14 років. Вік членів молодіжних та дитячих громадських організацій визначається їх статутами в межах, установлених законами України.

Громадські організації можуть не мати фіксованого індивідуального членства, тоді як членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в політичній партії є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії.

Назва об'єднання громадян визначається рішенням установчого з'їзду (конференції) або загальними зборами об'єднання громадян. Назва об'єднання громадян повинна складатися з двох частин – загальної та індивідуальної. Загальна назва (партія, рух, конгрес, союз, спілка, об'єднання, фонд, фундація, асоціація, товариство тощо) може бути однаковою у різних об'єднань громадян. Індивідуальна назва об'єднання громадян є обов'язковою і повинна бути суттєво відмінною від індивідуальних назв зареєстрованих у встановленому порядку об'єднань громадян з такою ж загальною назвою. У разі коли із заявою про легалізацію звертаються об'єднання громадян, що мають одну й ту саму назву, перевага віддається об'єднанню громадян, яке першим подало заяву про легалізацію.

Об'єднання громадян, зареєстроване в установленому порядку, має виключне право на використання своєї назви. Використання назви об'єднання громадян фізичними та юридичними особами, які не належать до об'єднання громадян, для цілей, не пов'язаних з діяльністю цього об'єднання, забороняється.

Легалізація (офіційне визнання) об'єднань громадян є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. Порядок легалізації об'єднань громадян визначений, відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» та Закону України «Про політичні партії в Україні». Діяльність об'єднань громадян, які нелегалізовані або примусово розпущені за рішенням суду, є протизаконною.

У разі реєстрації об'єднання громадян набуває статус юридичної особи.

Політичні партії та міжнародні громадські організації підлягають обов'язковій реєстрації Департаментом Державної реєстрації. Згідно Відомостей Департаменту Державної реєстрації та нотаріату, в Україні, станом на 18 січня 2017 року зареєстровано 352 політичні партії.

Політична партія протягом шести місяців з дня реєстрації забезпечує утворення та реєстрацію в порядку, встановленому Законом України «Про політичні партії в Україні», своїх організацій у більшості областей України.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 16.10.2007 р. №9-рп це положення слід розуміти як обов'язок кожної політичної партії забезпечити утворення та реєстрацію своїх обласних і прирівняних до них партійних організацій не менш як у чотирнадцяти адміністративно-територіальних одиницях України з перелічених у ч. 2 ст. 133 Конституції України.

Питання стосовно кількості партійних організацій районного рівня, які повинні утворити кожна зареєстрована політична партія у шестимісячний термін, не унормовано належним чином ні ч. 6 ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні», ні іншими його положеннями.

Первинні осередки політичної партії, яким статутом політичної партії не надається право юридичної особи, легалізують свою діяльність шляхом письмового повідомлення про утворення до відповідного органу юстиції Міністерства юстиції України в 10-денний строк з часу їх утворення.

Міністерство юстиції України, його відповідні органи після реєстрації видають політичній партії, обласній, міській, районній організації партії або іншим структурним утворенням, передбаченим статутом партії, реєстраційне свідоцтво встановленого Кабінетом Міністрів України зразка.

Реєстрація громадської організації здійснюється відповідно Міністерством юстиції України, місцевими органами державної виконавчої влади, виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад.

Громадські організації, їх спілки можуть легалізувати своє заснування шляхом **письмового повідомлення** відповідно Міністерству юстиції України, місцевим органам державної виконавчої влади, виконавчим комітетам сільських, селищних, міських рад.

Для *реєстрації* об'єднання громадян до органу, який виконує реєстрацію, подається заява, підписана щонайменше трьома засновниками об'єднання громадян або їх уповноваженими представниками.

До заяви додаються:

- 1) статут (положення) у двох примірниках;
- 2) протокол установчого з'їзду (конференції) або загальних зборів, які прийняли статут (положення);
- 3) відомості про склад керівництва центральних статутних органів (із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, місця постійного проживання, посади (заняття), місця роботи);
- 4) дані про наявність місцевих осередків, підтверджені протоколами конференцій (зборів);
- 5) документ про сплату реєстраційного збору (порядок справляння і розміри збору за реєстрацію об'єднань громадян визначені постановою Кабінету Міністрів України від 26.02.1993 р. № 143, із змінами. Дитячі громадські організації від сплати реєстраційного збору звільняються);

б) відомості про засновників об'єднання громадян або спілок об'єднань громадян (для громадян – із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, місця постійного проживання; для спілок об'єднань громадян – назви об'єднання, місцезнаходження вищих статутних органів, а також доданням копії документа про легалізацію);

7) документ, який підтверджує місцезнаходження об'єднання громадян.

Міжнародна громадська організація додатково подає документи, які підтверджують поширення її діяльності на території хоча б однієї іншої держави (довіреності, зобов'язання, протоколи, документи про легалізацію тощо).

Спілка об'єднань громадян додатково подає рішення центральних статутних органів об'єднань громадян про їх вступ до спілки.

Заява про реєстрацію місцевої громадської організації розглядається у 3-денний строк після надходження документів. Рішення про реєстрацію або відмову в ній заявнику повідомляється не пізніше наступного робочого дня після його прийняття.

Заява про реєстрацію всеукраїнської та міжнародної громадської організації розглядається протягом одного місяця після надходження документів. Рішення про реєстрацію або відмову в ній заявнику повідомляється письмово в 10-денний строк після його прийняття.

За результатами розгляду заяви приймається рішення про реєстрацію об'єднання громадян або про відмову в його реєстрації.

У разі реєстрації об'єднання громадян засновникові видається свідоцтво про реєстрацію встановленого зразка.

Зареєстрованому об'єднанню громадян присвоюється відповідний номер, і воно вноситься до Реєстру об'єднань громадян, що ведеться органом реєстрації.

Для легалізації громадської організації шляхом *повідомлення про її заснування* до органу, який здійснює легалізацію, подається заява,

підписана не менш як трьома засновниками громадської організації або її уповноваженими представниками. В заяві зазначаються прізвище, ім'я, по батькові засновників громадської організації або їх уповноважених представників, рік народження, місце постійного проживання, назва організації і місцезнаходження центральних статутних органів, основна мета діяльності громадської організації. Підписи в заяві повинні бути засвідчені в установленому законом порядку.

Громадська організація, легалізована шляхом повідомлення про її заснування, вноситься до книги обліку громадських організацій, що ведеться органом, який виконує легалізацію.

Об'єднання громадян можуть використовувати власну **символіку**. Символіка об'єднання громадян затверджується відповідно до його статуту. Символіка об'єднання громадян підлягає державній реєстрації у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Так, відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання», об'єднання громадян можуть використовувати власну символіку: прапори, емблеми тощо, які є їх символами і відмітними знаками.

Реєстрація символіки зареєстрованих об'єднань громадян здійснюється Мін'юстом.

Для реєстрації символіки об'єднання громадян подається зображення символіки у вигляді графічного файла у форматі .jpg (.gif, .tif), вписане у квадрат розміром 8 x 8 см, та опис символіки (у паперовій та електронній формах). Опис символіки повинен містити інформацію про кольори, масштаби та пропорції елементів символіки та відповідати його зображенню. Зображення символіки повинно містити повне або скорочене найменування громадського формування.

Державний реєстратор, уповноважена особа суб'єкта державної реєстрації приймають заяву та документи в паперовій формі за описом, сформованим за допомогою програмних засобів ведення Єдиного державного реєстру, примірник якого в день надходження заяви та

документів у спосіб, відповідно до якого були подані документи, видається заявнику з відміткою про дату їх отримання та кодом доступу до результатів розгляду документів через портал електронних сервісів.

У разі реєстрації символіки об'єднання громадян заявникові видається свідоцтво про реєстрацію встановленого зразка.

Зареєстрованій символіці об'єднання громадян присвоюється відповідний номер. Дані про реєстрацію вносяться до Реєстру символіки об'єднань громадян, що ведеться Мін'юстом.

Відповідно до Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи (Наказ Міністерства Юстиції від 09.02.2016 року №359/5), державний реєстратор за наявності підстав для відмови у державній реєстрації, визначених статтею 28 Закону, за допомогою програмних засобів ведення Єдиного державного реєстру формує повідомлення про відмову у державній реєстрації із зазначенням виключного переліку підстав для відмови та рішення суб'єкта державної реєстрації про відмову у державній реєстрації, що за допомогою програмних засобів ведення Єдиного державного реєстру розміщується на порталі електронних сервісів у день відмови у державній реєстрації.

Припинення діяльності об'єднання громадян може бути проведене шляхом його реорганізації або ліквідації (саморозпуску, примусового розпуску).

Реорганізація об'єднання громадян здійснюється відповідно до його статуту. Реєстрація новоствореного об'єднання здійснюється у порядку, встановленому Законом України «Про об'єднання громадян».

Ліквідація об'єднання громадян здійснюється на підставі статуту або рішення суду.

Державний контроль за діяльністю політичних партій здійснюють:

1) Міністерство юстиції України – за додержанням політичною партією вимог Конституції та законів України, а також статуту політичної партії;

2) Центральна виборча комісія та окружні виборчі комісії – за додержанням політичною партією порядку участі політичних партій у виборчому процесі;

3) Рахункова палата, Головне контрольно-ревізійне управління України – за використанням політичними партіями коштів, виділених з Державного бюджету України на фінансування їхньої статутної діяльності.

У разі порушення політичними партіями Конституції України та законів України до них можуть бути вжиті такі заходи: попередження про недопущення незаконної діяльності;

- 1) попередження про недопущення незаконної діяльності;
- 2) заборона політичної партії.

У разі припинення державного фінансування статутної діяльності політичних партій передбачені заходи не застосовуються.

Політична партія може бути за поданням Міністерства юстиції України чи Генерального прокурора України заборонена в судовому порядку у випадку порушення вимог щодо створення і діяльності політичних партій, встановлених Конституцією України та законами України.

Заборона діяльності політичної партії тягне за собою припинення діяльності політичної партії, розпуск керівних органів, обласних, міських, районних організацій політичних партій, її первинних осередків та інших структурних утворень, передбачених статутом партії, припинення членства в політичній партії. В першій інстанції справу про заборону політичної партії, відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні», розглядає Верховний Суд України. Хоча згідно з ч. 3 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України адміністративні справи

про анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії, про заборону (примусовий розпуск, ліквідацію) політичної партії вирішуються окружним адміністративним судом, територіальна юрисдикція якого поширюється на місто Київ. Ця суперечність має бути вирішена законодавчо.

Політичні партії **припиняють** свою діяльність шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску) або в разі заборони їх діяльності чи анулювання реєстраційного свідоцтва в порядку, встановленому законами України.

Якщо протягом шести місяців з дня реєстрації політична партія не забезпечує утворення та реєстрацію в порядку, встановленому Законом України «Про політичні партії в Україні», своїх організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та в Автономній Республіці Крим, а також у разі виявлення протягом трьох років з дня реєстрації політичної партії недостовірних відомостей у поданих на реєстрацію документах, невисування політичною партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до Верховного Суду України (відповідно до ч. 3 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України – до окружного адміністративного суду) з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва. Інші підстави для такого анулювання не допускаються.

Відповідно до ст. 39 Конституції України **громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації**, про що завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Право на мирні збори визначається у літературі як конституційне основоположне право чисельно необмеженої групи осіб збиратися мирно і без зброї для реалізації масового волевиявлення і оприлюднення своєї громадянської позиції з тих чи інших суспільно значущих проблем.

Згідно з підпунктом 3 п. «б» ч. 1 ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вирішення відповідно до за кону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку належить до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад.

Як встановлено у Рішенні Конституційного Суду України від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001, сповіщення про проведення зазначених заходів має здійснюватись громадянами через *організаторів* масових зібрань. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо. Визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зібрань, їх масовості, місця, часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання. На жаль, поки що таке законодавче регулювання в Україні відсутнє, положень Кодексу адміністративного судочинства України, відповідно до якого органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування негайно після одержання повідомлення про проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо мають право звернутися до окружного адміністративного суду за своїм місцезнаходженням із позовною заявою про заборону таких заходів чи про інше обмеження права на мирні зібрання (щодо місця чи часу їх проведення тощо). Особливості провадження у справах за адміністративними позовами суб'єктів владних повноважень про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання визначаються ст. 182 Кодексу адміністративного судочинства України. Організатор

(організатори) зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших мирних зібрань мають право звернутися до адміністративного суду за місцем проведення цих заходів із позовною заявою про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання з боку органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, повідомлених про проведення таких заходів. Особливості провадження у справах за такими адміністративними позовами визначені ст. 183 Кодексу адміністративного судочинства України.

Законодавство може передбачати *повідомний порядок* проведення зборів, за якого організатори заздалегідь повідомляють компетентну владу про збори, що плануються, про час, місце їх проведення, тематику, або *явочний порядок*, коли не вимагається ніякого сповіщення влади. Повідомлення про проведення мирних зборів в юридичній літературі пропонується подавати до органів поліції і уникати контактів з органами місцевого самоврядування, оскільки, як засвідчує практика, чим більше суб'єктів влади залучено до процесу реалізації права на мирні збори, тим заплутанішим виявляється порядок проведення масових акцій. Причому таке попередження має відбуватися виключно з метою уникнення загрози зриву представниками опозиційних поглядів запланованого заходу та забезпечення безпеки громадян, які не беруть участь у масовій акції. Також пропонується заборонити проведення громадських акцій з ідеологіями тоталітаризму, расизму, тероризму, дискримінації, насилля та аморальності.

Відповідно до ст. 40 Конституції України **всі мають право** направляти індивідуальні чи колективні письмові **звернення** або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Право на звернення визнається в Україні за всіма фізичними особами, незалежно від того, чи є вони громадянами України. У міжнародно-

правових актах таке право називається правом петицій. Порядок його реалізації визначається Законом України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р., зі змінами і доповненнями.

Відповідно до зазначеного Закону під **зверненнями громадян** слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) – це звернення громадян, в якому висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також викладаються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, удосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява – це звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Клопотання – це письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – це звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

До рішень, дій (бездіяльності) у сфері управлінської діяльності, які можуть бути оскаржені, належать такі, внаслідок яких:

1. порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);

2. створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;

3. незаконно покладено на громадянина будь-які обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Скарга на дії чи рішення органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, засобів масової інформації, посадової особи подається у порядку підлеглості вищому органу або посадовій особі, що не позбавляє громадянина права звернутися до суду відповідно до чинного законодавства, а в разі відсутності такого органу або незгоди громадянина з прийнятим за скаргою рішенням – безпосередньо до суду.

Скарга на рішення, що оскаржувалось, може бути подана до органу або посадовій особі вищого рівня протягом одного року з моменту його прийняття, але не пізніше одного місяця з часу ознайомлення громадянина з прийнятим рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну, не розглядаються. Пропущений з поважної причини термін може бути поновлений органом чи посадовою особою, що розглядає скаргу.

У цілому ж звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

Звернення може бути:

1) *усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства;*

2) *подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).*

У зверненні має бути зазначено:

1) *прізвище, ім'я, по батькові громадянина;*

2) *місце проживання громадянина;*

3) *викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.*

Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням **дати**.

Звернення, оформлене без дотримання цих вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження.

Громадяни мають право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб *українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін*. Рішення щодо звернень громадян та відповіді на них оформляються згідно з вимогами законодавства про мови. Такі рішення та відповіді можуть бути викладені в перекладі мовою спілкування заявника.

Звернення, оформлені належним чином і подані в установленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду.

Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення.

Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і не підлягає розгляду.

Не розглядаються повторні звернення одним і тим самим органом від одного і того ж громадянина з одного і того ж питання, якщо перше вирішено по суті, а також скарги, подані з порушенням терміну подання

(про який йшлося вище), та звернення осіб, визнаних судом недієздатними.

Рішення про припинення розгляду такого звернення приймає керівник органу, про що повідомляється особі, яка подала звернення.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів.

На обґрунтовану письмову вимогу громадянина термін розгляду може бути скорочено від зазначеного терміну.

Органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, посадові особи розглядають звернення громадян, не стягуючи плати.

Керівники та інші посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян зобов'язані проводити особистий прийом громадян. Усі звернення громадян на особистому прийомі реєструються. Якщо вирішити порушені в усному зверненні питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, воно розглядається у тому ж порядку, що й письмове звернення. Про результати розгляду громадянину повідомляється письмово або усно, за бажанням громадянина.

У разі задоволення скарги орган або посадова особа, які прийняли неправомірне рішення щодо звернення громадянина, відшкодовують йому завдані матеріальні збитки, пов'язані з поданням і розглядом скарги, обґрунтовані витрати, понесені у зв'язку з виїздом для розгляду

скарги на вимогу відповідного органу, і втрачений за цей час заробіток. Спори про стягнення витрат розглядаються в судовому порядку.

Громадянину на його вимогу і в порядку, встановленому чинним законодавством, можуть бути відшкодовані моральні збитки, завдані неправомірними діями або рішеннями органу чи посадової особи при розгляді скарги. Розмір відшкодування моральних (немайнових) збитків у грошовому виразі визначається судом.

Подання громадянином звернення, яке містить наклеп і образи, дискредитацію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їхніх посадових осіб, керівників та інших посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, заклики до розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі та інших дій, тягне за собою відповідальність, передбачену чинним законодавством.

Витрати органу державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднанням громадян, засобів масової інформації у зв'язку з перевіркою звернень, які містять завідомо неправдиві відомості, можуть бути стягнуті з громадянина за рішенням суду.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, під **політичними правами і свободами** розуміють можливість участі громадян (як індивідуально, так і колективно) у суспільно-політичному житті держави та у здійсненні державної влади, що забезпечується законом і публічною владою.

IV. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Економічні права та свободи людини і громадянина – це самостійний вид прав та свобод у загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України.

За об'єктною ознакою виділяють такі економічні права та свободи людини і громадянина:

1. **право приватної власності** (ст. 41 Конституції України);
2. **право на підприємницьку діяльність** (статті 15, 42 Конституції України);
3. **право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності:** власності Українського народу, державної та комунальної власності (статті 13, 14 Конституції України).

До соціальних прав та свобод людини і громадянина **належать:**

право кожного на житло (ст. 47 Конституції України). У конституціях зарубіжних держав дане право, як правило, не формулюється як суб'єктивне конституційне право, а тому не захищається судом. Певною мірою про таке розуміння даного конституційного права і в Україні свідчить те, що в ст. 47 Конституції України закріплено положення, відповідно до якого держава створює умови, за яких кожний громадянин *матиме змогу* побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду;

право кожного на працю (ст. 43 Конституції України). Реалізація права на працю є досить проблемним питанням. Проблема ця полягає у тому, що в умовах ринкової економіки таке право не може мати

юридичного механізму реалізації, якщо його розуміти у тому значенні, в якому воно закріплювалося у соціалістичних конституціях: як право на отримання гарантованої роботи з оплатою праці за її кількістю і якістю (ч. 1 ст. 118 Конституції СРСР 1936 р.). При закріпленні цього права потрібно знайти оптимальне формулювання, яке б, з одного боку, задовольняло соціальні очікування, однак з іншого – не допустило подання до суду позовів до держави з вимогою надати робоче місце на підставі конституційної норми. Наприклад, у Конституції Італії право на працю записане не в частині I «Права та обов'язки громадян», а у вступній частині «Основні принципи», де містяться норми-принципи та норми-цілі.

Статтею 43 Конституції України також визначено, що держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Однак реалізація цього права також залежить від наявності попиту, і воно також практично не може бути захищеним у судовому порядку.

У той же час передбачені ст. 43 Конституції України права на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, на захист від незаконного звільнення, на своєчасне одержання винагороди за працю захищаються юридично;

право кожного, хто працює, на страйк (ст. 44 Конституції України).

У демократичних державах це право зазвичай не виносять на конституційний рівень, хоча воно визнається і детально регулюється чинним законодавством. У постсоціалістичних конституціях право на страйк зустрічається досить часто. Це є реакцією на минуле, оскільки соціалістичні конституції таке право рідко визнають, виходячи із того, що працівники – власники всієї економіки, а тому страйкувати їм немає сенсу;

право кожного, хто працює, на відпочинок (ст. 45 Конституції України).

право громадян на соціальний захист (ст. 46 Конституції України).

Зазвичай у такому формулюванні дане право у конституціях не записується, чим знімається питання про його судовий захист як конституційного права, однак ті права у цій сфері, які передбачені у чинному законодавстві, захищаються у судовому порядку;

право кожного на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України). Це право слід розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах: з одного боку, держава створює умови, за яких кожна здорова, дієздатна людина має реальні можливості забезпечити такий рівень свого життя, який відповідає її уявленням, а з іншого – держава зобов'язана використовувати усі свої матеріальні, політичні, організаційні та інші ресурси задля забезпечення достатнього життєвого рівня соціально незахищених верств населення;

право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України).

При цьому щодо змісту ч. 3 ст. 49 Конституції України Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 29.05.2002 р. № 10-рп/2002 визначив, що положення ч. 3 ст. 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» треба розуміти так, що у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається всім громадянам незалежно від її обсягу та без попереднього, поточного або наступного їх розрахунку за надання такої допомоги.

Хоча, враховуючи дійсний стан справ у цій сфері, при тлумаченні цього положення більш прийнятною, з нашої точки зору, є позиція Міністерства економіки України, висловлена при розгляді даної справи Конституційним Судом України. Міністерство зазначило, що термін «безоплатність» узагалі не може мати достатнього обґрунтування в умовах ринкової моделі економіки, оскільки видатки на «безоплатну медичну допомогу» завжди оплачуються (раніше чи пізніше) самим

пацієнтом шляхом відрахувань від заробітної плати (доходів) до бюджетів. Тому «положення ч. 3 ст. 49 Конституції України про безоплатність... є одним з рецидивів планової економіки... і зовсім не враховує ринкових принципів». На думку Міністерства, «безоплатну медичну допомогу» доцільніше розглядати як благодійну, що оплачується іншими членами суспільства (п. 2 мотивувальної частини зазначеного Рішення);

право кожного на безпечне для життя і здоров'я людини довкілля (ст. 50 Конституції України). Порядок реалізації даного права визначається чинним екологічним законодавством.

До **культурних прав і свобод людини і громадянина** належать:

право кожного на освіту (ст. 53 Конституції України). В Україні прийнято низку законів, що спрямовані на деталізацію конституційного права на освіту, зокрема, Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р., зі змінами і доповненнями, Закон України «Про професійно-технічну освіту» від 10.02.1998 р., зі змінами і доповненнями, Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 р., зі змінами і доповненнями, Закон України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 р., зі змінами і доповненнями, Закон України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 р., зі змінами і доповненнями, Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р., зі змінами і доповненнями.

Слід звернути увагу на те, що суть даного права у сфері вищої освіти полягає у взятті на себе державою зобов'язання забезпечити певний рівень обов'язкової освіти, а не автоматичне надання кожній людині можливості отримати освіту. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 04.03.2004 р. № 5-рп/2004 безоплатність вищої освіти означає, що громадянин має право здобути її за стандартами вищої освіти без унесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ч. 4 ст. 53 Конституції України) в межах обсягу

підготовки фахівців для загальносуспільних потреб (державного замовлення);

свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості громадян, право на захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54 Конституції України). Порядок реалізації цієї групи прав визначений чинним законодавством у сфері інтелектуальної власності.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Реалії сьогодення України свідчать про те, що із дотриманням міжнародних стандартів у сфері економічних, соціальних і культурних прав пов'язані найгостріші проблеми. Зокрема, Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав зазначив, що перехід держави до ринкової економіки негативно вплинув на реалізацію прав, передбачених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, призвів до високого рівня бідності переважної більшості населення. Так, за критерієм бідності, встановленим Світовим банком, який дорівнює денному споживанню на 3 долари США, до категорії бідних в Україні треба зарахувати майже 70 відсотків її населення. В основі проблеми бідності в Україні, де існують розвинуті промисловість і сільське господарство, де високий рівень освіченості населення, лежить насамперед брутальне порушення прав більшості членів українського суспільства на доступ до ресурсів, до національного багатства.

V. КОНСТИТУЦІЙНІ ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Дуалізм громадянського та політичного суспільств зумовлює розмежування обов'язків (як і прав) на обов'язки людини та обов'язки громадянина.

До обов'язків людини в Україні належать:

1. обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ст. 68 Конституції України). При виконанні цього обов'язку особа повинна додержуватися і підзаконних актів, і актів органів місцевого самоврядування. Цей обов'язок конкретизується в низці конституційних заборон, передбачених статтями 13, 17, 19, 23, 24, 37, 41, 55, 126 Конституції України;

2. обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України). Цей обов'язок деталізується у статтях 24, 27, 28, 32, 41, 43, 44, 47, 54, 64 Конституції України.

Стаття 68 Конституції України вміщує норму про те, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. На думку дослідників даної проблеми, ця норма не є обов'язком, а має логічне продовження в контексті положення ч. 1 ст. 57 Конституції про гарантування кожному знати свої права і обов'язки;

3. відповідно до ст. 51 Конституції України кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Зміст цих обов'язків деталізується за Сімейним кодексом України;

4. обов'язок отримати повну загальну середню освіту, який впливає із ч. 2 ст. 53 Конституції України. Ухилення батьків або осіб, що їх замінюють, від обов'язку забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законодавством України;

5. обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66 Конституції України). Відповідальність за порушення даного обов'язку передбачена кримінальним та адміністративним правом;

6. обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом (ст. 67 Конституції України). Порядок виконання даного обов'язку визначається нормами фінансового та податкового права.

Обов'язком громадян України (окрім зазначених вище обов'язків людини) є також захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65 Конституції України).

Правове регулювання відносин між державою і громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни здійснюється Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» в редакції від 04.04.2006 р., зі змінами.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Отже, дуалізм громадянського та політичного суспільств зумовлює розмежування обов'язків (як і прав) на обов'язки людини та обов'язки громадянина.

Конституційні обов'язки – це закріплені в нормах Конституції міри належної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин.

VI. ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Гарантії конституційних прав і свобод — це чинники, що забезпечують реальне здійснення в країні конституційно проголошених прав і свобод людини і громадянина. Навіть найдокладніше закріплення в конституції прав і свобод людини і громадянина само по собі не робить ці права і свободи реальними. Для реалізації конституційно проголошених прав і

свобод необхідні передусім відповідні соціально-економічні, політичні і соціокультурні умови. Юридичні гарантії прав і свобод, що містяться у текстах конституцій, мають загальний характер і потребують конкретизації і деталізації у звичайному, передусім процесуальному, законодавстві. Багатоманітні гарантії конституційних прав і свобод класифікуються за різними підставами.

За сферами суспільного життя гарантії конституційних прав і свобод поділяються на соціально-економічні, політичні і соціокультурні. Соціально-економічні гарантії — це соціально орієнтована ринкова економіка, що базується на багатоманітних формах власності на засоби виробництва і орієнтована на задоволення соціально-економічних потреб усіх верств населення. Вони мають найбільше значення для реалізації економічних, соціально-економічних і соціальних прав і свобод. Політичною гарантією конституційних прав і свобод є демократичний політичний режим з такими його ознаками, як виборність органів влади, поділ державної влади, багатопартійність, ідеологічна багатоманітність та ін. Політичний режим має найбільше значення для реалізації політичних прав і свобод. Соціокультурні гарантії конституційних прав і свобод — це певний рівень культурного розвитку суспільства, передусім рівень його політичної і правової культури, наявність розвиненої мережі закладів освіти, науки і культури, орієнтованих на задоволення багатоманітних духовних інтересів і потреб людей. Соціокультурні гарантії мають найбільше значення для реалізації культурних прав і свобод, а такі їх складові, як політична і правова культура, є важливими для реалізації усього комплексу конституційних прав і свобод. При цьому першорядне значення у політичній культурі має наявність у людей почуття власної громадянської гідності, відчуття себе рівноправними партнерами держави, а у правовій культурі — повага до права і закону як його конкретного прояву як з боку громадян, так і з боку органів влади та їх посадових і службових осіб.

За характером гарантії конституційних прав і свобод поділяються на організаційні та юридичні. Організаційні гарантії — це систематична організаторська діяльність держави та всіх її органів і посадових осіб (Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, судів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прокуратури та ін.), органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій зі створення сприятливих умов для реального користування громадянами України своїми правами і свободами. Найважливішими гарантіями конституційних прав і свобод є юридичні гарантії.

Юридичні гарантії конституційних прав і свобод — це правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються і захищаються права і свободи і людини і громадянина, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права. Юридичними гарантіями конституційних прав і свобод є норми й принципи матеріального і процесуального права, що закріплюються в конституції, конкретизуються у звичайному законодавстві і реалізуються у судовій практиці. Норми і принципи матеріального права визначають права та обов'язки особи, а норми і принципи процесуального права забезпечують додержання і охорону прав і свобод.

До процесуальних засобів захисту прав і свобод людини і громадянина, закріплених у Конституції України, належать права: право на судовий захист прав і свобод (ч. 1 ст. 55); право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 55); право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55); право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55); право будь-якими не забороненими

законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 5 ст. 55); право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); право знати свої права і обов'язки (ч. 1 ст. 57); право на правову допомогу (ст. 59); право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); право на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ч. 1 ст. 63); право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист (ч. 2 ст. 63), а також принципи: ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ч. 2 ст. 29); незворотної дії законів та інших нормативно-правових актів (ст. 58); ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61); юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (ч. 2 ст. 61); презумпції невинуватості (ст. 62).

Зазначені права і принципи мають важливе значення для гарантування конституційно закріплених прав і свобод людини і громадянина. Розглянемо докладніше декотрі із них.

Право на судовий захист прав і свобод — це право людини звертатися до суду за захистом своїх прав і законних інтересів. У статті 55 Конституції України воно визначається у такій формі: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом» (ч. 1) і закріплюється наступними гарантіями: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» (ч. 2); «Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (ч. 3); «Кожен має право після використання всіх

національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ч. 4); «Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» (ч. 5).

Право знати свої права і обов'язки — це право людини бути обізнаною з її юридичними правами та обов'язками. Такі права та обов'язки встановлюються законами та іншими нормативно-правовими актами. Стаття 57 Конституції України визначає це право у такій формі: «Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки» (ч. 1) і закріплює наступними гарантіями: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом» (ч. 2); «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (ч. 3).

Право на правову допомогу — у широкому значенні — це право людини на одержання кваліфікованої юридичної допомоги при вирішенні тих чи тих юридичних питань. У цьому значенні воно полягає у можливості користуватися різними юридичними послугами: консультаціями та роз'ясненнями, усними й письмовими довідками; складенням заяв, скарг, видачею посвідчень і копій з різних документів; представництвом у суді та ін. Юридична допомога надається адвокатами, нотаріусами, працівниками відділів та управлінь юстиції, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, судових органів та іншими офіційними особами. У вузькому значенні право на правову допомогу означає право людини на захист своїх прав у судовому процесі. Основний зміст цього права у такому значенні зводиться до можливості користуватися послугами адвоката в судовому процесі, передусім

кримінальному, а також у разі загрози кримінального переслідування, у тому числі з моменту затримання, арешту або висунення обвинувачення. Право на правову допомогу закріплено у статті 59 Конституції України у такій формі: «Кожен має право на правову допомогу». У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» (ч. 1); «Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» (ч. 2).

Право на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів — це право людини не давати правоохоронним органам і суду показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, що містять докази їх причетності до вчинення злочину. Коло таких родичів визначається законом. Це право, яке стисло визначається як право на відмову від свідчень, має надзвичайно важливе захисне і моральне значення. За відсутності в особи такого права виникає суперечність між її моральним обов'язком захищати рідних їй людей і юридичним обов'язком давати проти них показання. Радянське законодавство передбачало кримінальну відповідальність особи за відмову від свідчень. Появі такого права людство завдячує V поправці Конституції США 1787 року, яка, зокрема, встановила, що «ніхто не повинен примушуватися у кримінальній справі бути свідком проти самого себе». У статті 63 Конституції України воно закріплено у такій формі: «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» (ч. 1 ст. 63). Таким законом є Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 18). Стаття 63 Конституції України встановлює ще дві важливі гарантії прав і свобод людини і громадянина: «Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист» (ч. 2); «Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» (ч. 3).

Принцип незворотної дії законів та інших нормативно-правових актів означає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують кримінальне покарання. Закріплюючи цей принцип: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» (ч. 1 ст. 58), Конституція України також встановлює, що «Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення» (ч. 2 ст. 58). Конституційні положення щодо незворотної дії законів конкретизуються Кримінальним Кодексом України від 5 квітня 2001 року (ст. 5).

Принцип презумпції невинуватості (від лат. *praesumptio* — презумпція; припущення, що визнається достовірним, доки не буде доведено зворотне) згідно з Конституцією України означає, що «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком Суду» (ч. 1 ст. 62). Принцип презумпції невинуватості спрямований на унеможливлення необґрунтованих обвинувачень і є однією з найважливіших конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Презумпція невинуватості поширюється на всіх осіб, які підозрюються або обвинувачуються у скоєнні злочину. Закріплюючи цей принцип у статті 62, Конституція України конкретизує його такими нормами: «Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину» (ч. 2); «Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» (ч. 3); «У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням» (ч. 4).

Однією з конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина є визначення Конституцією України меж; їх можливих обмежень, у тому числі в умовах воєнного або надзвичайного стану:

«Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ч. 1 ст. 64)»; В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24,25, 27, 28, 29,40,47, 51,52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції» (ч. 2 ст. 64).

Функція охорони і захисту конституційних прав і свобод тією чи тією мірою притаманна різним державним органам і посадовим особам. Її здійснюють, зокрема, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України. В системі виконавчої влади діють правоохоронні органи — органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України тощо, до компетенції яких входять повноваження з охорони і захисту конституційних прав і свобод. Однак найважливішим органом із захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина у демократичних державах є суд. Саме у демократичних державах, бо у соціалістичних державах таким органом нерідко виступає відповідний комітет правлячої комуністичної партії, до якого громадяни звертаються за захистом своїх прав як до останньої інстанції.

У незалежній Україні відбувається становлення системи судового захисту прав і свобод людини і громадянина. Правовою основою цієї системи є закріплені в Конституції України права і свободи людини і громадянина та їх гарантії, конкретизовані у звичайному законодавстві. Принципово важливою у цьому відношенні є конституційна норма про те, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55). Якщо у радянській Україні громадянин міг звернутися із судовим позовом до держави (адміністрації державного підприємства чи установи) тільки з приводу незаконного звільнення його з роботи, то за Конституцією

незалежної України він має право на оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності органів влади та їх посадових і службових осіб, що торкаються їхніх прав і свобод.

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів України» від 2 червня 2016 року суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.). Конституція України гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі її норм, які є нормами прямої дії (ч. 3 ст. 8). Надійним гарантом конституційно закріплених прав і свобод людини і громадянина є не будь-який суд, а тільки той, організація і функціонування якого ґрунтуються на демократичних принципах, найважливішим з яких є самостійність судів і незалежність суддів, а також на охарактеризованих вище процесуальних гарантіях. Можливість судового захисту конституційно закріпленого права в суді є найважливішим показником його реальності.

Важливим засобом захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина в демократичних державах є інститут уповноваженого з прав людини — спеціально обраної чи призначеної посадової особи для здійснення контролю за додержанням прав людини і громадянина органами публічної влади. Існують і уповноважені з прав дитини та антикорупційної діяльності. Такі посадові особи і відповідний інститут мають різні назви: омбудсман (швед. ombudsman, від ombudo — представник) — у скандинавських країнах; Парламентський комісар у справах адміністрації — у Великій Британії; Народний захисник — в Іспанії і Колумбії; Уповноважений з громадянських прав — у Польщі; Уповноважений Державних Зборів з прав громадян — в Угорщині; Адвокат народу — в Румунії; Посередник — у Франції. Загальні назви посадової

особи з такими функціями — «уповноважений з прав людини» або «парламентський уповноважений з прав людини». В Україні така посадова особа має назву «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини».

Уповноважений з прав людини зазвичай призначається парламентом, іноді — президентом чи урядом. Вперше інститут уповноваженого з прав людини (омбудсмана) виник у Швеції 1809 року, коли Актом про форму правління парламенту було надано право обирати омбудсмана для здійснення нагляду за дотриманням законодавства. Згодом такий інститут набув поширення в багатьох інших країнах. Обсяг повноважень уповноваженого з прав людини в різних країнах неоднаковий. В одних країнах він здійснює контроль забезпечення прав і свобод людини і громадянина, в інших — взагалі контролює додержання законності в діяльності органів виконавчої влади, у третіх поряд з цим контролює додержання законності також в органах місцевого самоврядування і в судах, включаючи забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Уповноважений з прав людини здійснює контроль за додержанням прав людини і громадянина і веде розслідування порушень у цій сфері. У більшості країн будь-яка особа може звернутися до нього безпосередньо зі скаргою на порушення його прав. Нерідко уповноважений з прав людини розглядає такі скарги вже після того, як вичерпані всі інші законні способи захисту прав. Однак самостійно вирішити справу він зазвичай не може. Уповноважений з прав людини не може приймати владних, тобто обов'язкових до виконання, рішень. Виявивши порушення прав особи внаслідок недогляду чи зловживань, він вказує на це відповідному органу чи посадовій особі і пропонує їх усунути, а в разі відмови може звернутися до суду або до парламенту.

Уповноважений з прав людини діє не тільки за скаргами осіб, а й з власної ініціативи. Він аналізує стан справ у сфері прав людини і громадянина в країні і доповідає про це парламенту, пропонуючи вжити відповідних законодавчих заходів. Для здійснення його функцій

уповноважений з прав людини наділяється певними правами. Він може перевіряти документи відповідних органів, бути присутнім на їх засіданнях, отримувати відповідні довідки тощо.

Через відсутність в уповноваженого з прав людини владних повноважень ефективність його роботи залежить передусім від ставлення і ступеня поваги органів влади до закону і громадянина. У демократичних державах для вирішення того чи того питання у сфері прав людини буває достатньо тільки привернути до нього увагу органів влади і громадськості.

Зазначене про уповноваженого з прав людини допомагає краще зрозуміти значення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Такий інститут встановлено Конституцією України. Як зазначалося вище Конституція закріпила право людини («кожного») звертатись за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55). Згідно з Конституцією, повноваження з призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні належить до компетенції Верховної Ради України (п.17 ст. 85).

Докладно правовий статус українського омбудсмена визначено Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 року. Згідно із законом Уповноважений Верховної Ради України з прав людини — «посадова особа, яка здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі» (ст. 1). Сферою компетенції та діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини і громадянина лише між громадянином України, незалежно від місця його перебування, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади, органами місцевого

самоврядування та їх посадовими і службовими особами (ст. 2). До його компетенції не входять відносини між громадянами.

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, є: 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами; 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; 4) сприяння приведенню законодавства про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі; 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу (ст. 3).

Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначається строком на п'ять років (ст. 5).

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їхніх представників, народних депутатів України, а також за власною ініціативою. При розгляді звернення він відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина, роз'яснює заходи, що їх має вжити особа,

яка подала звернення, направляє його за належністю в органи, до компетенції яких належить розгляд справи, та контролює розгляд звернення або відмовляє у подальшому його розгляді. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду.

Відповідно до закону Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен реагувати на порушення положень Конституції, законів України, міжнародних договорів України щодо прав і свобод людини і громадянина. Актами такого реагування є його звернення (конституційне подання, подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності, їх посадових і службових осіб). Конституційне подання вноситься до Конституційного Суду України з приводу вирішення питання про відповідність Конституції України правових актів України, офіційного тлумачення Конституції та законів України. Інші подання направляються для вжиття у місячний строк відповідних заходів щодо усунення виявлених порушень прав і свобод. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини представляє Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності та їхніми посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

Загалом ефективність інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні є невисокою. Передусім через відсутність у такої посадової особи

вагомих владних повноважень, дієвих засобів впливу на порушників прав і свобод, масовості звернень до неї щодо захисту прав і свобод за невеликого штату співробітників і відсутності мережі регіональних відділень. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, як і подібна посадова особа в інших країнах, виконує переважно контрольну й інформаційну, а не захисну функції.

Крім національних гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні діють також міжнародно-правові гарантії, якими і є норми відповідних міжнародних договорів, до яких приєдналася Україна, а також визнані нею міжнародні акти ненормативного характеру — декларації, хартії тощо.

Першим міжнародним актом з прав людини є Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. У декларації вперше в історії міжнародних відносин проголошено коло основних громадянських, політичних, соціально-економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини. Декларація ратифікована більшістю держав світу. Вона не є міжнародним договором і не має обов'язкової юридичної сили. Але вона має велике морально-політичне значення, як така, що успадкувала гуманістичні ідеї Декларації прав людини і громадянина 1789 року, проголосила права і свободи людини найвищою соціальною цінністю, рівність прав і свобод людей незалежно від раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового або іншого стану. Декларація стала програмою співробітництва держав у сфері захисту прав людини, сприяла прийняттю важливих відповідних міжнародно-правових документів, її положення покладено в основу законодавства з прав людини і громадянина багатьох держав, у тому числі України.

Положення Загальної декларації прав людини розвинуті в прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966), Міжнародному пакті про економічні, соціальні та

культурні права (1966), Конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації щодо жінок (1979), Конвенції про права дитини (1989). Крім загальних діють також регіональні акти з прав людини, до яких, зокрема, належать: Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950), Європейська соціальна хартія (1961), прийняті державами-членами Ради Європи, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975), Паризька хартія для нової Європи (1990).

Зазначені пакти і конвенції є міжнародними договорами і мають обов'язкову юридичну силу для держав-учасниць, у тому числі для України, яка до них приєдналася. Як уже зазначалося, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Конституція України визнає частиною національного законодавства України (ч. 1 ст. 9).

Відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 21 січня 1959 року було утворено міжнародний орган судового захисту прав людини — Європейський Суд з прав людини. Метою утворення суду є забезпечення поваги обов'язків, що випливають із конвенції для держав-учасниць, які зробили спеціальні заяви про визнання обов'язкової юрисдикції Європейського Суду з прав людини з усіх питань, що стосуються тлумачення і застосування конвенції.

Європейський Суд з прав людини складається із сорока семи суддів — по одному від кожної держави — члена Ради Європи і працює на постійній основі. Компетенція суду поширюється на справи, що стосуються тлумачення і застосування конвенції і передані на його розгляд від держав-учасниць конвенції. Суд може розглядати лише ті заяви, в яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав — одного або кількох. Відповідно до статті 19 Конвенції, Європейський суд створений для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Відповідно до статті 32 Конвенції, юрисдикція Європейського суду

поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї та які передаються на його розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47 Конвенції. Відповідно, Суд не виконує функції національного суду та не має повноважень скасовувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення. Згідно з п. 1 статті 35 Конвенції, Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення. Суд розглядає лише ті справи, в яких обвинувачуваною стороною є держава, а не особа чи група людей. Необхідна умова розгляду справи — використання скажником усіх національних засобів захисту, доступних у країні, та подання позову протягом шести місяців після винесення остаточного рішення. Не приймаються до розгляду позови, що не стосуються положень конвенції, а також анонімні, ідентичні раніше розглянутим або досліджені іншими міжнародними органами охорони прав людини скарги. Європейський Суд з прав людини не змінює рішення національного суду, а постановляє нове.

Позов до суду подається мовою оригіналу. До нього обов'язково додаються рішення всіх судових інстанцій. Зареєструвавши позов, суд надсилає запит про викладені у ньому факти до уряду відповідної держави, який має відповісти протягом місяця. Залежно від відповіді справу або владнують за взаємною домовленістю сторін, або передають на подальший розгляд до суду. Термін розгляду справи становить у середньому три-п'ять років. Якщо за результатами розгляду Європейський Суд з прав людини заявить, що ухвалені національною владою рішення або вжиті нею заходи повністю або частково суперечать обов'язкам, що випливають для даної держави із Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, а внутрішнє право не може належним чином усунути наслідки ухваленого рішення чи вжитих заходів, то він задовольняє позов. Рішення

суду є остаточним і оскарженню не підлягає. Воно передається Комітету Міністрів Ради Європи, який контролює його виконання. Місцезнаходження Європейського Суду з прав людини — м. Страсбург (Франція).

Як уже зазначалось, Конституція України визнає за особою право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є людина (ч. 4 ст. 55). Європейський Суд з прав людини є однією з таких міжнародних судових установ. Звертатися до нього особа може лише після використання всіх засобів правового захисту в Україні, що означає — після розгляду справи Верховним Судом України. Несудовими міжнародними органами щодо захисту прав і свобод є, наприклад, Комітет з прав людини ООН, Центр з прав людини Економічної і соціальної ради ООН та ін.

За наявності численних і багатоманітних засобів охорони і захисту конституційних прав і свобод особи їх реалізація є проблематичною навіть у найдемократичніших державах. До Європейського Суду з прав людини надходять тисячі скарг від громадян тих держав, де, здавалося б, права і свободи людини і громадянина забезпечуються найповніше, — Великої Британії, Франції, Італії, тоді як реально він може розглянути і вирішити незначну кількість судових справ. Сотні справ до суду надійшли вже від громадян незалежної України, яка приєдналася до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод і тим самим визнала юрисдикцію Європейського Суду з прав людини 1997 року. Відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського Суду з прав людини у справах проти України регулює Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року.

Конституційно проголошені права і свободи людини і громадянина — це не раз і назавжди досягнутий стан, а орієнтир для особи і держави у їх взаємовідносинах, той ідеал, до якого вони повинні взаємно прагнути, усвідомлюючи, що саме по собі конституційне декларування прав і свобод не є їх гарантією, а боротьба за реалізацію прав і свобод ніколи не припиняється. Не менш важливою, ніж; конституційні норми, гарантією прав і свобод людини і громадянина є громадянська політична культура суспільства, яка передбачає, зокрема, наявність у громадянина почуття власної самодостатності, громадянської гідності у відносинах з державою.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Гарантії конституційних прав і свобод — це чинники, що забезпечують реальне здійснення в країні конституційно проголошених прав і свобод людини і громадянина. Навіть найдокладніше закріплення в конституції прав і свобод людини і громадянина само по собі не робить ці права і свободи реальними. Для реалізації конституційно проголошених прав і свобод необхідні передусім відповідні соціально-економічні, політичні і соціокультурні умови. Юридичні гарантії прав і свобод, що містяться у текстах конституцій, мають загальний характер і потребують конкретизації і деталізації у звичайному, передусім процесуальному, законодавстві. Багатоманітні гарантії конституційних прав і свобод класифікуються за різними підставами.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Особисті права – це природні права, які людина одержує від народження та які держава визнає за людиною. Вони є невід'ємним елементом свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантувати невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності. Саме тому їх поширюють не тільки на

громадян конкретної держави, а й на всіх інших людей, що перебувають на її території.

2. Отже, під **політичними правами і свободами** розуміють можливість участі громадян (як індивідуально, так і колективно) у суспільно-політичному житті держави та у здійсненні державної влади, що забезпечується законом і публічною владою.

3. Реалії сьогодення України свідчать про те, що із дотриманням міжнародних стандартів у сфері економічних, соціальних і культурних прав пов'язані найгостріші проблеми. Зокрема, Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав зазначив, що перехід держави до ринкової економіки негативно вплинув на реалізацію прав, передбачених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, призвів до високого рівня бідності переважної більшості населення. Так, за критерієм бідності, встановленим Світовим банком, який дорівнює денному споживанню на 3 долари США, до категорії бідних в Україні треба зарахувати майже 70 відсотків її населення. В основі проблеми бідності в Україні, де існують розвинуті промисловість і сільське господарство, де високий рівень освіченості населення, лежить насамперед брутальне порушення прав більшості членів українського суспільства на доступ до ресурсів, до національного багатства.

4. Дуалізм громадянського та політичного суспільств зумовлює розмежування обов'язків (як і прав) на обов'язки людини та обов'язки громадянина.

5. Конституційні обов'язки – це закріплені в нормах Конституції міри належної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 6. ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Державна влада як інститут конституційного права
2. Органи держави: поняття, ознаки, класифікація
3. Конституційні загальні засади організації і здійснення державної влади в Україні
4. Поняття державного органу України і його конституційний статус
5. Принципи організації і діяльності державних органів
6. Система органів державної влади

Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: моногр. Харків: Право, 2008. 220 с.
3. Барабаш Ю. Г. Конституційне право України: посіб. Харків: Право, 2012. 303 с.
4. Бевзенко В. Публічне правонаступництво: сутність, процедура та особливості. *Право України*. 2014. № 3. С. 75-90.
5. Бобровник С. Структурна характеристика правового конфлікту. *Право України*. 2015. № 1. С. 93-98.
6. Буличев А. Проблемні питання встановлення взаємозв'язку понять «публічний службовець», «державний службовець» і «військовослужбовець». *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 8.

С. 138-142.

7. Колодій А. Громадянське суспільство: доктрина та вітчизняна практика. *Право України*. 2013. № 9. С. 270-282.

8. Константний О. Окремі проблеми становлення самостійної судової влади в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 10. С. 33-38.

9. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 18. Ст. 133.

10. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.

11. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. Ст. 134.

12. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

13. Косінов С. Народ як первинний суб'єкт здійснення контролю над публічною владою. *Право України*. 2013. № 10. С. 178-184.

14. Костюченко О. Інструментальна теорія С. С. Алексеєва. *Юридична Україна*. 2013. № 2. С. 15-20.

15. Куян І. До питання про родові і видові поняття суверенітету. *Право України*. 2013. № 10. С. 185-193.

16. Литвин І. Історико-правові аспекти становлення публічної влади на місцевому рівні в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 6. С. 67-71.

17. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова

модель : монографія. Харків : Право, 2009. 600 с.

18. Наливайко Л. Р. Європейський досвід забезпечення транспарентності державної влади. *Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. Київ.*, 2014. С. 51-58.

19. Наливайко Л. Співвідношення категорій «конституційний лад» та «державний лад» в умовах конституційної модернізації. *Право України*. 2014. № 9. С. 32-44.

20. Німченко В. Референдум як форма народовладдя потребує конституційного врегулювання. *Право України*. 2013. № 6. С. 235-241.

21. Селіванов О. А. Конституційний судовий контроль за актами органів державної влади України: моногр. Київ: Парлам. вид-во, 2018. 184 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Визначити державну владу як інститут конституційного права, поняття, ознаки, класифікація органів держави, конституційні засади організації і здійснення державної влади в Україні.

ВСТУП

Динаміка сучасного державно-політичного життя висуває нові дослідницькі пріоритети, нові методологічні підходи. Особливої актуальності набувають дослідження всієї сукупності факторів, що формують основу демократичної правової держави.

Реформування держави, спроба побудувати демократичну правову державу вимагають детального з'ясування сутності, поняття та генези її механізму. Крім того, вивчення політико-правового знання про механізм держави дозволяє виділити пріоритетні напрями його подальшого реформування.

Держава не може розглядатися як застигла, статична система. Вона функціонує і розвивається як єдина система зі своїми елементами. Поняття «механізм держави» є системоутворюючим для сприйняття її як цілісного

явища. Воно дозволяє пов'язувати елементи держави у структурно-функціональний «вузол» і надавати їм динамічного смислу.

До того ж державний лад проявляється безпосередньо в організації держави, зокрема в її формах, механізмі та в інших організаційно-правових інститутах. Відповідно основним системоутворюючим, організаційним елементом держави є її механізм.

I. ДЕРЖАВНА ВЛАДА ЯК ІНСТИТУТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Влада – це суспільне відношення, що характеризується здатністю та можливістю одних людей або владних груп досягати здійснення своєї волі іншими людьми або групами (підвладними). Різновидом влади є політична влада, під якою розуміють владу певної групи людей (еліти) над усім суспільством, що характеризується використанням у випадку необхідності примусових заходів. Вона здійснюється через низку політичних інститутів, правовий статус яких тією або іншою мірою регулюється нормами конституційного права. Такими інститутами є:

- ❖ держава;
- ❖ система місцевого та іншого (найчастіше – соціально-професійного) самоврядування;
- ❖ політичні партії (як правлячі, так і опозиційні);
- ❖ інші об'єднання громадян;
- ❖ засоби масової інформації;
- ❖ іноді – церква та інші релігійні структури.

Державна влада – це вид публічної політичної влади, що здійснюється державою та її органами, здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території.

Поряд із державною владою складовими *публічної влади* є влада народу (безпосереднє народовладдя, що здійснюється через вибори, референдуми) та місцеве самоврядування.

Відмежувати державну владу від інших різновидів публічної влади можна за такими ознаками:

- 1) у кожній країні існує тільки одна державна влада;
 - 2) державна влада поширюється на всіх членів суспільства;
 - 3) державна влада може розв'язувати загальносуспільні проблеми;
 - 4) вона має у своєму розпорядженні такий особливий механізм та апарат, яких не мають інші;
 - 5) державна влада встановлює загальнообов'язкові, формально визначені для всього населення правила поведінки – юридичні (правові) норми;
- б) ця влада характеризується суверенністю (суверенітетом), тобто верховенством, повнотою, неподільністю, самостійністю, формальною незалежністю від влади будь-якої організації або особи як у даній країні, так і за її межами.

Відповідно до частин 2, 3, 4 ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Положенням частин 2, 3, 4 ст. 5 Конституції України дано офіційне тлумачення згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 05.10.2005 р. № 6-рп/2005. Так, положення ч. 2 ст. 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України. Результати народного волевиявлення у визначених

Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими.

Положення ч. 3 ст. 5 Конституції України «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» треба розуміти так, що тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України, а також змінювати конституційний лад унесенням змін до Основного Закону України в порядку, встановленому його розділом XIII.

Положення ч. 4 ст. 5 Конституції України «ніхто не може узурпувати державну владу» слід розуміти як заборону захоплення державної влади шляхом насилля або в інший неконституційний чи незаконний спосіб органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями.

ВИСНОВКИ ДО ПРЕШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, державна влада – це вид публічної політичної влади, що здійснюється державою та її органами, здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території.

Поряд із державною владою складовими публічної влади є влада народу (безпосереднє народовладдя, що здійснюється через вибори, референдуми) та місцеве самоврядування.

II. ОРГАНИ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, КЛАСИФІКАЦІЯ

Варто відзначити, що в юридичній науці немає єдиного підходу щодо розуміння терміну «орган держави». Перш ніж розглядати існуючі погляди та точки зору науковців щодо визначення поняття державного органу, необхідно звернутися до етимології цього терміну.

У Сучасному тлумачному словнику української мови поняття «орган» (від грец. *organon* – знаряддя, інструмент) розуміється як організація, установа, яка виконує певні функції в галузі державного управління.

Вважається, що термін «державний орган» отримав широке застосування у ХІХ ст., коли на ґрунті поширення ідей народного суверенітету і розподілу влади склалося уявлення про державу як засіб здійснення влади, яка належить народіві. Цей засіб (механізм) розглядався як такий, що об'єктивно має складну організацію, елементами якої є державні органи.

Сьогодні у правовій науці існує велика кількість визначень терміну «державний орган», що дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати та аналізувати їх особливості. Такий стан речей потребує системного підходу, що дозволить впорядкувати науковий матеріал з метою створення цілісної концепції державного органу.

У вітчизняній доктрині зустрічаються спроби наукового дослідження зарубіжної державно-правової літератури, де висвітлюється теорія державних органів. Зокрема, виокремлюються три підходи до розуміння сутності державного органу, що склалися в юридичній літературі: французький (Л. Дюгі, М. Оріу, Г. Ф. Шершеневич та ін.), німецький (Г. Єллінек, М. Коркунов, Ф. Кокошкін, Гірке та ін.) і суб'єктивний (Г. Кельзен). Слід зазначити, що наведені пропозиції є раціональними, заслуговують на увагу, проте критерієм їх виділення є переважно історико-філософські погляди, що панували на початку ХХ ст.

Крім того, в юридичній літературі щодо характеристики державного органу виділяються функціональний, соціологічний, юридичний, організаційний підходи. Відповідно за функціональним підходом державний орган пропонується розглядати як структуру, що виконує певні функції держави; за соціологічним – як колектив людей, що склався у процесі поділу праці для виконання покладених державою завдань у певній сфері; за юридичним – звертається увага на структури, наділені компетенцією,

державно-владними повноваженнями; за організаційним – досліджується місце державного органу в державному апараті і його внутрішня побудова – організація елементів та їх взаємодія.

На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору можна констатувати, що в сучасній юридичній науці всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять груп. *Найбільш вагомими підходами до розуміння поняття державного органу є такі.*

Згідно з першим підходом, державний орган є структурним елементом механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними матеріальними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Державний орган трактується лише як структурна частина державного механізму, не розкриваються його внутрішня організація і складові елементи.

Прихильники другого підходу вважають, що державний орган є складовою частиною державного апарату (колективна чи індивідуальна структурна ланка апарату держави; спеціально створена структура, яка є складовою частиною державного апарату), що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Подібне розуміння поняття державного органу є більш вузьким, ніж попередня точка зору. Згідно з цим підходом, так само залишається нерозкритим питання про внутрішню структуру державного органу, його елементи.

Третя група вчених визначає державний орган як сукупність осіб, громадян або державних службовців, які здійснюють завдання і функції держави. Слід зазначити, що найбільш численною у правовій доктрині є саме третя група дослідників, яка трактує державний орган як колектив державних службовців. Подібне розуміння державного органу, порівняно з іншими, ставить на перше місце людський фактор, професійні якості особи чи осіб, які реалізують державно-владні повноваження.

Наявність людського фактору в апараті держави потребує високої правової культури державних службовців, їхньої якісної професійної

підготовки. З цього приводу доцільно навести думку Ю. Тодики, який вважає, що правова культура посадової особи виявляється у підготовці її до сприйняття прогресивних, правових ідей, проголошених у Конституції України, зокрема в її I розділі «Загальні засади», у вмінні та навичках користуватися правом, у правильній оцінці власних знань права.

Відповідно до четвертого підходу, державний орган розуміється як організаційно відокремлена, самостійна державна інституція, що діє від імені та за уповноваженням (дорученням) держави, яка має відповідні владні повноваження й компетенцію, виключає власну структуру і застосовує адекватні форми й методи діяльності у процесі здійснення покладених завдань і функцій. Авторські визначення в межах цього підходу є логічними та заслуговують на увагу, але потребують істотних уточнень і доповнень. Справа в тому, що будь-який державний орган є державною інституцією (організацією), проте не кожна державна інституція (організація) наділена державно-владними повноваженнями та може бути державним органом.

П'ята група вчених є прихильниками змішаного підходу, вони вважають, що державним органом є частина державного апарату, яка є групою осіб або однією особою, наділена державно-владними повноваженнями (які реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах) для виконання завдань і функцій держави. Подібне розуміння терміну «державний орган» є найбільш оптимальним, виваженим і ґрунтовним, оскільки одночасно визначається місце органу держави в державному апараті й аргументується наявністю власної структури державного органу. Такий підхід дозволяє більш повно дослідити ознаки державного органу, визначити його сутність, проаналізувати взаємозв'язок з іншими державно-правовими категоріями тощо.

Існують й інші авторські точки зору на визначення дефініції «державний орган», які не можуть бути віднесені до жодного із проаналізованих вище підходів і є досить дискусійними. З метою забезпечення повноти, всебічності та комплексності розгляду цієї правової категорії варто проаналізувати

наступне визначення. Державний орган трактується як направлені на виконання специфічних державних функцій, врегульовані відповідними правовими нормами діяльність та взаємовідносини людини чи об'єднаної спільною ідеєю групи людей, акти яких сприймаються членами суспільства як державні. У цьому визначенні, на противагу іншим, робиться акцент на діяльнісному аспекті державного органу. Центром уваги є діяльність та взаємовідносини людини (людей). Варто зазначити, що подібне розуміння державного органу є недостатньо обґрунтованим і не отримало подальшого розвитку в правовій доктрині й широкої підтримки з боку науковців. Слід наголосити, що державний орган є системою, яка здійснює діяльність, а не діяльністю, що виконується системою.

Отже, в юридичній літературі термін «державний орган» різними авторами трактується по-різному. Проте важливим залишається той факт, що саме державні органи складають структуру державного апарату та наділені владними повноваженнями. Адже саме від рівня їх розвитку, взаємодії, налагодженості взаємозв'язків та чіткості повноважень залежать ефективність державного апарату, його розвиток та подальше вдосконалення.

Таким чином, на основі проаналізованих у межах цього дослідження наукових підходів до питання визначення терміна «державний орган» Л.Р. Наливайко сформулювала визначення поняття державного органу. *Державний орган* – це структурно відокремлена, внутрішньо організована, юридично оформлена частина державного апарату, що є колективом громадян (громадянином), має державно-владні повноваження та необхідні правові, матеріально-фінансові засоби для реалізації завдань і функцій держави, використовує правові й організаційні форми та методи діяльності.

Важливим є *аналіз співвідношення терміну «державний орган» з термінами «орган держави», «орган державної влади»*. В юридичній науці майже не існує теоретичних розробок із визначення співвідношення, взаємовпливу, взаємообумовленості цих понять, які дозволили б органічно

дослідити правову природу, внутрішню сутність, соціальне призначення державного органу.

Синтезуючи результати наукових досліджень, можна стверджувати, що терміни «державний орган» та «орган держави» є синонімічними й вживаються в юридичній літературі для позначення одного і того ж явища. Тому доцільно використовувати ці терміни як рівнозначні, тотожні.

Щодо співвідношення термінів «державний орган» та «орган державної влади» вченими акцентується увага на їх конституційно-правовій об'єктивації й зазначається, що в чинній Конституції України взагалі не використовуються терміни «державний орган» та «орган держави», натомість законодавцем вживається термін «орган державної влади». Проте у Конституції України все ж таки декілька разів вживається термін «орган держави». Зокрема, у статті 17 Конституції України. Разом із тим аналіз норм Основного Закону дозволяє констатувати, що законодавцем переважно використано термін «органи державної влади». Так, у ст. 5 Конституції України зазначено: «Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади»; ст. 13 закріплює: «Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади»; ст. 19 встановлює: «Органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» тощо. Виходячи з аналізу змісту ст. 6 Конституції України, можна зробити висновок, що органи державної влади розуміються як сукупність органів законодавчої, виконавчої, судової влади. З цього приводу Ю. Тодика зазначає, що державно-владні повноваження притаманні всім органам держави, які тому і названі Конституцією України органами державної влади. У Конституції України не розрізняються терміни державний орган та орган державної влади, про що свідчить аналіз її статей.

Конституція включила в поняття «орган державної влади» не тільки органи законодавчої влади, як це було в попередніх радянських конституціях, але і органи виконавчої й судової влади. В юридичній літературі

зазначається, що за радянських часів поняття «орган держави» певною мірою протиставлялося поняттю «орган державної влади». За тогочасною політико-правовою теорією державний механізм розглядався як сукупність різних органів держави, насамперед органів державної влади, а також органів державного управління, судових органів і органів прокуратури. І лише ради всіх рівнів вважалися власне органами державної влади. Тобто всі інші державні органи – виконавчі, судові не визнавалися органами державної влади.

В. Кравченко пропонує розглядати терміни «державний орган» та «орган державної влади» такими, що застосовуються в законодавстві та літературі, якщо і не як тотожні, то такі, що мають близьке значення, характеризують однопорядкові явища. На обґрунтування цього висновку вчений наводить думку російського дослідника Б. Габричидзе, який вважає, що і перший, і другий терміни охоплюють структурно-організаційні форми реалізації державної влади. У контексті розгляду цього питання заслуговує на увагу думка Ю. Фрицького, який вважає, що слід розрізняти два терміни, а саме: «державний орган» та «орган державної влади», оскільки обидва розкривають зміст організаційно-правових форм реалізації єдиної державної влади, а не лише окремих форм законодавчої, виконавчої і судової влади, визначених у Конституції. До того ж вчений поділяє державні органи, залежно від діяльності, яку вони здійснюють, на органи державної влади, функціонування яких здійснюється на підставі принципу розподілу влади, та інші державні органи.

«Орган держави» та «орган державної влади» не є тотожними поняттями, хоча і здійснюють єдину державну владу. «Класична» тріада гілок влади не охоплює вичерпно всі існуючі види державних органів. Адже, як зазначається в юридичній літературі, доктрина «поділу влади» будується на деяких узагальнених, найбільш типових функціях державної влади, тоді як реальна система органів держави обумовлюється не тільки цим фактором, а ще й іншим – змістом більш конкретних функцій та компетенції, що

впливають із життєвих потреб організації державного та суспільного життя країни.

У російській науці конституційного права також пропонують відмежовувати органи державної влади від державних органів. Обґрунтуванням цієї доктринальної позиції є ухвала Конституційного Суду Російської Федерації від 29 травня 1997 р.. Відповідно до рішення Суду, у державному апараті слід відрізнити органи державної влади і державні органи, що не мають статусу органів державної влади. Останні, здійснюючи владні повноваження, не мають права прийняття правових актів зовнішньої дії, що поширюються на громадян, їх недержавні об'єднання. Підсумовуючи, можна зазначити, що кожний орган державної влади є державним органом, проте не кожний державний орган є органом державної влади.

Вище зазначалося, що законодавцем у Конституції України переважно вживається термін «орган державної влади». У поточному законодавстві України термін «державний орган» або «орган держави» також застосовуються у практичному аспекті. Так, наприклад, у Законі України «Про громадянство України» окремий розділ присвячений повноваженням Президента України та державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, у Законі України «Про Центральну виборчу комісію» зазначено, що Центральна виборча комісія визначається як «центральний державний орган» тощо.

Отже, аналіз чинного законодавства України дозволяє зробити висновок про синхронне використання в нормативно-правових актах двох термінів «державний орган» та «орган державної влади». Аналогічний підхід також зустрічається в науковій літературі, що іноді породжує термінологічну нечіткість та неоднакове розуміння цих державно-правових категорій.

Тому доцільним є розмежовувати терміни «державний орган» та «орган державної влади», що дозволить більш точно застосовувати нормативно-правові акти на практиці, уникати подвійного тлумачення правового статусу державних органів влади тощо.

В юридичній науці пропонується розглядати поняття «державний орган» ширше, ніж поняття «орган державної влади». На підтримку цієї тези цитується ч. 2 ст. 19 Конституції України, де зазначено, що органи державної влади «зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Як зазначає В. Шаповал, це означає, що за змістом положень Основного Закону повноваження органу державної влади мають бути визначені конституційно і (або) законодавчо. Можна зробити висновок, що повноваження державного органу можуть бути визначені і підзаконними нормативно-правовими актами. Така можливість об'єктивно існує за змістом ст. 92 Конституції України, відповідно до якої виключно законами визначаються організація і діяльність органів виконавчої влади; судоустрій, судочинство, статус суддів, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, органів та установ виконання покарань; організація і порядок діяльності Верховної Ради України тощо.

За будь-яких умов названа стаття не може законодавчо унормувати статус тих державних органів, який конституційно не встановлений. Тому поняття державного органу можна сприймати як ширше, ніж поняття органу державної влади. Якщо статус державного органу може визначений підзаконними актами, прийнятими на основі так званих статусних законів, то статус органів державної влади визначається виключно Конституцією і (або) законами України.

Тому органи державної влади іноді можуть вважатися різновидом державного органу, який має вищий рівень правового забезпечення статусу. І хоча такий підхід є формальним і виглядає дещо штучним, він відповідає змісту Конституції і реаліям державної практики. Його штучність значною мірою обумовлена самим терміном «орган державної влади», який не має чітко визначених змістовних особливостей, порівняно з терміном «державний орган», і укорінений у практиці державного владарювання за радянських часів.

До того ж у сучасній практиці державного будівництва, у жодному з основних законів, прийнятих в інших країнах, ніж так звані соціалістичні і пострадянські, термін «орган державної влади» не вживається. Відповідним цілям слугує термін «державний орган» («орган держави»), хоча в конституційній практиці звичайно взагалі уникають будь-якої термінології узагальненого характеру, пов'язаної з визначенням державного механізму та його складових.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що всі існуючі точки зору щодо співвідношення категорій «державний орган» та «орган державної влади» доцільно поділити на дві групи – широке та вузьке розуміння терміну «орган держави». Згідно з широким підходом, державний орган включає в себе як органи законодавчої, виконавчої, судової влади, так й інші державні органи, що здійснюють державну владу, проте не належать до жодної з гілок влади – Президент України, прокуратура тощо. Згідно з вузьким підходом, термін «державний орган» збігається з терміном «орган державної влади».

У контексті розгляду співвідношення зазначених державно-правових категорій можна констатувати, що іноді в науковій літературі «державний орган» та «орган державної влади» розглядаються як синоніми, іноді наповнюються різним смисловим навантаженням. Практика використання цих термінів дозволяє зауважити, що умовно термін «орган державної влади» частіше вживається галузевими юридичними науками, зокрема в конституційно-правовому та адміністративно-правовому аспектах тощо. У свою чергу, термін «державний орган» переважно використовується в теорії держави і права.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Велика кількість визначень терміну «державний орган» дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати й аналізувати їх особливості. На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять основних підходів щодо розуміння поняття державного органу. Згідно з першим підходом, державний

орган розглядається як елемент механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Змістом другого підходу є визначення державного органу як частини державного апарату, що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Згідно з третім підходом, державний орган трактується як сукупність осіб, громадян або державних службовців, що здійснюють завдання і функції держави. За четвертим підходом державний орган розглядається як державна інституція або організація, що діє від імені та за дорученням держави, має владні повноваження. Згідно з п'ятим підходом, який є змішаним, державний орган розглядається як частина державного апарату, яка є групою осіб або однією. Комплексний аналіз наукових праць та синтез власних висновків щодо теорії державного органу дозволяє виділити такі ознаки органу держави: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових і організаційних форм та методів діяльності.

Питання наукової класифікації державних органів розглядається невід'ємно від визначення дефініції державного органу, аналізу співвідношення цієї правової категорії з іншими, дослідження його ознак тощо.

ІІІ. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Держава функціонує головним чином через систему органів, установ та процедур, які у своїй сукупності утворюють *державний механізм*. Однією із складових державного механізму є *державний апарат*, до якого входять створені державою органи, що здійснюють діяльність від імені держави у сфері правотворчості, правореалізації та правосуддя.

Конституційно-правове регулювання державного механізму в демократичних країнах та тих, що мають намір такими бути, засновується на певних принципах:

1) *принцип народного суверенітету*, який виходить із того, що джерелом усієї влади є народ (частини 2, 3, 4 ст. 5 Конституції України);

2) *принцип представницької демократії*, який означає, що правління у державі здійснюється через виборні державні органи, які, у свою чергу, можуть формувати інші державні органи (друге речення ч. 2 ст. 5 Конституції України). Наприклад, Президент України, який обирається громадянами України, що мають право голосу, призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України (п. 11 ч. 1 ст. 106 Конституції України);

3) *принцип розподілу державної влади* на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову, який означає, що кожна з гілок влади має певну самостійність і врівноважується іншими гілками (ч. 1 ст. 6 Конституції України). Хоча в дійсності у багатьох країнах створюються органи, які не можна віднести до жодної з традиційних гілок влади. Наприклад, в Україні це Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Рахункова палата, Рада національної безпеки і оборони України, Центральна виборча комісія тощо.

У федеративних та децентралізованих унітарних державах поділ влади відбувається ще по вертикалі і передбачає розмежування предметів відання і повноважень державної влади між центральною владою та регіонами, а також між державою та самоврядними місцевими територіальними колективами.

На сучасному етапі вчені неоднозначно ставляться до принципу розподілу влади та до системи стримувань і противаг. Так, існують дві діаметрально протилежні точки зору щодо розв'язання цієї проблеми: організаційно-правова, що обґрунтовує необхідність та історичну перспективу розподілу влади; соціологічна стверджує, що вся влада має

належати народу. Зважаючи на існування наведених точок зору, сьогодні найбільшого розповсюдження дістав підхід, за якого присутні одночасно і влада народу, і розподіл влади. На єдності та неподільності влади, а на умовності терміна «розподіл влади», наголошують багато українських вчених, зокрема М. Цвік, О. Фрицький, Ю. Шемтенко. Іноді таку модель організації державної влади називають поняттям «інтеграційної системи поділу влади», коли поряд із настановою про розмежування повноважень визначаються принципи, як співпраця різних гілок влади та їх взаємний контроль. У цілому ж принцип розподілу державної влади сьогодні вважається не стільки умовою демократії, скільки запобіжним за своїм характером інститутом.

Одним із елементів реалізації принципу розподілу влади у демократичній державі є система стримувань і противаг, головне призначення і завдання якої – забезпечення політичної стабільності та безперервності функціонування державної влади; узгодження дій всіх гілок влади, недопущення кризи діяльності державного механізму. Отже, під системою стримувань та противаг розуміють сукупність законодавчо закріплених повноважень, форм, методів і процедур, призначених для забезпечення реалізації принципу розподілу влади, недопущення домінування будь-якої гілки влади та досягнення динамічної стабільності між ними. Найбільш загальними елементами системи стримувань і противаг, які існують у сучасній теорії та практиці конституційного права і використовуються в Україні, є такі:

- різні терміни функціонування державних органів влади;
- різні засоби формування гілок влади;
- відкладальне право вето Президента щодо прийнятих парламентом законів; інтерпеляція (запити депутата);
- створення контрольних і слідчих комісій;
- інвеститура (вотум довіри) – при формуванні уряд має одержати довіру парламенту;

➤ право промульгації, під яким розуміють дії глави держави з метою визнання та офіційного оприлюднення прийнятого парламентом закону для забезпечення його чинності та реалізації;

➤ інститут контрасигнування, за якого акти президента діють лише за умови скріплення їх підписом прем'єр-міністра або міністра, відповідального за виконання цього акта;

➤ колегіальний-характер уряду;

➤ конституційно-правова відповідальність вищих державних органів та посадових осіб.

4)*принцип конституціоналізму*, зміст якого полягає в установленій державою можливості існування лише тих органів держави, що передбачені конституцією, а також у необхідності прийняття цими органами рішень, що ґрунтуються на конституції. Відповідно до ч. 4 ст. 5 Конституції України ніхто не може узурпувати державну владу, а згідно з ч. 2 ст. 6 органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження в установлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України;

5)*принцип законності* передбачає здійснення діяльності органів держави на основі закону та прийняття рішень у межах їх повноважень. Так, відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;

6)*принцип забезпечення реалізації прав та свобод особи*, змістом якого є створення державними органами та посадовими особами необхідних умов для виконання чи використання суб'єктами конституційно закріплених прав та обов'язків. Так, ч. 2 ст. 3 Конституції України встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави;

7) *принцип професіоналізму*, тобто наявності визначених державою професійних прав та обов'язків, що характеризуються як статус посадової особи та надають цим посадовим особам можливість найповніше реалізовувати повноваження від імені держави;

8) *принцип юридичної відповідальності*, тобто обов'язку посадових осіб нести відповідальність перед державою та суспільством у випадку прийняття ними неконституційних та неправомірних рішень. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 111 Конституції України Президент України може бути усунений з постав порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, держава функціонує головним чином через систему органів, установ та процедур, які у своїй сукупності утворюють *державний механізм*. Однією із складових державного механізму є *державний апарат*, до якого входять створені державою органи, що здійснюють діяльність від імені держави у сфері правотворчості, правореалізації та правосуддя.

Конституційно-правове регулювання державного механізму в демократичних країнах та тих, що мають намір такими бути, засновується на певних принципах.

IV. ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОГО ОРГАНУ УКРАЇНИ І ЙОГО КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС

Завдання і функції Української держави реалізуються через діяльність відповідних державних органів, правовий статус яких закріплюється в Конституції України, інших нормативно-правових актах. Орган держави — це частина державного механізму. Кожний з них володіє специфічними рисами. Державні органи мають відповідні особливості, специфічні ознаки, за якими вони відрізняються від інших організацій, які є в державі й суспільстві.

Орган держави (державний орган) це організаційно і структурно уособлена частина державного механізму, яка наділена в установленому

Конституцією України порядку державно-владними повноваженнями, правовими і матеріально-фінансовими ресурсами для реалізації завдань і функцій державної влади.

Конституція України регламентує такі основні складові організації і діяльності органів державної влади: а) закріплює загальне призначення цих органів як засобу, інструменту реалізації народовладдя, народного суверенітету (ст. 5); б) встановлює основні принципи їх організації і діяльності (поділ влади, участь громадян в управлінні державою, законність діяльності тощо) (статті 5, 6, 19); в) розмежовує повноваження загальнодержавних і місцевих органів (статті 116, 119 Конституції); г) встановлює структуру державних органів і правовий статус найважливіших з них: Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд.

Сукупність норм Основного Закону складають відповідний конституційний інститут — основи системи державних органів України. Зміст цього інституту конкретизується як у нормах конституційного права, так і в нормах та інститутах інших галузей права (наприклад, адміністративного в частині питань функціонування виконавчої влади), регулювання діяльності органів судової системи, прокуратури має міжгалузевий характер: організаційна структура, устрій предмет конституційного права; компетенція, форми діяльності — цивільно-процесуального, кримінально-процесуального, адміністративного та інших галузей права України.

Наука конституційного права виділяє такі ознаки органу держави: а) конституційно-правовий статус; б) особливості його формування; в) характер державно-владних повноважень; г) специфіка взаємовідносин різних державних органів і структур громадянського суспільства.

Основоположною ознакою належності державного органу до державного апарату є наявність у органу держави державно-владних повноважень. Головні з них закріплені в Конституції України. Державно-владні повноваження характеризуються тим, що: а) порядок формування і

діяльність органу, його структура і компетенція закріплюються нормами права, насамперед конституційного; б) орган держави наділяється правом видання юридичних актів, які є обов'язковими для виконання суб'єктами права (закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів тощо); в) встановлені цими нормативно-правовими актами приписи забезпечуються засобами переконання, виховання, а за необхідності — можливістю застосування примусової сили держави; г) державний орган при реалізації своїх функцій і повноважень спирається на матеріально-фінансове забезпечення своїх приписів (наприклад, фонди держави, кошти державного бюджету України тощо). Примусовий характер владних повноважень державного органу, його монополія на застосування насильства принципово відрізняє його від інших політичних і суспільних інститутів.

У категорії державно-владного повноваження чітко проявляється органічний зв'язок держави і права, механізму держави в цілому і окремого державного органу.

Є й інші ознаки, притаманні державному органу. По-перше, орган держави -це відповідна організація, організований колектив людей, об'єднаний загальною метою і родом діяльності. Водночас державний орган може бути представлений і окремим громадянином даної держави (наприклад, глава держави — Президент України).

По-друге, орган держави створюється в установленому державою порядку. Так, порядок формування Верховної Ради, Президента, Конституційного Суду, прокуратури, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначається безпосередньо в Конституції України, а також в інших нормативно-правових актах. Державні органи можуть формуватися тільки в порядку, що встановлений державою. Всупереч такому порядку орган держави з'явитися не може. Відступ від цього правила означав би порушення частини третьої ст. 5 Конституції України: «Ніхто не може узурпувати державну владу». Порядок утворення державного органу має важливе значення для його конституційного статусу, оскільки визначає

джерело і природу повноважень. Органи, що формуються безпосередньо українським народом, джерелом своїх повноважень мають його суверенну волю. Порядком формування Кабінету Міністрів України визначається його підзвітність і підконтрольність парламентові і главі держави.

По-третє, орган держави діє, як правило, в установленому державою порядку. Так, парламент України діє у порядку, визначеному Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України, іншими законами. Складовою частиною такого порядку є правові акти, що приймаються державним органом, які мають різну юридичну силу і функціональне призначення. Одна юридична сила у закону, що приймається парламентом України, і інша — у постановах Кабінету Міністрів, які повинні прийматися на основі Конституції і законів України, міжнародних договорів, ратифікованих парламентом.

Ступінь правової регламентації процедури діяльності державних органів різний. Він є вищим щодо Верховної Ради і судових органів. Перша діє у специфічному сесійному порядку, який досить детально врегульований у Регламенті Верховної Ради, а другі — розглядають цивільні і кримінальні справи в межах спеціальної процедури — цивільного і кримінального судочинства. Конституційний Суд України діє не тільки на основі Конституції України, а й Закону «Про Конституційний Суд України», Регламенту Конституційного Суду України. Явно менше врегульовані процедури діяльності Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади. Більш ґрунтовного правового закріплення, визначення юридичної природи і підстав появи потребує прийняття актів Президента України (указів, розпоряджень).

По-четверте, державний орган уповноважений державою виконувати її завдання і функції. Наприклад, Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади згідно зі ст. 116 Конституції виконує цілий комплекс управлінських функцій і повноважень на основі Конституції та

законів України, актів Президента України. Глава держави, Верховної Рада України, уряд, суди реалізують практично всі функції держави.

Кожний з цих та інших органів наділені відповідною компетенцією, до якої належать сукупність предметів їх відання і повноважень стосовно цих предметів відання. Державний орган, виконуючи свої функції, одночасно бере участь у реалізації різних функцій держави. Так, ст. 75 Конституції закріплює Верховну Раду як парламент, єдиний орган законодавчої влади в Україні. У ст. 102 Конституції України Президент України визначається як глава держави, Кабінет Міністрів — як вищий орган у системі органів виконавчої влади (ст. 113). Закріплюючи призначення органу, його місце в державному механізмі, норми Конституції України значною мірою визначають й інші якісні характеристики державного органу, і насамперед його компетенцію, організаційну структуру, принципи, на базі яких створюються ці органи.

По-п'яте, важливою конституційною ознакою державного органу є його компетенція. Конституція України виходить з того, що правовий статус органу має включати чітку, детальну регламентацію повноважень органів. Це досягається за рахунок наділення кожного державного органу відповідними правами, які, як правило, одночасно є для нього й обов'язками, встановленням сфери застосування цих прав (предметів відання) і територіальних меж їх використання. Компетенція, таким чином, є юридичним вираженням функцій державного органу¹. Конституція, як правило, детально не регламентує компетенцію органів державної влади. Вона детально розкривається в поточному конституційному законодавстві: закон про прокуратуру; закон про судоустрій в Україні; закон про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, закон про Конституційний Суд України тощо.

По-шосте, орган держави є частиною єдиного державного апарату, відповідної системи органів державної влади тієї чи іншої країни. Всі вони між собою тісно взаємопов'язані.

По-сьоме, орган держави має внутрішню структуру, яка складається із підрозділів, що скріплені єдністю цілей, заради яких вони були створені, і дисципліною, якої всі службовці мають додержуватися. Структура державного органу є похідною від виконуваних ним функцій, обсягу повноважень, компетенції. Структура державних органів може бути досить простою (прокурор району) або складною (Верховна Рада України з її комітетами, комісіями). Чим вище місце органу у вертикальній ієрархії, тим, як правило, складніша його структура.

Органи Української держави можна класифікувати за різними ознаками.

За способом виникнення їх поділяють на первинні і вторинні. Первинні органи держави ніякими іншими органами не створюються. Вони обираються за встановленою процедурою і наділяються владними повноваженнями безпосередньо виборцями (Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Президент України). Похідні органи створюються первинними органами, які наділяють їх владними повноваженнями (Адміністрація Президента України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини).

За обсягом владних повноважень органи Української держави згідно з Конституцією України поділяються на вищі (парламент України, Президент України, Кабінет Міністрів України) і місцеві (місцева державна адміністрація). Не всі місцеві органи є державними (наприклад, органи місцевого самоврядування). Вищі органи держави найбільш повно уособлюють державну владу, яка поширюється на всю територію держави. Місцеві органи держави функціонують в адміністративно-територіальних одиницях (область, район), їх повноваження поширюються тільки на їх територію.

За широтою компетенції виділяють органи держави загальної і спеціальної компетенції. Органи загальної компетенції правомочні вирішувати широке коло питань. Наприклад, уряд України, виконуючи Конституцію і закони України, бере активну участь у реалізації всіх функцій

держави. Так, згідно зі ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю тощо. Органи спеціальної (галузевої) компетенції спеціалізуються на виконанні якоїсь однієї функції, одного виду діяльності (наприклад, Міністерство юстиції України).

За видами діяльності на основі принципу поділу влади державні органи поділяються на законодавчі, виконавчі та судові.

Органи державної влади України розрізняють і за тим, що одні з них — це колективні утворення (наприклад, Верховна Рада України, яка складається із 450 народних депутатів), а інші представлені однією особою (Президент України). За загальним правилом орган держави складається із колективу державних службовців, правовий статус яких визначається законами і конкретизується в посадових інструкціях, штатних розкладах тощо. До державних службовців належать і посадові особи, які мають владні повноваження, видають правові акти, самостійно проводять їх у життя. Службовці безпосередньо матеріальних благ не виробляють, тому утримання їх покладається на суспільство. Вони отримують заробітну плату в державному органі відповідно до займаної посади.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ.

Отже, орган держави (державний орган) це організаційно і структурно уособлена частина державного механізму, яка наділена в установленому Конституцією України порядку державно-владними повноваженнями, правовими і матеріально-фінансовими ресурсами для реалізації завдань і функцій державної влади.

Конституція України регламентує такі основні складові організації і діяльності органів державної влади: а) закріплює загальне призначення цих органів як засобу, інструменту реалізації народовладдя, народного

суверенітету (ст. 5); б) встановлює основні принципи їх організації і діяльності (поділ влади, участь громадян в управлінні державою, законність діяльності тощо) (статті 5, 6, 19); в) розмежує повноваження загальнодержавних і місцевих органів (статті 116, 119 Конституції); г) встановлює структуру державних органів і правовий статус найважливіших з них: Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд (розділи 4, 5, 6, 12).

V. ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

Організація і діяльність державних органів базуються на відповідних принципах: поділу влади, народовладдя, унітаризму, законності, позапартійності, гуманізму. Це основоположні конституційні принципи, які визначають демократичну спрямованість діяльності державних органів.

Принцип поділу влади закріплений у ст. 6 Конституції України. Він означає, що законодавча, виконавча і судова влада реалізується різними державними органами, які стримують і урівноважують одна одну в процесі виконання своїх завдань і функцій. Поділ влади об'єктивно виражається в спеціалізації державних органів за видами діяльності, які наділяються відповідною компетенцією, самостійні і незалежні в реалізації своїх повноважень і володіють можливістю стримувати і контролювати одна одну. Причому ні одна з гілок влади не може прийняти на себе функції іншої, але й діяти ізольовано вони теж не можуть. Тому вони мають взаємодіяти, створюючи єдиний механізм. Елементами системи стримань і противаг, як правило, є: термін повноважень посадових осіб різних рівнів; несумісність депутатського мандата з іншим представницьким мандатом чи з перебуванням на державній службі (частина друга ст. 78 Конституції України); право вето на закони (ст. 94 Основного Закону); право розпуску парламенту України (частина друга ст. 90 Конституції); вотум недовіри уряду з боку парламенту (частина перша ст. 87 Конституції); незалежність судового корпусу тощо. Реалізація конституційного принципу поділу влади

ставити заслін зловживанню владою, захищає громадянина від свавілля посадових осіб, створює передумови для ефективної діяльності державного апарату.

Принцип народовладдя проявляється в демократичній організації Української держави, республіканській формі правління, за якої носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. При цьому народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування (статті 1, 5 Конституції). Але головне місце в системі засобів реалізації влади народу України займає механізм держави в особі її органів.

Принцип гуманізму у формуванні і діяльності Української держави базується на тому, що в ст. 1 Конституції держава визнається як соціальна. Відповідно зусилля державних органів мають бути спрямовані на задоволення матеріальних і духовних потреб особи, забезпечення благополуччя людини і суспільства. Конституція (ст. 3) уперше в основах конституційного ладу проголосила, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Ця конституційна вимога звернена до всіх без винятку органів держави, до кожного державного службовця. Це положення знаменує принциповий поворот у взаємовідносинах громадянина і держави¹. Безумовно, зміни не можуть відбутися швидко, але важливо, що Конституція гарантує новий магістральний шлях розвитку України як демократичної, правової, соціальної держави, де права людини мають бути в центрі уваги органів держави.

Принцип унітаризму у формуванні і діяльності державного механізму визначається тим, що згідно з частиною другою ст. 2 Конституції України наша держава є унітарною. Наявність у її складі Автономної Республіки Крим не робить її федерацією. Цей принцип впливає на структуру державного механізму України, характер взаємовідносин державних органів між собою по вертикалі і горизонталі.

Принцип законності полягає в тому, що всі державні органи повинні виконувати закони. Згідно з частиною другою ст. 19 Конституції України органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Щодо організації і діяльності механізму Української держави цей принцип містить у собі такі вимоги, як: найвища юридична сила Конституції, пряма дія її норм, реалізація всіх державних владних функцій виключно на основі законів і відповідних їм підзаконних нормативно-правових актів, відповідальність органів держави, державних службовців за забезпечення законності, прав і свобод людини і громадянина, рішуча боротьба з порушенням Конституції та законів.

До принципів, які характеризують внутрішньоорганізаційні відносини в системі органів державної влади України, можна віднести: рівне право доступу громадян до державної служби (частина друга ст. 38 Конституції України); обов'язковість для державних службовців рішень, прийнятих вищими державними органами і керівниками в межах їх повноважень і на основі законодавства України; гласність у реалізації державної служби; відповідальність службовців за прийняті рішення, невиконання або неналежне виконання своїх посадових обов'язків; позапартійність державної служби, відокремлення церкви від держави; поєднання єдиноначальності і колегіальності.

Так, закріплений у частині другій ст. 38 Конституції принцип рівності доступу громадян до державної служби відповідає ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., відповідно до якого кожний громадянин повинен мати доступ у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби. Цей принцип означає рівне право громадян на заняття будь-якої державної посади відповідно до своїх здібностей і професійної підготовки.

Принцип позапартійності державної служби, відокремлення церкви від держави означає, що в державних органах не можуть утворюватися структури політичних партій, релігійні організації. Державні службовці керуються законодавством України і при виконанні посадових обов'язків не зв'язані рішеннями партій, політичних рухів, інших громадських формувань.

Відокремленість церкви від держави є однією з ознак сучасної правової держави. Світський характер України полягає у відсутності над державою церковної ієрархії. Цей принцип проявляється в громадянському правосудді, в державній реєстрації актів громадянського стану, у відсутності у державних службовців обов'язків сповідувати відповідну релігію. Вказівка в офіційних документах на ставлення до релігії не допускається.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ.

Отже, організація і діяльність державних органів базуються на відповідних принципах: поділу влади, народовладдя, унітаризму, законності, позапартійності, гуманізму. Це основоположні конституційні принципи, які визначають демократичну спрямованість діяльності державних органів.

VI. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Державні органи в правовій, демократичній державі утворюють у сукупності систему, яка має відповідні ознаки. Така система органів держави характеризується єдністю, яка зумовлена соціальною сутністю державних органів, спільністю їх завдань і функцій. Ця єдність органів виходить із єдності волі й інтересів волі народу, який є першоджерелом влади. Діяльність всієї системи органів державної влади України має бути спрямована на забезпечення прав людини і громадянина. Єдність системи цих органів проявляється в тому, що органи, які їх складають, діють не розрізнено, а сумісно, перебувають у тісній взаємодії, взаємозв'язку і взаємозалежності. Система державних органів являє собою і організаційну єдність, оскільки органи обираються або створюються іншими, одні керують іншими; одні підзвітні і підконтрольні іншим. Усі органи діють на основі Конституції та

законів України. Акти, прийняті вищими за належністю органами, є обов'язковими для нижчих за належністю. Так, акти Кабінету Міністрів України є обов'язковими для виконання міністерствами, місцевими держадміністраціями тощо. Таким чином, між державними органами існує організаційно-правовий зв'язок.

Система органів держави не є незмінною. Вона новелізується під впливом історичних, економічних, політичних, соціальних та інших факторів. Ця система змінюється разом з розвитком держави.

Єдність системи державних органів зумовлює і поділ їх на складові частини види державних органів. Конституція України, конституційне законодавство, закріплюючи систему і структуру органів державної влади, в основу поклали функціональне призначення відповідних органів, їх роль і місце в державному механізмі. Структура і види органів встановлені залежно від форми державного устрою (унітарна держава) і відповідно до принципу поділу влади при реалізації державної влади (ст. 6 Конституції України).

У структурі державного механізму особливе місце посідають законодавчі органи, на які відповідно до принципу поділу влади покладена законодавча, правотворча діяльність. Вони приймають закони, які мають найвищу юридичну силу і врегульовують найважливіші суспільні відносини. Законодавча діяльність — це прерогатива представницьких органів державної влади, які обираються, як правило, на основі загального, прямого, рівного виборчого права. На сучасному етапі представницька форма реалізації законодавчої влади є найбільш доцільною з погляду демократії і самоврядування народу. Водночас законодавча влада народом може бути реалізована через своїх представників у парламентах. Народ може приймати закони безпосередньо, шляхом всенародного голосування референдуму. Предметом всеукраїнського референдуму може бути прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень. В історії України ще не було випадку, щоб закон приймався всеукраїнським референдумом.

Референдум є досить складною і дорогою процедурою й проводиться тільки з найважливіших питань загальнодержавного значення.

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Вона є парламентом. Це свідчить, що ніякі інші державні органи не мають права приймати закони. До 1992 р. у період між сесіями Верховної Ради законодавчу владу здійснювала Президія Верховної Ради України шляхом внесення змін і доповнень до чинних законодавчих актів. Верховна Рада, за Конституцією України 1996 р., втратила статус найвищого органу державної влади та вперше набула всіх основних рис парламенту України — єдиного, загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, однопалатного, постійно діючого органу законодавчої влади України. Органи державної влади стали рівноправними і незалежними один від одного.

Виконавчі органи -це органи, які реалізують державну владу у формі організації виконання законів. Вищим виконавчим органом у державі є уряд, який, як правило, формується шляхом призначення. Спосіб його призначення зумовлений формою правління, політичними й історичними-особливостями країни. До виконавчих органів держави відносять також міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади, які здійснюють керівництво в різних сферах державного життя, організовуючи реалізацію законів та інших нормативно-правових актів вищих органів державної влади. Виконавчій владі та системі її органів присвячено розділ VI Конституції «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади». Єдність органів системи виконавчої влади України зумовлена єдністю всієї державної влади, розмежуванням компетенції між органами виконавчої влади, спрямованістю їх діяльності на вирішення управлінських завдань. Очолює цю систему влади Кабінет Міністрів України вищий орган виконавчої влади.

Судові органи здійснюють судову владу, яка є незалежною і самостійною гілкою державної влади. Судова влада реалізується спеціальними державними органами — судами. Головним призначенням судів є захист прав суб'єктів права шляхом вирішення у процесуальній формі

кримінальних, цивільних та ін. справ та спорів. Особливе місце серед судів займають конституційні суди, які здійснюють контроль і нагляд за відповідністю конституції інших нормативно-правових актів. У деяких державах функції конституційного суду виконують верховні суди (наприклад, у США) або спеціальні державні органи (наприклад, Конституційна рада Франції, Конституційний суд ФРН). В Україні судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій її території. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Особливе місце в системі органів державної влади належить інституту глави держави. У політичній практиці різних держав це офіційна особа, яка займає формально вище місце в системі державних органів і здійснює представництво держави у внутрішньополітичному житті та у міжнародних відносинах. Є два види цього інституту — монарх і президент. Відповідно розрізняють дві основні форми державного правління: монархію і республіку. Важливість і необхідність інституту глави держави полягає в тому, що він координує діяльність усіх вищих органів державної влади, виражає інтереси всього суспільства, слугує гарантом суверенітету й територіальної цілісності держави. Згідно зі ст. 102 Конституції України Президент України є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Це принципово новий для України державний інститут, який справляє важливий вплив на всю систему державних органів України. Згідно з Конституцією (ст. 103) Президент України обирається народом терміном на п'ять років. Організаційно він самостійний і не належить ні до однієї гілки влади, але намагається забезпечити їх узгоджене функціонування. Президент тісно взаємодіє із

законодавчим органом — Верховною Радою України, має широкі повноваження у сфері виконавчої влади.

В Україні є й інші види державних органів, які здійснюють відповідні функції держави. Окрему групу, наприклад, складають органи прокуратури п.9 Прикінцевих та Перехідних положень Конституції де, вона продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції, а також функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, - до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій".

Система і структура органів державної влади України, безумовно, змінюватиметься під впливом різних чинників. Важливо, щоб державний механізм якомога ефективніше працював на забезпечення прав людини і громадянина. Правова демократична держава проявляється насамперед у демократичному стилі роботи державного апарату.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ.

Отже, система органів держави не є незмінною. Вона новелізу-ється під впливом історичних, економічних, політичних, соціальних та інших факторів. Ця система змінюється разом з розвитком держави.

Система і структура органів державної влади України, безумовно, змінюватиметься під впливом різних чинників. Важливо, щоб державний механізм якомога ефективніше працював на забезпечення прав людини і громадянина. Правова демократична держава проявляється насамперед у демократичному стилі роботи державного апарату.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Державна влада – це вид публічної політичної влади, що здійснюється державою та її органами, здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території.

2. Поряд із державною владою складовими публічної влади є влада народу (безпосереднє народовладдя, що здійснюється через вибори, референдуми) та місцеве самоврядування.

3. Велика кількість визначень терміна «державний орган» дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати й аналізувати їх особливості. На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять основних підходів щодо розуміння поняття державного органу. Згідно з першим підходом, державний орган розглядається як елемент механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Змістом другого підходу є визначення державного органу як частини державного апарату, що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Згідно з третім підходом, державний орган трактується як сукупність осіб, громадян або державних службовців, що здійснюють завдання і функції держави. За четвертим підходом державний орган розглядається як державна інституція або організація, що діє від імені та за дорученням держави, має владні повноваження. Згідно з п'ятим підходом, який є змішаним, державний орган розглядається як частина державного апарату, яка є групою осіб або однією. Комплексний аналіз наукових праць та синтез власних висновків щодо теорії державного органу дозволяє виділити такі ознаки органу держави: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових і організаційних форм та методів діяльності.

4. Питання наукової класифікації державних органів розглядається невід'ємно від визначення дефініції державного органу, аналізу співвідношення цієї правової категорії з іншими, дослідження його ознак тощо.

5. Держава функціонує головним чином через систему органів, установ та процедур, які у своїй сукупності утворюють *державний механізм*. Однією із складових державного механізму є *державний апарат*, до якого входять створені державою органи, що здійснюють діяльність від імені держави у сфері правотворчості, правореалізації та правосуддя.

6. Конституційно-правове регулювання державного механізму в демократичних країнах та тих, що мають намір такими бути, засновується на певних принципах.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 7. ВИБОРЧЕ ПРАВО ТА ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та види форм безпосереднього народовладдя в Україні
2. Порядок формування складу Верховної Ради України
3. Порядок проведення виборів Президента України
4. Порядок проведення референдумів в Україні

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35, 35-36, 37. Ст. 446.
3. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 року (зі змінами і допов.). *Офіційний вісник України*. 2011. № 97.
4. Про вибори Президента України : Закон України від 5 березня 1999 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 14. Ст. 81.
5. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 37-38. Ст. 366.
6. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22 лютого 2007 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 20. Ст. 282.
7. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 червня 2004 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 36. Ст. 448.

8. Баймуратов М. Проблема становлення єдиної системи міжнародних виборчих стандартів. *Право України*. 2013. № 5. С. 63-76.
9. Бакумов О. Проблеми зловживання правами громадян у процесі реалізації форм безпосередньої демократії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4. С. 125-132.
10. Барабаш Ю. Окремі питання модернізації конституційних засад виборчого права України. *Право України*. 2013. № 5. С. 46-53.
11. Бучковський Є. Виборчий кодекс: вибрані зміни, впроваджені до польського виборчого права. *Право України*. 2013. № 5. С. 77-85.
12. Виборче право України : навч. посібник за ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. — К. : Парламентське вид-во, 2003. 383 с.
13. Ключковський Ю. Виборчий процес: правова природа і суб'єктний аспект. *Право України*. 2014. № 7. С. 157-166.
14. Колісник В. Голосування та встановлення результатів виборів: проблеми правового регулювання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 93-102.
15. Максакова Р. Дostroкове припинення повноважень представницьких органів влади як предмет всеукраїнського референдуму: позиція народу. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 9. С. 6-10.
16. Наливайко Л. Р. Актуальність питань всеукраїнського референдуму. *Народне волевиявлення в Україні: історія і сучасність : тези доп. наук.-практ. конф. — Запоріжжя*. 2000. С. 109-112.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Зазначити, що Конституція України проголосила народ єдиним джерелом влади, логічним продовженням цього є визначення в Основному Законі всіх без винятку форм народного волевиявлення. Такими формами народного волевиявлення відповідно до розділу III «Вибори. Референдум» і, зокрема, статті 69 Конституції України, є вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Важливе значення має вивчення інституту

виборів як найбільш дієвих форм безпосередньої демократії в Україні. Саме вибори перетворюють волевиявлення більшості громадян України у волю Українського народу при формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

ВСТУП

Конституційно-правовими інститутами безпосередньої демократії є встановлені конституцією і законами правові інститути, що забезпечують здійснення державної, загалом публічної, влади безпосередньо народом, точніше, виборцями – громадянами, за якими законодавчо визнається право голосу на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Такі інститути називаються також засобами безпосередньої демократії. Основними конституційно-правовими інститутами безпосередньої демократії є вибори і референдум. До інших інститутів безпосередньої демократії, передбачених конституціями деяких держав, належать інститути народної законодавчої ініціативи, народної конституційної ініціативи, народного розпуску представницького органу.

У науці конституційного права під *виборами* розуміється *спосіб формування шляхом голосування органів державної влади та органів місцевого самоврядування*.

Як засіб безпосередньої демократії іноді використовується так зване *всенародне обговорення*, яке полягає в участі громадян та їх об'єднань у правотворчості шляхом направлення до законодавчого органу, партійних комітетів, засобів масової інформації зауважень, побажань і пропозицій щодо опублікованого в пресі і винесеного на обговорення проекту конституції, закону чи важливого партійно-політичного документа. Таке обговорення найчастіше використовується в соціалістичних країнах, де офіційно вважається однією з форм безпосередньої демократії. Так, Конституція СРСР передбачала, що «Найбільш важливі питання державного життя виносяться на всенародне

обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум)» (ст. 5).

I. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ФОРМ БЕЗПОСЕРЕДЬОГО НАРОДОВЛЯДДЯ В УКРАЇНІ

Чинна Конституція України визначає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Здійснення влади народом відбувається як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

З правового боку, народовладдя означає належність усієї суспільної влади, в тому числі державної, народові, вільне здійснення та захист народом цієї влади відповідно до його суверенної волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини й громадянина. Визнання народу верховним носієм державної влади є вираженням народного суверенітету. Це означає, що народ, не поділяючи ні з ким своєї влади, здійснює її самостійно і незалежно, виключно у своїх інтересах.

Закріплюючи інститут прямого народовладдя в Україні, Конституція України визнає право народу захищати, охороняти, гарантувати свою владу та конституційний лад загалом. У ст. 5 Конституції України передбачається, що ніхто не може узурпувати державну владу. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами чи посадовими особами.

Відповідно до ч. 2 ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Отже, залежно від форми волевиявлення народу розрізняють інститути безпосередньої та представницької демократії.

За радянських часів основною формою демократії вважалася представницька, яка пов'язувалася з діяльністю системи рад народних депутатів. Сьогодні відбувається зміна пріоритетів реалізації народовладдя на користь

безпосереднього здійснення народом належної йому державної влади (прямого народовладдя).

Безпосередня демократія виникла ще в умовах первіснообщинного ладу і є історично першою природною формою здійснення влади народу. В Україні накопичені вікові традиції народоправства, які були властиві нашому народу з найдавніших часів. Ще у V ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський зазначав у своїй праці «Війна з готами»: «Ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а віддавна живуть у народоправстві (демократії), і тому щастя і нещастя в житті вважається спільною справою». Наприкінці X — на початку XI ст. у Київській Русі закріпився особливий різновид пізньої військової демократії — так звана вічова демократія, яку М. С. Грушевський називав органом громадського контролю над князем і його управою. Вічова демократія була більш прогресивною порівняно з тогочасною демократією германців та франків, оскільки правом участі в народних зборах — вічі Київської Русі були наділені не тільки дружинники, а й глави сімейств та господарі дворів. Прояви елементів безпосередньої демократії та представницької демократії були притаманні Україні на всіх етапах її історичного розвитку. Н. Григор'єв-Наш писав, що стародавні віча, громади «татарських людей», коповища литвинських часів, козацькі ради до Хмельницького, за Хмельницького, в часи Коліївщини та Паліївщини, вільні громади, Центральна Рада базувалися на традиціях українського народовладдя. Але, на жаль, багатий позитивний досвід безпосереднього народовладдя з часом в Україні не набув розвитку внаслідок відповідних негативних чинників.

Становлення на сучасному етапі України як суверенної демократичної держави спонукає до розширення застосування форм безпосередньої демократії, реального волевиявлення народу з принципових питань розвитку держави і суспільства.

Про основне конституційне регулювання прямого народовладдя йдеться в розділі III Конституції України, що має назву «Вибори.

Референдум». Так, ст. 69 Конституції України визначає, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. До останніх зазвичай відносять:

- дорадчі опитування громадян України (консультативний референдум)
- опитування громадської думки
- загальні збори громадян (можливість проведення яких зумовлена ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р., зі змінами і доповненнями);
- місцеві ініціативи (їх внесення передбачене ст. 9 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»);
- громадські слухання (проведення яких регламентоване ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»);
- відкликання депутата місцевої ради (порядок відкликання визначений розділом 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» від 11.07.2002 р., зі змінами і доповненнями).

У науці конституційного права питання форм реалізації безпосередньої демократії розробляється досить давно, проте єдиної думки щодо визначення форми безпосередньої демократії поки що немає. З нашої точки зору, слушною є позиція Ю. А. Дмитрієва та В. В. Комарової, які критерієм виокремлення форм безпосереднього народовладдя з-поміж інших форм участі громадян в управлінні державними справами вважають вираження у цих формах суверенітету народу. А отже, ні звернення громадян, ні діяльність громадських організацій не виражають суверенітету народу, не інституують його безпосереднє державно-владне виявлення. Те саме, на наш погляд, можна сказати і про збори, мітинги, походи, демонстрації, можливість проведення яких передбачена ст. 39 Конституції України, а також про опитування та анкетування з питань місцевого самоврядування, громадські експертизи, громадські роботи з благоустрою території населеного пункту та надання послуг соціально незахищеним громадянам, участь у масових акціях, самооподаткування тощо, які належать до форм

безпосередньої демократії, однак є різновидами участі громадян в управлінні державними справами.

Форми безпосередньої демократії (прямого народовладдя) за своїми правовими наслідками можуть мати імперативний або консультативний характер. У першому випадку народне волевиявлення є юридично обов'язковим, а прийняте рішення – остаточним. Консультативні форми безпосередньої демократії (прямого народовладдя) мають допоміжний характер; вони дають можливість населенню висловити свою думку з того або іншого питання, а органам державної влади – приймати рішення з його урахуванням.

Як специфічна форма демократії, що одночасно *поєднує в собі елементи безпосередньої та представницької демократії*, а також різноманітні громадські форми участі жителів територіальних громад у вирішенні місцевих справ публічного значення, розглядається діяльність *органів самоорганізації населення*. Так, сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Правовий статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення за місцем проживання визначаються Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11.07.2001 р.

Відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про органи самоорганізації населення» основними завданнями органів самоорганізації населення є:

- 1) створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;
- 2) задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;
- 3) участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Повноваження органу самоорганізації населення поділяють на дві групи:

власні повноваження, тобто надані відповідно до Конституції та законів України сільською, селищною, міською або районною у місті (у разі її створення) радою органу самоорганізації населення під час його утворення;

делеговані повноваження, тобто повноваження сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, якими вона додатково наділяє орган самоорганізації населення з одночасним переданням йому додаткових коштів, а також матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень. Сільська, селищна, міська або районна у місті (у разі її створення) рада не може делегувати органу самоорганізації населення повноваження, віднесені законами України до виключної компетенції місцевої ради.

Обирати та бути обраними до органу самоорганізації населення в порядку, передбаченому зазначеним Законом, можуть жителі, які на законних підставах проживають на відповідній території. Забороняються будь-які обмеження права жителів, які проживають на відповідній території, на участь у відповідному органі самоорганізації населення залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, мовних або інших ознак.

Орган самоорганізації населення створюється за територіальною ознакою. Територією, в межах якої діє орган самоорганізації населення, може бути частина території села, селища, міста, району в місті, у межах якої проживають жителі, які обрали цей орган.

Порядок утворення органів самоорганізації населення, передбачений Законом України «Про органи самоорганізації населення», досить складний і охоплює такі етапи:

1. проведення зборів (конференції) жителів за місцем проживання, в яких має брати участь (бути представленими) не менше половини жителів відповідної території з правом голосу. Рішення зборів (конференції) приймається більшістю голосів їх учасників;

2. подання ініціативною групою до сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради заяви про створення органу самоорганізації населення, протоколу зборів (конференції) жителів за місцем проживання про ініціювання створення органу самоорганізації населення із зазначенням основних напрямів діяльності створюваного органу самоорганізації населення, а також списку учасників зборів (конференції) жителів за місцем проживання із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, серії і номера паспорта та домашньої адреси кожного учасника зборів (конференції) жителів;

3. розгляд сільською, селищною, міською, районною у місті (у разі її створення) радою питання про створення органу самоорганізації населення, що здійснюється на найближчому засіданні відповідної ради за участю членів ініціативної групи зборів (конференції) жителів за місцем проживання;

4. обрання органу самоорганізації населення зборами (конференцією) жителів за місцем проживання на основі загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування жителів, які на законних підставах проживають на відповідній території. Право голосу на виборах мають жителі, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу жителі, визнані судом недієздатними. Загальний склад органу самоорганізації населення визначається зборами (конференцією) жителів за місцем проживання. Організація проведення таких зборів, як правило, покладається на виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради. Орган самоорганізації населення обирається у складі керівника, заступника (заступників) керівника, секретаря, інших членів. Обраними до складу

органу самоорганізації населення вважаються особи, які одержали більше половини голосів учасників зборів (конференції) жителів за місцем проживання. Орган самоорганізації населення обирається на строк повноважень відповідної ради, якщо інше не передбачено рішенням ради чи положенням про орган самоорганізації населення;

5. легалізація органу самоорганізації населення, яка є обов'язковою і здійснюється шляхом його реєстрації або повідомлення про заснування. У разі реєстрації орган самоорганізації населення набуває статусу юридичної особи. Реєстрація органу самоорганізації населення здійснюється виконавчим комітетом відповідної ради. Органи самоорганізації населення можуть легалізувати своє заснування шляхом письмового повідомлення відповідного виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради.

Формою роботи органу самоорганізації населення є засідання. Засідання органу самоорганізації населення скликаються його керівником або заступником керівника в міру необхідності, але не рідше одного разу на квартал. Таке засідання є правомочним, якщо в ньому бере участь більше половини його загального складу.

З нашої точки зору, є слушною позиція О. С. Орловського про недоцільність існування окремого Закону України «Про органи самоорганізації населення», оскільки такий Закон не дає змогу врахувати специфічні риси цих органів з огляду на місцеві умови. Ключові питання вже були врегульовані окремими статтями та положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Решта питань щодо органів самоорганізації населення повинна вирішуватися шляхом встановлення рамкових норм на рівні Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та регламентуватися локально – на рівні статутів територіальних громад, а також шляхом прийняття сільськими, селищними та міськими радами положень про органи самоорганізації

населення на підставі Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, безпосередня демократія (пряме народовладдя) – це система форм безпосереднього вільного волевиявлення народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні шляхом прямої його участі у встановленні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і безпосередньому прийнятті владних рішень з питань, передбачених Конституцією України та законами України.

II. ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Відповідно до ст. 76 Конституції України конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Вибори депутатів можуть бути:

- черговими;
- позачерговими;
- повторними;
- проміжними.

Чергові вибори депутатів проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення про їх призначення.

Позачергові вибори. Позачергові вибори депутатів відбуваються в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування Указу Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України, виданого відповідно до Конституції України.

Повторні вибори. Повторні вибори в одномандатному окрузі призначаються не пізніше як через тридцять днів від дня визнання виборів

такими, що не відбулися, або прийняття Центральною виборчою комісією рішення про визнання обраної особи такою, що не набула депутатського мандата. Повторні вибори відбуваються в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування Центральною виборчою комісією рішення про їх призначення. Виборчий процес повторних виборів депутатів починається з дня, наступного після дня опублікування рішення Центральної виборчої комісії про їх призначення.

Проміжні вибори. Рішення про призначення проміжних виборів депутата в одномандатному окрузі приймається Центральною виборчою комісією не пізніше як у тридцятиденний строк з дня дострокового припинення повноважень депутата, обраного в цьому окрузі. Проміжні вибори відбуваються в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування Центральною виборчою комісією рішення про їх призначення. Виборчий процес проміжних виборів депутатів починається з дня, наступного після дня опублікування рішення Центральної виборчої комісії про їх призначення.

Протягом п'ятого року повноважень Верховної Ради України поточного скликання проміжні та повторні вибори не проводяться.

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята в установленому законом порядку. (ст. 76 Конституції України)

Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років.

Стаття 77 Конституції України визначає, що чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня останнього п'ятого року повноважень Верховної Ради України.

Організація і порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюються Законом України «Про вибори народних

депутатів України» від 17.11.2011 №4061-VI р., зі змінами і доповненнями. Відповідно до ст. 1 цього Закону вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою:

1) 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі (далі – загальнодержавний округ) за виборчими списками кандидатів у депутати (далі – виборчі списки) від політичних партій (далі – партії);

2) 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах (далі – одномандатні округи).

У розподілі мандатів депутатів беруть участь партії, виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали *не менше п'яти відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні.*

Стаття 10 Закону встановлює, що *право висування* кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через партії у порядку, встановленому зазначеним Законом. Кандидатів у депутати може висувати партія, яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше ніж за триста шістдесят п'ять днів до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що всі партії, які входять до його складу, зареєстровані не пізніш як за триста шістдесят п'ять днів до дня виборів.

Виборчий процес – це здійснення суб'єктами, визначеними статтею 11 Законом України «Про вибори народних депутатів України», виборчих процедур, передбачених цим же Законом.

Виборчий процес здійснюється на засадах:

1) дотримання принципів виборчого права (ст. 2-10 Закону України «Про вибори народних депутатів України»);

2) законності та заборони незаконного втручання будь-кого у цей процес;

3) політичного плюралізму та багатопартійності;

4) публічності і відкритості;

5) свободи передвиборної агітації, рівного доступу всіх кандидатів у депутати і партій – суб'єктів виборчого процесу до засобів масової інформації незалежно від їх форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками (власниками) яких є партії, кандидати у депутати в одномандатному окрузі;

6) неупередженості органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, судів, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до партій – суб'єктів виборчого процесу, кандидатів у депутати.

Початок виборчого процесу чергових виборів оголошує Центральна виборча комісія в строки, встановлені Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011.

Виборчий процес включає такі етапи:

1) висування кандидатів у депутати;

2) утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої комісії);

3) реєстрація кандидатів у депутати;

4) проведення передвиборної агітації;

5) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;

6) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;

7) голосування;

8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування;

9) встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;

10) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій.

У випадках, передбачених Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 №4061-VI, виборчий процес включає також такі етапи:

- 1) повторне голосування;
- 2) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків повторного голосування.

Виборчий процес завершується через п'ятнадцять днів після дня офіційного оприлюднення Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів.

Згідно зі стаття 12 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 №4061-VI суб'єктами виборчого процесу є:

- 1) виборець;
- 2) Центральна виборча комісія, а також інша виборча комісія, утворена відповідно до цього Закону;
- 3) партія, що висунула кандидата у депутати;
- 4) кандидат у депутати, зареєстрований у порядку, встановленому цим Законом;
- 5) офіційний спостерігач від партії, яка висунула кандидатів у депутати у загальнодержавному окрузі, від кандидата у депутати в одномандатному окрузі, від громадської організації, який зареєстрований у порядку, встановленому Законом України «Про вибори народних депутатів України».

Вибори депутатів проводяться у загальнодержавному окрузі, який включає в себе всю територію України та закордонні виборчі дільниці, та у 225 одномандатних округах, що утворюються Центральною виборчою комісією та існують на постійній основі.

Одномандатні округи утворюються в межах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя з приблизно рівною кількістю виборців в кожному окрузі. Орієнтовна середня кількість виборців в одномандатних округах визначається Центральною виборчою комісією,

виходячи з відомостей Державного реєстру виборців. Відхилення кількості виборців в одномандатному окрузі не може перевищувати дванадцяти відсотків орієнтовної середньої кількості виборців в одномандатних округах.

Підготовка організації і проведення голосування та підрахунок голосів виборців здійснюється на виборчих дільницях, що утворюються Центральною виборчою комісією або окружною виборчою комісією відповідно до Закону та існують на постійній чи тимчасовій основі.

Виборчі дільниці поділяються на:

- 1) малі – з чисельністю виборців до 500 осіб;
- 2) середні – з чисельністю виборців від 500 до 1500 осіб;
- 3) великі – з чисельністю виборців понад 1500 осіб.

Система виборчих комісій

1. Систему виборчих комісій, що здійснюють підготовку та проведення виборів депутатів, становлять:

- 1) Центральна виборча комісія;
- 2) окружні виборчі комісії;
- 3) дільничні виборчі комісії.

2. Повноваження виборчих комісій щодо підготовки та проведення виборів депутатів здійснюються:

- 1) Центральної виборчої комісії – на всій території України та закордонних виборчих дільницях;
- 2) окружної виборчої комісії – у межах одномандатного округу;
- 3) дільничної виборчої комісії – у межах виборчої дільниці.

Органи ведення Державного реєстру виборців складають попередні списки виборців для звичайних виборчих дільниць відповідно до Закону України "Про Державний реєстр виборців". Складання попередніх списків виборців для звичайних виборчих дільниць здійснюється у порядку, встановленому Центральною виборчою комісією.

До попереднього списку виборців для звичайної виборчої дільниці включаються громадяни України, яким виповнилося або на день голосування виповниться вісімнадцять років та які відносяться за виборчою адресою до цієї виборчої дільниці відповідно до відомостей Державного реєстру виборців. Виборець може бути включений до списку виборців тільки на одній виборчій дільниці.

Загальний порядок висування кандидатів у депутати

Висування кандидатів у депутати партіями розпочинається за дев'яносто і закінчується за сімдесят дев'ять днів до дня голосування.

Право висування кандидатів у депутати у загальнодержавному окрузі реалізується виборцями через партії у порядку, «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 №4061-VI.

Право висування кандидатів у депутати у одномандатних округах реалізується виборцями через партії або шляхом самовисування у порядку, передбаченому Законом.

Одна і та ж особа може бути включена лише до одного виборчого списку кандидатів у депутати від партії.

Одна і та ж особа може бути включена до виборчого списку кандидатів у депутати від партії та висунута лише в одному з одномандатних виборчих округів в порядку висування партією або в порядку самовисування.

Форми і засоби передвиборної агітації

Передвиборна агітація – це здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата у депутати або партію – суб'єкта виборчого процесу. Передвиборна агітація може здійснюватися в будь-яких формах і будь-якими засобами, що не суперечать Конституції України та законам України.

Передвиборна агітація може проводитися у таких формах:

- 1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями;
- 2) проведення мітингів, походів, демонстрацій, пікетів;

3) проведення публічних дебатів, дискусій, "круглих столів", прес-конференцій стосовно положень передвиборних програм та політичної діяльності партій – суб'єктів виборчого процесу чи політичної діяльності кандидатів у депутати;

4) оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіота відеокліпів, інших публікацій та повідомлень;

5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації;

6) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами;

7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів за підтримки партії суб'єкта виборчого процесу чи кандидата у депутати, а також оприлюднення інформації про таку підтримку;

8) публічні заклики голосувати за або не голосувати за партію суб'єкта виборчого процесу, кандидата у депутати або публічні оцінки діяльності цих партій чи кандидатів у депутати;

9) в інших формах, що не суперечать Конституції України та законам України.

Представником партії у Центральній виборчій комісії може бути виборець. Не може бути представником партії:

1) член виборчої комісії;

2) посадова особа органу виконавчої влади або суду, правоохоронних органів, органів влади Автономної Республіки Крим чи органів місцевого самоврядування;

3) військовослужбовець;

4) особа, яка проходить альтернативну (невійськову) службу.

Кандидат у депутати в одномандатному окрузі має право визначити із числа виборців своїх довірених осіб (не більше трьох осіб).

Довірені особи кандидата у депутати в одномандатному окрузі реєструються Центральною виборчою комісією за поданням кандидата в депутати. У поданні зазначаються: прізвище, ім'я, по батькові довіреної особи, її громадянство, день, місяць і рік народження, місце роботи, посада (заняття), адреса місця проживання, номер телефону. До заяви додається письмова згода цієї особи представляти інтереси кандидата у депутати та ксерокопії першої та другої сторінок паспорта громадянина України або ксерокопія тимчасового посвідчення громадянина України (для осіб недавно прийнятих до громадянства України). Центральна виборча комісія протягом трьох днів після дня надходження цього подання реєструє довірених осіб кандидата в депутати і видає їм посвідчення за встановленою нею формою.

Голосування виборців на виборах депутатів здійснюється за допомогою виборчих бюлетенів з виборів народних депутатів України (далі – виборчий бюлетень).

Форма, колір і текст виборчих бюлетенів для голосування в загальнодержавному окрузі та в одномандатних виборчих округах затверджуються Центральною виборчою комісією не пізніше як за п'ятдесят три дні до дня голосування.

Виборчі бюлетені для голосування в загальнодержавному окрузі та в одномандатних виборчих округах мають бути різного кольору.

Ступені захисту виборчого бюлетеня встановлюються Центральною виборчою комісією.

Виборчий бюлетень повинен містити назву та дату проведення виборів депутатів, позначення (загальнодержавний чи одномандатний) виборчого округу, номер одномандатного округу, номер виборчої дільниці, а також позначені місця для печатки дільничної виборчої комісії.

Текст виборчого бюлетеня викладається державною мовою і повинен бути розміщений на одному аркуші та лише з одного боку.

Виборчий бюлетень містить роз'яснення щодо порядку його заповнення виборцем під час голосування.

Виборчий бюлетень має контрольний талон, відокремлений лінією відриву. Контрольний талон повинен містити назву та дату виборів, позначення (загальнодержавний чи одномандатний) виборчого округу та номер одномандатного округу, номер виборчої дільниці, а також позначення місця для номера, за яким виборця внесено до списку виборців на дільниці, підпису виборця, який отримує виборчий бюлетень, прізвища, ініціалів та підпису члена дільничної виборчої комісії, який видаватиме виборчий бюлетень.

Виборчий бюлетень є документом суворої звітності. Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії забезпечують суворий облік отриманих та виданих виборчих бюлетенів відповідно до вимог цього Закону. Документація, що забезпечує облік виборчих бюлетенів, передається підприємствами-виготовлювачами, окружними та дільничними виборчими комісіями до Центральної виборчої комісії. Центральна виборча комісія після офіційного оприлюднення результатів виборів забезпечує передання облікової інформації на збереження до відповідних архівних установ.

Приміщення для голосування для малої виборчої дільниці повинно мати площу, не меншу 50 кв. м, середньої – не меншу 75 кв. м, великої – не меншу 90 кв. м.

Про час і місце голосування дільнична виборча комісія звичайної виборчої дільниці сповіщає виборців, включених до списку виборців на цій дільниці, іменними запрошеннями, надісланими або доставленими відповідно до частини другої статті 40 «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 №4061-VI.

Дільнична виборча комісія в останній день перед днем голосування на своєму засіданні розподіляє обов'язки членів дільничної виборчої комісії на день голосування (за винятком голови та секретаря комісії) щодо:

- 1) встановлення особи виборця та його наявності у списку виборців;

2) видачі виборцю виборчих бюлетенів для голосування у загальнодержавному окрузі та одномандатному окрузі;

3) контролю за проходженням виборців у кабінки для таємного голосування;

4) контролю за виборчими скриньками;

5) організації голосування виборців за місцем перебування;

6) контролю входу та виходу із приміщення для голосування.

Дільнична виборча комісія у день голосування не раніш як за 45 хвилин до початку голосування проводить підготовче засідання. На початку засідання усі присутні оглядають стрічку, якою було опечатано сейф (металеву шафу), де зберігаються виборчі бюлетені.

Голова дільничної виборчої комісії надає для огляду членам дільничної виборчої комісії, присутнім кандидатам у депутати, їх довіреним особам, уповноваженим особам партій, офіційним спостерігачам, представникам засобів масової інформації по чергово всі наявні на виборчій дільниці виборчі скриньки, оголошуючи номер кожної скриньки. Після огляду кожної виборчої скриньки вона пломбується або, у разі неможливості, опечатується печаткою дільничної виборчої комісії, після чого до неї опускається контрольний лист, у якому зазначаються номер одномандатного округу, номер виборчої дільниці, номер виборчої скриньки, час вкидання контрольного листа до виборчої скриньки, підписи присутніх членів дільничної виборчої комісії та, за бажанням, кандидатів у депутати, їх довірених осіб, уповноважених осіб партій, офіційних спостерігачів. Підписи скріплюються печаткою виборчої комісії. Після вкидання контрольного листа до виборчої скриньки голова виборчої комісії надає для огляду наступну виборчу скриньку і проводить з нею ту саму процедуру. Після пломбування або опечатування останньої виборчої скриньки і вкидання до неї контрольного листа та встановлення стаціонарних (великих) виборчих скриньок на відведені для них місця приміщення для голосування вважається готовим до проведення голосування. Переносні (малі) виборчі скриньки

розміщуються у приміщенні для голосування отворами для виборчих бюлетенів униз у полі зору членів виборчої комісії та інших осіб, присутніх у приміщенні для голосування під час голосування.

Перед початком голосування дільнична виборча комісія (крім дільничних виборчих комісій закордонних виборчих дільниць) інформує окружну виборчу комісію про:

1) кількість виборців, внесених до списку виборців на виборчій дільниці, на момент початку голосування;

2) кількість виборців у витягу зі списку виборців для голосування за місцем перебування.

Організація і порядок голосування

Голосування проводиться в день голосування з 8 години до 20 години без перерви. На закордонних виборчих дільницях голосування проводиться за місцевим часом країни, де утворені ці дільниці.

Виборець може перебувати у приміщенні для голосування лише протягом часу, необхідного для голосування.

Виборчі бюлетені заповнюються виборцем особисто в кабіні для таємного голосування. Під час заповнення виборчих бюлетенів забороняється присутність у кабіні для таємного голосування інших осіб. Виборець, який внаслідок фізичних вад не може самостійно заповнити виборчий бюлетень, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії скористатися допомогою іншого виборця, крім члена виборчої комісії, кандидата у депутати, його довіреної особи, уповноваженої особи партії, офіційного спостерігача.

Для забезпечення голосування виборців з вадами зору Центральна виборча комісія виготовляє трафарети для виборчих бюлетенів рельєфно-крапковим шрифтом (за методом Брайля) з розрахунку по два трафарети на звичайну виборчу дільницю.

Виборець не має права передавати свої виборчі бюлетені іншим особам. Отримання виборчих бюлетенів від інших осіб (крім уповноваженого члена

виборчої комісії, який видає виборчі бюлетені), заохочення або змушування виборців до передачі виборчого бюлетеня іншим особам шляхом підкупу, погроз або іншим способом забороняється.

У виборчому бюлетені для голосування у загальнодержавному окрузі виборець робить позначку "плюс" ("+") або іншу, що засвідчує його волевиявлення, у квадраті проти назви партії, за кандидатів у депутати від якої він голосує. Виборець може голосувати за кандидатів у депутати лише від однієї партії.

У виборчому бюлетені для голосування в одномандатному окрузі виборець робить позначку "плюс" ("+") або іншу, що засвідчує волевиявлення виборця, у квадраті проти прізвища кандидата у депутати, за якого він голосує. Виборець може голосувати лише за одного кандидата у депутати.

Виборець особисто опускає заповнені виборчі бюлетені до виборчої скриньки. Виборець, який через фізичні вади не може самостійно опустити виборчий бюлетень до виборчої скриньки, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії доручити зробити це у своїй присутності іншій особі, крім члена виборчої комісії, кандидата у депутати, його довіреної особи, уповноваженої особи партії, офіційного спостерігача.

У разі пошкодження виборчої скриньки під час голосування вона опечатується головою і не менш як трьома членами виборчої комісії, які є представниками різних партій, кандидатів у депутати, у спосіб, що унеможливорює подальше опускання чи виймання виборчих бюлетенів.

У разі якщо виборець, заповнюючи виборчий бюлетень, припустився помилки, він має право невідкладно звернутися з письмовою заявою до члена виборчої комісії, який видав йому виборчий бюлетень, з проханням видати йому інший виборчий бюлетень для голосування у загальнодержавному або одномандатному окрузі.

За 5 хвилин до 20 години голова дільничної виборчої комісії оголошує про закінчення голосування та зачинення виборчої дільниці о 20 годині.

Виборці, які на 20 годину прийшли до дільниці для голосування, мають право проголосувати.

Невідкладно після закінчення голосування дільнична виборча комісія передає до окружної виборчої комісії попередні відомості про кількість виборців, внесених до списку виборців на виборчій дільниці на момент закінчення голосування, та кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені на виборчій дільниці на момент закінчення голосування.

Кожен член дільничної виборчої комісії, відповідальний за роботу із списком виборців, підраховує та вносить на кожен отриманий ним аркуш списку виборців такі відомості по кожному аркушу окремо:

- 1) кількість виборців, внесених у список виборців, на момент закінчення голосування;
- 2) кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені у приміщенні для голосування (за підписами виборців у списку виборців);
- 3) кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені за місцем перебування (за відміткою "голосував за місцем перебування").

Виборчі скриньки відкриваються дільничною виборчою комісією почергово. Першими відкриваються переносні виборчі скриньки, що використовувалися при голосуванні виборців за місцем перебування, а останніми відкриваються, у разі їх наявності, виборчі скриньки з пошкодженими печатками або пломбами, а також іншими пошкодженнями, виявленими під час голосування.

Виборчі бюлетені для голосування по загальнодержавному округу та одномандатному округу відокремлюються одні від одних. Виборча комісія підраховує загальну кількість виборчих бюлетенів окремо по загальнодержавному округу та одномандатному округу у порядку, встановленому частиною одинадцятою статті 82 «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 №4061-VI.

Дільнична виборча комісія на своєму засіданні складає протокол про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці в загальнодержавному

виборчому окрузі в межах одномандатного виборчого округу та протокол про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці в одномандатному виборчому окрузі за формами, встановленими Центральною виборчого комісією не пізніш як за двадцять два дні до дня голосування.

Центральна виборча комісія на своєму засіданні на підставі протоколів окружних виборчих комісій про підсумки голосування у загальнодержавному окрузі в межах одномандатного округу, у тому числі з поміткою "Уточнений", не пізніш як на п'ятнадцятий день з дня голосування встановлює результати виборів депутатів у загальнодержавному окрузі, про що складає протокол.

Центральна виборча комісія на своєму засіданні на підставі протоколів окружних виборчих комісій про підсумки голосування в одномандатних округах, у тому числі з поміткою "Уточнений", не пізніш як на п'ятнадцятий день з дня голосування встановлює результати виборів депутатів у відповідних одномандатних округах, про що складає протоколи.

Центральна виборча комісія не пізніш як на п'ятий день з дня встановлення результатів виборів офіційно оприлюднює результати виборів депутатів у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр». Список обраних депутатів публікується із зазначенням в алфавітному порядку їх прізвища, власного імені (усіх власних імен), по батькові (за наявності), року народження, освіти, посади (заняття), місця роботи, місця проживання, партійності, суб'єкта висування, виборчого округу (загальнодержавний чи номер одномандатного), у якому обраний депутат.

Особа, обрана депутатом, для її реєстрації народним депутатом України зобов'язана подати до Центральної виборчої комісії не пізніш як на двадцятий день з дня офіційного оприлюднення результатів виборів депутатів документ про її звільнення з роботи (посади), не сумісної з депутатським мандатом, та (або) копію зареєстрованої заяви про припинення дії іншого представницького мандата, поданої до відповідної ради.

У разі звернення особи, обраної депутатом, до Центральної виборчої комісії про наявність поважних причин, які перешкоджають виконанню нею вимог частини першої цієї статті, Центральна виборча комісія може прийняти рішення про визнання цих причин поважними і встановити інший строк виконання зазначених вимог або про відмову у визнанні цих причин поважними.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Відповідно до ст. 76 Конституції України конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Вибори депутатів можуть бути: черговими; позачерговими; повторними; проміжними.

Виборчий процес включає такі етапи: 1) висування кандидатів у депутати; 2) утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої комісії); 3) реєстрація кандидатів у депутати; 4) проведення передвиборної агітації; 5) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі; 6) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; 7) голосування; 8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування; 9) встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення; 10) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій.

ІІІ. ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Відповідно до ст. 103 Конституції України Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обрано громадянина України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні

протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки поспіль.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Вибори Президента України, як форма безпосереднього народовладдя, являють собою волевиявлення Українського народу щодо заміщення поста Президента України шляхом голосування.

Розрізняють кілька видів президентських виборів. Відповідно до Закону України «Про вибори Президента України» вибори Президента України можуть бути черговими, позачерговими та повторними.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України визначається Законом України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999р. № 474-XIV.

Вибори Президента України за часом проведення можуть бути черговими, позачерговими та повторними.

Чергові вибори Президента України проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України.

Позачергові вибори Президента України проводяться внаслідок дострокового припинення повноважень Президента України у випадках, передбачених Конституцією України.

Повторні вибори Президента України проводяться у випадках:

- 1) якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України і жодного з них не було обрано;
- 2) якщо всі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури (ст. 15 Закону України «Про вибори Президента України»).

Право висування кандидата на пост Президента України належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через політичні партії та їх виборчі блоки (далі – партії (блоки), а також самовисуванням у порядку, визначеному Законом. Партія (блок) може висунути лише одного кандидата на пост Президента України (ст. 10 зазначеного Закону).

Щодо оцінки норми Закону про існування самовисування як форми реалізації права висування кандидата на пост Президента України, то в юридичній літературі слушно зазначається, що, якщо йдеться про реалізацію політичної реформи, метою якої є структуризація суспільства та оптимізація державної влади, то, безперечно, що політичні партії повинні стати єдиним суб'єктом висування кандидатів на виборах Президента України. Виборець має чітко усвідомлювати, за яку політичну силу він голосує як на парламентських, так і на президентських виборах. А відтак – знати, чого йому чекати від керівництва держави, якщо він обирає представників однієї і тієї ж політичної сили і до парламенту, і на президентську посаду або, якщо голосуватиме за представників різних політичних партій чи їх блоків.

Процес по виборах Президента України включає такі етапи:

- 1) утворення територіальних виборчих округів;
- 2) утворення виборчих дільниць;
- 3) утворення територіальних та дільничних виборчих комісій;

- 4) формування списків виборців, їх перевірка та уточнення;
- 5) висування та реєстрація кандидатів;
- 6) проведення передвиборної агітації;
- 7) голосування у день виборів Президента України;
- 8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів Президента України.

У разі необхідності виборчий процес може включати також такі етапи:

- 1) повторне голосування;
- 2) підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків повторного голосування та результатів виборів Президента України (ст. 11 Закону України «Про вибори Президента України»).

Вибори Президента України проводяться за єдиним загальнодержавним одномандатним виборчим округом, який охоплює всю територію України. Для проведення виборів територія України поділяється на 225 територіальних виборчих округів (ст. 19 Закону). Для проведення голосування та підрахунку голосів по виборах Президента України територія сіл, селищ, міст, районів у містах, що входять до складу територіального виборчого округу, поділяється на виборчі дільниці. Серед виборчих дільниць виділяють звичайні, спеціальні та закордонні (ст. 20 Закону).

Вибори Президента України організовують і проводять:

- 1) Центральна виборча комісія;
- 2) територіальні виборчі комісії;
- 3) дільничні виборчі комісії.

Обраним у день виборів Президентом України вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Якщо до виборчого бюлетеня для голосування у день виборів було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України і за

результатами голосування у день виборів Президента України жодного кандидата не було обрано, Центральна виборча комісія приймає рішення про звернення до Верховної Ради України з поданням про призначення повторних виборів Президента України, про що зазначається у протоколі про підсумки голосування в день виборів Президента України.

Якщо до виборчого бюлетеня для голосування у день виборів було включено більше двох кандидатів на пост Президента України і за результатами голосування у день виборів Президента України жодного кандидата не було обрано, Центральна виборча комісія приймає рішення про проведення повторного голосування (ст. 84 Закону України «Про вибори Президента України»).

Якщо до бюлетеня для повторного голосування було внесено дві кандидатури, обраним Президентом України за підсумками повторного голосування вважається кандидат, який за підсумками повторного голосування одержав більшу, ніж інший кандидат, кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Якщо до виборчого бюлетеня для повторного голосування було включено лише одну кандидатуру, кандидат вважається обраним Президентом України, якщо він одержав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Якщо в результаті повторного голосування обидва кандидати, що балотувалися, набрали однакову кількість голосів, або якщо голосування проводилося по одній кандидатурі і вона не отримала більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, вибори Президента України вважаються такими, що не відбулися (ст. 85 зазначеного Закону).

Відповідно до ст. 104 Конституції України новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народіві на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення

Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Процедура складення новообраним президентом держави присяги та вступу на пост у теорії конституційного права називається інавгурацією.

Порядок проведення Верховною Радою України урочистого засідання з приводу складення присяги Українському народові новообраним Президентом України визначений главою 28 Регламенту.

Таке урочисте засідання проводиться в залі засідань Верховної Ради, якщо нею не прийнято іншого рішення, на підставі офіційно оголошених Центральною виборчою комісією результатів виборів Президента України.

Дата і час проведення урочистого засідання Верховної Ради за погодженням з новообраним Президентом України визначаються рішенням Верховної Ради. У разі неприйняття такого рішення дата і час проведення урочистого засідання визначаються Головою Верховної Ради України.

Урочисте засідання Верховної Ради з приводу складення новообраним Президентом України присяги Українському народові відкриває Голова Верховної Ради України, а в разі його відсутності – Перший заступник чи заступник Голови Верховної Ради України.

Для участі в урочистому засіданні Верховної Ради з приводу складення присяги новообраним Президентом України запрошуються Голова Центральної виборчої комісії, Голова Конституційного Суду України та інші особи, списки яких Голова Верховної Ради України узгоджує з новообраним Президентом України та Головою Конституційного Суду України.

Головуючий на урочистому засіданні Верховної Ради надає слово Голові Центральної виборчої комісії (у разі його відсутності – заступнику Голови Центральної виборчої комісії) для оголошення результатів виборів Президента України.

Для приведення новообраного Президента України до присяги головуєчий на урочистому засіданні Верховної Ради запрошує до трибуни Голову Конституційного Суду України і надає йому слово.

Голова Конституційного Суду України повідомляє про виконання новообраним Президентом України всіх конституційних вимог щодо несумісності з посадою Президента України та відсутності інших обставин, які унеможливають складення ним присяги, запрошує до трибуни новообраного Президента України, вручає йому текст присяги Українському народові, визначений Конституцією України.

Новообраний Президент України, поклавши руку на Конституцію України, проголошує присягу Українському народові, підписує її текст і передає Голові Конституційного Суду України.

Після складення новообраним Президентом України присяги Голова Конституційного Суду України оголошує про те, що новообраний Президент України склав присягу Українському народові відповідно до ст. 104 Конституції України і вступив на пост Президента України. Голова Конституційного Суду України передає головуєчому на урочистому засіданні Верховної Ради текст присяги Українському народові, підписаний новообраним Президентом України.

Голова Центральної виборчої комісії вручає новообраному Президенту України посвідчення Президента України, а Голова Конституційного Суду України вручає йому офіційні символи влади Президента України.

Президент України з трибуни Верховної Ради проголошує звернення до Українського народу (інавгураційну промову).

У день цього урочистого засідання Верховна Рада не розглядає інших питань.

У залі засідань на урочистому засіданні Верховної Ради з приводу складення присяги Українському народові новообраним Президентом України після відкриття засідання та перед його закриттям виконується Державний Гімн України.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, відповідно до ст. 103 Конституції України Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обрано громадянина України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки поспіль.

IV. ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ РЕФЕРЕНДУМІВ В УКРАЇНІ

Голосування виборців іноді називають ще *плебісцитом*. Цей термін зазвичай вважають синонімом поняття «референдум». Проте в основних законах Бразилії та Колумбії ці терміни вживаються разом, що свідчить про відмінність позначуваних ними явищ. Зокрема, в Колумбії референдумом є конституційно визнане всенародне голосування щодо внесення змін до основного закону. Звідси можна припустити, що плебісцит – це голосування з інших питань.

Існують також інші трактування терміна «плебісцит» як такого, що позначає певну форму безпосередньої демократії. За змістом ст. 76 Конституції Єгипту плебісцитом є всенародне голосування щодо заміщення поста президента, на яке вноситься єдина кандидатура, визначена законодавчим органом.

У французькій юридичній літературі термін «плебісцит» вживають для позначення референдуму, формальним предметом якого є

підтримуваний президентом законопроект, а реальним – політика президента, відображена у змісті такого законопроекту. Деякі автори вважають плебісцитом будь-який референдум, призначений главою держави.

Поняття плебісциту пов'язують також з голосуванням щодо питань форми державного правління. Певні дослідники ототожнюють плебісцит з консультативним референдумом, причому таке співвіднесення іноді визнається в конституції (Чилі) або в законодавстві (Бразилія).

У міжнародному праві плебісцит – це голосування індивідів, які мають статус виборців і проживають у межах певної частини відповідно матеріалізованого простору, з метою визначення державної незалежності цієї частини або її статусу як новоутвореної держави. Починаючи з середини ХІХ ст. до плебісциту (за наведеним визначенням) нерідко вдаються з метою мирного врегулювання міжнародних спорів з територіальних питань. Згодом його почали застосовувати у процесі реалізації права націй на самовизначення.

За авторитарних режимів референдум використовується диктаторською владою для того, щоб «обійти» представницькі установи, виносячи найважливіші державні рішення безпосередньо на розгляд виборців, які досить часто не мають можливості розібратися в їх суті. Наприклад, у 30-х рр. ХХ ст. інститут референдуму був суттєво дискредитований підтримкою голосуванням у нацистській Німеччині в 1933 р. виходу держави з Ліги Націй; в 1934 р. – поєднанням посади рейхсканцлера і президента країни; у 1938 р. – аншлюсом Австрії з Німеччиною.

Однак і в демократичних державах референдум може бути використаний як протипага представницькій демократії. Це може мати місце тоді, коли право призначення референдуму входить до таких повноважень глави держави чи уряду, що здійснюються ними за власним розсудом.

Всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України (далі – громадяни) рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування в порядку, встановленому Законом.

Предметом всеукраїнського референдуму можуть бути будь-які питання за винятком тих, вирішення яких референдумом не допускається Конституцією України, законами України.

На всеукраїнський референдум можуть виноситися декілька питань з однієї проблеми.

За предметом всеукраїнський референдум може бути:

1) про схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України (конституційний референдум);

2) про зміну території України (ратифікаційний референдум);

3) щодо прийняття чи скасування закону України або внесення змін до чинного закону України (законодавчий референдум);

4) з будь-якого питання за винятком тих, щодо яких референдум не допускається згідно з Конституцією України (загальний референдум).

Вибори в Україні є способом формування Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах, селищних та сільських рад. Пост Президента України, посади міських, селищних та сільських голів заміщуються шляхом проведення виборів.

На сьогодні, Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475–VI зі змінами.

Даний Закон, визначав організацію і порядок проведення референдумів.

Оскільки Конституція закріплює проведення референдуму як способу здійснення влади народом щодо прийняття рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування, у зв'язку із визнанням неконституційним єдиного закону, який регулював порядок проведення всеукраїнського референдуму – процедура здійснення безпосереднього народовладдя фактично відсутня.

Пропоную розглянути основні питання проведення всеукраїнського референдуму на підставі старого Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року

Всеукраїнський референдум проводиться на основі таких загальних принципів:

- 1) загального права голосу;*
- 2) рівності;*
- 3) законності;*
- 4) прямого волевиявлення;*
- 5) вільної участі у всеукраїнському референдумі;*
- 6) таємності голосування;*
- 7) особистої участі у голосуванні;*
- 8) однократності голосування.*

Всеукраїнський референдум за народною ініціативою – це форма прийняття громадянами України рішень з питань загальнодержавного значення з урахуванням обмежень, встановлених Конституцією України та цим Законом.

Шляхом всеукраїнського референдуму за народною ініціативою Український народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України (установчу владу) у порядку, який визначений цим Законом.

Питання референдуму – це текст, яким викладається пропозиція референдуму, у вигляді питального речення, що пропонує учаснику всеукраїнського референдуму чіткі відповіді "так" або "ні".

Питання референдуму повинно мати чітке і ясне формулювання, яке не допускає різних тлумачень.

Не може бути ініційовано призначення всеукраїнського референдуму щодо законопроектів з питань:

- 1) податків;*
- 2) бюджету;*
- 3) амністії.*

Порядок призначення всеукраїнського референдуму про внесення змін до Конституції України

Президент України протягом п'яти днів після отримання від Голови Верховної Ради України закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України видає указ про призначення всеукраїнського референдуму про внесення змін до Конституції України із зазначенням дати його проведення. Текст закону, що вноситься на затвердження всеукраїнським референдумом про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України, обов'язково додається до указу Президента України.

Указом Президента України про призначення всеукраїнського референдуму про внесення змін до Конституції України визначається дата його проведення, якою є остання неділя п'ятдесятиденного строку від дня видання указу.

У разі прийняття закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України, укладеного Президентом України, Верховна Рада України приймає рішення про призначення всеукраїнського референдуму про зміну території України.

Постанова Верховної Ради України про призначення всеукраїнського референдуму про зміну території України має містити дату проведення всеукраїнського референдуму та сформульоване питання, що вноситься на

референдум. Текст закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України обов'язково додається до постанови Верховної Ради України. Дата проведення відповідного всеукраїнського референдуму призначається на останню неділю п'ятдесятиденного строку від дня прийняття Верховною Радою України постанови про його призначення.

Президент України після отримання рішення Центральної виборчої комісії про загальні підсумки збирання підписів громадян України під вимогою про проведення всеукраїнського референдуму та виконанні вимог частини восьмої статті 22 цього Закону видає указ про проголошення референдуму із зазначенням дати його проведення та сформульованими питаннями або проектом закону, що виносяться на всеукраїнський референдум.

Указом Президента України про призначення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою визначається дата його проведення, якою є остання неділя п'ятдесятиденного строку від дня видання указу.

Оголошення про початок процесу всеукраїнського референдуму здійснює Центральна виборча комісія на своєму засіданні, про що зазначається у протоколі засідання комісії.

Офіційним оголошенням є відповідне оголошення головуючим на засіданні Центральної виборчої комісії про початок процесу відповідного всеукраїнського референдуму.

Оголошення про початок процесу всеукраїнського референдуму здійснюється на наступний день після дня опублікування постанови Верховної Ради України про призначення всеукраїнського референдуму чи указу Президента України про призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму.

Витяг з протоколу засідання Центральної виборчої комісії про оголошення початку процесу всеукраїнського референдуму оприлюднюється Центральною виборчою комісією в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр" не пізніше ніж на третій день з дня оголошення.

Дільниці референдуму

Дільниця референдуму може бути звичайною, спеціальною або закордонною.

Дільниці референдуму утворюються не пізніше як за тридцять п'ять днів до дня голосування на всеукраїнському референдумі. У виняткових випадках дільниці референдуму утворюються не пізніше ніж за п'ять днів до дня голосування на всеукраїнському референдумі з одночасним утворенням дільничних комісій референдуму.

Дільниці референдуму утворюються з кількістю учасників всеукраїнського референдуму від двадцяти осіб до двох тисяч п'ятисот осіб.

Дільниці за розміром поділяються на:

- 1) малі з орієнтовною кількістю учасників референдуму від 20 до 500 осіб;
- 2) середні з орієнтовною кількістю учасників референдуму від 500 до 1500 осіб;
- 3) великі з орієнтовною кількістю учасників референдуму від 1500 до 2500 осіб.

Якщо на відповідній території, у відповідному закладі чи установі налічується менша або більша від зазначених меж чисельність учасників всеукраїнського референдуму і їх (або їх надлишок) неможливо віднести до іншої дільниці або неможливо утворити додаткову дільницю у межах цього територіального округу, у відповідному закладі чи установі, дільниця може бути утворена з меншою або більшою від відповідних граничних значень чисельністю учасників всеукраїнського референдуму.

Система комісій референдуму

Систему комісій референдуму, що здійснюють підготовку та проведення всеукраїнського референдуму, становлять:

- 1) Центральна виборча комісія як центральна комісія референдуму;
- 2) окружні комісії референдуму;
- 3) дільничні комісії референдуму.

Повноваження комісій референдуму щодо підготовки та проведення референдуму здійснюються:

- 1) Центральною виборчою комісією на всій території України та у закордонному окрузі референдуму;
- 2) окружною комісією референдуму у межах територіального округу референдуму;
- 3) дільничною комісією референдуму у межах дільниці референдуму.

Складання списків учасників референдуму для звичайних дільниць референдуму здійснюється органами ведення Державного реєстру виборців (далі Реєстр) відповідно до Закону України "Про Державний реєстр виборців" та у порядку, встановленому Центральною виборчою комісією.

До попереднього списку учасників референдуму на дільниці референдуму включаються громадяни України, яким виповнилося або на день голосування виповниться вісімнадцять років і які мають право голосу та виборча адреса яких відповідно до відомостей Державного реєстру виборців відноситься до цієї дільниці референдуму. Учасник референдуму може бути включений до списку учасників референдуму тільки на одній дільниці референдуму.

Реєстрація суб'єктів процесу референдуму

Центральна виборча комісія реєструє відповідних суб'єктів процесу референдуму у порядку, визначеному цим Законом та рішенням Центральної виборчої комісії.

Ініціативна група референдуму реєструється відповідно до вимог цього Закону і є суб'єктом процесу референдуму за народною ініціативою.

Офіційні спостерігачі від ініціативної групи з проведення всеукраїнського референдуму є суб'єктами процесу всеукраїнського референдуму, якщо вони зареєстровані відповідно до вимог цього Закону.

Суб'єктами процесу всеукраїнського референдуму є міжнародні спостерігачі, зареєстровані відповідно до вимог цього Закону.

Президент України є суб'єктом всеукраїнського референдуму як суб'єкт призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму.

Верховна Рада України є суб'єктом всеукраїнського референдуму як суб'єкт ініціювання та призначення всеукраїнського референдуму.

Агітація референдуму – це здійснення будь-якої діяльності, яка спонукає учасників всеукраїнського референдуму голосувати на підтримку чи проти питання референдуму, у тому числі будь-які не заборонені законами України друковані, усні, звукові та аудіовізуальні види і форми ідейного впливу на людей, що прямо або опосередковано привертають увагу до питання референдуму, сформувати у суспільстві та у свідомості громадян позитивне або негативне ставлення до питання референдуму або спрямувати політичну поведінку громадян і соціальних груп у їх ставленні до суб'єктів процесу референдуму, у тому числі інформаційні повідомлення про заходи, що проводяться або підтримуються із зазначеною метою.

Голосування учасника всеукраїнського референдуму на всеукраїнському референдумі здійснюється за допомогою бюлетеня для голосування на всеукраїнському референдумі (далі бюлетень для голосування).

Бюлетені для голосування на всеукраїнському референдумі є документами суворої звітності і підлягають обліку. Документація, що забезпечує облік бюлетенів для голосування, передається підприємствами-виготовлювачами, окружними та дільничними комісіями референдуму до Центральної виборчої комісії. Центральна виборча комісія після офіційного оприлюднення результатів референдуму забезпечує передання облікової інформації на збереження до відповідних архівних установ.

Окружна комісія референдуму після прийняття і розгляду протоколів дільничних комісій референдуму про підрахунок голосів учасників референдуму на дільницях референдуму, у тому числі з позначкою "Уточнений", на підставі протоколів дільничних комісій референдуму про підрахунок голосів учасників референдуму на дільницях референдуму та повідомлень про зміст таких протоколів дільничних комісій референдуму,

переданих за допомогою технічних засобів зв'язку з спеціальних дільниць референдуму, утворених на суднах, що перебувають у день голосування у плаванні під Державним Прапором України, на полярній станції України, а у разі повторного підрахунку голосів учасників референдуму також протоколу окружної комісії референдуму про повторний підрахунок голосів учасників референдуму на відповідній дільниці референдуму встановлює:

1) кількість бюлетенів для голосування, одержаних окружною комісією референдуму;

2) кількість бюлетенів для голосування, погашених окружною комісією референдуму;

3) кількість бюлетенів для голосування, одержаних дільничними комісіями референдуму територіального округу референдуму;

4) кількість невикористаних бюлетенів для голосування, погашених дільничними комісіями референдуму територіального округу референдуму;

5) загальну кількість учасників референдуму, внесених до списків учасників референдуму на дільницях референдуму територіального округу референдуму;

6) кількість учасників референдуму, які отримали бюлетені для голосування в межах територіального округу референдуму;

7) загальну кількість учасників референдуму, які взяли участь у голосуванні в межах територіального округу референдуму;

8) кількість бюлетенів для голосування, визнаних недійсними;

9) кількість голосів учасників референдуму, поданих на підтримку питання референдуму;

10) кількість голосів учасників референдуму, поданих проти питання референдуму.

Центральна виборча комісія на засіданні приймає, розглядає та оголошує протоколи дільничних комісій референдуму про підсумки голосування на закордонних дільницях референдуму або повідомлення про зміст відповідних протоколів про підрахунок голосів учасників референдуму,

переданих засобами технічного зв'язку відповідно до частини п'ятої статті 88 цього Закону.

Оприлюднення результатів всеукраїнського референдуму здійснюється Центральною виборчою комісією не пізніше ніж на третій день з дня офіційного оголошення Центральною виборчою комісією результатів всеукраїнського референдуму шляхом опублікування в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр" та оприлюднюються в інших засобах масової інформації.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України (далі – громадяни) рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Безпосередня демократія (пряме народовладдя) – це система форм безпосереднього вільного волевиявлення народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні шляхом прямої його участі у встановленні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і безпосередньому прийнятті владних рішень з питань, передбачених Конституцією України та законами України.

2. Відповідно до ст. 76 Конституції України конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

3. Вибори депутатів можуть бути: черговими; позачерговими; повторними; проміжними.

4. Виборчий процес включає такі етапи: 1) висування кандидатів у депутати; 2) утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої

комісії); 3) реєстрація кандидатів у депутати; 4) проведення передвиборної агітації; 5) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі; 6) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; 7) голосування; 8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування; 9) встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення; 10) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій.

5. Відповідно до ст. 103 Конституції України Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обрано громадянина України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки поспіль.

6. Всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України (далі – громадяни) рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В умовах триваючої зміни виборчого законодавства України, слід враховувати що під час лекції розглядаються лише базові, основоположні питання визначення виборчого права та процесу.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення виборчого права, класифікації виборів, принципів виборчого права, стадійності виборчого процесу та інших питань.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до

інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей національної виборчої системи України, враховуючи, що важливе значення має вивчення саме особливостей організації та проведення виборів в Україні .

ЛЕКЦІЯ № 8. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття конституційного ладу
2. Основні засади конституційного ладу
3. Принципи та система конституційного ладу
4. Конституційні основи державного ладу України
5. Конституційні основи суспільного ладу України
6. Державна мова в Україні
7. Державні символи України

Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
3. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст.1.
4. Nalivayko L. R. Performance problems of the Ukrainian state in social sphere . *European Journal Of Natural History (London)*. 2006. № 5. P. 85-86.
5. Наливайко Л. Співвідношення категорій «конституційний лад» та «державний лад» в умовах конституційної модернізації . *Право України*. 2014. № 9. С. 32-44.
6. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : моногр. Харків: Право, 2009. 600 с.

7. Баклан О. В. Про контрольні функції громадськості у сфері підприємництва. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 92-99.
8. Бакумов О. С. Проблеми зловживання правами громадян у процесі реалізації форм безпосередньо демократії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4. С. 125-132.
9. Веніславський Ф. Правове обмеження державної влади – необхідна передумова стабільності конституційного ладу. *Право України*. 2010. № 6. С. 108-116.
10. Головатий С. Україна – «соціальна» держава: що це? *Право України*. 2014. № 7. С. 199-233.
11. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенства права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13-92.
12. Горбунова Л. М. Правові основи розвитку громадянського суспільства в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 6-11.
13. Ковальчук В. Громадянське суспільство та його правосвідомість як основа формування легітимної влади. *Право України*. 2014. № 4. С. 91-98.
14. Колодій А. Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою. *Право України*. 2014. № 4. С. 9-16.
15. Крусян А. Громадянське суспільство в Україні як передумова сучасного українського конституціоналізму: поняття і тенденції розвитку. *Право України*. 2014. № 4. с. 17-25
16. Кузнецова Н. Громадянське суспільство, держава, приватне право: проблеми співвідношення та взаємодії. *Право України*. 2014. № 4. С. 63-70.
17. Луцький Р. П. Соціально-економічне середовище як визначальний фактор формування та розвитку позитивного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 6. С. 39-44.

18. Медведчук В. Громадянське суспільство як фундаментальна основа демократичного розвитку України. *Право України*. 2014. № 4. С. 26-35.

19. Члевик О. Особливості свободи як принципу конституційного ладу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 2. С. 55-65.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття конституційного ладу та основні засади конституційного ладу.

ВСТУП

Конституційний лад має реалізувати прагнення до соціального порядку на основі співіснування індивідуального та групового інтересів із загальними, забезпечувати пріоритет прав особи. Все це потребує з боку держави ефективних гарантій, без наявності яких існуючий лад не можна вважати конституційним.

Безперечно, найбільш важливим предметом свого регулювання Конституція має насамперед засади конституційного ладу, які й зумовлюють його конституційну природу. Цими засадами є соціально-моральні установки і політико-правові правила розумної та справедливої організації суспільства, які обов'язково мають перебувати під захистом держави. Саме вони зумовлюють найважливіші ознаки конституційного ладу, форму правління, влади, державного устрою, політичного режиму, сутність України як держави, правового статусу людини і громадянина, принципи народовладдя та форми його здійснення, засади створення надійної системи державної безпеки, захисту суверенітету і територіальної цілісності України, правопорядку та зовнішньої політики нашої держави.

I. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Конституція України як Основний Закон держави займає центральне місце в системі законодавства, оскільки є головним джерелом права України. Розділ I «Загальні засади» – провідний у структурі Конституції, має особливе значення як для самої Конституції, так і для всієї системи національного законодавства.

У цьому розділі закріплюються засади конституційного ладу України. Водночас є поняття «конституційний лад». А тому виникає запитання щодо тотожності чи відмінності цих термінів. У сучасній науці конституційного права, а також у теорії держави і права поняття «конституційний лад» останнім часом використовується дедалі частіше для позначення досить чіткої системи суспільних відносин, що закріплює функціональну і організаційну єдність суспільства, або як сукупність принципів, без яких лад держави не може бути конституційним.

У юридичній літературі немає єдиного розуміння поняття конституційного ладу, але всі вчені юристи стоять на позиції, що наявність у державі Конституції ще не дає підстав існуючий суспільний лад вважати конституційним. Це зумовлено тим, що суспільний лад не можна вважати державно-правовою категорією на відміну від конституційного ладу. До того ж він може бути і неконституційним, оскільки вплив держави на людину і суспільство в цілому може здійснюватися і поза межами права. А тому термін «конституційний лад» не є синонімом терміна «суспільний лад».

Після утворення незалежних пострадянських республік, у тому числі й України, радянську доктрину державного ладу було критично переосмислено і трансформовано у нові теорії конституційного ладу. В конституційному праві України доктрина конституційного ладу була обґрунтована насамперед В. Погорілком, Ю. Тодикою, В. Шаповалом та ін. Зокрема, В. Погорілко ще у минулому столітті писав, що «конституційний лад є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами, прийнятими на її основі та відповідно до неї».

Важливо виходити з того, що конституційне правління, правовий характер державної влади, правова держава, верховенство права тісно взаємопов'язані і водночас є найбільш важливою ознакою і передумовою конституційного ладу. Конституційний лад – це цілісна система соціально-правових відносин і інститутів, які підпорядковані безумовним моральним і конституційним вимогам. Він має ґрунтуватися на сукупності найважливіших регуляторів, які допомагають закріпленню в суспільній практиці і в правосвідомості фізичних і юридичних осіб стабільних правових, гуманних, справедливих зв'язків між людиною, суспільством та державою.

Якщо конституційний лад – це сукупність соціальних відносин, то його засади – система конституційне закріплених принципів, що їх регламентують. Стосовно конституційного ладу засади являють собою вужче поняття. Якщо вони закріплені тільки в Конституції держави, то сам конституційний лад встановлюється не тільки в Конституції, а і у відповідних конституційних законах. Наприклад, про власність, про місцеве самоврядування, про Конституційний Суд України, про громадянство та ін.

Загальновизнано, що саме засади конституційного ладу є найважливішим об'єктом конституційного регулювання. Це справді так, тому що засади закріплюють:

- 1) основні принципи, що виступають як керівні для різноманітних сторін конституційного ладу;
- 2) базові цінності, на які суспільство орієнтується в розвитку конституційного ладу;
- 3) конституційно-правові норми і інститути, через які ці принципи та цінності дістають своє безпосереднє обґрунтування й закріплення і які зумовлюють їх юридичне значення.

Таким чином, можна вважати, що засади конституційного ладу – це система, в якій базові цінності є основою принципів, а останні конкретизуються в інститутах і нормах, що в цілому надає системі правового значення.

Засади конституційного ладу – досить специфічні правові норми, на основі яких формуються відповідні правовідносини. Ці норми мають ряд характерних ознак. Передусім вони закріплюють найважливіші засади побудови суспільства і держави і, як правило, не породжують конкретних правовідносин. Вони зумовлюють сутність правового впливу на всі сфери суспільних відносин і адресовані всім суб'єктам права. Способом захисту цих норм є загальний режим захисту Конституції, конституційного ладу. Вони мають здебільшого конституційну форму вираження; за своїм видом вони в основному є нормами-принципами, нормами-цілями, нормами-дефініціями. Практичну і правову реалізацію цілей конституційного ладу має забезпечувати вся правова система держави, всі галузі права. Цілеспрямованість засад конституційного ладу -забезпечення системного закріплення концептуальних ідей, визнаних найважливішими для суспільства і держави. За своїми функціями ці норми є головними для всіх інших правових інститутів.

Засади конституційного ладу мають особливу юридичну силу. Це виявляється в обов'язках законодавця дотримуватися вказаних принципів при внесенні змін і доповнень до тексту Конституції. Конституційний Суд України також має виносити свої рішення в разі невідповідності правових норм суті основних принципів, які в будь-якому разі є непорушними. Якщо Конституції України належить перше місце в системі джерел права, то засади конституційного ладу є своєрідною «конституцією для Конституції». Саме засади є основним виміром Конституції.

Засади конституційного ладу країни відображають прагнення людини і суспільства до щастя, добра, справедливості, свободи, рівності, солідарності, гуманізму, демократії та порядку. У засадах конституційного ладу, як правило, закріплюється суспільний ідеал.

Ключове значення має положення про верховенство людини над державою. У засадах конституційного ладу має бути відображений принцип обмеження держави. Над нею знаходиться право і народний суверенітет,

тобто саме вони мають верховенство, їх закріплення в Конституції спрямоване на здійснення контролю над владою, аби запобігти можливості її свавілля.

Надзвичайно важливим для засад конституційного ладу є їх цілісність. Будучи закріпленими в Конституції, вони стають умовою для тісної внутрішньої єдності і стабільності суспільства. Слід відзначити також і проблему співвідношення цілісності засад конституційного ладу і компромісу. Ця проблема зумовлена тим, що в демократичному суспільстві конституційний лад має бути формальним відображенням компромісу, який в ім'я загального правонаступництва є обов'язковим, незмінюваним.

І, звичайно, найважливішими в засадах конституційного ладу є його принципи, їх перелік не може бути вичерпним. Тому вони не завжди бувають закріплені в розділі про засади, а можуть міститися й в інших розділах (наприклад, принцип судового контролю). Такими принципами засад конституційного ладу є: народовладдя, державний суверенітет; політична, економічна та ідеологічна багатоманітність; верховенство права; пріоритет прав і свобод людини і громадянина; рівність перед законом, право на рівний захист з боку закону; поділ влади; унітаризм; суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава; принцип забезпечення своїх національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва із зарубіжними країнами за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, у юридичній літературі немає єдиного розуміння поняття конституційного ладу, але всі вчені юристи стоять на позиції, що наявність у державі Конституції ще не дає підстав існуючий суспільний лад вважати конституційним. Це зумовлено тим, що суспільний лад не можна вважати державно-правовою категорією на відміну від конституційного ладу. До того ж він може бути і неконституційним, оскільки вплив держави на людину і

суспільство в цілому може здійснюватися і поза межами права. А тому термін «конституційний лад» не є синонімом терміна «суспільний лад».

Конституційний лад має реалізувати прагнення до соціального порядку на основі співіснування індивідуального та групового інтересів із загальними, забезпечувати пріоритет прав особи. Все це потребує з боку держави ефективних гарантій, без наявності яких існуючий лад не можна вважати конституційним.

Засади конституційного ладу – досить специфічні правові норми, на основі яких формуються відповідні правовідносини. Ці норми мають ряд характерних ознак.

Можна сказати, що нинішній конституційно-правовий лад в Україні і досі залишається перехідним, змішаним. Зокрема, важливим трендом останніх років стали процеси європейської інтеграції, які сприяють акцептації в Україні конституційних цінностей, характерних для держав-учасниць ЄС (свобода особистості, безумовна повага до прав і свобод людини, демократизація всіх суспільних процесів, верховенство права тощо).

II. ОСНОВНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Конституція характеризує Україну як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу (ст. 1). Ця стаття є однією із провідних, присвячених українській державності. Суверенітет є однією з ознак суверенної держави. Він надає можливість самостійно здійснювати через відповідні державні структури функції стосовно формування і реалізації як внутрішньої, так і зовнішньої політики України.

Із суверенності України випливає і її незалежність. Незалежною може бути суверенна держава, яка має право самостійно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без втручання в них будь-якої іншої держави.

Конституція характеризує Україну як демократичну державу, яка за формою правління є республікою. Про демократичний характер нашої держави свідчить те, що законодавчий орган, Президент України, місцеві

ради обираються громадянами України на принципах періодичних, конкурентних, вільних виборів.

Україна проголошена соціальною державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Держава – для людини, а не навпаки. Саме такий зміст закладений в основу конституційних норм, які визначають загальнодержавну політику в соціальній сфері, забезпечують соціальну спрямованість економіки.

Україна проголошена в Конституції правовою державою. Таке закріплення, звичайно, ще не відображає реальності сьогодення, а є одним із перспективних завдань, яке необхідно вирішувати. Це – норма-ціль. Слід зазначити, що для правової держави характерні такі риси, як: верховенство права, закону, Конституції; визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина; взаємна відповідальність держави і громадянина; демократична форма правління; соціальна справедливість і гуманізм та ін.

Суверенітет України поширюється на всю її територію (ст. 2). Це положення означає, що жодна частина цієї території не може проголосити себе незалежною від суверенної влади держави. Згідно зі ст. 17 Конституції захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішою функцією держави, справою всього українського народу. Принципові засади забезпечення національної безпеки України визначає Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. На Збройні Сили України покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. На відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких регламентуються відповідними законами, що вже прийняті і діють, покладається забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України. Важливим є положення про те, що Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть

бути використані для обмеження прав і свобод громадян, з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. Держава бере на себе забезпечення соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. Чинним законодавством встановлена кримінальна відповідальність за найманство і створення не передбачених законодавством воєнізованих формувань чи груп (ст. 260 Кримінального кодексу України). Не допускається розташування на території України іноземних військових баз. Утім, дане положення Конституції тісно пов'язане з п. 14 Перехідних положень Основного Закону.

Частина друга ст. 2 Конституції закріплює положення про те, що за своїм державним устроєм Україна є унітарною державою. На відміну від федерацій унітарні держави мають єдину конституцію, єдиний уряд, єдине законодавство тощо.

До складу унітарних держав можуть входити одна або кілька адміністративно-територіальних одиниць, що користуються особливим статусом автономних утворень. В Україні такий статус має Автономна Республіка Крим, яка є невід'ємною складовою частиною України. Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним та культурним реаліям.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. Цілісність означає заборону насильницького поділу території держави, а під недоторканністю території держави розуміють те, що інші держави зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на територію суверенної держави. Тільки Україна володіє повнотою суверенної влади і тільки вона може здійснювати територіальне верховенство.

Важливе значення має ст. 3 Конституції, яка встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Визначивши їх як найвищу соціальну цінність, Україна приєдналася до європейського і світового бачення цього питання, закріпила його загальнолюдське вирішення як обов'язкове для держави і всіх інших учасників суспільних відносин. У частині другій ст. 3 Конституція передбачає положення, яке обмежує державну владу, а саме відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, адже головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Принципово важливим є закріплення у ст. 4 Конституції єдиного громадянства. Це конституційне положення покликане забезпечити єдиний правовий статус для всіх громадян України. Єдине громадянство в Україні є необхідною умовою стабільності політичної і соціальної ситуації в державі. Громадянство має важливе значення для людини, впливає на її суб'єктивні права, їх обсяг, свободи, обов'язки, відповідальність. Конституція України закріплює порядок, згідно з яким підстави набуття і припинення громадянства України визначаються тільки законом. В Україні діє Закон «Про громадянство України» в редакції від 18 квітня 2001 р.

Стаття 5 Конституції закріплює республіканську форму правління. Поняття «республіка», яке вперше було запроваджене у Стародавньому Римі, дослівно означає «справа народу», але пізніше стало тлумачитися як «влада народу». Різноманітність республіканських форм правління залежить від того, якою мірою народ впливає на формування та діяльність органів держави.

Згідно з частиною другою ст. 5 Конституції носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Це можуть бути всеукраїнський та місцевий референдуми, вибори та інші форми. Конституція встановлює гарантії прав суверенітету

народу. Це – заборона на узурпацію державної влади, оскільки єдиним її джерелом є суверенний народ, а також право народу визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Таке право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Необхідність здійснення в Україні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову закріплено в ст. 6 Основного Закону. Це – один із найбільш важливих принципів організації державної влади. Гілки влади, за Конституцією, є відносно незалежними, мають свою чітко встановлену компетенцію. Суверенні права на владу визнаються за всіма дієздатними громадянами або за їх більшістю, а управління здійснюється на основі народного представництва.

Сама ідея народного представництва як засіб обмеження правління верховної влади надзвичайно важлива, адже саме народу належить первинна, установча влада, саме він може вирішувати питання про зміну форми правління. І це знайшло чітке конституційне закріплення.

Важливим фактором узгодження діяльності гілок влади є система стримань і противаг, яка має урівноважувати їх владні повноваження. Це такі засоби стримань і противаг, як: а) законодавча влада обмежена референдумом (ст. 73), прямими виборами Президента (ст. 103), його правом вето (п. 30 ст. 106), Конституційним Судом (ст. 147); б) виконавча влада обмежена відповідальністю перед парламентом (пункти 10, 12, 13 ст. 85, ст. 113, ст. 115), підзаконним характером нормативних актів, що нею приймаються (ст. 106), внутрішнім розподілом повноважень між Президентом і Кабінетом Міністрів (пункти 9, 10 ст. 106), між республіканською владою і місцевими органами влади.

Судова влада підпорядкована Конституції і закону (ст. 129), а її внутрішній розподіл виявляється в тому, що Конституційний Суд виділений із загальної судової системи (ст. 147). Принципу поділу влади, який гарантується Конституцією України, відповідають: наявність сильного Президента, що володіє значними повноваженнями (ст. 102); механізмів

контролю над Президентом (особлива процедура імпічменту – ст. 111); відповідального уряду (колективна та персональна відповідальність його членів – частина друга ст. 113, частина четверта ст. 115); участь парламенту в призначенні глави уряду (пункти 12, 24 ст. 85); неприпустимість сумісності депутатського мандата з міністерським портфелем (частина друга ст. 78) та ін.

Свої повноваження органи законодавчої, виконавчої та судової влади мають здійснювати в межах, встановлених Конституцією України та відповідними законами.

У Конституції України забезпечені правові та економічні умови функціонування місцевого самоврядування (ст. 7). У нормативному значенні положення даної статті пов'язані з принципом народовладдя. Україна розглядає самоврядування як фундаментальні засади устрою суспільства і держави. Місцеве самоврядування слід розглядати як форму залучення громадян України до участі в управлінні своїми справами.

Важливою умовою конституційного ладу є верховенство права та закону. У правовій конституційній державі влада має підлягати праву, а не праву їй. Держава має бути у цьому зацікавленою, оскільки суспільство, що зорієнтоване на верховенство права, може стати носієм правового порядку, захисником миру, прав і свобод громадян. У ст. 8 Конституції України встановлено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Принцип верховенства права неприпустимо протиставляти принципу верховенства закону. Це виправдано лише в тому випадку, коли в поняття «закон» вкладається той самий зміст, що й у поняття «право». Якщо ж термін «закон» вживається у власному розумінні слова – як акт парламенту, то таке тлумачення принципу верховенства права слід вважати спрощеним.

Частина друга ст. 8 закріплює важливе положення про те, що Конституція має найвищу юридичну силу і згідно з преамбулою є Основним Законом України. Крім того, норми Конституції є нормами прямої дії (частина третя ст. 8). Це дає можливість звертатися до суду для захисту

конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції навіть у тому разі, якщо відсутні відповідні нормативно-правові акти.

Надзвичайно важливе зовнішньополітичне і правове значення мають норми ст. 9 Конституції, згідно з якими чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Закон України «Про міжнародні договори в Україні» від 29 червня 2006 р. (ст19.) передбачає, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства. У цьому випадку такий міжнародний договір має таку ж юридичну силу, як і національний закон. Тому, вищезазначений закон обумовлює здійснення ратифікації міжнародних договорів не у формі постанови Верховної Ради України, як це було раніше, а шляхом прийняття спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України.

Ратифікації підлягають міжнародні договори про дружбу, взаємну допомогу та співробітництво; з питань позики та кредиту; територіальні; про громадянство та інші, ратифікація яких передбачена законом або самим міжнародним договором. Відповідні міжнародні договори подаються на ратифікацію Верховній Раді України Президентом України або Кабінетом Міністрів України. Важливим є те, що у разі виявлення розбіжностей між договором, поданим на ратифікацію, і Конституцією України, договір повинен надсилатися до Конституційного Суду України для одержання висновку щодо його відповідності Конституції. Слід зазначити, що Україна широко використовує практику ратифікації міжнародно-правових договорів. Лише за період з липня 1990 р. по грудень 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала близько 300 міжнародних договорів. Важливе значення має і положення Конституції про те, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення до неї відповідних змін.

Стаття 10 Основного Закону України закріплює українську мову як державну, покладає на державу обов'язок забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Водночас держава гарантує (а не лише виявляє турботу, як було раніше) вільний розвиток, використання і захист (останнє теж є новелою) мов національних меншин України. Україна закріплює українську мову як державну та порядок її застосування. Наприклад, недопустимість привілеїв чи обмежень за мовними ознаками (ст. 24 Конституції), щодо обов'язкового володіння державною мовою Президента України (ст. 103), професійними суддями (ст. 127), суддями Конституційного Суду (ст. 148).

Питання мовної політики в Україні визначаються також іншими конституційними нормативно-правовими актами. Конституція, держава повинна також сприяти вивченню мов міжнародного спілкування. У міжнародному праві є поняття «робоча мова ООН», якими є англійська, іспанська, російська і французька мови, та «офіційні мови ООН» – англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька.

Принципово важливим є закріплення в Конституції положень про сприяння державній консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11). Ці конституційні положення створюють правову базу для вирішення питань у цій сфері. До заходів законодавчого характеру належать прийняття Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р., Закону України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 р., Державної програми відродження і розвитку освіти національних меншин в Україні на 1994-2000 рр. та ін.

Уперше в національне право запроваджується поняття корінних народів. Цим терміном, як правило, позначається категорія національних меншин, яка є самобутньою етнічною групою, що склалася історично і споконвіку проживає на території даної держави, їх головна відмінність від національних

меншин відповідно до Міжнародної Конвенції МОП 1989 р. полягає в наявності специфічних прав землевласності чи землекористування в тих регіонах, в яких вона проживає. Відповідного законодавства в Україні ще немає.

На конституційному рівні вперше закріплені (ст. 12) положення про обов'язок держави дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Українська діаспора, тобто українці, що живуть за межами держави, за різними неофіційними даними, налічує 11 млн. осіб. Найбільші українські діаспори – у Росії (4,3 млн.), у США (2 млн.) та Канаді (1 млн. осіб). Йдеться про взаємне збагачення набутками духовної та матеріальної культури, поєднання інтересів українців у своїй державі та поза нею, залучення етнічних українців до розвитку і зміцнення зв'язків зі своєю етнічною батьківщиною.

Конституція в ст. 13 закріплює право власності українського народу на: землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, на природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Слід зазначити, що визначення континентального шельфу вперше дається в ст. 1 Женевської Конвенції про континентальний шельф 1958 р. (ратифікована 10 листопада 1960 р.) і знаходить більш детальний розвиток у ст. 76 Конвенції ООН 1982 р. з морського права. Особливим правовим статусом користується і виключна (морська) економічна зона, спеціальний правовий режим якої визначається нормами міжнародного права.

Право власності українського народу на природні ресурси знайшло розвиток у чинному законодавстві. Це закони «Про охорону навколишнього природного середовища», Водний кодекс, Лісовий кодекс, Кодекс України про надра та ін. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією. За загальним правилом, закріпленим Конституцією, природні ресурси можуть надаватися громадянам лише для користування. Певні

винятки з цього правила стосуються окремих об'єктів тваринного світу, а також земельних ресурсів.

Чинне законодавство про охорону навколишнього природного середовища розрізняє загальне і спеціальне природокористування громадян.

Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Власник повинен поважати інтереси інших людей, суспільства. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Порушення прав власності державою, фізичною чи юридичною особами зумовлює можливість притягнення винних до відповідальності.

Норма ст. 14 Конституції присвячена землі як основному багатству, що перебуває під особливою охороною держави. Конституційне положення щодо землі утворює принципово нову в нашій державі конституційну основу як для галузевого земельного законодавства, так і для господарської системи в цілому. Право власності на землю гарантується. Воно набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Положення Конституції підтверджується чинним земельним законодавством щодо обмеження категорії права власності на землю, закріплюючи таке право лише за громадянами України.

Відповідно до ст. 15 Конституції суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Забезпечення політичної багатоманітності означає свободу політичної діяльності об'єднань громадян (партій, рухів тощо), яка не забороняється законодавством України. Порядок створення об'єднань громадян визначається Законом України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. Конституція в ст. 37 встановлює певні обмеження щодо створення і діяльності об'єднань громадян. Наприклад, осередки політичних партій не можуть діяти в органах виконавчої та судової влади. Політичним партіям і громадським організаціям заборонено створювати воєнізовані формування.

Економічна багатоманітність означає можливість рівноправного існування різних форм власності та господарювання, однаково їх підтримку і захист з боку держави.

Ідеологічна багатоманітність – це право різних суб'єктів безперешкодно формулювати, пропагувати і втілювати в практику суспільних відносин різноманітні теорії, ідеї, погляди, які стосуються різних аспектів життя держави і суспільства. Сама держава, звичайно, дотримується певних політичних та ідеологічних концепцій, але вони не можуть офіційно проголошуватися державою пріоритетними та обов'язковими. З цією ж метою забороняється цензура, тобто обмежувальні заходи щодо здійснення свободи слова в засобах масової інформації. Все це має суттєве значення для розвитку в Україні суспільних процесів на демократичних засадах.

Однією із найважливіших, що безпосередньо стосується самого існування українського народу, здоров'я кожної людини, що проживає на території України, та майбутніх поколінь, є ст. 16 Конституції, яка покладає на державу забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу. Відповідні міністерства повинні розробляти і вводити в дію екологічні нормативи і правила екологічної безпеки. Вже створено досить розгалужену систему сучасного екологічного законодавства, наступним етапом розвитку якого є його кодифікація з урахуванням відповідних конституційних приписів.

Конституційне закріплення положення про обов'язок держави стосовно подолання наслідків Чорнобильської катастрофи визначається тим, що йдеться про безпрецедентне екологічне лихо планетарного масштабу. Ліквідація його наслідків ще довго потребуватиме цілеспрямованих державних заходів.

Ключове значення має положення ст. 18 Конституції про те, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і

взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними нормами і принципами міжнародного права. На жаль, у Конституції не закріплені принципи зовнішньої політики України, наприклад, такі як: можливість участі в міжнародних організаціях та інших об'єднаннях, системах колективної безпеки; бажання наблизитися до загального і справедливого миру та ін. Водночас Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей перед іншими, пріоритет загально визнаних норм міжнародного права стосовно норм національного права. Ще в 1990 р. Україна проголосила намір стати нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Конституція не закріпила без'ядерного і безблокового статусу України. Координацію і контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони України покладено на Раду національної безпеки і оборони (ст. 107), правовий статус якої визначається законом.

Новелою Конституції України є і ст. 19, згідно з якою правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Тобто держава має бути гарантом як належної реалізації передбачених Конституцією і законами прав і свобод людини і громадянина, так і неприпустимості не передбачених законодавством втручання в життя і діяльність особи та примусового впливу на неї органів державної влади і місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Ці органи та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі і в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

У Конституції (ст. 20) закріплені державні символи України – Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України, які є засобами ідентифікації суверенної держави. Державні символи є сукупністю конституційне затверджених знакових, образних чи музикальних виразів, що юридичне уособлюють державу. Державний Прапор

України – це національний прапор, який поєднує два притаманні українському минулому національні кольори (синій та жовтий) і являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького. Головним його елементом є малий Державний Герб України. Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького на слова П. Чубинського затверджений законом. Опис державних символів України та порядок їх використання також встановлюються законами, які приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Столицею України є місто Київ, спеціальний статус якого визначається Законом України «Про столицю України – місто-герой Київ».

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, основи конституційного ладу України являють собою цілісну систему основоположних принципів, які визначають демократичний вектор розвитку Української держави і суспільства.

Важливою умовою конституційного ладу є верховенство права та закону. У правовій конституційній державі влада має підлягати праву, а не праву їй. Держава має бути у цьому зацікавленою, оскільки суспільство, що зорієнтоване на верховенство права, може стати носієм правового порядку, захисником миру, прав і свобод громадян. У ст. 8 Конституції України встановлено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Принцип верховенства права неприпустимо протиставляти принципу верховенства закону.

Економічна багатоманітність означає можливість рівноправного існування різних форм власності та господарювання, однакову їх підтримку і захист з боку держави.

Ідеологічна багатоманітність – це право різних суб'єктів безперешкодно формулювати, пропагувати і втілювати в практику суспільних відносин

різноманітні теорії, ідеї, погляди, які стосуються різних аспектів життя держави і суспільства.

ІІІ. ПРИНЦИПИ ТА СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Конституційний лад це цілісна система соціально-правових відносин та інститутів, які встановлюються й охороняються конституцією та іншими прийнятими на її основі та згідно з нею конституційно-правовими актами держави.

За формою конституційний лад це чітка система основних організаційних і правових видів організації та діяльності держави, суспільства й інших суб'єктів конституційно-правових відносин. У цьому сенсі він опосередковує, насамперед, передбачені конституцією форми держави (за характером державного ладу), державного правління та безпосереднього народовладдя.

Закріплений Конституцією України конституційний лад характеризується низкою політико-правових принципів (базових цінностей), на які орієнтується суспільство, здійснюючи його розвиток.

1. Суверенність означає суверенітет (від франц. верховна влада) народу (його повновладдя, що закріплене державно-правовими актами, здійснюється через систему владних структур різного рівня центральних, регіональних, місцевих, і зводиться до володіння народом соціально-економічними та політичними засадами, які всебічно й послідовно забезпечують його участь в управлінні справами суспільства та держави, виробленні й прийнятті важливих рішень) і держави (верховенство, самостійність і незалежність державної влади як усередині країни так і за її межами).

2. Демократизм (походить від старогрецьк. слів "демос" народ і "кратос" сила, влада) означає, передовсім, існування необмеженої влади народу (як щодо її належності, так і щодо здійснення).

3. Гуманізм (від лат. людський, людяний) полягає в закріпленні Конституцією України порядку, що ґрунтується на реальній і всебічній повазі

до особи, людини та громадянина, збереженні й гарантуванні її прав і свобод

4. Реальність конституційний лад має бути не формальним, символічним, а справжнім, дійсним, тобто реально відображати наявні на момент прийняття та в перспективі суспільні відносини.

5. Системність послідовність, логічність, усебічність, повнота закріплення в Основному Законі інститутів суспільства і держави.

Науковість теоретичні основи конституційного ладу базуються на досягненнях світової конституційної думки, деяких положеннях радянського державного (конституційного) права, надбанні української конституційної думки від часу проголошення незалежності України.

Історизм і наступність у конституційному ладі сучасної України акумульовано весь той прогресивний досвід, накопичений в українському державотворенні, в державному та суспільному ладі України в минулому.

Програмний характер той конституційний лад, який закріплений Конституцією України, є не тільки реальним, але й повною мірою утворює програму подальшого розвитку держави, суспільства та її окремих інститутів.

Гарантованість наявність системи гарантій конституційного ладу (організаційно-правових, нормативно-правових тощо).

Окрім цих загальних принципів, конституційному ладові України властиві й особливі принципи, зокрема такі: здійснення державної влади з її поділом на законодавчу виконавчу, судову (ст. 6 Конституції України); верховенства права (ст. 8 Конституції України); прямої дії норм Конституції України (ст. 8 Конституції України); визнання та гарантування місцевого самоврядування (ст. 7 Конституції України); єдиного громадянства (ст. 4 Конституції України); політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності суспільного життя (ст. 15 Конституції України); цілісності та недоторканності території України (ст. 2 Конституції України) та ін.

Конституційний лад України є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї.

За своєю суттю, конституційний лад становить собою певний тип конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права.

За своїм змістом конституційний лад опосередковує насамперед передбачені і гарантовані Конституцією державний і суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади й місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки та інші найважливіші інститути конституційно-правових відносин в Україні.

За формою конституційний лад являє собою систему основних організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Конституцією, тобто основних видів організації і діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин.

Існуючий конституційний лад України, передбачений її Конституцією, характеризується насамперед рядом загальних принципів, зокрема суверенністю, демократизмом, гуманізмом, реальністю, системністю, науковою обґрунтованістю, історизмом, наступністю, програмним характером, гарантованістю. Конституційне право-це галузь, яка є сукупністю норм, що закріплюють основи Конституційного ладу України.

Конституційний лад України є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією України та законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї. Конституційний лад опосередковує насамперед суспільний та державний лад

Не всі дослідники включають поняття суспільного ладу до конституційного ладу. О. Ф. Фрицький зазначає, що суспільний лад поглинає як державний лад, так і право в цілому, а тому не може бути складовою поняття «конституційний лад».

Також існує точка зору, за якою для визначення системи конституційного ладу є недоцільним штучне виділення категорій державного та суспільного ладу, які, відповідно, виражають організацію публічної влади,

політичну систему й основи демократичного ладу суспільства. Тому більш прийнятно розглядати їх у діалектичній єдності як певний тип конституційної системи державно організованого суспільства.

Розділ I Конституції України має назву «Загальні засади», хоча дослідники зауважують, що цей термін є не досить вдалим, оскільки по суті у цьому розділі йдеться про засади конституційного ладу. У конституціях Вірменії, Білорусі, Російської Федерації відповідний розділ іменується «Засади конституційного ладу».

Термін «конституційний лад» вживається у багатьох конституціях без офіційного визначення цього поняття. Проте це можна зробити з аналізу конкретного конституційного тексту.

За суттю конституційний лад являє собою певний тип конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави, права. Нинішній конституційний лад України за своєю суттю є перехідним, змішаним.

За змістом конституційний лад опосередковує насамперед передбачені і гарантовані Конституцією України державний і суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, системи державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки та інші важливі інститути конституційно-правових відносин України.

За формою конституційний лад являє собою систему основних організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Конституцією України, і є ліберально-демократичним.

Існуючий конституційний лад України, визначений Конституцією України, характеризується такими загальними принципами: суверенністю, демократизмом, гуманізмом, реальністю, системністю, науковою обґрунтованістю, історизмом, наступністю, програмним характером, гарантованістю.

Суверенність конституційного ладу полягає у такому:

✓ Відповідно до ст. 5 Конституції України право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

✓ Конституційний лад установлюється конституцією, а тому її прийняття вважається пріоритетним правом народу. Чинна Конституція України прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу. Право вносити зміни до всіх розділів Конституції України має Верховна Рада України (саме реалізуючи це право, 08.12.2004 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Конституції України», а 01.02.2011 р. Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»). Однак, щодо змін до розділів I, III, XIII Основного Закону, то остаточне їх затвердження має здійснюватися на всеукраїнському референдумі, який призначає Президент України (ст. 156 Конституції України). Це положення конкретизує вимогу ч. 3 ст. 5 Конституції України, за якою право визначати і змінювати конституційний лад належить виключно народу України, оскільки саме розділ I Конституції України визначає основи конституційного ладу України.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 р. № б-ри/20051 положення ч. 3 ст. 5 Конституції України «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» треба розуміти так, що тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону України в порядку, встановленому його розділом XIII. Належне виключно народові право визначати і змінювати конституційний лад в Україні не може бути привласнене у будь-який спосіб державою, її органами або посадовими особами. Відповідно до абз. 4 п. 4.1

мотивувальної частини цього Рішення народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може реалізувати своє право визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі.

Як зазначалося вище, відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2008 р. № 6-рп/2008 народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України у порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України.

3) Суверенність конституційного ладу також полягає у суверенності держави. Так, згідно зі ст. 1 Конституції України Україна є суверенна держава, а за ст. 2 Основного Закону суверенітет України поширюється на всю її територію. Відповідно до ст. 17 Конституції України на території України не допускається розташування іноземних військових баз. На підставі п. 14 «Перехідних положень» Конституції України використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.

Демократизм конституційного ладу означає те, що влада належить народу і ним здійснюється. Цей принцип проявляється через такі положення:

1) носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо (тобто через вибори, референдуми тощо) і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5 Конституції України);

2) відповідно до ст. 15 Конституції України держава гарантує свободу політичної діяльності;

3) держава визнає і гарантує місцеве самоврядування (ст. 7 Конституції України), що являє собою право територіальної громади жителів села чи

добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140 Конституції України);

4) у Конституції України закріплюється система політичних прав і свобод громадян України: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (статті 36, 38, 39 Конституції України) тощо.

Гуманізм конституційного ладу полягає в закріпленні і гарантуванні Конституцією такого порядку, який ґрунтується на повазі до особи, людини і громадянина, забезпеченні прав і свобод особи, їх гарантуванні.

Так, відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Гуманізм конституційного ладу проявляється у закріпленій Конституцією національній, економічній, соціальній, культурній і екологічній політиці держави (так, статтями 11, 12, 16 Конституції України передбачено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського

народу є обов'язком держави).

Реальність конституційного ладу означає те, що конституційний лад має відображати суспільні відносини на момент прийняття відповідної конституції і на перспективу. Сьогодні не можна вважати реальними положення Конституції України, наприклад, про соціальний характер держави, соціальні права і свободи людини тощо.

Системність конституційного ладу передбачає послідовність, логічність, усебічність і повноту закріплення в Конституції основних інститутів суспільства і держави. Порівняно з попередніми конституціями, що діяли в Україні, Конституція 1996 р. найбільш системно закріпила основні інститути українського суспільства і держави.

Наукова обґрунтованість конституційного ладу України визначається тим, що в основу теоретичних засад Конституції України, яка гарантує конституційний лад, було покладено: надбання світової науково-конституційної думки, науки радянського державного права, а також української конституційної думки з часу проголошення незалежності України.

Наступність конституційного ладу полягає в акумулюванні того позитивного, що було в українському державотворенні в минулому.

Програмний характер конституційного ладу означає те, що частина положень Конституції України встановлює напрями подальшого розвитку України. Зокрема, це стосується соціального та правового характеру держави, системи соціальних і культурних прав тощо. Наприклад, на відміну від реальної ситуації в економіці 1990-х рр., Конституція України відобразила модель економіки добробуту і процвітання, що ґрунтується на концепції стійкого розвитку і в якій використовуються інструменти як ринкового, так і державного регулювання.

Щодо гарантованості конституційного ладу, то його гарантами виступають: народ України; Конституція і закони; Українська держава в цілому та в особі її спеціалізованих інститутів (організацій, служб); Верховна

Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України та інші органи державної влади; Конституційний Суд України; суди загальної юрисдикції і прокуратура; політичні партії і громадські організації; засоби масової інформації; територіальні громади та органи місцевого самоврядування; міжнародні організації.

Тобто гарантами конституційного ладу є практично всі основні суб'єкти конституційно-правових відносин.

Названі гарантії переважно є загальними для всього конституційного ладу. Поряд із ними Конституція України передбачає гарантії для окремих інститутів конституційного ладу, насамперед державного і суспільного ладу, прав і свобод людини і громадянина тощо.

Отже, система гарантій конституційного ладу це єдність правових, інституційних та процедурних засобів забезпечення конституційних норм і принципів.

Правові гарантії охоплюють дію принципів верховенства права та справедливості, а, також механізм реалізації установчої влади.

Інституційні гарантії мають організаційно-правову форму і втілюються а демократичних засадах функціонування суспільства, свободі політичної діяльності та належному функціонуванні публічної влади.

Процесуальні гарантії становлять комплекс процесуальних процедур забезпечення конституційного ладу України.

До спеціальних принципів конституційного ладу України, зокрема, підносять такі:

- 1) здійснення державної влади шляхом поділу її на законодавчу, виконавчу, судову;
- 2) верховенства права;
- 3) прямої дії норм Конституції;
- 4) визнання і гарантування місцевого самоврядування;
- 5) судового захисту прав і свобод людини і громадянина тощо.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ.

Конституційний лад характеризується низкою політико-правових принципів (базових цінностей), на які орієнтується суспільство, здійснюючи його розвиток. 1. Суверенність означає суверенітет (від франц. верховна влада) народу (його повновладдя, що закріплене державно-правовими актами, здійснюється через систему владних структур різного рівня: центральних, регіональних, місцевих, і зводиться до володіння народом соціально-економічними та політичними засадами, які всебічно й послідовно забезпечують його участь в управлінні справами суспільства та держави, виробленні й прийнятті важливих рішень) і держави (верховенство, самостійність і незалежність державної влади як усередині країни так і за її межами). 2. Демократизм (походить від старогрецьк. слів «демос» народ і «кратос» сила, влада) означає, передовсім, існування необмеженої влади народу (як щодо її належності, так і щодо здійснення). 3. Гуманізм (від лат. людський, людяний) полягає в закріпленні Конституцією України порядку, що ґрунтується на реальній і всебічній повазі до особи, людини та громадянина, збереженні й гарантуванні її прав і свобод (статті 3, 11, 12, 24, 28, 29, 34, 43, 45 та ін. Конституції України). 4. Реальність конституційний лад має бути не формальним, символічним, а справжнім, дійсним, тобто реально відображати наявні на момент прийняття та в перспективі суспільні відносини. 5. Системність, послідовність, логічність, усебічність, повнота закріплення в Основному Законі інститутів суспільства і держави.

IV. КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

У найбільш загальному виді конституційні основи державного ладу України - це система основоположних конституційних цінностей, принципів, правил і режимів організації та діяльності Української держави, які визначають соціальне призначення держави у тріаді «людина - суспільство - держава».

Важливою складовою конституційного ладу є державний лад. Державний лад України являє собою організацію і діяльність держави. Оскільки держава сама є організацією, зокрема політичною організацією суспільства, то державний лад іноді визначається і може визначатись як будівництво держави (державне будівництво), або її устрій, діяльність.

За своєю суттю, змістом і формами державний лад є багатограним явищем. Зокрема, державний лад України охоплює структурні (організаційні) і функціональні основи держави, зокрема політичні, економічні, соціальні й культурні (духовні) основи. Політичні основи державного ладу України являють собою насамперед політичний механізм і відповідну політичну функцію (функції) держави; економічні основи економічний механізм і відповідні функції держави тощо.

Конституція України визначає основні засади, принципи державного ладу України, що є керівними засадами організації та діяльності держави та її основних інститутів; органів державної влади, основних функцій держави, інших елементів (атрибутів) держави. Основними принципами державного ладу України є принцип суверенності та незалежності держави; принцип демократизму держави; принцип соціальної і правової держави; принцип унітарності (єдності, соборності) держави; принцип республіканської форми державного правління тощо. Ці принципи відображено в основних рисах нашої держави, якими наділяє її чинна Конституція України.

Так, згідно зі ст. 1 Конституції, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Вона також проголошується унітарною державою (ст. 2) із республіканською формою державного правління (ст. 5). Крім того, Україна визнається, за Конституцією України, національною і світською державою.

Принципи суверенності та незалежності нашої держави є спорідненими й передбачають внутрішній і зовнішній суверенітет, незалежність України в усіх основних сферах: політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших. За своєю суттю суверенітет, незалежність держави

означають верховенство, повноту, цілісність, невідчужуваність і самостійність державної влади в межах державного кордону та рівноправність і незалежність держави у відносинах з іншими державами.

Принцип демократизму держави характеризує передовсім взаємовідносини держави і суспільства, держави і особи. Першочергове значення у становленні та функціонуванні демократичної держави має порядок формування органів державної влади. Відповідно до Конституції України, шляхом вільних і справді демократичних виборів обираються народні депутати України, Президент України, органи місцевого самоврядування. Новелою сучасного виборчого права України є проведення в 2006 виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування за пропорційною виборчою системою.

Важливою гарантією демократизму Української держави є передбачена Конституцією України змінність представницьких органів державної влади. Ці органи формуються шляхом чергових виборів, що відбуваються раз у п'ять років. До того ж одна і та ж сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд. Тобто, важливою гарантією демократизму Української держави є передбачена Конституцією змінність представницьких органів державної влади (чергові, позачергові вибори). До того ж Конституція України містить застереження, які мають запобігти узурпації влади представницькими органами державної влади.

Принцип демократизму державного ладу України розкривається і в закріпленні та реальній гарантованості Конституцією України форм безпосередньої демократії виборів, референдумів та інших. Зокрема, в Україні можуть реалізуватися всі форми безпосередньої демократії, що не заборонені Конституцією України. Прикладом такої форми прямого народовладдя стала Помаранчева революція 2004 р.

Демократизм держави виявляється також у діяльності держави, насамперед у принципах діяльності органів державної влади і в основних засадах здійснення державної влади загалом. Зокрема, це виявляється в

гласності, відкритості роботи парламенту та інших органів державної влади, в системності, періодичності сесій і пленарних засідань парламенту тощо. Останнім часом, важливим елементом демократизму державного ладу стає і громадський контроль за діяльністю органів державної влади.

Принцип соціальної держави полягає в тому, що держава є і має бути виразником, представником і захисником інтересів як усього суспільства, усього народу, тобто як публічних, загальних інтересів, так і інтересів кожної особи, кожної людини і громадянина.

Соціальною державою, як правило, вважається держава, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, добробут громадян, їх соціальну захищеність. Така держава передусім дбає про соціально незахищених і про відповідні соціальні верстви населення (безробітних, непрацевдатних та ін.). Щодо більшості громадян, то соціальна держава має створювати сприятливі умови для їхньої діяльності, вияву їхніх професійних, ділових, творчих можливостей у власних інтересах і в інтересах суспільства та держави.

Конституція України закріплює і гарантує комплекс соціальних прав і свобод людини і громадянина, що властиві всім або більшості розвинених держав світу, які прийнято вважати соціальними державами. На жаль, на сьогодні соціальна сфера державного ладу України залишається найменш гарантованою і переживає період свого становлення.

Правовий характер держави виявляється насамперед у передбачуваному Конституцією верховенстві права (ст. 8), у здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6), у взаємній відповідальності держави та особи (ст. 3), у гарантуванні державою прав і свобод людини і громадянина (ст. 3) тощо.

Верховенство права визначається пріоритетністю права щодо держави, політики, економіки, культури та інших інститутів (основ) держави, а також щодо інших соціальних норм (моралі, звичаїв тощо).

Важливим принципом державного ладу України є принцип республіканської форми державного правління. До 1 січня 2006 р. Україна була президентсько-парламентською республікою, але із набуттям чинності змін до Конституції України наша держава отримала нову форму державного правління і стала парламентсько-президентською формою державного правління, що відповідає вимогам сьогодення щодо оптимізації форми державного правління.

Національною наша держава є за етнічним походженням більшості її громадян, за політичним статусом громадян України всіх національностей, які є Українським народом, та за характером атрибутів держави (мови, державних символів тощо). Сучасна Українська держава втілює споконвічну мрію українців про власну державність.

Принципи державного ладу України знаходять своє вираження через конституційно-правові інститути механізму держави. Саме механізм держави уособлює в собі "конструкцію" держави у вузькому значенні як устрій, організацію, будівництво держави.

Механізмом держави, як правило, вважається система органів державної влади та інших основних елементів, інститутів держави. Реально механізм держави це складне суспільне явище. Він включає політичний, економічний, соціальний і культурний механізми держави.

Пріоритетним елементом механізму держави є, звичайно, її політична основа, політичний механізм, зокрема органи державної влади. Основами їх організації (будівництва) є: поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та взаємодія органів державної влади; демократичний порядок формування органів державної влади (виборність, змінність, призначення за згодою інших органів тощо); системність і структурованість; конституційність, законність в організації та діяльності; постійний характер діяльності й детермінованість повноважень органів державної влади; врахування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права,

досягнень національної і світової конституційної думки і практики державного будівництва; гарантованість діяльності органів державної влади.

До політичного механізму держави, поряд з органами державної влади, належать громадянство, територія (територіальний устрій), Збройні сили та інші військові формування, державні символи, столиця тощо. Тобто політичний механізм держави це система її органів влади та інших інститутів, які складають організаційні основи держави.

До організаційно-економічної основи держави, тобто до її економічного механізму, насамперед належить бюджетна, фінансова і банківська системи, державна власність та інші організаційно-економічні важелі державної діяльності.

Складовими соціальної (організаційно-соціальної) основи держави, тобто її соціального механізму є насамперед громадянство, а також національні та інші соціальні спільності, державні соціальні системи: охорони здоров'я, соціального захисту тощо.

До організаційно-культурної (духовної) основи держави, тобто до її культурного (духовного) механізму, належить передусім державна мова, а також державні системи освіти, виховання, науки, культури тощо.

Характер державного ладу відображається також у функціях (діяльності) держави, оскільки саме основні напрямки діяльності держави опосередковують собою суть, тип, природу і призначення держави. Тому Конституція України, визначаючи державний лад, закріплює поряд із механізмом держави також основні її функції.

Ці функції держави закріплюються як прямо, безпосередньо, так і опосередковано, маючи до того ж далеко не однакову назву: зміст І спрямованість держави, її обов'язок (ст. 3 Конституції), здійснення державної влади (ст. 6 Конституції), державне забезпечення, піклування (статті 11,12,13 Конституції), найважливіші функції (ст. 17) тощо. Основні функції держави не закріплюються повною мірою в якомусь одному розділі Конституції, вони

є змістом майже всіх її розділів, але насамперед закріплені в розділі I, присвяченому загальним засадам Конституції і конституційного ладу.

Цілком обґрунтованим є визнання того, що функції держави, втілюючи в собі діяльність держави, являють собою насамперед основні напрями і види (сторони) її діяльності.

Функції державного ладу є багатоманітними і можуть бути класифіковані за такими критеріями, як суб'єкти, об'єкти, способи, засоби діяльності, мета, завдання діяльності тощо.

Основними суб'єктами діяльності держави є власне сама держава загалом, а також органи державної влади та інші інститути держави, складові її механізму. У разі коли держава є федеральною, то суб'єктами діяльності держави також виступають суб'єкти федерації, зокрема штати, землі, провінції тощо.

Основними об'єктами держави є сфери її діяльності, зокрема політична, економічна, соціальна, культурна, екологічна та зовнішня. Відповідно слід розрізняти політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні, ідеологічні), екологічні та зовнішні функції державного ладу України. Ці функції умовно можна назвати об'єктними. Об'єктні функції державного ладу, в свою чергу, поділяються на внутрішні та зовнішні.

Найбільш рельєфно Основний Закон визначив політичні функції державного ладу України (статті 1, 5, 6, 15, 36, 39, 85, 102, 106, 116 та ін. Конституції). Зокрема, держава в особі відповідних органів державної влади визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики (ст. 85), здійснює внутрішню і зовнішню політику (ст. 116).

Широко закріплена в Конституції також економічна функція держави (статті 13,14,41,42,85, 106, 116 та ін.). Так, держава в особі відповідних органів державної влади здійснює від імені українського народу права власника на природні ресурси, забезпечує захист прав усіх суб'єктів власності, господарювання (ст. 13), охороняє основне національне багатство

землю (ст. 14), забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності (ст. 42) та Ін.

Найдетальніше Конституція України закріпила соціальну функцію державного ладу України (статті 1, 3, 13, 24, 43, 46, 47, 49, 85, 92 та ін.). Насамперед наша держава визначається в Конституції як соціальна (ст. 1). Вона визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю і проголошує визначальними щодо змісту і спрямованості своєї діяльності права і свободи людини та їхні гарантії (ст. 3). Держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ст. 13), належні умови для повного здійснення громадянами права на працю (ст. 43) та інших соціальних прав.

Всебічно закріплена й культурна (духовна) функція держави (статті 10, 11, 12, 53, 54, 85, 116 та Ін.). Зокрема, держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11), забезпечує розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ст. 10) тощо.

Порівняно новим явищем у конституційному закріпленні та регулюванні функцій держави є закріплення в чинній Конституції екологічної функції держави (статті 16, 50, 85, 92, 116 та ін.). Зокрема, в Конституції України зазначається, що гарантування екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави (ст. 16 Конституції).

Порівняно детально закріплено в Конституції й зовнішні функції держави: оборони, захисту суверенітету і територіальної цілісності (ст. 17), зовнішньополітична (ст. 18) і зовнішньоекономічна функції, функція культурного співробітництва (гуманітарна) і т. д.

Всі зазначені об'єктні функції внутрішні та зовнішні загалом здійснюються Українською державою, що свідчить про реалізацію державою положень Конституції України.

За способами діяльності держави розрізняють такі її функції, як законодавча, виконавча і судова, які умовно називають владними організаційними чи технологічними, процесуальними.

Технологічні (владні) функції законодавча, виконавча і судова хоча й тривалий час не визнавалися самостійними напрямками діяльності держави, але постійно закріплювалися у конституціях більшості сучасних держав через функції і повноваження органів державної влади, шляхом поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Класифікація функцій держави за засобами її діяльності ще не дістала загального визнання і не утвердилась. Такі функції, зокрема фінансова, інформаційна, територіальна, державного програмування і прогнозування та інші, відносять, як правило, до технологічних функцій або зовсім не називають, оскільки не отримали належного теоретичного обґрунтування критерії такої класифікації, а також система основних засобів діяльності держави.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ.

За своєю суттю, змістом і формами державний лад є багатограним явищем. Зокрема, державний лад України охоплює структурні (організаційні) і функціональні основи держави, зокрема політичні, економічні, соціальні й культурні (духовні) основи. Політичні основи державного ладу України являють собою насамперед політичний механізм і відповідну політичну функцію (функції) держави; економічні основи економічний механізм і відповідні функції держави тощо.

V. КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Конституційні основи суспільного ладу України - це система конституційних цінностей і принципів розвитку людини та громадянського

суспільства у взаємодії з Українською державою.

Суспільний лад України являє собою організацію і діяльність її суспільства, які передбачені й гарантовані Конституцією і законами України. Він є основною складовою частиною конституційного ладу і визначає характер державного ладу та інших складових конституційного ладу. Адже державна влада є похідною від влади народу, оскільки народ є єдиним джерелом влади і має право здійснювати її (владу) як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5 Конституції України).

Разом з тим суспільний лад є багатограним явищем за своєю суттю, змістом і формами.

За своєю суттю суспільний лад України, як і будь-якої іншої країни, являє собою ' передбачену конституцією і законами загальнонаціональну систему суспільних відносин — організаційних і функціональних, — зумовлену внутрішніми і зовнішніми факторами: політичними, економічними, соціальними, духовними, історичними, географічними, національними та ін. Це певний тип суспільних відносин, зумовлених насамперед типом суспільства.

Сучасний суспільний лад України фактично є поєднанням кількох типів суспільного ладу, оскільки українське суспільство перебуває нині на початку свого шляху до громадянського суспільства, поєднуючи риси нового суспільства з рисами попереднього. Громадянським суспільством вважається, як правило, соціально неоднорідне, структуроване (стратифіковане) суспільство, що є відносно незалежним від держави. Разом з тим громадянське суспільство — це спільність вільних і рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником та брати активну і всебічну участь у політичному житті.

Перехідний, змішаний характер має більшість сучасних політичних, економічних, : соціальних, духовних (культурних, ідеологічних) та інших суспільних відносин в Україні, що є проявом кризи колишнього суспільства і

суспільного ладу та становлення нових із політичного, економічного, соціального, духовного та інших поглядів.

Нинішній суспільний лад України характеризується за своєю суттю не лише як змішаний, перехідний і такий, що перебуває на початковому етапі свого реформування, перетворення, але й такий, що формується, утверджується, створюється як самостійний, суверенний суспільний лад відповідно до статусу Українського народу. :

До проголошення незалежності України українське суспільство було складовою частиною радянського соціалістичного суспільства, а суспільні відносини — складовою частиною радянських соціалістичних суспільних відносин, що визначало зрештою характер суспільного ладу України, його обумовленість суспільним ладом Союзу РСР.

Як наслідок цієї єдності суспільства, всіх видів суспільних відносин і суспільного • ладу в цілому в колишньому Радянському Союзі Україна не мала реального і самостійного суспільного ладу. Вона не мала ні самостійних політичних партій та громадських організацій, ні власної економіки (95% промислових підприємств були союзними), ні власної інформаційної системи.

Тому власне українське суспільство певною мірою лише формується, створюється, відроджується або утверджується. Відповідно складаються й утверджуються українські суспільні відносини і суспільний лад України як самостійний, суверенний, незалежний.

Значний вплив на суспільний лад, його сутність має національний склад українського суспільства, його багатонаціональність в етнічному плані. В Україні, як відомо, проживають громадяни близько ста національностей (корінних народів і національних меншин). До того ж українська нація (з етнічного погляду) ще оста-

точно не утвердилася як титульна нація, а Український народ ще не повністю сформувався як політична спільність, як українська нація з політичного погляду.

На суспільний лад України, його сутність впливають також відносна структурованість українського суспільства; тривале протистояння політичних сил (політичних партій та блоків) і влад; порушення соціальних та інших прав громадян; релігійні відносини, особливо внутрішня боротьба релігійних конфесій; регіональні тенденції, особливо тенденції сепаратизму (в Криму, Закарпатті тощо); боротьба в інформаційному просторі України; правовий нігілізм, аполітичність і байдужість до національної ідеї певної частини українського суспільства й інші фактори.

Та особливо негативний вплив на становлення, функціонування і розвиток сучасного суспільного ладу мають нелегітимні, неофіційні, тіньові суспільні відносини, які набули в Україні значного поширення («тіньова економіка» тощо). Вони істотно впливають на офіційне (легальне) політичне, економічне, соціальне і духовне життя, суттєво деформуючи його, перетворюючи іноді легітимні інститути в символічні, а нелегітимні у фактичні, реальні.

За змістом суспільний лад є системою політичних, економічних, соціальних, духовних та інших напрямів суспільних відносин, тобто відносин в усіх основних сферах життєдіяльності суспільства, системою політичного, економічного, соціального і духовного ладу суспільства. Зміст суспільних відносин України нині істотно змінюється як кількісно, так і якісно.

Особливо значні зміни відбуваються в економічних, політичних і духовних (культурних, ідеологічних) відносинах, в економічному, політичному і духовному ладі суспільства.

Збільшується їх коло, збагачується їх зміст. Так, приватизація і ринкові відносини в економіці зумовили значне збільшення впливу економічних відносин і збагачення їх змісту. Багатопартійність і свобода політичної діяльності значно розширили і збагатили політичне життя суспільства. Звичайно, далеко не усі нові суспільні відносини є позитивними й ефективними, конституційними і законними, гарантованими і стабільними,

проте, утвердження нового суспільства, нових суспільних відносин, нового суспільного ладу за своїм змістом є очевидним та інтенсивним.

За формою суспільний лад є системою організаційних і функціональних форм у всіх сферах життєдіяльності суспільства, системою його організацій і форм діяльності. Тобто суспільний лад є системою політичних, економічних, соціальних та інших організацій і форм політичної, економічної, соціальної та іншої діяльності, тобто системою систем — політичної, економічної, моральної тощо.

Суспільний лад України істотно збагатився за останні роки низкою організаційних і функціональних форм. Про це свідчить, зокрема, існування більше 350 офіційно зареєстрованих політичних партій, утвердження системи недержавних підприємств в економічній, соціальній і духовній (культурній) сферах: недержавних підприємств соціальних послуг, навчальних закладів, засобів масової інформації тощо.

Суспільний лад, як і державний, визначається і гарантується конституцією і законами. Але його визначення має ряд відмінностей порівняно з визначенням державного ладу і конституційного ладу в цілому.

Якщо організація і діяльність держави, органів державної влади та інших її інститутів мають регулюватись конституцією і законами всебічно і повно, то організація і діяльність суспільства мають регулюватись мінімально. Адже Конституція проголошує свободу (багатоманітність) політичного, економічного і ідеологічного життя суспільства, і тим самим максимально можливе невтручання в життя і діяльність особи і суспільства. Повністю відмовитись від регулювання суспіль: відносин держава, звичайно, не може. Але вона може і мусить визначати основні засади суспільних відносин, суспільного ладу, створюючи тим самим необхідні передумови функціонування й розвитку суспільства і всіх суспільних відносин.

Правове визначення, закріплення і гарантування основ суспільного ладу України здійснюється насамперед Конституцією України.

Конституційні основи суспільного ладу являють собою основні принципи організації і діяльності суспільства та його найважливіші організаційні і функціонал інститути.

Основні принципи суспільного ладу. Конституційні основи суспільного ладу знаходять свій вияв насамперед в основних принципах організації і діяльності суспільства, тобто суспільного ладу.

Основними з цих принципів є такі: принцип суверенності суспільства, наро тобто народного (національного) суверенітету; принцип демократизму суспільства суспільного ладу; принцип конституційності, законності суспільного ладу; принцип політичного, економічного й ідеологічного плюралізму (багатоманітності); принцип етнічної багатонаціональності і політичної єдності Українського народу; принцип соціальної справедливості тощо.

Принцип суверенності суспільства означає суверенність народу, нації, тобто суверенність їх волі та інтересів. У Преамбулі Конституції України зазначає «Верховна Рада України від імені Українського народу, громадян України прав національностей, виражаючи суверенну волю народу, приймає цю Конституцію Основний Закон України». Проголошений в Преамбулі принцип суверенності Українського народу знаходить подальший розвиток в нормативних положенні насамперед ст. 2 Конституції України, в якій зазначається, що суверенітет України поширюється на всю її територію і, природно, опосередковується (виражається всіма громадянами України, та у статті 5, в якій народ визнається носієм суверенітету в Україні.

Принцип демократизму суспільства полягає у належності влади народу і його участі у здійсненні влади. Це взаємовідносини суспільства і держави. За Конституцією влада в Україні належить безпосередньо її народу. Відповідно до ст. 5 Конституції народ є єдиним джерелом влади в Україні.

Демократизм суспільства, суспільного ладу полягає також в участі народу у здійсненні влади: народ здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування (ст. 5).

Основними формами безпосередньої здійснення влади народом, прямого народовладдя є, за Конституцією України, вибори і референдуми (ст. 69), в яких мають право брати участь усі громадяни України які досягли на день їх проведення 18 років. Тобто увесь народ України має прав брати участь у здійсненні політичної влади.

Демократизм суспільства знаходить вияв у системі політичних прав і свобод громадян України, проголошених і гарантованих Конституцією (ст. 33-40), та в інших правах і свободах людини і громадянина.

Одним із важливих принципів суспільного ладу, що нині утверджується в Україні, є принцип плюралізму, багатоманітності, зокрема політичного, економічного та ідеологічного плюралізму. Політичний плюралізм виявляється насамперед у багатопартійності і свободі політичної діяльності; економічний — у багатоманітності форм власності і господарювання, свободі підприємницької діяльності; ідеологічний — у багатоманітності ідеологій. Особливістю плюралізму в Україні на сучасному етапі є багатоманітність форм не лише одного й того ж типу (політичних партій, власності тощо), але й різних типів. Так, політичний плюралізм полягає в наявності як буржуазних (правих) партій, так і соціалістичних, комуністичних (лівих). Тобто існує політичний плюралізм як за формами, так і за суттю політичних явищ. Існує також багатоманітність як форм, так і типів власності (державна, комунальна, приватна власність).

Принцип конституційності, законності суспільного ладу України означає, що основні засади організації і діяльності нашого суспільства передбачаються і гарантуються Конституцією, а основні форми суспільної діяльності та інших суспільних відносин — політичних, економічних, соціальних та інших — визначаються також законами. Держава і право України не втручаються і не мають втручатися надмірно в суспільне життя і суспільну діяльність, але мають максимально сприяти і сприяють його функціонуванню і розвитку з урахуванням всіх або принаймні більшості основних внутрішніх і зовнішніх факторів, і особливо, з урахуванням

ментальності Українського народу, його можливостей і потреб, традицій і рівня розвитку, минулого, сучасного і майбутнього тощо.

Держава гарантує на конституційному рівні свободу суспільної діяльності: політичної, економічної (підприємницької), культурної (духовної, ідеологічної) діяльності, зокрема, релігійної діяльності, літературної, художньої, наукової і технічної творчості, інформаційної діяльності тощо.

Разом з тим правопорядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції). Принцип етнічної багатонаціональності і політичної єдності Українського народу полягає в конституційному визнанні наявності в Україні ряду етносів: поряд з українською нацією, як етносом, у визначенні їх статусу та ставленні до них держави і суспільства в цілому та у проголошенні в Конституції Українського народу спільністю громадян усіх національностей, що проживають на території України.

Про це чітко зазначається у Преамбулі Конституції України: Верховна Рада України приймає Конституцію — Основний Закон від імені Українського народу — громадян України всіх національностей.

Визнаючи українську націю як етнос титульною, яка дає назву державі та визначає характер ряду інститутів держави і суспільства (державну мову, державні символи тощо), чинна Конституція закріплює національну політику держави щодо всіх етносів в Україні та всіх етнічних українців, які проживають за межами України. Зокрема, у ст. 11 Конституції України зазначається, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Визначаючи ставлення до етнічних українців за межами держави, Конституція України зазначає, що Україна дбає про задоволення національно-культур і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12).

Всі природні ресурси, які знаходяться в межах території України, визначені чинною Конституцією (ст. 13) об'єктами права власності всього Українського народу.

Разом з тим, за Конституцією (ст. 17), захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є справою всього Українського народу.

Принцип соціальної справедливості полягає в конституційному вираженні і хисті інтересів всього суспільства, кожної людини і громадянина та кожної соціальної спільності. Зокрема, чинна Конституція України проголошує і надійно гарантує значне коло громадянських, соціальних, економічних та інших прав і свобод людини і громадянина.

Пріоритетними гарантами цих прав і свобод є конституційні норми — принци зокрема, щодо вільності і рівності людей у своїй гідності та правах (ст. 2 невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, рівності конституційних прав і свобод громадян України та їх рівності перед законом. Так, відповідно ст. 24 Конституції України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками ра кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними а іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї тощо.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 51 Конституції України). Держава дбає про інтереси всіх корінних народів і національні меншин (ст. 11 Конституції У країни).

Система суспільного ладу. В організаційному плані суспільний лад являє собою певну систему, або систему систем суспільства.

Основними складовими суспільного ладу є політична, економічна, соціальна культурна (духовна, ідеологічна) системи суспільства.

Насамперед суспільний лад опосередковує собою політичну систему суспільства основними складовими якої є народ, держава, політичні партії і територіальні громади та органи місцевого самоврядування, які є основними суб'єктами конституційно-правових відносин.

Традиційно в умовах колишнього Союзу РСР до політичної системи відносилась партія (КПРС) як ядро політичної системи, держава та громадські організації згодом стали відносити до цієї системи трудові і територіальні колективи.

Суттєвою вадою цієї системи було те, що до цієї системи належала і могла належати лише одна партія — Комуністична партія. До того ж ця партія за своїм статусом вважалась ядром політичної системи, керівною і спрямовуючою силою суспільства, що об'єктивно ставило під сумнів суверенність і демократизм як політичної системи, так і суспільства в цілому. Разом з тим деякі суб'єкти включались до цієї системи штучно, без урахування реально їх ролі у політичному житті суспільства. Мова йде насамперед про громадські організації (профспілкові організації, творчі спілки тощо). Адже реальною, хоча і незначною, була участь у політичному житті лише молодіжних організацій, зокрема комсомолу (ВЛКСМ-ЛКСМУ), політична діяльність якого здійснювалася під керівництвом партії.

Абсолютизація ролі партії і фетишизація ролі громадських організацій здійснювались не випадково і не лише в силу підпорядкованості громадських організацій партії. Головною метою партії у формуванні політичної системи і визначенні статусу кожного з її суб'єктів було приниження ролі і значення в ній держави як основного суб'єкта політичної системи і, що найістотніше, конституційно-правове і фактичне витіснення з неї народу як її самостійного і пріоритетного суб'єкта.

Це стосується як політичної системи колишнього Союзу РСР, так і Української РСР.

У конституціях Союзу РСР і Української РСР зазначалося, що вся влада належить народу, але народ за цими конституціями мав здійснювати державну владу лише через ради народних депутатів, які складали політичну основу колишніх Союзу РСР і Української РСР.

Той факт, що названі конституції не визнавали за народом права безпосереднього здійснення влади, передбачаючи здійснення ним влади чомусь лише через ради і чомусь лише державної влади, промовисто свідчить про повне і безумовне відсторонення народу від політичної системи як її самостійного і повноправного суб'єкта.

До того ж Український народ, тобто українське суспільство, як і народи інших колишніх союзних республік, в умовах Союзу РСР до останнього часу не мали своєї повноцінної політичної системи і жодної самостійної за своїм статусом політичної партії.

Адже Компартія України аж до розпаду Союзу РСР і КПРС фактично не була самостійною партією: вона як складова частина КПРС не мала своєї програми і свого статуту. Отже, політичну систему колишньої Української РСР умовно складали Компартія України, яка не була самостійною партією, держава, яка фактично не була суверенною, і громадські організації, які були залежними від КПРС, КПУ, союзних органів, відповідних громадських організацій та ряду інших інститутів.

Нині, за новою Конституцією України, повноправними і рівноправними суб'єктами її політичної системи є народ — Український народ як політична спільність, держава, політичні партії і територіальні громади та органи місцевого самоврядування.

Пріоритетним суб'єктом політичної системи нашого суспільства є народ. Згідно із ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ: народ здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Визнання

Конституцією України за народом його права здійснювати владу безпосередньо (шляхом виборів, референдумів тощо) є визнанням його повноправним, рівноправним і пріоритетним суб'єктом політичної системи нарівні з державою, політичними партіями та іншими суб'єктами.

Це підтверджується і ст. 69 Конституції України: народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії.

Основним суб'єктом політичної системи є, звичайно, держава. Адже за Конституцією України народ здійснює владу не лише безпосередньо, а й через органи державної влади. Влада має здійснюватись постійно, а народ безпосередньо бере участь у її здійсненні періодично (через 4-5 років або іноді й через інші періоди) і лише з найважливіших питань загальнодержавного і місцевого значення. Тому основним суб'єктом здійснення влади і відповідно політичної системи є держава в особі відповідних органів державної влади: законодавчої, виконавчої і судової.

Зокрема, держава в особі відповідних органів державної влади визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики (ст. 85 Конституції України); здійснює внутрішню і зовнішню політику (ст. 116); розробляє, затверджує і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку (ст. 85, 116); здійснює зовнішньополітичну діяльність (ст. 18) тощо. Поряд з державою важливу роль у функціонуванні і розвитку політичної системи відіграють політичні партії. Відповідно до Конституції політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах і референдумах.

Отже, якщо держава в особі її органів державної влади забезпечує здійснення влади, тобто волі народу, то політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, тобто волі народу.

Але політичні партії позбавлені можливості безпосередньо впливати на державу, її органи влади, підміняти чи дублювати їх. У Конституції України

зазначається, що не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої і судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях (ст. 37).

Тобто політичні партії можуть сприяти формуванню і вираженню волі громадян лише у певних організаційних і правових формах, передбачених Конституцією і законами України.

Визначення територіальних громад і органів місцевого самоврядування основними складовими політичної системи ґрунтується на положеннях Конституції і Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» про те, що територіальні громади беруть участь у здійсненні безпосереднього народовладдя у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць, зокрема, забезпечують проведення місцевих референдумів (ст. 143 Конституції), а органи місцевого самоврядування є інститутами, через які (нарівні з органами державної влади) відповідно до ст. 5 Конституції народ здійснює владу.

Основним системотворчим елементом суспільного ладу є економічна система суспільства. Ця система вважається, як правило, системою (сукупністю) основних форм власності й економічної (господарської) діяльності. Тривалий час основними формами власності вважались державна (загальнонародна), а також власність профспілкових та інших громадських організацій. Власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної вважалась основою економічної системи колишнього СРСР і колишньої Української РСР. Вся особиста власність вважалась, як це не парадоксально, похідною від основних (суспільних) форм власності, тобто другорядною формою власності.

Господарська діяльність мала в основному суспільний характер. Вищою метою суспільного виробництва формально вважалось найповніше

задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Економіка складала єдиний народногосподарський комплекс, який охоплював усі ланки суспільного виробництва, розподілу й обміну на території країни. Керівництво економікою здійснювалось на основі державних планів економічного і соціального розвитку.

Сучасна економічна система включає такі форми власності як власність Українського народу (ст. 13), власність держави, комунальну власність і приватну власність (ст.41). Пріоритетною формою власності в Україні є власність Українського народу. Зокрема, в Конституції зазначається, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться у межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктом права власності Українського народу (ст. 13). Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах, визначених чинною Конституцією України. Виняток становить право власності на землю, що вважається основним національним багатством. Це право, за Конституцією України, набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою відповідно до закону (ст. 14).

Державна і комунальна власність, зокрема основні об'єкти права державної і комунальної власності, закріплюються в Конституції України переважно опосередковано (ст. 41,92,116 тощо), що дає підстави для висновку щодо втрати державною власністю свого колишнього пріоритетного характеру і недопустимості ототожнення загальнонародної власності (власності народу) із державною власністю.

Управління об'єктами державної власності здійснює відповідно до Конституції України Кабінет Міністрів України. Він же забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності (ст. 116).

Управління майном, що перебуває в комунальній власності, здійснюють територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування (ст. 143).

Найбільш повне закріплення і регулювання на конституційному рівні вперше одержала така форма власності, як приватна. Ця форма власності зрівняна за своїм статусом з іншими формами і зняті практично всі обмеження, які існували щодо її попередниці — особистої власності. За новою Конституцією України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) практично без жодних обмежень. Причому право приватної власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправне позбавлений права власності (ст. 41). Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановленому законом та за умови переднього і повного відшкодування її вартості, звичайно, якщо це право набувається в порядку, визначеному законом.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду випадках, обсязі та порядку, встановленому законом (ст. 41 Конституції України)

Невизначеним залишився статус лише колективної форми власності, зокрема власності політичних партій і громадських організацій тощо.

Проте, це не дає підстав лишати дану форму власності поза законом, адже Конституцією України держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власне рівні перед законом. Економічний плюралізм (багатоманітність) передбачають і можливість також різноманітних форм господарювання, підприємництва.

Поряд з державним управлінням економікою (державним господарювань стає можливою різноманітна підприємницька діяльність фізичних і юридичних осіб. Нині кожен має право, як зазначається в

Конституції України, на підприємницьку діяльність. Суттєво змінюється характер конституційно-правового регулювання економічної (господарської) діяльності.

Держава, за Конституцією забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускає зловживання монополюючим становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються Законом України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 року. Важлива роль у формуванні і функціонуванні суспільного ладу України належить її соціальній системі, яка являє собою систему (сукупність) соціальних спільнот соціальних об'єднань (організацій) і форм соціальної діяльності.

Насамперед соціальну систему утворюють соціальні спільноти, зокрема українська нація як етнос, корінні народи, національні меншини, соціальні групи, трудові і територіальні громади.

Іншим системотворчим елементом соціальної системи є соціальні об'єднання, зокрема соціальні громадські організації (профспілки, молодіжні, жіночі організації тощо).

Складовою частиною соціальної системи є також галузеві і територіальні соціальні системи в особі відповідних підприємств, установ і організацій: системи охорони здоров'я, медичної допомоги і медичного страхування, відпочинку, соціального захисту тощо.

Соціальні спільноти закріплюються в Конституції України переважно опосередковано. Зокрема зазначається, що держава сприяє консолідації та розвитку Української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національним меншин України (ст. 11). Щодо громадських об'єднань (організацій) в Конституції України вказується, що громадяни мають право на участь у професійних спілках; метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Ці організації є пріоритетними соціальними громадськими організаціями, що пов'язано з їх природою.

Зокрема, в Конституції України зазначається, що професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності (ст. 36).

Основним видом соціальної діяльності, звичайно, є трудова діяльність, праця. Відповідно пріоритетним видом громадських організацій вважаються, за Конституцією, професійні спілки.

За характером соціальної діяльності однією з пріоритетних соціальних систем є система охорони здоров'я. У Конституції України зазначається, що охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм (ст. 49).

Охорона здоров'я, як і інші види соціальної діяльності, соціального обслуговування, має державні і недержавні форми.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безплатно; наявна мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, забезпечує санітарно-епідеміологічне благополуччя, а також дбає про розвиток фізичної культури і спорту.

Відповідні системи соціальної діяльності, соціального обслуговування діють або мають діяти в усіх основних соціальних сферах — праці, відпочинку тощо.

Найважливішим показником рівня і гуманності соціальної системи є система соціального захисту. Так, у Конституції України проголошується, що право на соціальний захист включає право громадян на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (ст. 46). Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також

бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ст. 46).

Тобто в основі системи соціального захисту є система державного соціального страхування, а основною формою соціальних виплат є пенсії. Їх характер і реальність визначають з багатьох поглядів не лише систему соціального захисту і соціальну систему в цілому, а й значною мірою весь суспільний лад країни.

Вельми важливою системою суспільства є культурна (духовна, ідеологічна) система. Вона являє собою систему форм духовного (культурного) життя і духовної (культурної) діяльності, духовних (культурних) об'єднань (організацій) та ідеологій. Основними формами духовного (культурного) життя і відповідної діяльності суспільства є, зокрема, освіта, наука, культура, інформація тощо. У кожній з цих сфер існує певна система: система освіти, науки, культури тощо.

Держава відповідно до ст. 53 Конституції забезпечує доступність і безплатній дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти і державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повно загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням студентам.

Громадяни України мають право безплатно здобути вищу освіту в державних комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

У системі освіти найбільш рельєфно і повно відображаються духовна (культурна система суспільства, його духовний рівень, ментальність, ідеологічний плюралізм духовна свобода і національна ідеологія.

Систему науки складає академічна наука (академічні установи), вузівська наука відомча наука (система відомчих наукових установ і навчальних закладів) тощо. Ця система визначена і закріплена в Конституції України опосередковано. Разом з тим у Конституції проголошується, що держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України із світовим співтовариством (ст. 54).

Лише частково і переважно опосередковано закріплена в Конституції України система культури (у вузькому розумінні цього слова). Вона опосередковує собою державні і недержавні заклади й установи культури. Переважну частину їх складають державні й комунальні установи — театри, палаци, бібліотеки тощо.

Нині система культури переживає кризовий стан. Разом з тим посилюються тенденції її відродження. Конституція створила для цього відповідні передумови. Зокрема, в Основному Законі України зазначається, що культурна спадщина охороняється законом і що держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення І Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

У цілому роль духовної системи нашого суспільства зростає. Це збігається загальносвітовими тенденціями і векторами духовного розвитку країн світу: в більшості розвинених країн світу спостерігається піднесення ролі і значення освіти, науки, інформації.

Найпоширенішим видом об'єднань (громадських організацій) у духовній сфері творчі спілки, освітні (просвітні) організації, товариства тощо. Нині відбувається перебудова, становлення якісно нової їх системи.

Зростає роль і значення в духовному житті суспільства церкви і релігії, хоч; міжконфесійні змагання певною мірою сповільнюють цей процес.

Ідеологічний плюралізм, проголошений і закріплений Конституцією України (ст. 15), дає змогу вільно функціонувати в суспільстві і його духовній системі різноманітним світоглядам, вченням, теоріям, концепціям.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ.

Отже, суспільний лад України являє собою організацію і діяльність її суспільства, які передбачені й гарантовані Конституцією і законами України. Він є основною складовою частиною конституційного ладу і визначає характер державного ладу та інших складових конституційного ладу. Адже державна влада є похідною від влади народу, оскільки народ є єдиним джерелом влади і має право здійснювати її (владу) як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5 Конституції України).

Разом з тим суспільний лад є багатограним явищем за своєю суттю, змістом і формами.

За своєю суттю суспільний лад України, як і будь-якої іншої країни, являє собою ' передбачену конституцією і законами загальнонаціональну систему суспільних відносин — організаційних і функціональних, — зумовлену внутрішніми і зовнішніми факторами: політичними, економічними, соціальними, духовними, історичними, географічними, національними та ін. Це певний тип суспільних відносин, зумовлених насамперед типом суспільства.

VI. ДЕРЖАВНА МОВА В УКРАЇНІ

Державною мовою називають визнану конституцією чи законом основну мову держави, обов'язкову для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо.

Мова завжди була вирішальним чинником національної самосвідомості українського народу. Саме тому українська мова протягом багатьох століть не мала визнаного статусу. З розвитком у багатонаціональних державах, до складу яких належали українські землі, мовного законодавства вона набула деякого офіційного значення на території Галичини, Буковини та Закарпаття, в яких пріоритет все ж таки надавався, відповідно, польській, німецькій, угорській мовам. У Російській імперії свідомо нормативно обмежувалася

сфера застосування української мови. Тож в українській політичній думці минулого традиційно обстоювалося право на мовну автономію, недоторканність мови в приватному й офіційному житті.

У період українських державотворчих пошуків 1917-1920 рр. здебільшого поєднувалося визначення державного (офіційного) статусу української мови з гарантуванням вільного розвитку інших мов, якими користувалося населення.

Радянська система перешкождала функціонуванню та розвитку української мови. У 1978 р. вийшов так званий "брежнєвський циркуляр" постанова партії про посилене вивчення та викладання російської мови й літератури, в 1983 р. "андропівський указ" про розширення вивчення російської мови в школах. Однак русифікаторська політика в Україні завжди спричиняла протидію.

У чинній Конституції України міститься важливе положення про те, що розвиток і функціонування української мови забезпечуються не лише в усіх сферах суспільного життя (ця норма вже передбачалася Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.) та попередньою Конституцією), а й на всій території України.

Уточнено, що *держава гарантує* (а не тільки виявляє турботу, як було раніше) вільний розвиток, *використання та захист мов національних меншин України*. Серед останніх спеціально виділено російську мову як таку, що нею користується значна частина населення України.

Визнання української мови як державної (ст. 10 Конституції України) не означає ні її винятковості, ні тим паче санкціонування примусового її використання чи вивчення. Визнання за українською мовою статусу державної мови є одним із засобів самозахисту та самозбереження етнічної самобутності українського народу, що не загрожує мовним і національно-культурним правам інших національностей.

Україна забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Громадянам створюються умови для

вивчення української мови та поглибленого її опанування. Відмова службової особи прийняти та розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови тягне відповідальність за чинним законодавством. Офіційне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української чи іншої мови в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть відповідальність, встановлену законом.

Законом про мови передбачено, що акти вищих органів державної влади України приймаються українською мовою. В Україні мовою роботи, діловодства та документації, а також взаємовідносин державних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, а також мовою сесій, конференцій, з'їздів, засідань, зборів, інших зібрань державних, громадських органів, підприємств, установ та організацій є українська мова.

В Україні виховання в дитячих дошкільних установах, навчальна та виховна робота в загальноосвітніх школах проводиться українською мовою. Абітурієнти, котрі вступають до вищих і середніх навчальних закладів України, складають конкурсний вступний екзамен з української мови. В Україні мовою офіційних засобів масової інформації є українська мова. Маркування товарів, етикетки на товарах, інструкції щодо користування товарами, виробленими в Україні, виконуються українською мовою.

Кілька статей Конституції України містять *вимоги щодо обов'язкового володіння державною мовою* Президентом України (ст. 103), професійними суддями (ст. 127), суддями Конституційного Суду України (ст. 148). У законодавстві України також передбачена обов'язкова вимога знання української мови в обсязі, достатньому для спілкування, особами, що вступають до громадянства України (ст. 17 Закону України "Про громадянство України"), її визначено як мову судочинства (ст. 19 КПК України, ст. 9 ЦПК України), освіти (ст. 7 Закону України "Про освіту").

Нині, українську мову називають рідною дедалі більше українців – 68% (дані соціологів без урахування окупованих територій). 61% опитаних

вважає, що державна політика має сприяти поширенню української мови в усіх сферах життя. 60% – зазначають, що українська мова має стати основною в усіх сферах спілкування.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ.

Державною мовою називають визнану конституцією чи законом основну мову держави, обов'язкову для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо.

VII. ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Державні символи це встановлені конституцією чи спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, що уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені й певного історичного або ідеологічного змісту. Конституція України (ст. 20) встановлює такі символи нашої держави: Державний Прапор України, Державний Герб України та Державний Гімн України.

Державний Прапор це закріплене в законодавстві офіційне полотнище держави, в якому сполученням певних кольорів (іноді з використанням малюнків або написів) відображено ідеї політичного характеру. Державний Прапор України стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг блакитного та жовтого кольорів: верхня смуга блакитного кольору, нижня – жовтого. Співвідношення ширини прапора до його довжини 2:3. Державний прапор підіймають на будинках органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, дипломатичних і консульських представництв України, на прикордонних заставах та митницях, під час офіційних зустрічей на вищому рівні тощо.

Державний Герб це закріплений у законодавстві офіційний умовний знак, який через графічне чи кольорове зображення певних фігур відбиває коло ідей політичного характеру та символізує суверенітет держави. У Конституції України сказано, що великий Державний Герб України встановлюється, зважаючи на малий Державний Герб України та герб

Війська Запорізького, законом, який приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради. Основним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України тризуб). Зображення Державного Герба України розміщують на печатках органів державної влади, державного правління, судових органів, грошових знаках, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ тощо.

Державний Гімн (від грецьк. "hymnos" урочиста пісня) це закріплена в законодавстві країни музично-поетична емблема держави, що через систему (набір) музично-поетичних образів відображає певне коло ідей політичного характеру та символізує суверенну державу. Стаття 20 Конституції України визначає, що Державний Гімн України затверджується законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Такий закон був прийнятий 6 березня 2003 р. Стаття 1 цього Закону встановлює, що "Державним

Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

"Ще не вмерла України і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

«Душу й тіло ми положим за нашу свободу, І покажем, що ми, браття, козацького роду». Зазначеним законом також встановлено, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються та закінчуються виконанням Державного Гімну України. Його музичне виконання здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній при піднятті Державного Прапора, прийнятті військової присяги та ін..

Наруга над державною символікою України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Державні символи це встановлені конституцією чи спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, що уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені й певного історичного або ідеологічного змісту. Конституція України (ст. 20) встановлює такі символи нашої держави: Державний Прапор України, Державний Герб України та Державний Гімн України.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. У юридичній літературі немає єдиного розуміння поняття конституційного ладу, але всі вчені юристи стоять на позиції, що наявність у державі Конституції ще не дає підстав існуючий суспільний лад вважати конституційним. Це зумовлено тим, що суспільний лад не можна вважати державно-правовою категорією на відміну від конституційного ладу. До того ж він може бути і неконституційним, оскільки вплив держави на людину і суспільство в цілому може здійснюватися і поза межами права. А тому термін «конституційний лад» не є синонімом терміна «суспільний лад».

2. Конституційний лад має реалізувати прагнення до соціального порядку на основі співіснування індивідуального та групового інтересів із загальними, забезпечувати пріоритет прав особи. Все це потребує з боку держави ефективних гарантій, без наявності яких існуючий лад не можна вважати конституційним.

3. Засади конституційного ладу – досить специфічні правові норми, на основі яких формуються відповідні правовідносини. Ці норми мають ряд характерних ознак.

4. Основи конституційного ладу України являють собою цілісну систему основоположних принципів, які визначають демократичний вектор розвитку Української держави і суспільства.

5. Важливою умовою конституційного ладу є верховенство права та закону. У правовій конституційній державі влада має підлягати праву, а не

право їй. Держава має бути у цьому зацікавленою, оскільки суспільство, що зорієнтоване на верховенство права, може стати носієм правового порядку, захисником миру, прав і свобод громадян. У ст. 8 Конституції України встановлено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Принцип верховенства права неприпустимо протиставляти принципу верховенства закону.

6. Економічна багатоманітність означає можливість рівноправного існування різних форм власності та господарювання, однакову їх підтримку і захист з боку держави.

7. Ідеологічна багатоманітність – це право різних суб'єктів безперешкодно формулювати, пропагувати і втілювати в практику суспільних відносин різноманітні теорії, ідеї, погляди, які стосуються різних аспектів життя держави і суспільства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України. Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 9. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЇЇ РОБОТИ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Сутність і суб'єкти законодавчої влади. Парламентаризм
2. Конституційно-правові засади діяльності Верховної Ради України.
3. Функції та повноваження Верховної Ради України
4. Склад та структура Верховної Ради України
5. Рахункова палата Верховної Ради України
6. Акти Верховної Ради України
7. Статус народного депутата України
8. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як орган парламентського контролю

Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799.
2. Про визначення порядку обчислення скликань Верховної Ради України : Закон України від 1 лютого 2000 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 8. Ст. 52.
3. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. Ст. 134.
4. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента від 10 червня 1997 року (зі змінами і допов.). *Урядовий кур'єр*. 1997. № 107-108.
5. Про Рахункову палату: Закон України від 02 липня 2015 року (зі змінами і

допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2015, № 36, ст.360.

6. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листопада 1992 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 17.

7. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

8. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14-15, № 16-17. Ст. 133.

9. Легін Л. М. Законодавчий процес в Україні: теоретико-правове дослідження: моногр. Івано-Франківськ; Дрогобич: Коло, 2015. 132 с.

10. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 205 с.

11. Берназюк І. М. Реалізація актів стратегічної (програмної) правотворчості парламенту, глави держави та уряду як гарантія прямої демократії: моногр. Ужгород: Гельветика, 2017. 483 с.

12. Кадук Т. Д. Принципи парламентського контролю. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 58-66.

13. Майданник О. Контрольна функція парламенту: сутність, зміст, призначення. *Право України*. 2013. № 5. С. 280-286.

14. Наливайко Л. Р. Роль фракцій у реалізації представницької функції Верховної Ради України в контексті конституційної реформи. *Влада. Людина. Закон*. 2003. № 10. С. 99-102.

15. Наливайко Л. Р. Функції Верховної Ради України: критерії класифікації та види. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 11. С. 5-14.

16. Погорілко В. Функції українського парламенту. Від номінального до реального. *Віче*. 2002. № 2. С. 17-21.

17. Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту – Верховної Ради України: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 336 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити сутність законодавчої влади та парламентаризму, надати правову характеристику статусу народного депутата України, з'ясувати функції та повноваження Верховної Ради України, зазначити, які саме акти уповноважена приймати Верховна Рада України.

ВСТУП

Чинна Конституція України визначає Верховну Раду України як єдиний загальнонаціональний постійно діючий, колегіальний, виборний орган законодавчої влади у складі 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років (ст.ст. 75-76 Конституції).

Пріоритетною рисою українського парламенту як органу законодавчої влади є його винятковість як єдиного органу законодавчої влади у державі, універсальність в системі органів державної влади, що зумовлена, насамперед, унітарним характером нашої держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу, судову, внутрішньою структурою парламенту та іншими обставинами.

Нині в Україні не існує інших органів законодавчої влади і загальнонаціональних або місцевих – крім Верховної Ради України. Не передбачена й можливість делегування нею своїх законодавчих повноважень.

Чинною Конституцією України визначено, що *єдиним органом законодавчої влади* в Україні є парламент - Верховна Рада України. Вона є загальнонаціональним *представницьким органом* державної влади, позаяк наділена правом представляти весь Український народ - громадян України всіх національностей - і виступати від імені всього народу.

Верховна Рада є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона має право представляти весь український народ – громадян України всіх національностей і виступати від імені всього народу. Це впливає як із преамбули Конституції і її змісту, так і з назви парламенту – «Верховна Рада України».

Виборний характер українського парламенту, як і парламентів інших країн, полягає в тому, що він формується виключно шляхом виборів народних депутатів України. Ці вибори є, як правило, вільними і демократичними. Вони проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

I. СУТНІСТЬ І СУБ'ЄКТИ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ. ПАРЛАМЕНТАРИЗМ

За своєю сутністю **законодавча влада і є сукупністю повноважень із видання законів**. Це загальне визначення законодавчої влади потребує конкретизації через з'ясування поняття закону та виокремлення її суб'єктів.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий відповідно до спеціальної процедури вищим представницьким органом державної влади або безпосереднім волевиявленням громадян. Суб'єктами законодавчої влади, за цим визначенням, є парламент, як вищий представницький орган державної влади, і народ, який може затвердити закон шляхом референдуму. Народ (виборці) може не тільки затвердити винесений парламентом чи главою держави на референдум законопроект, проект змін і доповнень конституції або нову конституцію, а й сам ініціювати проведення такого референдуму відповідно до закріпленого в багатьох конституціях інституту народної референдної ініціативи.

У деяких країнах є **надпарламентський орган влади** – особлива представницька установа, що періодично скликається для прийняття найважливіших державних рішень, у тому числі конституції, змін і доповнень до неї та законів. Така установа є органом вищого рівня щодо

постійно діючого парламенту. До складу надпарламентського органу влади входять члени парламенту, вищі посадові особи держави, керівники місцевих органів державної влади, представники органів місцевого самоврядування, різних верств населення тощо. Прикладами надпарламентських органів влади можуть бути Народна Рада (Халк Маслахати) Туркменістану, Народний Консультативний Конгрес Індонезії, Великі Народні Збори Болгарії.

У соціалістичних країнах парламенти не є постійно діючими органами, а періодично скликаються на короткочасні сесії. У період між сесіями функції органу законодавчої влади виконує постійно діючий орган (президія, комітет) парламенту. У деяких країнах, зокрема в Іспанії та Італії, закони можуть прийматись не тільки парламентом у цілому, а й його постійними профільними комісіями. Конституції багатьох держав передбачають можливість делегування парламентом президенту або уряду повноважень із видання нормативно-правових актів, що мають силу закону. Делегація здійснюється з окремого питання або певного кола питань на визначений час. За наявності таких повноважень президент і уряд також виконують законодавчу функцію, хоча вони не є органами законодавчої влади.

Таким чином, суб'єктами законодавчої влади, як носіями законодавчої функції, є або можуть бути: виборці, парламент та його постійні комісії або постійно діючий орган, надпарламентський орган влади, глава держави, уряд. Конституційно-правовий інститут законодавчої влади становить сукупність норм, що закріплюють суб'єктів законотворчості та їхні повноваження. У демократичних державах представницьким органом, який діє на постійній основі і приймає нормативно-правові акти, що мають силу закону, за встановленою законодавчо процедурою, є тільки парламент. В унітарних державах парламенти формуються тільки на загальнодержавному рівні, у федеративних державах – також і на рівні їх суб'єктів.

Згідно з Конституцією України «Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України» (ст. 75). Це означає, що інших органів законодавчої влади, тобто уповноважених приймати правові акти у формі і з юридичною силою закону, в Україні немає.

Парламент (від фр. parler – говорити) – це **представницький орган законодавчої влади держави**. У деяких державах представницькі органи законодавчої влади називаються легіслатурами (від лат. lex, legis – закон і latus – внесений, установлений). Представницький характер парламенту означає, що він представляє народ, є колегіальним і формується шляхом виборів. Колегіальний характер парламенту полягає у його складі та принципах діяльності. Як виборний і колегіальний орган державної влади парламент відрізняється, відповідно, від уряду, який також є колегіальним органом, але не формується шляхом виборів, і глави держави – президента, який також обирається, але є одноособовим органом. Від надпарламентських органів влади, які скликаються періодично, парламенти відрізняються тим, що працюють на постійній основі.

Відповідні принципи організації Верховної Ради України закріплено Конституцією України: «Конституційний склад Верховної Ради України - чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.» (ст. 76 Конституції України). «Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі» (ч. 1 ст. 78).

Українські науковці і політики висловлюють різні думки щодо чисельного складу Верховної Ради України – одні вважають його оптимальним, інші – завеликим. Як уже зазначалось, питання про зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 у 2000 році виносилося на всеукраїнський референдум і було підтримане виборцями. Кількісний склад парламенту визначається різними чинниками, зокрема структурою парламенту (однопалатністю чи двопалатністю) і загальною чисельністю населення країни, хоча безпосереднього зв'язку тут

немає. Зазвичай двопалатні парламенти є чисельнішими, ніж однопалатні, а країни з більшою чисельністю населення мають чисельніші за складом парламенти.

Найчисельнішими за складом є Всекитайські Збори Народних Представників – приблизно три тисячі представників. У складі обох палат парламенту Італії налічується 945 парламентаріїв, Франції – понад 880, ФРН – приблизно 740 парламентаріїв. Відносно (порівняно з чисельністю населення) не чисельними є парламенти Індії, США і Росії – відповідно 797 (не більше), 535 і 628 парламентаріїв. Парламенти країн з невеликою чисельністю населення мають, як правило, не чисельний склад: Ліхтенштейну – 25, Люксембургу – 60, Ісландії – 63, Латвії – 100, Естонії, Молдови – 101, Албанії – не менше 140, Литви – 141, Словаччини – 150, Норвегії – 157, Данії – не більше 179, Бельгії – 221, Нідерландів – 225, Ірландії – 226, Болгарії – 240, Австрії – 246 парламентаріїв. Є країни з невеликою чисельністю населення але з відносно великим чисельним складом парламентів: Угорщина – 386, Швеція – 349 парламентаріїв за чисельності населення, відповідно, 10,2 і 8,9 млн. чоловік у 1999 році. Чисельний склад верхніх палат зазвичай є меншим, аніж нижніх. У США, наприклад, у складі нижньої палати налічується 435 парламентаріїв, верхньої – 100, в Італії – відповідно 630 і 315, Франції – 577 і 304, Індії – не більше 547 і 250, Японії – 512 і 252, ФРН 672 і 68, Росії 450 і 178, Польщі – 460 і 100, Чехії – 200 і 81, Ірландії – 166 і 60 парламентаріїв.

У Греції, Іспанії, Македонії, Португалії, Хорватії та деяких інших країнах конституції або закони встановлюють мінімум і максимум чисельного складу парламенту (палати). Так, нижня палата парламенту Іспанії може складатися щонайменше із 300 і щонайбільше із 400 депутатів, однопалатний парламент Португалії – відповідно із 230 і 235 депутатів (чисельність населення цих країн становила, відповідно, 39,2 і 9,9 млн. осіб у 1999 році).

Про відсутність безпосереднього зв'язку чисельного складу парламенту з чисельністю населення країни свідчать і значні відмінності у нормах представництва населення у парламенті. В Індії, наприклад, один депутат нижньої палати парламенту представляє приблизно 1800 тисяч осіб населення, у США – 620, Росії – 320, Франції – 100, Італії – 90 тисяч. Такі відмінності свідчать, що чисельний склад парламенту має визначатися не стільки чисельністю населення країни, скільки здатністю парламенту до прийняття оптимальних рішень, що, своєю чергою, залежить від організаційної структури і політичної структурованості парламенту, обсягу його компетенції, рівня професіоналізму і дисципліни парламентаріїв та інших чинників. Оптимальною для однопалатного парламенту і нижньої палати двопалатного парламенту можна вважати чисельність у 300-450 депутатів, що може бути аргументом на користь деякого – на 50-100 осіб – скорочення чисельного складу Верховної Ради України. Не останню роль у вирішенні такого питання має відігравати і те, що на утримання одного парламентарія витрачаються значні кошти з державного бюджету.

Як представницький орган законодавчої влади держави парламент виконує у суспільстві низку функцій, основними з яких є представницька, інтегративна й регулятивна. **Представницька функція** парламенту полягає в тому, що він є виразником інтересів і волі народу. Народ як єдине джерело і верховний носій влади в державі уповноважує парламент здійснювати від його імені законодавчу владу. З цією метою він обирає до парламенту своїх представників, кожен з яких може розглядатися як виразник волі всього народу (вільний мандат) або тільки його виборців (імперативний мандат).

Інтегративна функція парламенту полягає в тому, що він є загальнонаціональною ареною розв'язання наявних у суспільстві суперечностей і узгодження багатоманітних соціальних інтересів. Виразниками таких інтересів виступають політичні партії, що є основними суб'єктами парламентської діяльності. Завдяки спілкуванню політичних партій і депутатів у парламенті, пошуку ними компромісних рішень тих чи

тих суспільних проблем відбувається інтеграція, тобто згуртування, всього суспільства. Якби не було парламенту, то наявні в суспільстві суперечності і проблеми могли б вирішуватися шляхом протистояння на вулицях, що означало б розкол суспільства з усіма негативними його наслідками аж до громадянської війни.

Регулятивна функція парламенту полягає в тому, що встановлені ним у законах та інших нормативно-правових актах правові норми є головним регулятором суспільних відносин.

З парламентами пов'язане таке явище, як парламентаризм. Термін «парламентаризм» багатозначний. У найширшому значенні він позначає сукупність усіх тих явищ і процесів, які стосуються парламенту. Відповідно, йдеться про історію парламентів, їх структуру, порядок формування і функціонування тощо. У вузькому значенні цей термін позначає організацію державної влади, що передбачає наявність парламенту як представницького органу законодавчої влади, незалежно від того, якою є його формальна і реальна роль у здійсненні державної влади. У найвужчому значенні «парламентаризм» – це тип державного режиму, що характеризується визначальним впливом парламенту на уряд (а не уряду на парламент, як це відбувається за державного режиму, що отримав назву «міністеріалізм»). Як уже зазначалось, такий режим виникає тоді, коли жодна політична партія не має абсолютної більшості мандатів у парламенті, а уряд формується коаліцією представлених у парламенті партій.

Є ще одне значення терміну «парламентаризм» – він позначає **спосіб організації державної влади, що ґрунтується на провідній ролі парламенту в системі вищих органів держави**. У такому розумінні поняття парламентаризму має важливе методологічне значення для пізнання різних форм і конкретних способів організації і здійснення державної влади.

Провідна роль законодавчої влади в системі поділу й організації державної влади ще не означає, що парламент як орган законодавчої влади відіграє провідну роль у здійсненні державної влади. Реально законодавча влада може зосереджуватися в руках глави держави, уряду або керівництва правлячої політичної партії. Для парламентаризму недостатньо просто наявності парламенту. Парламентаризм передбачає реальне верховенство парламенту в законодавчій сфері та його провідне становище в системі вищих органів держави.

Формальними, юридичними ознаками парламентаризму, що у тій чи тій формі закріплюються в конституціях, є: розмежування законодавчої і виконавчої влади; наявність у парламенту функції контролю за діяльністю уряду; привілейований статус парламентаріїв та їх юридична незалежність від виборців. Розмежування законодавчої і виконавчої влади означає наявність поділу влади та системи стримувань і противаг, яка передбачає збалансованість повноважень парламенту, з одного боку, глави держави й уряду, з іншого, та їх можливості впливати на діяльність одне одного. Контроль парламенту за діяльністю уряду означає, що парламент реально впливає на формування і функціонування уряду. Привілейований статус парламентаріїв визначається принципами парламентського індемнітету та імунітету, а їх юридична незалежність від виборців – принципом вільного мандата.

Крім юридичних є й неформалізовані ознаки парламентаризму, що не закріплюються в законодавстві. Вони стосуються самого парламенту і виявляються в його структурованості, рівні професіоналізму і дисципліни парламентаріїв, їх діяльності в загальнонаціональних (а не особистих і вузькогрупових) інтересах. Такі ознаки значною мірою залежать від того, якими є партійна і виборча системи, реальні механізми функціонування парламенту. Так, відсутність у країні впливових політичних партій і недосконала виборча система призводять до того, що парламентаріями стають представники багатьох політичних партій і позапартійні кандидати.

Це ускладнює структурування парламенту, формування у ньому постійно діючої більшості, без якої він не може нормально (ефективно) працювати. Відсутність жорсткої партійної дисципліни у парламентських фракціях дозволяє парламентаріям діяти в особистих, а не суспільних, інтересах.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, парламентаризм є необхідною ознакою демократичного політичного устрою і має місце в усіх демократичних державах. Він не пов'язується тільки з якоюсь однією формою державного правління. Найповніше парламентаризм виявляється за парламентарних форм правління – у парламентарних республіках і парламентарних монархіях, де уряд формується парламентом і несе перед ним політичну відповідальність. Парламентаризм можливий і в президентській республіці, де внаслідок притаманного їй жорсткого поділу влади парламент має високий ступінь незалежності від уряду і водночас наділений вагомими повноваженнями з контролю за його діяльністю. У країнах зі змішаною республіканською формою правління парламентаризм існує передусім тією мірою, в якій парламент бере участь у формуванні уряду і контролює його діяльність. Загалом, парламентаризм, як і демократію, не можна характеризувати тільки під кутом зору його наявності чи відсутності. Є різні форми вияву і рівні розвитку парламентаризму.

II. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Однією із вихідних засад функціонування парламенту в демократичній країні є наявність так званої парламентської автономії. Вона визначається як наявність у представницького органу влади права самостійно врегульовувати внутрішньопарламентські процедури. Це є засобом забезпечення самостійності та незалежності парламенту. Формою закріплення таких парламентських процедур є, як правило, Регламент. Слід зазначити, що після прийняття Конституції України 1996 року така

«парламентська автономія» Верховної Ради була певним чином звужена, оскільки, відповідно до ч. 5 ст. 82 Конституції (в редакції 28 червня 1996 р.), порядок роботи Верховної Ради мав встановлюватися Конституцією та законом про регламент, тобто актом, який мав бути підписаний главою держави і стосовно якого поширювалося його право вето.

На сьогодні, після внесення змін до Конституції Законом № 2222-IV від 8 грудня 2004 р., питання організації та діяльності парламенту визначаються Регламентом Верховної Ради (ч. 5 ст. 83 Конституції). Окрім того, парламент отримав нове повноваження по прийняттю Регламенту Верховної Ради (п. 15 ч. 1 ст. 85 Конституції).

Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років. Конституцією передбачається, що парламент є повноважним за умов обрання до його складу не менш як двох третин від його конституційного складу (ч. 2 ст. 82). Як роз'яснив Конституційний Суд України, ця вимога є умовою повноважності Верховної Ради протягом усього періоду скликання, а не лише при вирішенні питання відкриття першого засідання першої сесії парламенту нового скликання (Рішення від 17 жовтня 2002 р. № 17-рп/2002 — у справі щодо повноважності Верховної Ради України).

Повноваження парламенту можуть бути достроково припинені Президентом України за наявності підстав, передбачених ч. 2 ст. 90 Конституції. Таке рішення приймається главою держави після консультацій із Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України. Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень парламенту попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання. При цьому повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.

Основною організаційно-правовою формою діяльності Верховної Ради є сесія. На відміну від деяких європейських країн (Чехія, Словаччина), у яких парламентська сесія має безперервний характер і завершується припиненням діяльності парламенту відповідного скликання, сесії Верховної Ради проводяться періодично і мають свої часові межі. Так, згідно з ч. 1 ст. 83 Конституції, чергові сесії парламенту починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів. Перше засідання новообраної Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Позачергові сесії Верховної Ради України скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу Президента України або на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу парламенту.

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання. Коли ж строк повноважень парламенту закінчується під час дії воєнного чи надзвичайного стану, його повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Сесії Верховної Ради складаються із засідань Верховної Ради, засідань комітетів, тимчасових слідчих комісій і тимчасових спеціальних комісій, що проводяться в період між пленарними засіданнями, під час роботи народних депутатів у депутатських фракціях та з виборцями. Комітет, тимчасова спеціальна комісія чи тимчасова слідча комісія можуть проводити свої засідання одночасно з пленарними засіданнями Верховної Ради лише за процедурним рішенням Верховної Ради. Окрім пленарних, Верховна Рада

може проводити урочисті засідання, а також засідання у формі парламентських слухань.

За звичайних обставин перший і третій тижні кожного календарного місяця впродовж сесії відводяться для пленарних засідань Верховної Ради, другий — для роботи в комітетах, тимчасових спеціальних комісіях і тимчасових слідчих комісіях, депутатських фракціях, чет-вертий — для роботи народних депутатів з виборцями. Порядок денний сесії Верховної Ради затверджується Верховною Радою на кожну чергову сесію.

Рішення Верховної Ради приймаються відкритим або таємним голосуванням. Відкрите голосування здійснюється: за допомогою електронної системи з фіксацією результатів голосування — поіменне, в тому числі з можливим роздрукуванням результатів голосування кожного народного депутата; шляхом підняття руки (в разі відсутності технічної можливості голосування за допомогою електронної системи); шляхом подачі іменних бюлетенів у порядку, встановленому парламентом.

До найважливіших складових конституційного права належать питання організації державної влади.

У демократичних країнах, до яких згідно зі статтею 1 Конституції України належить і Україна, єдине джерело державної влади становить народ, а первинний акт її утвердження — закон, яким в Україні є її Основний Закон — Конституція України.

В Україні суть державної влади як інституту конституційного права полягає в її легітимності, законодавчому закріпленні в Конституції України волі народу як єдиного джерела влади. Вона здійснюється згідно з конституційними принципами народного суверенітету, поділу влад і верховенства права законодавчими, виконавчими й судовими органами на основі загальнодержавних програм, спрямованих на забезпечення прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності з метою досягнення гідних умов її життя.

Відповідно до статті 6 Конституції України «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». Розподіл влади означає не незмінний механізм відокремлених державних структур, а такий, що працює, досягає єдності на основі складного процесу узгоджень і спеціальних правових процедур, передбачених на випадок конфліктних ситуацій. Саме із законодавчого закріплення принципу розподілу державної влади починається її організація. Складовими системи державної влади в Україні є державні органи — законодавчої, виконавчої, судової влади та ін.

Орган держави — це певна державна інстанція, яка заснована державою, утворена нею в установленому порядку і діє за її уповноваженнями.

Державний орган України (громадянин або колектив громадян) — це відносно відокремлена складова єдиної системи органів державної влади, побудованої за конституційним принципом розподілу влад, створена у визначеному законом порядку, яка виконує завдання й функції згідно з державно-владними повноваженнями і власною компетенцією. Особовий склад державного органу об'єднується правовими зв'язками в одне ціле (якщо це не одноособовий орган) і діє на певній території за допомогою відповідних форм організації й методів діяльності.

Розрізняють центральні та місцеві органи державної влади. До центральних належать такі органи держави, повноваження й діяльність яких поширюються на всю територію держави, а також на її громадян, які перебувають за межами держави.

У статті 75 Конституції України проголошується, що «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України». Отже, виключно до компетенції Верховної Ради належить прийняття законодавчих актів, які мають найвищу юридичну силу і яким повинні відповідати нормативно-правові акти всіх інших державних органів (підзаконні акти). Верховна Рада — загальнонаціональний представницький орган державної влади, що діє на постійній основі. Вона через вільно обраних народних

депутатів представляє український народ і діє в інтересах усіх громадян України.

Правовий статус Верховної Ради визначений у розділі IV «Верховна Рада України». Конституції України, а основні її функції — і в інших розділах Конституції: V «Президент України», VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», VIII «Правосуддя», XII «Конституційний Суд України». Останнє зумовлене тим, що у процесі виконання своїх функцій усі три гілки державної влади тісно взаємодіють.

Верховна Рада України складається з однієї палати, що для України, мабуть, становить оптимальний варіант побудови парламенту, бо однією з причин створення двопалатного парламенту є передусім федеративний устрій держави. Україна ж — унітарна держава, а в таких країнах, як засвідчує історія розвитку парламентаризму, наявність двопалатних парламентів зумовлюється здебільшого національними, історичними та культурними традиціями. У минулому двопалатні парламенти створювались, як правило, у результаті компромісу між феодалами й буржуазією. В Україні таких традицій не існує. Однак під час всеукраїнського референдуму, проведеного 16 квітня 2000 р. на підставі Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 р., більшість громадян України, що взяли участь у референдумі, висловилися за необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого була би покликана представляти інтереси регіонів України та сприяти їх реалізації, а також за внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства. Порядок діяльності Верховної Ради України, її органів і посадових осіб крім того, що його викладено в Конституції України, нині визначено Регламентом Верховної Ради України від 10.02.2010 № 1861-VI., законами України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 р., «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. із змінами, іншими законодавчими актами, до яких вносилися відповідні зміни й доповнення у зв'язку з прийняттям Конституції

України. Водночас зауважимо, що статтею 83 Конституції України передбачається прийняття закону про регламент Верховної Ради України.

У статті 76 Конституції України встановлюється, що конституційний склад Верховної Ради України налічує 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 роки.

На підставі Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. Вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою:

1) 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій;

2) 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах.

Згідно зі статтею 77 Конституції України чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Повноваження Верховної Ради України викладені у статті 85 Конституції України. По суті й за призначенням їх можна поділити на кілька груп: повноваження, пов'язані з внесенням змін до Конституції України, законотворчою діяльністю та прийняттям законів; зі здійсненням контролю за бюджетом; визначенням засад політики держави і програм суспільного розвитку; визначенням взаємовідносин Верховної Ради України та Президента України; формуванням інших державних органів; здійсненням парламентського контролю; організацією адміністративно-територіального поділу країни; здійсненням зовнішніх функцій держави та ін. Ці повноваження не є вичерпними, а доповнюються і деталізуються

положеннями інших статей Конституції України, зокрема статті 111, яка визначає умови і порядок дострокового припинення повноважень Президента України в разі його усунення в порядку імпічменту, а також статті 92, яка окреслює коло питань, що вирішуються виключно законами України.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання щонайменше двох третин її конституційного складу. Як колегіальний законодавчий орган вона здійснює діяльність в особливій організаційній формі, збираючись на сесії. Саме в період сесії парламент реалізує свої повноваження, визначені Конституцією України. Така організаційна форма дає можливість збирати в парламенті одночасно весь депутатський корпус для вирішення питань такою більшістю, що вимагається Конституцією України та законами України. Сесія парламенту забезпечує його безперервну роботу протягом певного (тривалого) часу.

Відкриття сесії Верховної Ради оголошується головуєчим на початку першого пленарного засідання, яке проводиться в перший день роботи сесії. На першу сесію Верховна Рада України збирається не пізніше як на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів. Сесії Верховної Ради складаються з пленарних засідань, засідань комітетів і комісій, що відбуваються між пленарними засіданнями, а також роботи народних депутатів України в округах.

Розрізняють чергові та позачергові сесії Верховної Ради України. Згідно зі статтею 83 Конституції України чергові сесії починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Тривалість сесії визначає Верховна Рада.

Позачергові сесії Верховної Ради України із зазначенням порядку денного скликає Голова Верховної Ради України на вимогу не менше третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України.

Проведення позачергових сесій не є поширеним явищем.

Відомий в Україні фахівець конституційного права В. Шаповал зазначає, що надзвичайні або позачергові сесії скликаються тоді, коли депутати перебувають на канікулах або в літній відпустці. Строки таких сесій обмежені початком чергових сесій або вирішення питань, що їх було включено до порядку денного. А відомий в Україні історик В. Литвин (Голова Верховної Ради України четвертого скликання) називає позачергові сесії екстраординарними і підкреслює, що не пізніше як за три дні до скликання позачергової сесії розпорядження Голови Верховної Ради України з цього питання публікується у друкованому органі Верховної Ради України з обов'язковим зазначенням порядку денного сесії (таке положення зафіксоване Регламентом Верховної Ради України). При оголошенні позачергової сесії, яка відбулась 3 лютого 2004 р., зазначені умови не були дотримані. Зрозуміло, постає питання щодо легітимності такої сесії і прийнятих нею рішень.

Народні депутати в період сесії на пленарних засіданнях шляхом голосування приймають законодавчі акти, а також опрацьовують законопроекти в парламентських комітетах, займаються іншими питаннями законодавчого органу, працюють у виборчих округах, зустрічаються з виборцями.

Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання відбувається за рішенням більшості конституційного складу Верховної Ради України.

Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народними депутатами особисто.

Конституцією України встановлюється склад керівництва Верховною Радою України, до якого входять Голова Верховної Ради України, Перший заступник Голови Верховної Ради України, заступник Голови Верховної Ради України. Цих посадових осіб Верховна Рада України обирає зі свого складу і відкликає їх (ст.82 Конституції України).

Голова Верховної Ради України здійснює передбачені Конституцією України повноваження в порядку, що встановлюється законом про регламент Верховної Ради України (стаття 88 Конституції України),

Голова Верховної Ради України:

- веде засідання Верховної Ради України;
- організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України;
- підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших країн;
- організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Для підготовки проектів законів, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради, утворюються комітети Верховної Ради України, які працюють постійно. Верховна Рада України затверджує їх перелік і обирає голів цих комітетів (стаття 89 Конституції України).

Зараз, в Україні діють такі комітети Верховної Ради України:

- Комітет з питань аграрної політики;
- Комітет з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства;
- Комітет з питань бюджету;
- Комітет з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування;
- Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;
- Комітет з питань економічної політики;
- Комітет з питань європейської інтеграції;
- Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності;
- Комітет з питань запобігання і протидії корупції;

- Комітет у закордонних справах;
- Комітет з питань інформатизації та зв'язку;
- Комітет з питань інформатизації та зв'язку;
- Комітет з питань культури і духовності;
- Комітет з питань науки і освіти;
- Комітет з питань національної безпеки і оборони;
- Комітет з питань охорони здоров'я;
- Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки;
- Комітет з питань податкової та митної політики;
- Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин;
- Комітет з питань правової політики та правосуддя;
- Комітет з питань промислової політики та підприємництва;
- Комітет з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України;
- Комітет з питань свободи слова та інформаційної політики;
- Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму;
- Комітет з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення;
- Комітет у справах ветеранів, учасників бойових дій, учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю;
- Комітет з питань транспорту;
- Комітет з питань фінансової політики і банківської діяльності

В окремих випадках для підготовки й попереднього розгляду питань, що належать до компетенції Верховної Ради України, але мають тимчасовий характер або не входять у коло питань, що підлягають розгляду в комітетах, Верховна Рада може створювати тимчасові спеціальні комісії.

З метою проведення розслідувань з питань, що становлять суспільний інтерес, Верховна Рада може створювати тимчасові слідчі комісії. Але

оскільки такі комісії не належать до системи органів правосуддя України, їх висновки та пропозиції не є вирішальними для слідчих органів і суду. Отже, вони мають суто моральне значення.

Конституція України не закріплює порядок організації та діяльності комітетів Верховної Ради, її тимчасових спеціальних і слідчих комісій, а покладає вирішення цих питань на Закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 р (зі змінами і допов.).

Конституцією України передбачається багато функцій вищого виборного колегіального органу держави — Верховної Ради. До основних належать такі:

- законодавча;
- установча (державотворча, організаційна);
- парламентського контролю.

Здійснення цих та інших функцій Верховної Ради називають процедурами, або процесом. Відповідно розрізняють процедури законодавчу, установчу, парламентського контролю та ін.

Найголовнішою, характерною лише для Верховної Ради України як єдиного в Україні законодавчого органу, є законодавча функція (законодавча процедура, законодавчий процес).

Законодавчий процес — це діяльність державних органів та їх посадових осіб, пов'язана з поданням до законодавчого органу проектів законів, їх розглядом, прийняттям (змінною, припиненням чинності) і введенням у дію, а також з формуванням єдиної системи законодавства України.

Законодавчий процес в Україні передбачає такі стадії:

- розробка проектів законів;
- внесення і відкликання законодавчих пропозицій, законопроектів, поправок;
- розгляд законодавчих пропозицій, законопроектів, поправок у комітетах Верховної Ради;
- вирішення Верховною Радою питання про включення законопроекту до

- порядку денного сесії та про порядок роботи над ним;
- прийняття, в разі потреби доопрацювання законопроекту, рішення про створення тимчасової спеціальної комісії для виконання цієї роботи;
 - обговорення в разі потреби і прийняття Верховною Радою рішення щодо основних положень, принципів, критеріїв, на яких має базуватися чи бути доопрацьованим відповідний законопроект або його структурна складова;
 - прийняття в разі потреби рішення про визнання розгляду законопроекту невідкладним;
 - розгляд законопроектів у першому читанні (обговорення та прийняття рішення);
 - розгляд законопроектів у другому читанні (обговорення та прийняття рішення);
 - розгляд законопроектів у третьому читанні (обговорення та прийняття рішення);
 - прийняття закону;
 - оформлення прийнятого Верховною Радою тексту закону (чи іншого законодавчого акта) Апаратом Верховної Ради і підписання його Головою Верховної Ради України;
 - передання тексту закону на підпис Президентові України;
 - підписання Президентом України закону або повернення із зауваженнями й можливими пропозиціями до Апарату Верховної Ради України;
 - повторний розгляд закону у Верховній Раді України;
 - опублікування (після підписання Президентом України) тексту закону державною мовою у «Відомостях Верховної Ради України», газеті «Голос України» та інших друкованих органах.

У прикінцевих положеннях закону передбачається положення про дату набрання ним чинності.

На підставі статті 91 Конституції України Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю її конституційного складу, крім випадків, передбачених іншими положеннями Конституції України.

Світова практика визнає існування так званих конституційних законів, які мають особливу юридичну силу і тому потребують складнішої процедури прийняття. До зазначених законів належать такі, про необхідність яких є спеціальне застереження в тексті конституцій різних країн, а також закони, що вносять зміни й доповнення до конституції. Конституційний закон приймається двома третинами голосів складу парламенту.

За період незалежності держави Верховна Рада України прийняла тисячі законів, здійснивши тим самим титанічну роботу. Зрозуміло, не всі з них вдалі, і це створює проблеми щодо їх реалізації. Наприклад, такими є кілька законів, пов'язаних із судовою владою в Україні, прийняті у 2001 р. Багато чинних норм не повною мірою зрозумілі, не чітко врегульовують ті чи інші правовідносини. Це спричинено не тільки недостатньою кількістю фахівців-юристів серед народних депутатів України, а й низьким рівнем правової культури і народних депутатів України, і працівників державного апарату, і суспільства загалом.

Питання про те, якими мають бути нормативно-правові акти (насамперед закони), яким вимогам суспільства відповідати, постають з давніх часів. Відповідь на них дають, наприклад, патриди 1256—1265 рр., тобто юридична компіляція, правова пам'ятка, складена під час царювання в Леоні й Кастилії короля Альфонса X, яка 1348 року (за короля Альфонса XI) була офіційно затверджена кортесами і скріплена підписом монарха, тобто стала чи не найпершою середньовічною юридичною іспанською конституцією, обов'язковою для виконання в усіх випадках, якщо вони не суперечать привілеям великих феодалів чи найвищої знаті". Ось деякі сформульовані у патридах узагальнення про сутність законів (а отже, і про сутність нормативно-правових актів взагалі) (подається за матеріалами судді Конституційного Суду України О. М. Мироненка, опублікованими в газеті

«Закон і бізнес»): закони встановлюються для того, щоб люди жили добре, у повному порядку, у праві й справедливості; закони єдині в юридичному сенсі, але поділяються на два види за призначенням — для душі (божественні приписи) і для тіла (для доброго життя); існують сім способів дії законів — вірити, закликати до порядку, з'єднувати, нагороджувати, забороняти, карати; текст законів повинен бути добрий, простий і зрозумілий; поганий текст паплюжить закон, оскільки може видати брехню за правду і навпаки; закони не повинні суперечити один одному; видавати закони може тільки імператор або король, а всі інші акти мають цілком їм відповідати; знати закони не означає зачувати їх текст чи прикрашати слово, а розуміти їх добре і прямо, буквально; тлумачення законів припускається тільки в разі сумнівного їх викладу в тексті або граматичних помилок при написанні: незнання законів не звільняє людей від суду за цими законами; ніхто не може бути звільнений від підпорядкування закону; покращувати чи виправляти закони може лише король за порадою із знавцями права.

Очевидно, в Україні також висувалися певні вимоги до творення нормативно-правових актів, у тому числі й законів. Адже були у нас «Руська правда» — юридичний збірник Ярослава Мудрого і «Правда Ярославичів» — юридичний збірник синів Ярослава Мудрого, і «Розширена правда» — юридичний збірник, що об'єднував правові норми, які мали силу за доби Ярослава та Ярославичів.

У Конституції України з огляду на світовий досвід чітко визначено суб'єктів, які наділені правом законодавчої ініціативи. Згідно з частиною першою статті 93 Конституції України таке право належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України, а частина друга цієї статті передбачає, що законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Право законодавчої ініціативи — це можливість вносити до законодавчого органу законопроекти, тобто попередні тексти законів. Цьому

праву кореспондує обов'язок законодавчого органу обговорити питання про прийняття таких законопроектів до розгляду. Право законодавчої ініціативи визнається початковою стадією законодавчого процесу.

Верховна Рада України як представницький орган має право здійснювати свої повноваження протягом усього строку обрання. А припиняються вони згідно зі статтею 90 Конституції України у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання. Ця стаття проголошує також, що повноваження Верховної Ради достроково може припинити Президент України за умови, якщо пленарні засідання не можуть розпочатися протягом тридцяти днів однієї чергової сесії.

Запровадження такого інституту до конституційного механізму взаємовідносин законодавчої та виконавчої гілок влади зумовлюється необхідністю встановлення правових процедур подолання можливого політичного протистояння партій, груп і фракцій у Верховній Раді, відповідного стимулювання і забезпечення стабільності її роботи. Водночас дострокове припинення повноважень Верховної Ради України є крайнім засобом впливу на неї. Саме тому статтею 90 Конституції України встановлено, що повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання і не можуть бути достроково припинені в останні шість місяців строку повноважень Президента України.

При цьому зауважимо, що у 2004 році Президент України порушував перед Конституційним Судом України питання про офіційне тлумачення положень частини другої статті 90, пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, оскільки, як він вважав, у цьому є практична необхідність. Водночас у конституційному поданні він просив розтлумачити кілька питань. Конституційний Суд України, розглянувши це подання і порушені в ньому

питання (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України), вирішив (рішення № 11-рп від 19 травня 2004 р.), що словосполучення «протягом тридцяти днів» треба розуміти як перебіг тридцятиденного строку поспіль, тобто в календарних днях. Обчислення такого строку починається з дня, коли заплановані пленарні засідання однієї чергової сесії не змогли розпочатися, а якщо останній день строку припадає на вихідний, святковий або інший неробочий день, то днем його закінчення є наступний робочий день. Виникнення у Президента України права на дострокове припинення повноважень Верховної Ради України пов'язане з кількістю днів, протягом яких пленарні засідання не можуть розпочатися.

Словосполучення «пленарні засідання не можуть розпочатися», що вживається в частині другій статті 90 та пункті 8 частини першої статті 106 Конституції України, треба розуміти так, що пленарні засідання не можуть розпочатися через недодержання порядку роботи Верховної Ради України, встановленого Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, що унеможлиблює здійснення парламентом конституційних повноважень єдиного органу законодавчої влади в Україні.

Важливою функцією Верховної Ради України є установча (державотворча, організаційна). До основних напрямів діяльності Верховної Ради щодо здійснення установчої функції належать такі:

- участь у формуванні органів виконавчої влади;
- формування органів судової влади;
- створення парламентських структур;
- участь у формуванні інших органів державної влади та державних організацій;
- вирішення питань територіального устрою України і забезпечення формування органів місцевого самоврядування.

Важливою функцією Верховної Ради є також парламентський контроль, який здійснюється в межах, визначених Конституцією України. Основними його напрямками є такі:

- контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України;
- контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та їх захист;
- бюджетно-фінансовий контроль;
- запит Верховної Ради до Президента України;
- запит народного депутата України на сесії Верховної Ради України;
- контроль за діяльністю органів прокуратури;
- контроль з окремих питань безпосередньо або через тимчасові спеціальні та слідчі комісії.

Один із видів парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина здійснює на підставі статті 101 Конституції України Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Його правовий статус, повноваження і організація діяльності регулюються Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. зі змінами і допов. Уповноважений з прав людини є посадовою особою, і його статус визначається Конституцією України та законами України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про державну службу».

Уповноважений з прав людини здійснює діяльність незалежно від інших державних органів і посадових осіб. Його діяльність доповнює наявні засоби захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина, не відмінюючи їх і не зумовлюючи перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав та свобод.

Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг віку 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх 5 років проживає в Україні. Він призначається строком на 5 років, початком якого є день прийняття ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Уповноважений з прав людини не може мати представницького мандата, обіймати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати іншу оплачувану або неоплачувану роботу в органах державної влади чи місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, крім викладацької, наукової чи іншої творчої діяльності. Він не може бути членом будь-якої політичної партії.

Актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини й громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого.

Конституційне подання Уповноваженого — це акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим, а також офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Подання Уповноваженого — це акт, який він вносить до органів державної влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття в місячний строк відповідних заходів усунення виявлених порушень прав і свобод людини й громадянина.

Уповноважений з прав людини здійснює діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини й громадянина, які він отримує за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників, народних депутатів України, а також з власної ініціативи.

Крім розглянутих основних функцій (законодавчої, установчої та парламентського контролю) Верховна Рада України здійснює багато інших, наданих органам державної влади. До них належать внутрішні функції —

політична, економічна, соціальна, культурна (духовна), екологічна і зовнішні — зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, оборонна та ін. Усі вони більшою чи меншою мірою мають конституційне закріплення.

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк з дня виникнення таких обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України". Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України, а також у разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;

- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- 6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;
- 7) його смерті.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України — в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України, а у випадку, передбаченому пунктом 5 частини другої цієї статті, — судом.

У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо народного депутата України, визнання народного депутата України недієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті народного депутата України — з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.

У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням

вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.

Верховна Рада України працює сесійно та збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання новообраної Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу Президента України або на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану. Такий порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної

Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені цією Конституцією".

До повноважень Верховної Ради України належить:

1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;

2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 Конституції;

3) прийняття законів;

4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;

8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту), встановленому статтею 111 Конституції;

11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

12) призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;

12-1) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;

13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;

14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

15) прийняття Регламенту Верховної Ради України;

16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

19) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

20) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

21) призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

24) встановлення державних символів України;

25) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;

дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;

34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

37) затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України".

Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів.

У межах своїх повноважень Верховна Рада України може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України. Висновки і пропозиції таких тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Повноваження Верховної Ради України припиняється у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;
- 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою

Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України";

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років. Конституцією передбачається, що парламент є повноважним за умов обрання до його складу не менш як двох третин від його конституційного складу (ч. 2 ст. 82). Як роз'яснив Конституційний Суд України, ця вимога є умовою повноважності Верховної Ради протягом усього періоду скликання, а не лише при вирішенні питання відкриття першого засідання першої сесії парламенту нового скликання (Рішення від 17 жовтня 2002 р. № 17-рп/2002 — у справі щодо повноважності Верховної Ради України).

III. ФУНКЦІЇ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Верховна Рада України виконує значну кількість функцій (перелік яких ми вже розглянули вище), для реалізації яких вона наділяється відповідними повноваженнями.

Головними функціями Верховної Ради України є:

- 1) законодавча;
- 2) установча;
- 3) бюджетно-фінансова;
- 4) функція парламентського контролю;
- 5) зовнішньополітична.

Порядок реалізації законодавчої функції Верховної Ради України ми розглянемо детально далі, зараз же зупинимось на характеристиці інших її функцій.

Основними напрямками діяльності Верховної Ради України із здійснення **установчої** функції є:

- 1) участь у формуванні органів виконавчої влади;
- 2) формування органів судової влади та прокуратури;
- 3) створення парламентських структур;
- 4) участь у формуванні інших органів державної влади та державних організацій;
- 5) вирішення питань територіального устрою України і забезпечення формування органів місцевого самоврядування.

Пріоритетним напрямом установчої функції є призначення виборів Президента України, у строки, передбачені Конституцією України.

Щодо *формування органів судової влади та прокуратури*, то у цій сфері до повноважень Верховної Ради України належить:

- надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

➤ призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України;

Щодо *створення парламентських структур*, то йдеться про ті структури, які здійснюють не лише внутрішньопарламентські, а й загальнодержавні функції. На реалізацію цього напрямку установчої функції Верховна Рада України:

➤ призначає на посади та звільняє з посад Голову та інших членів Рахункової палати (п. 16 ч. 1 ст. 85 Конституції України);

➤ призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (п. 17 ч. 1 ст. 85 Конституції України);

➤ обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх з цих посад (ч. 1 ст. 88 Конституції України);

➤ створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів (ч. 1 ст. 89 Конституції України);

➤ може створювати тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії (частини 2,3 ст. 89 Конституції України);

➤ призначає на посаду та звільняє з посади керівника апарату Верховної Ради України (п. 35 ч. 1 ст. 85 Конституції України).

Щодо *участі у формуванні інших органів державної влади та державних організацій*, то Верховна Рада України відповідно до пунктів 18-22 ч. 1 ст. 85 Конституції України здійснює:

➤ призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

➤ призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

➤ призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

- призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
- затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України.

Щодо вирішення питань *територіального устрою України і забезпечення формування органів місцевого самоврядування*, то Верховна Рада України у цій сфері здійснює:

- утворення і ліквідацію районів, установлення і зміну меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів (п. 29 ч. 1 ст. 85 Конституції України). Інші найважливіші питання територіального устрою загальнодержавного і місцевого значення вирішуються референдумами. Відповідно до ст. 73 Конституції України виключно всеукраїнським референдумом, який призначає Верховна Рада України, вирішується питання про зміну території України;
- призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування (п. 30 ч. 1 ст. 85 Конституції України);
- дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 28 ч. 1 ст. 85 Конституції України);
- прийняття законів про територіальний устрій України; засади місцевого самоврядування; статус столиці України; спеціальний статус інших міст; правовий режим державного кордону (ст. 92 Конституції України).

Щодо бюджетно-фінансової функції Верховної Ради України, то відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 85 Конституції України Верховна Рада України здійснює затвердження Державного бюджету України та внесення змін до

нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про) виконання. Верховна Рада України встановлює грошову яйцю України, якою за Конституцією України (ч. 1 ст. 99), є гривня.

Основними напрямками реалізації функції парламентського контролю є:

1) контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України. Це пріоритетний напрям парламентського контролю. Так, згідно з ч 2 .ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. Порядок розгляду питань, пов'язаних з парламентським контролем за діяльністю Кабінету Міністрів України, визначений Главою 38 Регламенту Верховної Ради України. Формами такого контролю є: схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; розгляд звітів та доповідей Кабінету Міністрів України про хід і результати виконання схваленої Верховною Радою України Програми діяльності Кабінету Міністрів України; проведення «Днів Уряду України»;

2) розгляд Верховною Радою питання про відповідальність Кабінету Міністрів України;

3) парламентський контроль за додержанням конституційних прав та свобод людини і громадянина та їх захист (здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини);

4) бюджетно-фінансовий контроль (здійснює Рахункова палата);

5) направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України (п. 34 ч. 1 ст. 85 Конституції України);

б) народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів

місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту (ст. 86 Конституції України);

7) здійснення парламентського контролю з окремих питань безпосередньо чи через тимчасові спеціальні і тимчасові слідчі комісії.

Поряд із зазначеними функціями Верховна Рада України виконує і інші функції, аналогічні основним об'єктивним функціям держави.

Серед внутрішніх функцій це:

- політична,
- економічна,
- соціальна,
- культурна,
- екологічна;

серед зовнішніх:

- оборонна,
- зовнішньополітична,
- зовнішньоекономічна та ін.

Про *політичну* функцію Верховної Ради України свідчать, зокрема, такі її функції:

- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України

про внутрішнє і зовнішнє становище України;

- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності

Кабінету Міністрів України тощо.

Про наявність у Верховної Ради України *економічної, соціальної, культурної та інших внутрішніх* функцій свідчать такі повноваження:

- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-

технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

- затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;

- визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

- прийняття законів із відповідних питань (наприклад, законів, що визначають основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства;

- виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки; правовий режим власності; правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання; засади регулювання демографічних та міграційних процесів тощо).

Про *зовнішні* функції Верховної Ради України свідчать такі її повноваження:

- оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

- схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

- затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

- надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України.

Крім того, Верховна Рада України має законодавчі повноваження щодо:

- засад зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- основ національної безпеки, організації Збройних Сил України;
- правового режиму воєнного і надзвичайного стану.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Верховна Рада України виконує значну кількість функцій (перелік яких ми вже розглянули вище), для реалізації яких вона наділяється відповідними повноваженнями.

Головними функціями Верховної Ради України є: 1) законодавча; 2) установча; 3) бюджетно-фінансова; 4) функція парламентського контролю; 5) зовнішньополітична.

Порядок реалізації законодавчої функції Верховної Ради України ми розглянемо детально далі, зараз же зупинимося на характеристиці інших її функцій.

IV. СКЛАД ТА СТРУКТУРА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Важливими складовими конституційно-правового статусу Верховної Ради України є її склад і структура. Ці особливості зумовлені однопалатністю парламенту України. Верховна Рада України є однопалатним (монокамерним) парламентом.

Однопалатний парламент є органом законодавчої влади, що складається з однієї палати. Але якщо проаналізувати кількісний склад однопалатних парламентів демократичних країн світу, можна дійти висновку, що не завжди кількість парламентаріїв залежить від структури парламенту. Скоріше — від особливостей розвитку держави і традицій.

Верховну Раду України характеризує її кількісний і якісний склад. Кількісний склад визначається рядом об'єктивних чинників. Це, зокрема: розмір території держави; кількість населення країни; національний склад; національно-територіальна структура держави. При визначенні кількості

народних представників у парламенті обов'язково враховуються ці чинники, адже від цього залежатиме ефективність та якість народного представництва. Великі розміри території та велика кількість населення зумовлюють відповідний кількісний склад представницького органу, щоб він належним чином представляв інтереси громадян, які його обрали. Водночас кількісний склад парламенту має бути досить раціональним та оптимальним для забезпечення ефективності функціонування цього органу, з одного боку, і найбільш повного представництва у ньому різноманітних інтересів громадян — з іншого.

Так, згідно зі ст. 76 Конституції України кількісний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів України.

На думку В. Погорілка, така кількість народних депутатів зумовлена кількістю населення (громадян) України, виборчою системою, структурою парламенту та іншими обставинами¹. Безперечно, кількість населення прямо впливає на визначення кількості представників у парламенті. Чим більша кількість населення — тим чисельніший представницький орган країни. Яскравий приклад — Загальнокитайські збори народних представників, які налічують близько 3000 представників. Але така кількість — це крайнощі. В Україні ж — один народний депутат представляє інтереси майже 103,7 тис. громадян України. Порівняно з європейськими країнами (Франція, Італія, Іспанія, Велика Британія) в Україні кількість народних депутатів пропорційно до кількості населення є нижчою.

Щодо виборчої системи як чинника, що впливає на кількісний склад парламенту України, то відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. вибори народних депутатів проводяться за змішаною пропорційною виборчою системою, тобто 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, а друга половина 225 депутатів обираються

за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах

Таким чином, *кількісний склад парламенту України* — це загальна кількість народних депутатів у Верховній Раді, яка формується з урахуванням таких об'єктивних чинників, як кількість населення (громадян) України; виборча система; розмір території та її адміністративно-територіальний поділ; однопалатна структура парламенту.

Кількісні показники парламенту тісно пов'язані з якісними. Йдеться про *якісний склад Верховної Ради України*, який забезпечується шляхом проведення загальних, рівних і прямих виборів. В цьому аспекті важливим є конституційно-правове закріплення змісту якісного складу Верховної Ради України та характеру співвідношення між представленими інтересами окремих груп населення народними депутатами України та інтересами в суспільстві.

Якісний склад представницького органу, як слушно зазначав Д. Златопольський, має вираження у соціальному, партійному, національному, професійному представництві; у представницькому органі мають своїх представників жінки та молодь. Хоча вченим аналізується якісний склад представницьких установ радянського періоду, проте його підхід загалом досить повно відображає основні риси народу та його соціальні, політичні, національні та інші інтереси. Тому доцільно використовувати цей науковий досвід при аналізі якісного складу Верховної Ради України.

Якісний склад Верховної Ради України чітко не регламентується на конституційно-правовому рівні, оскільки вибори до неї є вільними та демократичними. Конституція України визначає лише вимоги до народних депутатів. Зокрема, у частинах другій і третій ст. 76 Конституції закріплено, що народним депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не

погашена і не знята в установленому законом порядку (частина третя ст. 76). Норми Конституції відображають віковий склад парламенту України, духовно-моральні якості та рівень правової культури самих народних депутатів України. Наприклад, закріплення цензу осілості свідчить про те, що народні депутати повинні орієнтуватись у сучасних державно-суспільних процесах, повинні розуміти та усвідомлювати соціальні (в широкому розумінні) інтереси та потреби, нарешті, бути патріотами своєї країни та її народу. Однак це не надає об'єктивного уявлення про сутність якісного представництва у Верховній Раді України. Тому актуальною є проблема аналізу складових якісного складу представницького органу, що у свою чергу дасть змогу з'ясувати зміст питання про якісний склад Верховної Ради України.

Серед елементів, що характеризують якісний склад загально-національного представницького органу, можна виділити: соціальний склад; партійний склад; національний склад; професійний склад; віковий склад і статевий склад Верховної Ради України. Аналізуючи їх, визначимо зміст якісного складу парламенту України.

Однією з найважливіших складових є соціальний склад парламенту. Верховна Рада України — це соціальний інститут, який акумулює представників різних соціальних груп, соціальних верств, що складають українське суспільство. Існує велика проблема якісного представництва. При формуванні Верховної Ради України, з одного боку, далеко не всі соціальні групи отримують їх представництво, з іншого — виникають серйозні труднощі в узгодженні та представництві інтересів всіх соціальних груп.

Важливим елементом якісного складу Верховної Ради України є її партійний склад. Базовою основою партійного складу є політичні партії та блоки, які подолали три відсотковий бар'єр на парламентських виборах.

Україна має багатопартійну систему. Вона порівняно з однопартійною системою, за якої порушується один із принципів існування демократичного суспільства — політичний та ідеологічний плюралізм, немає конкуренції у

боротьбі за владу, нав'язується одна ідеологія, має свої переваги. Багатопартійна система з погляду конституційного права — це не тільки існування багатьох партій у країні, а насамперед можливість чергування у владі різних партій у результаті виборів.

Наявність багатопартійної системи в Україні свідчить про активну участь громадян у політичному житті країни. Об'єднання громадян у політичні партії та висування членів партій на виборні посади в парламент є організаційно-правовою формою впливу на державні політичні рішення. У свою чергу при виборі тієї чи іншої партії громадяни України висловлюють своє ставлення до того чи іншого політичного курсу. Вирішальним фактором, що впливає на якісний вибір представників партійного складу парламенту за багатопартійної системи є виборча система.

Справедливе представництво політичних сил можливе за наявності певних умов, насамперед при закріпленні пропорційних виборів народних представників. За такої виборчої системи депутатські мандати розподіляються строго пропорційно до одержаних партіями чи блоками голосів виборців. В Україні запроваджена пропорційна виборча система. Вона стимулює розвиток політичних партій та політичну структурування суспільства. Виборчий закон містить норми, які мають забезпечити досить сприятливі умови для участі більшості політичних партій та їх блоків у виборчому процесі. Тим самим забезпечується більш інтенсивна інтеграція та ефективне представництво політичних інтересів різноманітних верств суспільства у парламенті України.

Ще одним елементом якісного складу парламенту є національний склад Верховної Ради України. Це якісний показник, що відображає співвідношення між українською нацією, національними меншинами України та їх представниками у парламенті. На жаль, у біографічних даних народних депутатів Верховної Ради України четвертого, п'ятого та шостого скликань немає інформації про національну належність. На наш погляд, представництво національних інтересів громадян України у Верховній Раді

України є важливим чинником вдосконалення представницької діяльності. Саме національні інтереси являють собою результат усвідомлення громадянами України себе частиною соціуму, усвідомлення загальних інтересів. Наявність національної свідомості та національної ідеї — шлях до підвищення рівня відповідальності представників української нації перед суспільством.

Дуже важливе значення для якісного складу парламенту має професійний склад Верховної Ради України. Серед народних депутатів парламенту України як попередніх, так і останнього скликань є представники багатьох професій. Цей факт відіграє значну роль у його функціонуванні, особливо у його законодавчій діяльності. Парламент України може використовувати універсальний професійний досвід усіх народних депутатів, який збагачений практикою попередньої діяльності кожного з них, що у свою чергу забезпечує багатогранність та глибину обговорення законів та інших актів державно-суспільного значення. Від якості обговорення та прийняття рішень Верховною Радою України з будь-яких питань залежить якість представництва інтересів суспільства. Тобто народні обранці повинні бути компетентними та орієнтуватися в питаннях, які регулюються на законодавчому рівні.

Іншим, не менш значним показником якісного представництва є статева та вікова ознака. За даними з офіційного веб-порталу Верховної Ради України налічується 53 народних депутатів – жінок.

Віковий ценз має наступний вигляд:

- за віком від 35 до 45 років – 172 народних депутати;
- за віком від 46 до 54 років – 124 народних депутати;
- за віком від 55 – 59 років – 44 народних депутати;
- за віком від 60 років і більше – 61 народний депутат України.

Аналіз якісного складу Верховної Ради України свідчить про потребу запровадження таких механізмів формування колегіального складу Верховної Ради України, які сприятимуть повноцінному забезпеченню

представництва громадян України за соціальними, партійними, національними, професійними, статевими та віковими ознаками.

Ефективність діяльності Верховної Ради України залежить не тільки від її якісного складу, а й від структури.

Структура Верховної Ради України включає два аспекти: політичний та організаційно-функціональний.

Політична структура характеризується наявністю політичних утворень (інституцій). До таких слід віднести депутатські фракції та коаліцію депутатських фракцій.

Право народних депутатів об'єднуватися у фракції передбачено ст. 15 Закону України «Про статус народного депутата України», відповідно до якої порядок утворення та особливості діяльності фракцій у парламенті визначається Регламентом Верховної Ради України та іншими законодавчими актами, що регулюють депутатську діяльність.

Регламент Верховної Ради України є правовою основою юридичного визнання й регламентації діяльності депутатських фракцій у парламенті. Відповідно до ст. 57 глави 11 «Формування депутатських фракцій у Верховній Раді України», Регламенту Верховної Ради України депутатські фракції формуються на першій сесії Верховної Ради України нового скликання до розгляду питань про обрання Голови Верховної Ради України.

Депутатські фракції формуються на партійній основі народними депутатами, обраними за списком політичних партій (виборчих блоків політичних партій), які за результатами виборів отримали депутатські мандати. Причому політична партія (виборчий блок політичних партій) має право формувати лише одну депутатську фракцію. Мінімальна кількість народних депутатів для формування депутатської фракції має становити не менше 15 народних депутатів.

Народний депутат може входити до складу лише тієї депутатської фракції політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за виборчим списком якої його обрано. У разі невходження народного депутата, обраного

від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата зі складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.

Отже, депутатські фракції — це добровільні об'єднання народних депутатів України на партійній основі, що уповноважені сприяти формуванню стабільних політичних поглядів та інтересів їхніх членів шляхом утворення коаліцій у парламенті для подальшого впливу на парламентську політику, а також для утримання влади за допомогою тих способів та заходів, що визначені на конституційно-правовому рівні.

Депутатським фракціям притаманні такі ознаки, як: вольовий характер створення; партійна основа їх формування; забезпечення політичної стабільності парламенту України; реалізація програми шляхом впливу на парламентську політику; вплив на кадрову політику в державних органах; закріплення статусу на конституційно-правовому рівні. Фракції є організаційно-правовою базою формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

За результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій у парламенті формується **коаліція депутатських фракцій** — добровільне об'єднання депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Коаліція депутатських фракцій формується у Верховній Раді України протягом місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради

України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Коаліція формується після проведення депутатськими фракціями консультацій. За результатами проведених консультацій за особистими підписами голів відповідних депутатських фракцій або за рішенням депутатської фракції одним із заступників голови депутатської фракції укладається Угода про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді.

У коаліційній угоді фіксуються узгоджені політичні позиції, що стали основою формування цієї коаліції, а також порядок вирішення внутрішньо-організаційних питань діяльності коаліції. До коаліційної угоди додається список народних депутатів, які сформували коаліцію, з особистими підписами народних депутатів. Такий список є невід'ємною складовою коаліційної угоди. Коаліція вважається сформованою з моменту офіційного оголошення про це головуючим на пленарному засіданні на підставі поданих до Апарату Верховної Ради документів

Депутатська фракція, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій, передбачені Конституцією.

Організаційно-функціональна структура має вираження у діяльності Голови Верховної Ради України, комітетів, тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій.

Повноваження **комітетів Верховної Ради України** визначаються Конституцією України та Законом України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 р. (із наст. змінами). Завдання і компетенція комітетів визначаються положеннями про відповідні комітети, що затверджуються Верховною Радою України, Регламентом Верховної Ради України. Комітети є відповідальними перед Верховною Радою України і їй підзвітними. Діяльність комітетів координує Голова Верховної Ради.

Основними напрямками діяльності комітетів Верховної Ради України є, по-перше, *законопроектна діяльність*, зміст якої полягає в: організації

розробки за дорученням Верховної Ради України чи з власної ініціативи проектів законів та інших актів, що розглядаються Верховною Радою України; попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, внесених іншими суб'єктами законодавчої ініціативи; доопрацюванні та редагуванні за дорученням Верховної Ради України чи з власної ініціативи окремих законопроектів за наслідками розгляду їх у першому та наступних читаннях; визначенні завдань щодо розробки законопроектів чи їх структурних частин; узагальненні зауважень і пропозицій, що надійшли у результаті їх обговорення.

По-друге, комітети здійснюють *контроль* за дотриманням та реалізацією Конституції та законів України, інших нормативних актів Верховної Ради України, за відповідністю підзаконних актів Конституції та законам України, беруть участь у контролі за виконанням державного бюджету в частині, що віднесена до компетенції комітетів, з метою забезпечення доцільності, економності та ефективності використання державних коштів.

По-третє, комітети Верховної Ради України здійснюють *аналітичну функцію*, яка полягає у зборі, вивченні, дослідженні інформації з питань, що належать до компетенції комітетів; вивченні ефективності застосування нормативних актів Верховної Ради України, насамперед Конституції та законів України; вивченні доцільності та ефективності дій Уряду України, інших органів державної влади, їх посадових осіб у питаннях, віднесених до компетенції комітетів; підготовці та поданні висновків на розгляд Верховної Ради України.

Парламентські комітети беруть участь у здійсненні *зовнішньополітичної діяльності* Верховної Ради України, яка включає попередній розгляд та підготовку висновків і пропозицій щодо ратифікації чи денонсації міжнародних договорів і угод.

Серед функцій комітетів Верховної Ради України виділяють і установчу, яка головним чином полягає в обговоренні та рекомендації кандидатур

посадових осіб, які відповідно до Конституції та законів України обираються, призначаються або затверджуються Верховною Радою України.

Отже, функціональне призначення комітетів Верховної Ради України зумовлене змістом діяльності законодавчого органу. Комітети є органами галузевої компетенції, формуються за критерієм фахової підготовки та кваліфікації народних депутатів України, і тому від їх діяльності залежить якісний рівень законопроектної роботи.

Про це свідчить і комплекс зобов'язань комітетів Верховної Ради України. Згідно зі ст. 16 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» які зобов'язані:

- організовувати розробку проектів законів та інших актів за дорученням Верховної Ради України;

- розглядати в порядку і строки, встановлені Регламентом Верховної Ради України, проекти актів Верховної Ради України та подавати їх на розгляд Верховної Ради України;

- готувати висновки щодо проектів актів Верховної Ради України, внесених суб'єктами права законодавчої ініціативи;

- розглядати та узагальнювати висновки інших комітетів та готувати їх на розгляд Верховної Ради України в разі, якщо комітет визначено згідно з Регламентом Верховної Ради України головним з опрацювання відповідного проекту акта Верховної Ради України;

- доопрацьовувати проекти актів Верховної Ради України за дорученням Верховної Ради України за результатами розгляду їх у першому та наступних читаннях (за винятком прийнятих Верховною Радою України актів у цілому);

- розглядати та приймати рішення щодо кожної пропозиції, яка надійшла від суб'єктів законодавчої ініціативи при доопрацюванні комітетом проектів законів та інших актів;

- здійснювати аналіз практики застосування законодавчих актів, віднесених до предмета відання комітету, готувати пропозиції щодо їх систематизації, кодифікації;

- попередньо розглядати та готувати висновки щодо надання згоди на обов'язковість чи денонсацію міжнародних договорів;

- попередньо розглядати та готувати висновки щодо проектів загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, звітів про виконання цих програм;

- узагальнювати зауваження і пропозиції, що надійшли в ході всенародного обговорення проектів законів;

- вивчати громадську думку, розглядати звернення громадян, об'єднань громадян, будь-які пропозиції, що свідчать про потребу в прийнятті нових законодавчих актів або у внесенні змін до законодавчих актів, і, в разі необхідності, готувати відповідні проекти актів та вносити їх на розгляд Верховної Ради України;

- подавати на розгляд Верховної Ради України висновки, рекомендації, проекти актів Верховної Ради України, оформлені відповідно до вимог, установлених цим Законом, Регламентом Верховної Ради України.

Верховна Рада України може прийняти рішення про утворення **тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України**. Така комісія утворюється з-поміж народних депутатів України, які дали на це згоду. Кількісний склад комісії повинен забезпечувати пропорційне представництво від кожної зареєстрованої фракції. Голова комітету Верховної Ради України не може бути обраний головою тимчасової спеціальної комісії. Пропозиції щодо персонального складу комісії подаються фракціями. На підставі заяви народного депутата України, який входить до складу комісії, він звільняється Головою Верховної Ради України від обов'язку бути присутнім на засіданнях комітету Верховної Ради України, членом якого він є, і його присутність з цієї причини не впливає на кворум у комітеті.

Тимчасова спеціальна комісія є головною з питання, для підготовки якого її створено. Вона здійснює свою діяльність відповідно до Регламенту Верховної Ради України та постанови, в якій зазначається: 1) назва комісії;

2) мета, завдання і коло питань, для підготовки і попереднього розгляду яких вона утворюється; 3) кількісний і персональний склад комісії, її голова та заступник голови; 4) термін діяльності (на заздалегідь визначений час або на час виконання відповідної роботи); 5) термін звіту про виконану роботу, який не перевищує шести місяців з дня утворення комісії; 6) заходи щодо забезпечення її роботи. Наприклад, Верховною Радою України шостого скликання було створено Спеціальну контрольну комісію з питань приватизації.

Крім того, Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, створює **тимчасові слідчі комісії**, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від її конституційного складу.

Звіти тимчасових слідчих комісій та їх висновки розглядає Верховна Рада України. Ці висновки і пропозиції не є вирішальними для слідства і суду.

Крім зазначених парламентських органів і утворень Верховна Рада України для забезпечення своєї діяльності утворює допоміжний орган — **апарат Верховної Ради України**. Його статус визначається Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України, Положеннями про апарат Верховної Ради України, про помічника-консультанта народного депутата України тощо.

У науковій літературі подібні структури (інститути) визначають як організацію державних службовців, які здійснюють наукову, організаційну і технічну допомогу в роботі парламенту загалом, його палатам, комітетам (комісіям), парламентаріям¹.

Відповідно до п. 35 ст. 85 Конституції України Верховна Рада України має право призначати на посаду та звільняти з посади керівника апарату Верховної Ради України та затверджувати структуру апарату Верховної Ради України. Стаття 7 Регламенту Верховної Ради України визначає функціональне призначення апарату Верховної Ради України. Цей орган здійснює організаційне, правове, наукове, документальне, інформаційне,

експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій, коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Апарат Верховної Ради України діє на основі Положення про апарат Верховної Ради України, яке затверджується постановою Верховної Ради.

Особливістю апарату Верховної Ради України є те, що він формується не з народних депутатів, а його кадровою основою є державні службовці.

Незважаючи на те, що апарат Верховної Ради України не має повноважень щодо прийняття рішень від імені парламенту та його інституцій, його роль є надзвичайно важливою в забезпеченні розробки проектів багатьох таких рішень, їх підготовки та виконання. Апарат та його службовці своєю діяльністю забезпечують певною мірою професіоналізм народних депутатів і парламенту загалом. Так, завдяки функціонуванню апарату, помічників-консультантів народні депутати мають можливість зосередити свій професійний потенціал на кваліфікованому вирішенні першочергових завдань, реалізації представницьких, законодавчих, контрольних та інших повноважень. Виходячи з універсального характеру компетенції Верховної Ради України, на народних депутатів покладається вирішення різноманітних за своїм змістом питань, яке стає можливим лише за наявності комплексного, організаційного, наукового, експертного, матеріально-фінансового підходу.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Верховна Рада України є однопалатним (монокамерним) парламентом. Однопалатний парламент є органом законодавчої влади, що складається з однієї палати. Але якщо проаналізувати кількісний склад однопалатних парламентів демократичних країн світу, можна дійти висновку, що не завжди кількість парламентаріїв залежить від структури парламенту. Скоріше — від особливостей розвитку держави і традицій.

V. РАХУНКОВА ПАЛАТА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

З набуттям Україною незалежності питання створення державного інституту фінансово-економічного контролю стало одним з першочергових. Ще в 1992 році розпочалася робота над створенням органу державного контролю, який спочатку передбачалося назвати Контрольною палатою.

У травні 1996 року Парламент України ухвалив Закон України "Про Контрольну палату Верховної Ради України". Президент України цей Закон не підписав, а повернув на доопрацювання та повторний розгляд.

28 червня 1996 року Верховною Радою України був прийнятий основний Закон нашої держави - Конституція України, яка закріпила конституційний статус органу державного контролю. Відповідно до статті 98 Конституції України: «Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата».

Рахункова палата є одним із органів, який має повноваження щодо контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України на підставі статті 98 Конституції України здійснює Рахункова палата, Голову та інших членів якої відповідно до пункту 16 статті 85 Конституції України призначає на посади та звільняє з них Верховна Рада України.

Статус, завдання, функції та повноваження Рахункової палати, її склад, структура, порядок діяльності визначаються Законом України «Про Рахункову палату» від 02 липня 2015 року № 576-VIII.

Цим же Законом регулюються питання контролю Верховної Ради України за діяльністю Рахункової палати та гарантії забезпечення її діяльності.

Рахункова палата — постійно діючий орган контролю, підпорядкований і підзвітний Верховній Раді України, що здійснює діяльність самостійно, незалежно від будь-яких органів держави.

До основних завдань Рахункової палати належать організація і контроль за своєчасним виконанням видаткової частини Державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів (у тому числі загальнодержавних цільових фондів), їх обсягами, структурою та цільовим призначенням, утворенням і погашенням внутрішнього та зовнішнього боргу України, а також визначення ефективності й доцільності видатків державних коштів, валютних і кредитно-фінансових ресурсів, контроль за фінансуванням загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони довкілля.

Діяльність Рахункової палати ґрунтується на принципах законності, незалежності, об'єктивності, безсторонності, гласності та неупередженості. Рахункова палата є організаційно, функціонально та фінансово незалежною, самостійно планує свою діяльність. (ст. 2 Закону)

У своїй діяльності Рахункова палата керується основними принципами діяльності Міжнародної організації вищих органів фінансового контролю (INTOSAI), Європейської організації вищих органів фінансового контролю (EUROSAI) та Міжнародні стандарти вищих органів фінансового контролю (ISSAI) в частині, що не суперечить Конституції та законам України.

Фінансове забезпечення діяльності Рахункової палати здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, включаючи кошти, отримані відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або проектів міжнародної технічної допомоги. Фінансове забезпечення діяльності Рахункової палати за рахунок будь-яких інших джерел забороняється.

Відповідно до Закону України «Про рахункову палату» до функцій Рахункової палати відносяться:

1) фінансовий аудит та аудит ефективності щодо:

- надходжень до державного бюджету податків, зборів, обов'язкових платежів та інших доходів, включаючи адміністрування контролюючими органами таких надходжень;

- проведення витрат державного бюджету, включаючи використання бюджетних коштів на забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Вищої ради правосуддя, Генеральної прокуратури України та інших органів, безпосередньо визначених Конституцією України; використання коштів державного бюджету, наданих місцевим бюджетам та фондам загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування; здійснення таємних видатків державного бюджету;

- управління об'єктами державної власності, що мають фінансові наслідки для державного бюджету, включаючи забезпечення відрахування (сплати) до державного бюджету коштів, отриманих державою як власником таких об'єктів, та використання коштів державного бюджету, спрямованих на відповідні об'єкти;

- надання кредитів з державного бюджету та повернення таких коштів до державного бюджету;

- операцій щодо державних внутрішніх та зовнішніх запозичень, державних гарантій, обслуговування і погашення державного та гарантованого державою боргу;

- використання кредитів (позик), залучених державою до спеціального фонду державного бюджету від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій, виконання міжнародних договорів України, що призводить до фінансових наслідків для державного бюджету, у межах, які стосуються таких наслідків;

- здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;

- виконання державних цільових програм, інвестиційних проектів, державного замовлення, надання державної допомоги суб'єктам господарювання за рахунок коштів державного бюджету;

- управління коштами державного бюджету центральним органом

виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів;

- стану внутрішнього контролю розпорядників коштів державного бюджету;

- інших операцій, пов'язаних із надходженням коштів до державного бюджету та їх використанням;

виконання кошторису доходів та витрат Національного банку України;

2) проводить експертизу поданого до Верховної Ради України проекту закону про Державний бюджет України (включаючи матеріали, що додаються до цього проекту закону) та готує відповідні висновки;

3) аналізує виконання Державного бюджету України та готує відповідні висновки, а також пропозиції щодо усунення виявлених відхилень і порушень;

4) аналізує річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України, поданий Кабінетом Міністрів України, та готує відповідні висновки з оцінкою ефективності управління коштами державного бюджету, а також пропозиції щодо усунення виявлених порушень та вдосконалення бюджетного законодавства;

5) аналізує ефективність використання суб'єктами господарювання пільг із сплати до державного бюджету податків, зборів, обов'язкових платежів, доцільність функціонування пільгових режимів оподаткування та їх вплив на загальний стан надходжень державного бюджету;

6) здійснює попередній аналіз, до розгляду на засіданнях комітетів Верховної Ради України та на пленарних засіданнях Верховної Ради України, звіту Антимонопольного комітету України та звіту Фонду державного майна України в частині, що впливає на виконання державного бюджету;

7) здійснює попередній аналіз, до розгляду на засіданнях комітетів Верховної Ради України та на пленарних засіданнях Верховної Ради України, щорічного звіту, що містить аналіз функціонування системи публічних

закупівель та узагальнену інформацію про результати здійснення контролю у сфері закупівель, протягом трьох місяців з дня його оприлюднення;

8) здійснює за зверненням органів місцевого самоврядування, фондів загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування, державних підприємств та інших суб'єктів господарювання державного сектору економіки заходи державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) щодо відповідних місцевих бюджетів та діяльності суб'єктів звернення;

9) направляє за результатами заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) обов'язкові для розгляду рішення Рахункової палати;

10) аналізує реалізацію наданих Рахунковою палатою рекомендацій (пропозицій) з метою оцінки їх результативності;

11) звертається до суду у разі порушення об'єктами контролю повноважень членів Рахункової палати та посадових осіб апарату Рахункової палати, зокрема щодо усунення перешкод у реалізації таких повноважень;

12) у разі виявлення ознак кримінального або адміністративного правопорушення інформує про них відповідні правоохоронні органи;

13) здійснює співробітництво з вищими органами фінансового контролю інших держав, міжнародними організаціями, укладає з ними угоди про співробітництво, проводить з органами фінансового контролю інших держав спільні та паралельні аудити;

14) здійснює методичну та методологічну роботу з питань державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту);

15) забезпечує проведення для посадових осіб апарату Рахункової палати навчання та підвищення кваліфікації;

16) здійснює інші повноваження, визначені законом.

За колом об'єктів контролю, повноваження Рахункової палати поширюються на:

- державні органи;

- органи місцевого самоврядування;
- інші бюджетні установи, у тому числі закордонні дипломатичні установи України;
- суб'єкти господарювання;
- громадські чи інші організації;
- фонди загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування;
- Національний банк України та інші фінансові установи.

Рахункова палата складається з дев'яти членів Рахункової палати. Членами Рахункової палати є Голова Рахункової палати, його заступник та інші члени Рахункової палати.

Для забезпечення виконання покладених на Рахункову палату повноважень діє апарат Рахункової палати, що складається з департаментів, територіальних та інших структурних підрозділів (включаючи патронатні служби членів Рахункової палати). Організацію роботи члена Рахункової палати забезпечує його патронатна служба у складі не більше трьох радників.

Структура, штатний розпис апарату Рахункової палати затверджуються Рахунковою палатою в межах бюджетних призначень на забезпечення діяльності Рахункової палати. (ст.17 Закону)

Гранична чисельність апарату Рахункової палати затверджується Верховною Радою України за поданням Рахункової палати в межах бюджетних призначень на забезпечення її діяльності.

Голова Рахункової палати:

1) очолює Рахункову палату, здійснює загальне керівництво її діяльністю та забезпечує загальну організацію роботи Рахункової палати;

2) представляє Рахункову палату у відносинах з Верховною Радою України, її органами, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами та організаціями, органами державного фінансового контролю іноземних держав та іншими міжнародними організаціями;

- 3) головує на засіданнях Рахункової палати;
- 4) вносить на розгляд Рахункової палати пропозиції щодо загальної концепції роботи Рахункової палати, кадрової політики, проектів кошторису Рахункової палати, структури і штатного розпису апарату Рахункової палати;
- 5) вносить на розгляд Рахункової палати пропозиції щодо призначення на посаду та звільнення з посади Секретаря Рахункової палати і відповідно до рішення Рахункової палати призначає на посаду та звільняє з посади Секретаря Рахункової палати;
- 6) інформує Верховну Раду України про результати здійснення державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту);
- 7) підписує рішення Рахункової палати та протоколи засідань Рахункової палати;
- 8) здійснює зв'язки з громадськістю та засобами масової інформації;
- 9) здійснює інші повноваження відповідно до цього Закону та інших законів України.

2. Голова Рахункової палати у межах своїх повноважень видає накази та розпорядження.

Процедура організації роботи Рахункової палати, територіальних та інших структурних підрозділів її апарату, питання взаємовідносин між структурними підрозділами, членами Рахункової палати та посадовими особами апарату Рахункової палати, інші питання внутрішньої організації діяльності визначаються Законом України «Про рахункову палату» та Регламентом Рахункової палати.

Регламент Рахункової палати та зміни до нього затверджуються на засіданні Рахункової палати не менш як двома третинами голосів від складу Рахункової палати та оприлюднюються на офіційному веб-сайті Рахункової палати.

Рахункова палата взаємодіє з Верховною Радою України та її органами, що передбачає, зокрема:

- призначення і звільнення Верховною Радою України Голови та інших членів Рахункової палати;

- інформування Верховної Ради України та її органів про результати здійснення Рахунковою палатою заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту);

- подання і представлення Верховній Раді України щорічного звіту про результати діяльності Рахункової палати;

- заслуховування Верховною Радою України та її органами доповідей та інформацій (повідомлень) членів Рахункової палати щодо здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту);

- надання Рахунковою палатою в межах компетенції консультацій Верховній Раді України;

- участь народних депутатів України у засіданнях Рахункової палати;

- участь членів Рахункової палати у засіданнях Верховної Ради України та її органів.

У відносинах з Президентом України, Рахункова палата може бути залучена до підготовки проектів актів Президента України з питань, що належать до компетенції Рахункової палати.

У відносинах з Кабінетом Міністрів України, Рахункова палата може звернутися до Кабінету Міністрів України з обґрунтованою пропозицією призупинити дію або скасувати акт Кабінету Міністрів України з питань фінансів і бюджету з мотивів його невідповідності законам України.

Рахункова палата перевіряє діяльність Національного банку України та його установ, уповноважених банків і кредитних установ у частині обслуговування ними Державного бюджету України.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Можна підвести підсумки, що Рахункова палата займає особливе місце в системі контролюючих органів держави, оскільки її діяльність не залежить від виконавчих органів влади і їм не підпорядкована. Що вона має

свою структуру та її діяльність(а також принципи діяльності) чітко передбачені законом.

VI. АКТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти. (ст. 91)
Закон – це, зазвичай, нормативно-правовий акт, що приймається органом законодавчої влади (Верховною Радою України) чи безпосередньо народом України (на всеукраїнському референдумі) з дотриманням вимог законодавчої процедури, який має вищу (стосовно до всіх інших нормативно-правових актів) юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини переважно загального характеру.

В юридичній літературі виділяють такі формальні ознаки закону:

1) рівень прийняття (загальнодержавний);
2) орган прийняття (приймається Верховною Радою України або народом України на референдумі);

3) особливий порядок прийняття (прийняття закону включає обов'язкові стадії законодавчого процесу, передбачені Конституцією Верховної Ради України та Регламентом Верховної Ради України);

4) непідконтрольність із боку будь-якого органу державної влади (закони можуть бути змінені або скасовані лише Верховною Радою України. Конституційний Суд України може визнати закон неконституційним повністю або в окремій частині, внаслідок чого він або його окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність, але це не означає скасування або зміни самого закону).

Закон має певну структуру, основними елементами якої є: реквізити закону (його назва; найменування органу, який прийняв закон; дата прийняття; підпис особи, уповноваженої підписувати закони); преамбула; статті й рубрики (глави, розділи тощо) закону.

Конституція України (ст. 92) чітко визначила предмет законодавчої діяльності Верховної Ради України. Так, виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- 6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства;
- 7) виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- 8) правовий режим власності;
- 9) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
- 11) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- 12) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
- 13) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- 14) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
- 15) територіальний устрій України;
- 16) судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;
- 17) засади місцевого самоврядування;

- 18) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;
- 19) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
- 20) правовий режим державного кордону;
- 21) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
- 22) організація і порядок проведення виборів і референдумів;
- 23) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;
- 24) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Виключно законами України встановлюються:

- Державний бюджет України і бюджетна система України;
- система оподаткування, податки і збори;
- засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків;
- статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України;
- порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу;
- порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;
- порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;
- одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;
- порядок використання і захисту державних символів;
- державні нагороди;
- військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;
- державні свята;

порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Постанова – акт, за допомогою якого Верховна Рада України оформлює свої дії щодо самоорганізації (обрання керівних посадових осіб Верховної Ради, утворення комітетів та обрання їхніх голів), обрання, призначення, затвердження відповідних посадових осіб тощо. Зазвичай, постанови Верховної Ради України мають ненормативний характер. Проте, окремі з них можна віднести і до нормативних актів, наприклад, постанову Верховної Ради України від 19 вересня 2006 року «Про внесення змін до статей 59, 61 Регламенту Верховної Ради України».

Із практики Верховної Ради України відомі також такі акти, як заяви, звернення та декларації.

Заяви та звернення – акти ненормативного характеру, які містять заклики до парламентів, інших вищих органів інших країн здійснити певні дії (або утриматися від здійснення певних дій) з метою підтримання миру, подальшого розвитку двота багатосторонніх відносин, усунення джерел ускладнення міжнародного становища в цілому чи двосторонніх відносин. Наприклад, у прийнятій 14 жовтня 2003 р. Заяві Верховної Ради України «З приводу подій у Керченській протоці» дається оцінка ситуації, що склалася через будівництво російською стороною гідротехнічної споруди в напрямку українського острова Тузла, розпочатого без попереднього повідомлення та узгодження з відповідними державними органами України.

У цій Заяві Верховної Ради України були також сформульовані пропозиції до Федеральних Зборів Російської Федерації втрутитися в ситуацію з метою негайного припинення будь-яких односторонніх дій, які суперечать принципам добросусідства і духу стратегічного партнерства між Україною та Росією і можуть бути спрямовані на порушення державного суверенітету України, її територіальної недоторканності.

Із практики Верховної Ради України відомі також і звернення, що мають

не міжнародний, а внутрішній характер, наприклад, Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 р. щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років.

Декларація – акт, який у загальній, принциповій формі передає основні властивості конституційно-правового регулювання, виражає наміри та зобов'язання учасників правових відносин. Декларації, прийняті Верховною Радою (зокрема Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р.), мають нормативний характер, але безпосереднє їх застосування, через загальний характер норм декларацій, ускладнено. Декларативні положення реалізуються, здебільшого, за допомогою конкретніших приписів.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Стаття 91 Конституції України передбачає, що Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти. Із практики Верховної Ради України відомі також такі акти, як заяви, звернення та декларації.

Закон – це, зазвичай, нормативно-правовий акт, що приймається органом законодавчої влади (Верховною Радою України) чи безпосередньо народом України (на всеукраїнському референдумі) з дотриманням вимог законодавчої процедури, який має вищу (стосовно до всіх інших нормативно-правових актів) юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини переважно загального характеру.

Постанова – акт, за допомогою якого Верховна Рада України оформлює свої дії щодо самоорганізації (обрання керівних посадових осіб Верховної Ради, утворення комітетів та обрання їхніх голів), обрання, призначення, затвердження відповідних посадових осіб тощо.

VII. СТАТУС НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ

Народний депутат України – обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» представник Українського народу у Верховній Раді України та уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, що дає можливість брати участь у законотворчій діяльності та здійсненні інших функцій Верховної Ради України.

Правовий статус народного депутата України встановлюється положеннями Конституції України (статті 78-81), Законом України «Про статус народного депутата України», Регламентом Верховної Ради України від 10 лютого 2010 р. та іншими актами. У них закріплюються принципи статусу народного депутата України, строк його повноважень, права та обов'язки, гарантії депутатської діяльності.

Принципами статусу народного депутата України є:

вільний депутатський мандат;

здійснення повноважень народним депутатом на постійній основі;

несумісність депутатського мандата з іншими видами діяльності;

рівноправність депутатів;

депутатська недоторканність і депутатський індемнітет.

Принцип вільного депутатського мандата прямо не закріплюється в Конституції України, але він впливає із загального принципу парламентаризму, який отримав визнання в ст. 75 Конституції України. Крім того, Конституція України не передбачає таких складових ознаки імперативного мандата, як накази виборців та відкликання народного депутата України виборцями. Цей принцип має визначальне значення та обумовлює характер мандата народного депутата України.

Конституції «радянського» періоду закріплювали *імперативний характер* депутатського мандата, що обґрунтовувався на основі положень доктрини народного суверенітету, сформульованої Жан-Жаком Руссо у XVIII

ст. Доктрина Ж.-Ж. Руссо базується на ідеї неподільності і непередставництва народного суверенітету: представляти можна не сам суверенітет, а лише владу. За Ж.-Ж. Руссо депутати не можуть бути представниками народу, вони є лише його уповноваженими. Звідси впливали такі необхідні елементи імперативного депутатського мандата, як пов'язаність депутата волею своїх виборців (накази виборців) і відкликання депутата виборцями. У практичному плані імперативний мандат не має ніякого сенсу, оскільки звернення депутата до своїх виборців із кожного питання, яке обговорюється парламентом, внаслідок лише суто технічних проблем, не кажучи про інші аспекти, може повністю дезорганізувати його роботу.

Конституції демократичних держав здебільшого закріплюють *принцип вільного депутатського мандата*, сформульований англійським ученим і законодавцем Едмундом Бруком 1774 р.: «Парламент не є зібранням послів, котрі мають різні та ворожі інтереси, що їх кожен член парламенту повинен захищати, діючи як агент і адвокат та борючись з іншими агентами і адвокатами; парламент є спеціальною асамблеєю однієї нації з одним інтересом, інтересом цілого, в якому керівними принципами повинні бути не місцеві цілі, а користь для всіх, яка є результатом захисту інтересів усіх як одного цілого».

Сутність цього принципу полягає в тому, що парламентарій є представником усього народу (нації), ніхто не може відкликати його або давати обов'язкові накази. Беручи участь у здійсненні функцій парламенту, він пов'язаний нормами Конституції, відповідальністю перед Богом і своєю совістю, яка повинна підказувати йому, яке рішення приймати щодо тих чи інших проблем, які обговорюються в парламенті. До основних положень вільного депутатського мандата, зокрема, належать:

- мандат є загальним (тобто хоча депутати і можуть обиратися по виборчих округах, вони представляють усю націю);
- мандат – не імперативний, а *факультативний* (його здійснення вільне від примусу, депутат не зобов'язаний робити щось конкретне, зокрема брати

участь у парламентських засіданнях, не зобов'язаний враховувати думку своїх виборців);

- мандат *не підлягає відкликанню*;

- мандат за його здійснення *не потребує схвалення дій мандатарія* (презумпція відповідності волі депутатів волі народу не підлягає запереченню).

З огляду на політичну структурованість Верховної Ради України постає проблема відповідності принципу вільного мандата вимогам *фракційної дисципліни*. З одного боку, вільний мандат передбачає відсутність будь-якого тиску на депутата, що може призвести до його обмеженості у прийнятті рішень та парламентських діях, а з іншого – депутат, в інтересах досягнення спільної політичної мети, повинен діяти згідно з рішенням, прийнятим більшістю партійної фракції, до складу якої він входить. У літературі звертається увага на те, що фракційна дисципліна є наслідком політичної плюралістичної структури сучасного суспільства, де «здійснення індивідуальних і партикулярних інтересів можливе лише фокусуванням їх у спільній акції». Тож вільний характер депутатського мандата не можна розглядати ідеалізовано: ніхто й ніколи не може бути абсолютно незалежним. Депутат, який порушує вимоги фракційної дисципліни, може притягатися до відповідальності, наприклад, бути виключеним із фракції, яка не повинна (в умовах змішаної виборчої системи) мати конституційно-правового характеру, тобто виключення (вихід за власною ініціативою) народного депутата України з фракції чи партії не повинно призводити до втрати ним депутатського мандата, незалежно від того, чи був він обраний від одномандатного виборчого округу, чи за партійним списком. Такий висновок обумовлений тим, що, з одного боку, депутати-мажоритарщики (обрані в одномандатних округах) взагалі не можуть нести будь-якої відповідальності перед партіями чи їх фракціями, з другого, – депутати, обрані за партійними списками не можуть бути дискриміновані у порівнянні з депутатами-

мажоритарщиками – це буде суперечити принципу депутатської рівноправності.

Принципи здійснення повноважень народним депутатом України на постійній основі та несумісності депутатського мандата закріплені в ст. 78 Конституції України та в ст. 3 Закону України «Про статус народного депутата України». Так, народний депутат України здійснює свої повноваження на постійній основі, а принцип несумісності депутатського мандата означає, що народний депутат України не має права:

- бути членом Кабінету Міністрів України, керівником центрального органу виконавчої влади;
- мати інший представницький мандат чи одночасно бути на державній службі;
- обіймати посаду міського, сільського, селищного голови;
- мати будь-яку, крім депутатської, оплачувану роботу, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час;
- залучатись як експерт органами досудового слідства, прокуратури, суду, а також провадити адвокатську діяльність;
- входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк з дня виникнення таких обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України.

Принцип депутатської рівноправності знаходить свій вияв у праві народних депутатів України обирати і бути обраними до органів Верховної Ради та на парламентські посади, у праві законодавчої ініціативи, брати участь у дебатах тощо.

Принцип депутатської недоторканності означає, що:

Народний депутат України не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований.

Обшук, затримання народного депутата чи огляд особистих речей і багажу, транспорту, житлового чи службового приміщення народного депутата, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата України, допускаються лише в разі, коли Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо (ч. 3 ст. 80 Конституції України, ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України»).

Арешт (взяття під варту) як кримінально-процесуальний запобіжний захід і арешт як адміністративне стягнення за вчинене правопорушення можуть бути застосовані до народного депутата України лише за згодою Верховної Ради України (Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2003 р. № 12-рп/2003 (справа про гарантії депутатської недоторканності)).

Порядок одержання згоди Верховної Ради України на притягнення народного депутата України до відповідальності визначається Регламентом Верховної Ради України та Законом України «Про статус народного депутата України». Так, подання про надання згоди на притягнення до відповідальності депутата вноситься до Верховної Ради України Генеральним прокурором України, про що негайно доводиться до відома депутата. Це подання вноситься до пред'явлення депутатові обвинувачення або видання санкції на арешт депутата і розглядається Верховною Радою України не пізніше як у місячний термін. Комітет, до компетенції якого входять питання депутатської етики, з додержанням звичайної процедури визначає законність і обґрунтованість подання. На засідання комітету

запрошується депутат, щодо якого внесено подання. Відсутність запрошеного депутата на засіданні комітету без поважних причин не є перешкодою для прийняття рішення. Рішення про згоду на притягнення до відповідальності депутата приймається на засіданні Верховної Ради України поіменним голосуванням у вигляді постанови не менш як 2/3 голосів депутатів від їхньої фактичної кількості. Рішення Верховної Ради України з цього питання не переглядається.

Депутатський індемнітет розглядається у двох аспектах: по-перше, як невідповідальність народного депутата України – він не несе юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп (ч. 2 ст. 80 Конституції України); по-друге, як винагорода народного депутата України за його парламентську діяльність (згідно зі ст. 33 Закону України «Про статус народного депутата України» оплата праці народного депутата України проводиться в розмірах, установлених Верховною Радою України).

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Отже, народний депутат України – обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» представник Українського народу у Верховній Раді України та уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, що дає можливість брати участь у законотворчій діяльності та здійсненні інших функцій Верховної Ради України.

Правовий статус народного депутата України встановлюється положеннями Конституції України (статті 78-81), Законом України «Про статус народного депутата України», Регламентом Верховної Ради України від 10 лютого 2010 р. та іншими актами. У них закріплюються принципи статусу народного депутата України, строк його повноважень, права та обов'язки, гарантії депутатської діяльності.

VIII. УПОВНОВАЖЕНИЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОРГАН ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ

Відповідно до ст. 101 Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 р. вказує, що Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відмінює їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені чи обмежені у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску, введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях.

Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням строком на п'ять років, який починається з дня складення ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні.

Пропозиції щодо кандидатур(и) на посаду Уповноваженого вносять Голова Верховної Ради України або не менше однієї четвертої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Відповідний комітет Верховної Ради України за результатами спеціальної перевірки, подає Верховній Раді України свої висновки щодо кожної кандидатури на посаду Уповноваженого, відповідності її вимогам, та про відсутність причин, які б перешкождали зайняттю нею цієї посади.

Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку.

Уповноважений не може мати представницького мандата, обіймати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати іншу оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності. Він не може бути членом будь-якої політичної партії.

Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти Уповноваженого може бути порушено лише Генеральним прокурором України.

Для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється секретаріат, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка.

Для здійснення своєї діяльності Уповноважений наділений широким колом прав, зокрема, він має право:

- 1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

- 2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду, Верховного Суду України та інших колегіальних органів;

3) безперешкодно відвідувати органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;

4) на ознайомлення з документами, у тому числі і секретними (таємними), та отримання їх копій;

5) відвідувати у будь-який час місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання;

6) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

7) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі;

8) направляти до відповідних органів акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів.

Актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції і законів, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого. Конституційне подання Уповноваженого — акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України нормативно-правових актів та офіційного тлумачення Конституції та законів України. Подання Уповноваженого — акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам

для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Протягом першого кварталу кожного року Уповноважений представляє Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

ВИСНОВКИ ДО ВОСЬМОГО ПИТАННЯ

Відповідно Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 р. вказує, що Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відмінняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені чи обмежені у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску, введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Парламентаризм є необхідною ознакою демократичного політичного устрою і має місце в усіх демократичних державах. Він не пов'язується тільки з якоюсь однією формою державного правління. Найповніше парламентаризм виявляється за парламентарних форм правління – у парламентарних республіках і парламентарних монархіях, де уряд формується парламентом і несе перед ним політичну відповідальність. Парламентаризм можливий і в президентській республіці, де внаслідок притаманного їй жорсткого поділу влади парламент має високий ступінь незалежності від уряду і водночас наділений вагомими повноваженнями з контролю за його діяльністю. У країнах зі змішаною республіканською формою

правління парламентаризм існує передусім тією мірою, в якій парламент бере участь у формуванні уряду і контролює його діяльність. Загалом, парламентаризм, як і демократію, не можна характеризувати тільки під кутом зору його наявності чи відсутності. Є різні форми вияву і рівні розвитку парламентаризму.

2. Народний депутат України – обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» представник Українського народу у Верховній Раді України та уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, що дає можливість брати участь у законотворчій діяльності та здійсненні інших функцій Верховної Ради України.

3. Правовий статус народного депутата України встановлюється положеннями Конституції України (статті 78-81), Законом України «Про статус народного депутата України», Регламентом Верховної Ради України та іншими актами. У них закріплюються принципи статусу народного депутата України, строк його повноважень, права та обов'язки, гарантії депутатської діяльності.

4. Верховна Рада України виконує значну кількість функцій (перелік яких ми вже розглянули вище), для реалізації яких вона наділяється відповідними повноваженнями. Головними функціями Верховної Ради України є: 1) законодавча; 2) установча; 3) бюджетно-фінансова; 4) функція парламентського контролю; 5) зовнішньополітична.

5. Стаття 91 Конституції України передбачає, що Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти. Із практики Верховної Ради України відомі також такі акти, як заяви, звернення та декларації.

6. Закон – це, зазвичай, нормативно-правовий акт, що приймається органом законодавчої влади (Верховною Радою України) чи безпосередньо народом України (на всеукраїнському референдумі) з дотриманням вимог законодавчої процедури, який має вищу (стосовно до всіх інших нормативно-правових актів) юридичну силу та регулює найважливіші суспільні

відносини переважно загального характеру.

7. Постанова – акт, за допомогою якого Верховна Рада України оформлює свої дії щодо самоорганізації (обрання керівних посадових осіб Верховної Ради, утворення комітетів та обрання їхніх голів), обрання, призначення, затвердження відповідних посадових осіб тощо.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 10. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАТУСУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Загальна характеристика інституту президента. Становлення інституту президента в Україні
2. Конституційно-правові засади інституту Президента України
3. Порядок обрання Президента України та строк його повноважень
4. Функції та повноваження Президента України
5. Адміністрація Президента України
6. Акти Президента України

Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Про вибори Президента України : Закон України від 5 березня 1999 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 14. Ст. 81.
3. Про Державний фонд сприяння місцевому самоврядуванню України : Указ Президента України від 24 червня 2010 року. *Офіційний вісник України*. 2010. № 49.
4. Про забезпечення, обслуговування та охорону Президента України : Постанова Верховної Ради України від 4 січня 1992 року. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 1999. № 8. с. 86.
5. Про Положення про Адміністрацію Президента України: Указ Президента України від 2 квітня 2010 року. *Офіційний вісник України*. 2010. № 25 Ст. 978.
6. Про Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів

Президента України: Указ Президента України від 15 листопада 2006 року (зі змінами і допов.). *Офіційний вісник України*. 2006. № 47.

7. Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України: моногр. Київ. Укр. центр політ. менедж., 2004. 159 с.

8. Берназюк Я. Особливості урядового контролю за нормотворчою діяльністю Президента України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. с. 41-48.

9. Задорожня Г. В. Джерела нормативної регламентації правового статусу глави держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. с. 65-73.

10. Зозуля О. І. Конституційно-правовий статус Адміністрації Президента України: моногр. Харків: Харків юридичний, 2014. 300 с.

11. Паска О. В. Інститут президентства як чинник державного управління суспільними змінами (досвід посткомуністичних країн): автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Львів, 2017. 20 с.

12. Рогожин А. Правовий статус глави держави. *Право України*. 2000. № 7. С. 134-135.

13. Савчин М. Президент України у конституційній системі: забезпечення континуїтету та належного функціонування публічної влади главою держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3. С. 65-73.

14. Чорна О. О. Комунікативний імідж Президента: моногр. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. 296 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Надати загальну характеристику інституту президента. Розкрити становлення інституту президента в Україні, визначити порядок обрання Президента України та строк його повноважень, функції та повноваження Президента України, акти Президента України.

ВСТУП

Президент – одноособовий виборний глава держави в країнах із республіканською формою правління, який обирається її громадянами або парламентом на 4-7 років. Ця посадова особа очолює державу в 150 країнах світу (із близько 200). Інші держави мають монархічну форму правління.

Уперше інститут президента виник у США як результат прагнення до встановлення сильної, але дійсно демократичної державної влади і держави в цілому на противагу монархії.

Президент, як правило, обирається громадянами відповідних держав шляхом *прямих* або *непрямих виборів*. Прямі вибори найбільш характерні для країн із президентською (за винятком США й Індонезії) або напівпрезидентською формами правління (Росія, Франція, Бразилія, Мексика та ін.). Прямими виборами обирається президент і в деяких парламентських державах (Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Румунія).

Конституційно-правовий статус президента визначається, як правило, конституціями відповідних держав, а іноді й окремими законами. Ці нормативно-правові акти визначають роль і місце президента в механізмі держави і його взаємовідносини з іншими органами державної влади, порядок заміщення поста президента, його повноваження та відповідальність за порушення конституції, зраду держави тощо.

У кожній окремо взятій країні світу конституційно-правовий статус президента має відмінності залежно від різних видів республіканської форми правління (парламентської, президентської або змішаної форми правління).

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ

Термін "*президент*" походить від латинського *praesidens*, що означає, "*той, хто сидить спереду*", "*голова*".

Президент – це, як правило, одноособовий виборний глава держави в країнах з республіканською формою правління, який обирається її громадянами або парламентом на 4-7 років.

Політико-правові витоки інституту глави держави сягають періоду зародження держави та права. У процесі еволюції, під впливом різного роду чинників, цей орган сконцентрував у собі значний обсяг владних повноважень, що зумовило його визнання як домінанти в існуючій на той час системі органів публічної влади. В умовах феодального права глава держави був її єдиновладним та повноправним власником. Між ним та державою, зазвичай, формувались приватноправові відносини. Прикладом цього може слугувати відомий вислів французького короля Людовіка XIV – «Держава – це я!». Уже згодом, з розвитком суспільної свідомості та політичної культури, починає формуватися принципово нове політико-правове розуміння глави держави виключно як суб'єкта публічного права.

У літературі з конституційного права вживаються поняття «інститут Президента» та «інститут президентства». Слушною є позиція С. А. Агафонова, на думку якого, інститут президентства – це система правових норм, направлених на регулювання суспільних відносин, змістом яких є діяльність Президента України як їх суб'єкта .

Інший дослідник проблеми – В. А. Шатіло – уточнює, що це норми, які регулюють порядок виборів Президента України, визначають функції та повноваження Президента України, термін його повноважень і порядок їх припинення, його конституційно-правову відповідальність, а також норми, що регламентують діяльність допоміжних органів і, служб при Президентові України, а інститут Президента України – це державно-правове утворення в цілісній системі управління суспільством, що складається з найвищого державного одноособового виборного органу та його консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів та служб, наділене конституційно-владними повноваженнями в управлінні державою, характеризується єдністю взаємозв'язків з іншими державними, а також недержавними органами та

громадянами, діяльність якого регулюється системою відповідних правових норм. Причому в останньому значенні термін «інститут» вживається на позначення певного органу чи організації держави.

С. А. Агафонов також висловлює слушну думку про те, що Президент України є не посадовою особою, а органом держави та частиною державного механізму, тому що тільки держава має виключне право на прийняття законів та інших нормативно-правових актів, обов'язкових для всього суспільства чи його частини. Різновидом таких актів є укази та розпорядження Президента України.

Президент як глава держави є одноособовим інститутом, хоча зустрічаються й інститути колегіального президентства. При цьому має місце розподіл повноважень глави держави між колегіальним органом і головою, що мало місце за Конституціями Уругваю 1917 і 1951 рр. Із 1958 по 1963 рр. колегіальний глава держави функціонував в Іраку. Схожа ситуація на сьогодні спостерігається в Лівії, Ірані та ряді інших, як правило, теократичних республік.

У колишніх соціалістичних країнах роль глави держави виконували постійно діючі колегіальні органи (президії) представницьких органів державної влади або безпосередньо представницькі органи. У тих соціалістичних країнах, де існував одноособовий інститут президента (Чехословаччина та ін.), повноваження глави держави ділилися між президентом і президією. Президії обиралися вищими представницькими органами державної влади. Подібна ситуація зберігається нині у деяких державах: КНР, КНДР, Куба. Так, на Кубі ряд важливих повноважень глави держави реалізується головою Державної ради – постійно діючого органу Національної асамблеї народної влади.

Президент, як правило, обирається громадянами відповідних держав шляхом *прямих* або *непрямих виборів*. Прямі вибори найбільш характерні для країн із президентською (за винятком США й Індонезії) або напівпрезидентською формами правління (Росія, Франція, Бразилія, Мексика

та ін.). Прямими виборами обирається президент і в деяких парламентських державах (Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Румунія).

Непрямі вибори президента здійснюються як колегіями виборщиків, які обираються населенням (США), так і спеціальними колегіями, до яких входять представники суб'єктів федерації або адміністративно-територіальних одиниць із широкою автономією (ФРН, Індія, Пакистан, Італія).

У більшості парламентських республік (Греція, Ізраїль, Чехія, Словаччина) президент обирається парламентом, у зв'язку з чим його влада вважається похідною від парламенту.

Конституційно-правовий статус президента визначається, як правило, конституціями відповідних держав, а іноді й окремими законами. Ці нормативно-правові акти визначають роль і місце президента в механізмі держави і його взаємовідносини з іншими органами державної влади, порядок заміщення поста президента, його повноваження та відповідальність за порушення конституції, зраду держави тощо.

У кожній окремо взятій країні світу конституційно-правовий статус президента має відмінності залежно від різних видів республіканської форми правління (парламентської, президентської або змішаної форми правління).

Статус президента має відмінності залежно від різновиду форми правління.

У *парламентській республіці* президент є лише главою держави і виконує функції переважно представницького характеру. Міністри та уряд у цілому не підпорядковані та не відповідальні перед ним (Італія, ФРН). Президент здійснює свої повноваження через інститут *контрасигнатури*, тобто акти президента діють лише за умови скріплення їх підписом прем'єр-міністра або міністра, відповідального за виконання цього акта.

У *президентських республіках* президент є главою держави і главою виконавчої влади одночасно (США, Бразилія). Йому підпорядковані міністри як у випадку, коли вони складають уряд, так і у випадку, коли колегіального

органу вони не утворюють. Посада прем'єр-міністра у таких державах є символічною або взагалі відсутня, оскільки фактичним керівником уряду є сам президент.

Президенти держав зі змішаною формою правління наділяються конституціями широкими правами в галузі виконавчої влади та іншими повноваженнями (нормотворчими, координаційними тощо). У цих державах президент посідає становище над традиційними гілками влади як координатор щодо органів державної влади, держави, суспільства. На практиці у таких державах повнота влади президента залежить від розстановки політичних сил.

Отже, залежно від форми правління у конкретній державі президент може:

- ❖ *не входить до жодної з гілок влади (змішані республіки, зокрема Україна);*
- ❖ *входить і у законодавчу, і у виконавчу владу (Індія);*
- ❖ *входить тільки до складу виконавчої влади (президентські республіки, наприклад США).*

Президент як глава держави утілює національну єдність, наступність державної влади, він є гарантом національної незалежності і територіальної цілісності, а іноді проголошується також арбітром, координатором діяльності державних органів тощо. Незалежно від форм правління президент є представником держави за її межами і всередині країни. Він, зокрема, укладає міжнародні договори, призначає дипломатичних представників, приймає іноземних дипломатичних представників. Від імені держави президент нагороджує державними нагородами, присвоює почесні звання, приймає осіб до громадянства даної держави, дозволяє вихід із громадянства, здійснює помилування засуджених тощо.

У більшості країн президенти мають ряд повноважень щодо організації і діяльності органів законодавчої влади. Вони призначають дати виборів у парламенти, скликають їх на сесії, можуть достроково розпускати парламенти

з обов'язковим призначенням нових виборів, санкціонують і промульгують (підписують і оприлюднюють) закони, мають право вето – право повернення закону на повторний розгляд парламенту. Президенти мають також право законодавчої ініціативи, право звернення з посланнями до парламенту, які не підлягають обговоренню тощо.

Президенти мають значні повноваження також щодо формування й інших органів державної влади та призначення вищих посадових осіб. Це стосується, насамперед, формування (призначення) урядів, призначення суддів, формування або участь у формуванні органів конституційної юстиції, пропонування парламенту кандидатур для призначення на вищі посади осіб тощо. У ряді країн президент може видавати нормативні і ненормативні акти, які мають силу закону. Нормативні акти приймаються (видаються), як правило, на основі делегування повноважень парламентом. Водночас президенти мають право оголошувати надзвичайний чи воєнний стан, вводити президентське правління у суб'єктах федерації.

Конституційно-правовий статус Президента України встановлюється нормами Конституції України, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади; закріплюють порядок заміщення поста Президента України; передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України.

Президент України посідає окреме місце в системі органів державної влади. Конституція України 1996 р., на відміну від попередньої Конституції та Конституційного договору від 8 червня 1995 р., які визначали його статус як глави держави і глави виконавчої влади, не відносить Президента України до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади. В той же час, за Конституцією України 1996 р. глава держави зберігав досить широкі повноваження (установчі та контрольні) в сфері виконавчої влади і наділявся суттєвими прерогативами в сферах законодавчої і судової влади. Досвід

Франції, де тривалий час використовувалася подібна модель організації влади, свідчить, що таке конституційне визначення статусу глави держави характеризує його особливе місце в системі органів державної влади: він не входить безпосередньо до жодної з гілок влади, гарантує єдність державної влади в умовах її поділу, погоджене функціонування та взаємодію різних видів органів державної влади, в кризових умовах. Однак досвід інших держав, де намагалися запровадити інститут глави держави за «французьким зразком», продемонстрував тенденції до узурпації влади в руках президента та нівелювання ролі законодавчої і судової гілок влади (колишні колонії Франції в Африці, Білорусь, Росія, країни Центральної Азії тощо).

У деяких державах (наприклад, Болгарія, Молдова, Румунія) досить швидко трансформували статус глави держави, адаптувавши його до вимог парламентарно-президентської форми правління.

Це свідчить про нестійкий (перехідний) характер президентсько-парламентарних форм правління, подібних до закріпленої Конституцією України 1996 р., і значною мірою обумовило необхідність проведення в Україні конституційної реформи.

Із внесенням до Конституції України змін 8 грудня 2004 р. конституційний статус Президента України отримав подальшу трансформацію, що пов'язано з переходом до парламентарно-президентської форми правління. Так, суттєво зменшуються його прерогативи в сфері виконавчої влади (повноваження щодо формування Уряду фактично перейшли до парламенту), тим часом розширилися його контрольні повноваження стосовно Верховної Ради України. Президент України отримав додаткові підстави для дострокового припинення повноважень парламенту.

У всіх країнах за конституціями президенти є головнокомандувачами, відповідають за безпеку держави як гаранти її цілісності. Ці повноваження президенти здійснюють через раду безпеки або подібні їй органи. За конституціями більшості країн президенти мають розгалужену систему гарантій своєї діяльності у вигляді стримувань і противаг та несуть

відповідальність за свої дії. Зокрема, президентам властиві такі інститути стримувань і противаг щодо інших органів державної влади: право розпуску парламенту (право дострокового припинення його повноважень), право вето, право призначення референдуму тощо.

Президент на відміну від монарха несе конституційну відповідальність за виконання службових обов'язків, за свої дії. Як правило, президент несе відповідальність за навмисне порушення конституції і законів, за державну зраду, заподіяння шкоди державній незалежності, хабарництво, вчинення інших тяжких злочинів. Така відповідальність має переважно форму імпічменту, процедура якого полягає в тому, що обвинувачення президенту формулює й приймає нижня палата парламенту, а рішення про зміщення його з посади приймає сенат (іноді за участю Верховного і Конституційного судів, які перевіряють правильність обвинувачення і додержання процедури). У деяких країнах парламент ухвалює лише обвинувальний висновок, а судить президента особливий суд (Франція, Польща).

Інститут президента України як одноособового глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті і державному будівництві України. Тривалий час в Україні функції глави держави виконували переважно Верховна Рада України, яка вважалася найвищим органом державної влади України, її президія як постійно діючий орган державної влади та її голова.

Теоретичною основою зосередження функцій глави держави у Верховній Раді України, в особі її постійно діючого органу – президії Верховної Ради України була концепція «колективного президента», яким вважалася президія та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому: народ здійснює державну владу через ради народних депутатів України, що становить єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада України – найвищим органом державної влади.

Нинішній інститут президентства в Україні створився не відразу. Він пройшов кілька етапів за своєю назвою і статусом. Спочатку Президент

України за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави й главою виконавчої влади і нині, за чинною Конституцією України, є главою держави.

Становлення інституту Президента України було основним у реформуванні державної влади, пов'язаному із проголошенням її незалежності та зміною конституційного ладу країни.

Започаткувала процес реформування державної влади в Україні Декларація про державний суверенітет України, яка уперше в Україні проголосила, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Це зумовило введення інституту президентства. Приблизно через рік, 25 червня 1991 р., Верховна Рада України ухвалила постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України (Української РСР) до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента у 1991 р.

Оскільки інститут Президента України мав перетворитись із символічного колективного інституту в реальний одноособовий позапарламентський інститут і Президент України мав обиратися не парламентом, а громадянами України, цей інститут об'єктивно мав отримати необхідну конституційно-правову основу перш ніж стати реальністю. Відповідно, 5 липня 1991 р. було прийнято закони України «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР» і «Про вибори Президента Української РСР». Прийняттю цих законів передувало внесення відповідних змін і доповнень до чинної на той час Конституції. Зокрема, Конституцію було доповнено новою главою – 12-1, яка була присвячена посаді Президента України. У відповідних положеннях Конституції України і названих законах визначався статус Президента України, його функції, повноваження та порядок обрання.

Теоретичною основою становлення інституту президентства на даному етапі була Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 р.

1 грудня 1991 р. відбулися перші в нашій державі вибори Президента України, під час яких було вперше на конституційній основі шляхом прямих виборів обрано Президента України. Проте конституювання інституту президентства активно і всебічно тривало у ході конституційного процесу, пов'язаного з підготовкою нової Конституції України і внесенням ряду змін і доповнень до чинної на той час Конституції. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України у редакціях 1992, 1993, 1995 рр. та Конституційний договір, укладений між Президентом України і Верховною Радою України 8 червня 1995 р. За даними проектами Конституції України і Конституційним договором Президент України набував статусу глави держави і глави виконавчої влади. Остаточно статус Президента України як глави держави був визначений Конституцією України 1996 р.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, становлення інституту Президента України було основним у реформуванні державної влади, пов'язаному із проголошенням її незалежності та зміною конституційного ладу країни.

Започаткувала процес реформування державної влади в Україні Декларація про державний суверенітет України, яка уперше в Україні проголосила, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

II. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Інститут Президента України як одноособового глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті і державному будівництві України. Тривалий час в Україні функції глави держави виконували переважно Верховна Рада України, яка вважалася найвищим органом

державної влади України, її Президія як постійно діючий орган державної влади та її Голова. Теоретичною основою зосередження функцій глави держави у Верховній Раді України, в особі її постійно діючого органу Президії Верховної Ради України була концепція «колективного президента», яким вважалася президія та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому: народ здійснює державну владу через ради народних депутатів України, що становить єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада України – найвищим органом державної влади. Нинішній інститут президентства в Україні створився не відразу. Він пройшов кілька етапів за своєю назвою і статусом. Спочатку Президент України за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави й главою виконавчої влади, і нині, за чинною Конституцією України, є главою держави.

Становлення інституту Президента України було основним у реформуванні державної влади, пов'язаному із проголошенням її незалежності та зміною конституційного ладу України.

Започаткувала процес реформування державної влади в Україні Декларація про державний суверенітет України, яка уперше в Україні проголосила, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Це зумовило введення інституту президентства. Приблизно через рік, 25 червня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України (Української РСР) до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента у 1991 р.

Оскільки інститут Президента України мав перетворитись із символічного колективного інституту в реальний одноособовий позапарламентський інститут і Президент України мав обиратися не парламентом, а громадянами України, цей інститут об'єктивно мав отримати необхідну конституційно-правову основу, перш ніж стати реальністю. Відповідно, 5 липня 1991 р. було прийнято закони України «Про заснування

поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР». Прийняттю цих законів передувало внесення відповідних змін і доповнень до чинної на той час Конституції.

Інститут Президента України як одноособового глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті і державному будівництві України.

Тривалий час в Україні функції глави держави виконували переважно Верховна Рада України, яка вважалася найвищим органом державної влади України, її Президія як постійно діючий орган державної влади та її Голова.

Теоретичною основою зосередження функцій глави держави у Верховній Раді України, в особі її постійно діючого органу Президії Верховної Ради України була концепція «колективного президента», яким вважалася президія та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому: народ здійснює державну владу через ради народних депутатів України, що становить єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада України – найвищим органом державної влади.

Нинішній інститут президентства в Україні створився не відразу. Він пройшов кілька етапів за своєю назвою і статусом. Спочатку Президент України за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави й главою виконавчої влади, і нині, за чинною Конституцією України, є главою держави.

Становлення інституту Президента України було основним у реформуванні державної влади, пов'язаному із проголошенням її незалежності та зміною конституційного ладу України.

Для реалізації цієї загальної компетенції Президент України наділений досить значними повноваженнями, а саме:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

- приймає рішення про визнання іноземних держав;

- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;

- припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;

- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;

- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;

- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;

- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

- скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;
- призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;
- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
- нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;
- здійснює помилування;
- створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

- підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

При цьому, Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

При цьому конституційно закріплюючи президентські повноваження, законодавець чітко окреслює їх перелік, наголошуючи на тому, що Президент може здійснювати як інші лише ті повноваження, що визначені Конституцією України. Тому доволі неоднозначною є думка про прийняття окремого закону «Про Президента України», який повинен об'єднати як конституційні повноваження Президента, так і такі, що передбачені у законах України. Останні можуть лише діяти у розвиток конституційних положень, а не встановлювати додаткові президентські повноваження. З іншого боку, практика діяльності Президента України свідчить не лише про законодавче розширення його повноважень, а й їх встановлення актами самого глави держави. Прикладом цього є п. 5-1 Указу Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» № 1572/99 від 15 грудня 1999 року, відповідно до якого Президент України має право у складі центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом у межах коштів, передбачених на їх утримання, утворювати департаменти (служби) та призначати на посади і звільняти їх керівників.

Відносини між Президентом України та Верховною Радою України, іншими словами можна назвати відносинами по розподілу між ними повноважень. А сам розподіл повноважень є, у свою чергу, похідним від встановленої в країні форми державного правління

Встановлена в Україні парламентсько-президентська форма державного правління визначає і характер взаємних відносин між главою держави і її представницьким органом. У цих відносинах Президент України наділений

досить значними повноваженнями по відношенню до парламенту. У той же час зворотній вплив не можна назвати значним.

Щодо формування Верховної Ради України Президент України конституційно наділяється правом призначення позачергових виборів, правом розпуску парламенту та правом вимагати скликання позачергової сесії парламенту. Право вимоги позачергової сесії взагалі не є похідним від встановленої в країні форми державного правління. Це скоріше данина традиціям наділяти такими правами глав держав. В Україні не існує норми, яка б регулювала усю процедуру скликання позачергової сесії на вимогу Президента України. Її порядок передбачений ч. 2 ст. 83 Конституції України, де сказано, що «позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу Президента України або на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України».

Право Президента України вимагати скликання позачергової сесії не можна вважати досить значним, яке тяжіє над парламентом. Таке ж право мають і президенти у інших республіках. Наприклад, ст. 39 Конституції ФРН наділяє Президента ФРН правом «вимагати від Президента Бундестагу дострокового скликання його сесій»; ч. 5 ст. 95 Конституції Республіки Білорусь встановлює, що «Палата Представників, Рада Республіки у випадку особливої необхідності скликаються на позачергову сесію за ініціативою Президента». Президент Грузії, крім права скликання позачергової сесії в період між сесіями має право скликати позачергове засідання в період роботи чергової сесії (ч. 2 ст. 61 Конституції) на вимогу Голови парламенту, не менше 1/4 членів парламенту чи за власною ініціативою.

Повноваження Президента України щодо функціонування Верховної Ради України полягають у його участі в законотворенні, майже на кожному етапі законодавчого процесу. Насамперед це право законодавчої ініціативи Президента України. Законопроекти, які вносяться Президентом України до Верховної Ради України у порядку законодавчої ініціативи є двох видів:

звичайні законопроекти та законопроекти про внесення змін до Конституції України. При цьому законопроекти визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України, позачергово. На думку авторів Коментарю до Конституції України позачергово мають розглядатися лише законопроекти, внесені Президентом і визначені ним як невідкладні. У той же час законодавець не наголошує на тому, що позачергово розглядаються законопроекти внесені Президентом України і визначені ним як невідкладні. Тому, в даному випадку, доцільно або зробити відповідне уточнення в ч. 2 ст. 93 Конституції України або до права Президента України визначати невідкладними відносяться, і законопроекти подані Кабінетом Міністрів України, Національним банком України і народними депутатами України.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Інститут Президента України як одноособового глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті і державному будівництві України. Тривалий час в Україні функції глави держави виконували переважно Верховна Рада України, яка вважалася найвищим органом державної влади України, її Президія як постійно діючий орган державної влади та її Голова. Теоретичною основою зосередження функцій глави держави у Верховній Раді України, в особі її постійно діючого органу Президії Верховної Ради України була концепція «колективного президента», яким вважалася президія та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому: народ здійснює державну владу через ради народних депутатів України, що становить єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада України – найвищим органом державної влади. Нинішній інститут президентства в Україні створився не відразу. Він пройшов кілька етапів за своєю назвою і статусом. Спочатку Президент України за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави й главою

виконавчої влади, і нині, за чинною Конституцією України, є главою держави.

ІІІ. ПОРЯДОК ОБРАННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА СТРОК ЙОГО ПОВНОВАЖЕНЬ

Президента України обирають громадяни України на основі загального, рівного та прямого виборчого права таємним голосуванням, строком на п'ять років (ст. 103 Конституції). Цей термін є найбільш поширеним. Установлення терміну повноважень Президента України є проявом демократичності цього інституту, що відрізняє його від монарха, який перебуває при владі довічно. Історії конституціоналізму відомі строки президентських повноважень від одного до семи років. Водночас семирічний термін повноважень глави держави поступово відходить у минуле. У Франції, з 2000 р., його зменшено до загальнопоширеного п'ятирічного терміну. Семирічний і досі зберігся в Італії.

Президентом України може бути обрано громадянина України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України встановлено Законом України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 р. № 474-XIV зі змінами і допов.

Вибори Президента України можуть бути черговими, позачерговими та повторними.

Чергові вибори Президента України проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України.

Позачергові вибори Президента України проводяться у зв'язку із достроковим припиненням повноважень Президента України у випадках, передбачених Конституцією України.

Повторні вибори Президента України проводяться у випадках:

1) якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України і жодного з них не було обрано;

2) якщо всі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури (ст. 15 Закону України «Про вибори Президента України»).

Право висування кандидата на пост Президента України належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через політичні партії та їх виборчі блоки (далі – партії (блоки), а також самовисуванням у порядку, визначеному Законом. Партія (блок) може висунути лише одного кандидата на пост Президента України (ст. 10 зазначеного Закону).

Щодо оцінки норми Закону про існування самовисування як форми реалізації права висування кандидата на пост Президента України, то у літературі з конституційного права слушно зазначається, що, якщо йдеться про реалізацію політичної реформи, метою якої є структуризація суспільства та оптимізація державної влади, то, безперечно, що політичні партії мають стати єдиним суб'єктом висування кандидатів на виборах Президента України. Виборець має чітко усвідомлювати, за яку політичну силу він голосує як на парламентських, так і на президентських виборах. А відтак знати, чого йому

чекати від керівництва держави, якщо він обирає представників однієї і тієї ж політичної сили і до парламенту, і на президентську посаду або, якщо голосуватиме за представників різних політичних партій чи їх блоків.

Виборчий процес включає такі *етапи*:

- 1) утворення територіальних виборчих округів;
- 2) утворення виборчих дільниць;
- 3) утворення територіальних та дільничних виборчих комісій;
- 4) формування списків виборців, їх перевірка та уточнення;
- 5) висування та реєстрація кандидатів;
- 6) проведення передвиборної агітації;
- 7) голосування у день виборів Президента України;
- 8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів Президента України.

У разі необхідності виборчий процес може включати також такі етапи:

- 1) повторне голосування;
- 2) підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків повторного голосування та результатів виборів Президента України (ст. 11 Закону України «Про вибори Президента України»).

Вибори Президента України проводяться за єдиним загальнодержавним одномандатним виборчим округом, який охоплює всю територію України.

Для проведення голосування та підрахунку голосів по виборах Президента України територія сіл, селищ, міст, районів у містах, що входять до складу територіального виборчого округу, поділяється на виборчі дільниці.

Для підготовки, організації і проведення голосування та підрахунку голосів виборців використовуються звичайні, спеціальні та закордонні виборчі дільниці, утворені на постійній основі відповідно до Закону України "Про вибори народних депутатів України", а також спеціальні дільниці, що утворюються на тимчасовій основі

Спеціальні виборчі дільниці, що існують на тимчасовій основі, утворюються окружною виборчою комісією на підставі подань районних,

районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій чи виконавчих комітетів міських рад міст обласного (республіканського в Автономній Республіці Крим) значення, форма яких затверджується Центральною виборчою комісією. Зазначені подання повинні надійти до відповідної окружної виборчої комісії не пізніше як за тридцять п'ять днів до дня голосування.

Спеціальні виборчі дільниці призначені для організації та проведення голосування виборців у стаціонарних закладах охорони здоров'я, на судах, які перебувають у день виборів у плаванні під Державним Прапором України, на полярній станції України, в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах та інших місцях тимчасового перебування виборців з обмеженими можливостями пересування. У винятковому випадку спеціальні виборчі дільниці можуть утворюватися Центральною виборчою комісією на території військових частин (формувань).

Вибори Президента України організують і проводять:

- 1)Центральна виборча комісія;
- 2)територіальні виборчі комісії;
- 3)дільничні виборчі комісії.

Обраним у день виборів Президентом України вважається кандидат, який одержав на виборах *більше половини голосів виборців*, які взяли участь у голосуванні.

Якщо до виборчого бюлетеня для голосування у день виборів було включено *не більше двох* кандидатів на пост Президента України і за результатами голосування у день виборів Президента України жодного кандидата не було обрано, Центральна виборча комісія приймає рішення про звернення до Верховної Ради України з поданням про призначення *повторних виборів* Президента України, про що зазначається у протоколі про підсумки голосування в день виборів Президента України.

Якщо до виборчого бюлетеня для голосування у день виборів було включено *більше двох* кандидатів на пост Президента України і за

результатами голосування у день виборів Президента України жодного кандидата не було обрано, Центральна виборча комісія приймає рішення про проведення повторного голосування (ст. 84 Закону України «Про вибори Президента України»).

Якщо до бюлетеня для *повторного голосування* було внесено *дві кандидатури*, обраним Президентом України за підсумками повторного голосування вважається кандидат, який за підсумками повторного голосування одержав більшу, ніж інший кандидат, кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Якщо до виборчого бюлетеня для *повторного голосування* було включено лише *одну кандидатуру*, кандидат вважається обраним Президентом України, якщо він одержав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Якщо в результаті повторного голосування обидва кандидати, що балотувалися, набрали однакову кількість голосів, або якщо голосування проводилося по одній кандидатурі і вона не отримала більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, вибори Президента України вважаються такими, що не відбулися (ст. 85 зазначеного Закону).

Відповідно до ст. 104 Конституції України новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народів на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Строк повноважень Президента України – *п'ять років*. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народів на урочистому засіданні Верховної Ради України, після чого Центральна виборча комісія вручає новообраному Президентові України

посвідчення Президента України. Урочиста церемонія вступу на посаду глави держави отримала назву *інавгурація*.

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу в п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Текст присяги Президента України встановлено в ст. 104 Конституції України: «Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Свої обов'язки Президент України виконує до вступу на пост новообраного глави держави (обраного на чергових президентських виборах). Проте Конституція України (ст. 108) передбачає можливість і *дострокового припинення повноважень Президента України* у разі:

- відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпічменту;
- смерті.

Умови та процедура *відставки* Президента України не отримали чіткої регламентації в Конституції та в чинному законодавстві України Звичайно під відставкою розуміють залишення державної посади особою, що її займає, за власним бажанням або усунення її з цієї посади через причини об'єктивного чи суб'єктивного характеру.

У конституційному праві відставка виступає важливою формою політичної відповідальності відповідних органів державної влади та посадових осіб, проте вона може стати результатом як особистих причин, так

і об'єктивних наслідків. Наприклад, відставка Кабінету Міністрів України внаслідок прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України, або добровільна відставка міністра через його незгоду з політикою уряду. Аналіз положень статей 108, 109 Конституції України дозволяє зробити висновок, що під відставкою Президента України слід розуміти залишення поста Президента України *виключно з власної ініціативи і при забезпеченні повної добровільності прийняття такого рішення.*

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я згідно зі ст. 110 Конституції України має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України, – за зверненням Верховної Ради України і медичного висновку. Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я, як уявляється, означає такий стан здоров'я Президента України, внаслідок якого він не лише не може виконувати свої обов'язки на час обговорення цього питання Верховною Радою України, а й не зможе їх виконувати і в майбутньому. Це означає, що тимчасовий розлад здоров'я не може бути підставою для прийняття рішення про дострокове припинення повноважень Президента України внаслідок неможливості виконання ним своїх повноважень за станом здоров'я.

За загальним правилом, Президент України як глава держави не несе політичної або юридичної відповідальності за свої дії. Юридична невідповідальність гарантується інститутом недоторканності, а політична – інститутом контрасигнатури, під чим розуміють скріплення акта Президента України підписом Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за акт і його виконання. Проте в особливих випадках Президент України

підлягає відповідальності, що передбачено ст. 111 Конституції України – він може бути усунутий з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Інститут імпічменту виступає надійною гарантією проти зловживання владою та порушення главою держави конституції та законів держави.

Конституція України та Регламент Верховної Ради України передбачають досить складну процедуру імпічменту.

Так, застосування процедури імпічменту можливе за умови:

- наявності висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину;

- наявності висновку Конституційного Суду України щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент.

Президент України має право заявити про відмову від участі в процедурі імпічменту, що тягне за собою припинення його повноважень на підставі, передбаченій ст. 109 Конституції України (відставка Президента України).

Процедура імпічменту згідно з Рішенням Конституційного Суду України № 12-рп від 10 грудня 2003 року (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) здійснюється без порушення проти Президента України кримінальної справи та включає такі стадії:

1. ініціювання питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту більшістю від конституційного складу Верховної Ради України;

2. прийняття Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу рішення про звинувачення Президента України;

3. прийняття Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу рішення про усунення Президента України з поста.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Спеціальна тимчасова слідча комісія має право користуватися всіма засобами встановлення істини: допитувати свідків, вимагати і досліджувати (вивчати) документи, проводити експертизи, слідчі експерименти тощо.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Усунення Президента України з поста автоматично припиняє виконання ним своїх обов'язків, він втрачає недоторканність і може бути притягнений до юридичної відповідальності як звичайний громадянин.

Президента України обирають громадяни України на основі загального, рівного та прямого виборчого права таємним голосуванням, строком на п'ять років. Цей термін є найбільш поширеним. Установлення терміну повноважень Президента України є проявом демократичності цього інституту, що відрізняє його від монарха, який перебуває при владі довічно. Історії конституціоналізму відомі строки президентських повноважень від одного до семи років. Водночас семирічний термін повноважень глави держави поступово відходить у минуле. У Франції, з 2000 р., його зменшено до загальнопоширеного п'ятирічного терміну. Семирічний і досі зберігся в Італії.

Президентом України може бути обрано громадянина України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

IV. ФУНКЦІЇ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Ядро конституційно-правового статусу Президента України становлять норми Конституції України, які визначають функції та повноваження глави держави.

Функції Президента України – основні напрямки діяльності (найважливіші обов'язки) глави держави, обумовлені його місцем і роллю в системі органів державної влади.

Компетенція Президента України – сукупність визначених Конституцією та законами України предметів відання та повноважень, якими Президент України наділяється з метою забезпечення реалізації його функцій як глави держави.

Повноваження Президента України – конкретні права та обов'язки глави держави з вирішення питань, віднесених до його відання.

Функції та повноваження, що належать згідно з Конституцією України виключно Президенту України, складають *прерогативу глави держави*.

Основні функції Президента України як глави держави визначено в ст. 102 Конституції України, основні з яких розглядалися у другому питанні лекції.

Повноваження, закріплені за Президентом України для виконання визначених Конституцією функцій, можна поділити на такі групи: державне будівництво; нормотворча діяльність; забезпечення конституційної законності; повноваження у галузі оборони і національної безпеки; реалізація гарантій щодо забезпечення прав і свобод громадян; зовнішня політика і міжнародні відносини; нагородна політика.

Повноваження Президента України у сфері *державного будівництва* умовно можна поділити на такі групи:

- 1) *номінаційні* повноваження щодо формування персонального складу державних органів (наприклад, відповідно до ст. 106 Конституції України Президент України призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України; призначає на посади та звільняє з

посад половину складу Ради Національного банку України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України);

2) *процедурні* повноваження щодо існування процедури формування органів державної влади (наприклад, відповідно до п. 7 ст. 106 Конституції України Президент України призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України).

У сфері *нормотворчої* діяльності Президент України має такі повноваження:

❖ право законодавчої ініціативи (ч. 1 ст. 93 Конституції України). Причому законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово;

❖ право вето (ст. 94, п. 30 ч. 1 ст. 106 Конституції України);

❖ повноваження щодо підписання та обнародування законів (промульгація) (ст. 94, п. 29 ч. 1 ст. 106 Конституції України);

❖ право призначати та проголошувати всеукраїнський референдум (п. 6 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

У сфері забезпечення *конституційної законності* Президент України:

❖ має право звертатися до Конституційного Суду України (ч. 2 ст. 150 Конституції України);

❖ зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності (п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України);

❖ скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 16 ч. 1 ст. 106 Конституції України);

❖ скасовує відповідно до закону рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України (ч. 8 ст. 118 Конституції України);

❖ має право на відкладальне вето. При цьому в Конституції України не зафіксовано, яким нормативно-правовим актом може оформлятися повернення закону Главою держави на повторний розгляд. Практика застосування президентського вето показує, що як організаційно-правова форма останнього виступають листи-рекомендації Президента Верховній Раді з обґрунтуванням необхідності зміни тих чи інших положень закону. Організаційно-правова форма повернення Президентом на повторний розгляд законів, на які він наклав вето, потребує свого визначення на рівні закону, яким може бути закон, що регулює статус Президента України, або ж спеціальний закон щодо вето Президента України;

❖ має право приймати рішення про введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану (п. 21 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Аналіз повноважень Президента у сфері *оборони та національної безпеки* свідчить про те, що його функції у цій сфері полягають у політичному керівництві державними органами, які забезпечують обороноздатність України. У цій сфері Президент України:

❖ є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави(п. 17 ч. 1 ст. 106 Конституції України);

❖ очолює Раду національної безпеки і оборони України(п. 18 ч. 1 ст. 106 Конституції України). Відповідно до ст. 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Вона координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Головою Ради національної безпеки і оборони України є

Президент України. Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України. До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України. Правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структура, компетенція і функції визначаються Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 05.03.1998 р.;

❖ вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань (п. 19 ч. 1 ст. 106 Конституції України);

❖ приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Щодо повноважень Президента України у сфері *забезпечення прав і свобод громадян*, то у широкому значенні з ними пов'язані всі повноваження глави держави. У вузькому розумінні до цих повноважень належать ухвалення рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснення помилування (пункти 26, 27 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

У сфері *зовнішньої політики та міжнародних відносин* Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; ухвалює рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні

грамоти дипломатичних представників іноземних держав (пункти 3-5 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Президент України здійснює також інші повноваження, визначені Конституцією України. Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, ядро конституційно-правового статусу Президента України становлять норми Конституції України, які визначають функції та повноваження глави держави. Функції Президента України – основні напрямки діяльності (найважливіші обов'язки) глави держави, обумовлені його місцем і роллю в системі органів державної влади.

V. АДМІНІСТРАЦІЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

З метою забезпечення здійснення повноважень глави держави Президент утворює постійно діючий орган -Адміністрацію Президента України. Адміністрація не являє собою органу державної влади, до її функцій входить створення необхідних умов, без яких неможливі здійснення повноважень глави держави, його зв'язок з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Відповідно до п.28 ст.106 Конституції, глава української держави «створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби», які входять до складу президентського апарату.

Адміністрація Президента України (далі – Адміністрація) є постійно діючим органом, що утворюється Президентом України відповідно до Конституції України для забезпечення здійснення ним своїх повноважень як глави держави. Адміністрація не є органом державної влади, оскільки не має власних владних повноважень; це – адміністративний апарат Президента, який вступає у правовідносини з іншими органами тільки за дорученнями глави держави.

Правовою основою діяльності Адміністрації є Конституція України, закони України, укази і розпорядження Президента України, акти Кабінету Міністрів України, а також Положення про Адміністрацію Президента України.

Адміністрація відповідно до покладених на неї завдань:

1) здійснює аналіз політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні і світі, готує за його результатами для подання на розгляд Президентові України пропозиції з питань формування та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави, спрямованої на забезпечення додержання Конституції України прав і свобод людини і громадянина, державного суверенітету, територіальної цілісності України;

2) здійснює підготовку пропозицій щодо здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави та вносить їх на розгляд Президентові України, забезпечує здійснення Президентом України представництва держави у міжнародних відносинах;

3) бере участь в опрацюванні пропозицій щодо попередження та нейтралізації загроз національній безпеці України, здійснення Президентом України керівництва у сфері національної безпеки і оборони України, виконання ним повноважень Голови Ради національної безпеки і оборони України, контролю за реалізацією заходів у цій сфері, забезпечує здійснення повноважень у сфері контролю за діяльністю Збройних Сил України, інших військових формувань;

4) забезпечує підготовку проектів послань Президента України до народу, щорічних і позачергових послань Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, оприлюднює такі послання;

5) забезпечує взаємодію Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, правоохоронними, іншими

державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян (у тому числі політичними партіями, професійними спілками), підприємствами, установами, іншими організаціями, сприяє підвищенню ефективності такої взаємодії;

6) здійснює в установленому порядку експертизу прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентіві України, готує пропозиції щодо підписання законів або застосування щодо них права вето;

7) забезпечує планування діяльності Президента України;

8) опрацьовує і подає на підпис Президентіві України проекти указів, розпоряджень Президента України, інших документів;

9) забезпечує підготовку проектів законів, що вносяться Президентом України до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи; готує пропозиції щодо визначення Президентом України законопроектів як невідкладних для позачергового розгляду Верховною Радою України;

10) забезпечує офіційне оприлюднення підписаних Президентом України законів України, а також указів і розпоряджень Президента України;

11) опрацьовує внесені в установленому порядку пропозиції щодо утворення і ліквідації судів, першого призначення на посаду професійного судді, переведення суддів, звільнення суддів з посад;

12) здійснює підготовку проектів конституційних подань Президента України до Конституційного Суду України та пропозицій щодо позиції Президента України у справах, які розглядаються Конституційним Судом України;

13) опрацьовує внесені в установленому порядку пропозиції з вирішення кадрових питань, що належать до повноважень Президента України, в тому числі питань призначення, погодження призначення на посади, звільнення з посад, притягнення відповідних осіб до дисциплінарної відповідальності, відставки голів місцевих державних адміністрацій, веде облік таких кадрів;

14) здійснює аналіз актів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим, рішень голів місцевих державних адміністрацій та за наявності підстав вносить Президентові України пропозиції щодо забезпечення приведення їх у відповідність із Конституцією та законами України, актами Президента України або зупинення їх дії, скасування;

15) забезпечує контроль за виконанням указів, розпоряджень, доручень Президента України;

16) здійснює моніторинг інформаційного простору України, створює умови для доступу громадськості до інформації про діяльність Президента України, Адміністрації, забезпечує оперативне надання інформації про діяльність Президента України, Адміністрації засобам масової інформації, забезпечує роботу офіційного Інтернет-представництва Президента України, розміщує на його веб-сайті проекти законів України та актів Президента України, які потребують широкого обговорення, закони України, підписані Президентом України, укази і розпорядження Президента України, а також іншу інформацію про діяльність Президента України, Адміністрації;

17) забезпечує опрацювання та подання в установленому порядку на розгляд Президента України пропозицій щодо нагородження державними нагородами, встановлення президентських відзнак та нагородження ними, присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів та інших вищих спеціальних звань і класних чинів, прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку в Україні, здійснення помилування, розвитку геральдики;

18) здійснює протокольне та церемоніальне забезпечення офіційних заходів за участю Президента України;

19) забезпечує розгляд в установленому порядку запитів народних депутатів України, груп народних депутатів України, комітетів Верховної Ради України до Президента України;

19-1) забезпечує через Головний департамент забезпечення доступу до публічної інформації в установленому порядку доступ до публічної інформації, розгляд, опрацювання, облік, систематизацію, аналізування та надання відповідей на запити на інформацію, що надходять до Президента України та Адміністрації Президента України, консультацій під час оформлення запитів;

20) організовує прийом громадян, які звертаються до Президента України, розгляд звернень громадян, а також звернень органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій (у тому числі професійних спілок), підприємств, установ, інших організацій, здійснює облік і аналіз таких звернень, на основі аналізу звернень розробляє та подає Президентові України пропозиції щодо розв'язання порушених у них проблем;

21) здійснює організаційно-технічне забезпечення діяльності створених Президентом України консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб;

22) забезпечує в межах своєї компетенції реалізацію державної політики стосовно державної таємниці;

23) виконує інші функції для забезпечення здійснення Президентом України своїх повноважень.

Адміністрація для виконання покладених на неї завдань має право в установленому порядку:

1) одержувати інформацію, документи і матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та їх посадових осіб;

2) користуватися інформаційними базами даних державних органів, державними, в тому числі урядовими, системами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами;

3) залучати до виконання окремих робіт і завдань, до участі у вивченні окремих питань учених і фахівців, у тому числі на договірній основі, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади;

4) скликати наради, створювати робочі групи;

5) порушувати питання щодо проведення науково-дослідних та інших робіт з питань, що належать до повноважень Президента України та Адміністрації.

Адміністрація у процесі виконання покладених на неї завдань взаємодіє в установленому порядку з органами Верховної Ради України та її Апаратом, Кабінетом Міністрів України та його Секретаріатом, Апаратом Ради національної безпеки і оборони України, центральними та місцевими органами виконавчої влади, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, науковими та іншими установами, організаціями, а також із відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій.

До складу Адміністрації входять: Глава Адміністрації Президента України; Перший заступник Глави Адміністрації Президента України; заступники Глави Адміністрації Президента України; Керівник апарату Адміністрації Президента України; радники Президента України; Прес-секретар Президента України; уповноважені Президента України.

Офіс Глави Адміністрації Президента України, головні департаменти, Приймальня Президента України, а також департаменти та відділи, які є самостійними структурними підрозділами Адміністрації.

Глава Адміністрації Президента України, його Перший заступник та заступники, Керівник апарату Адміністрації Президента України, радники Президента України, Прес-секретар Президента України, уповноважені

Президента України призначаються на посади і звільняються з посад Президентом України.

Державні службовці та інші працівники Адміністрації призначаються на посади і звільняються з посад Керівником апарату Адміністрації Президента України

Глава Адміністрації Президента України:

1) здійснює загальне керівництво Адміністрацією, спрямовує її діяльність на ефективне забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень, представляє Адміністрацію у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями;

2) подає на підпис Президентові України проекти указів, розпоряджень та доручень Президента України, закони України, що надійшли на підпис Главі держави, проекти пропозицій Президента України до законів для застосування щодо них права вето, конституційних подань Президента України до Конституційного Суду України, листів та інших документів, підписує додатки до актів Президента України;

3) координує діяльність Першого заступника та заступників Глави Адміністрації, Керівника апарату Адміністрації Президента України, радників Президента України, Прес-секретаря Президента України, уповноважених Президента України, забезпечує координацію роботи структурних підрозділів Адміністрації;

4) забезпечує координацію роботи консультативних, дорадчих та інших утворених Президентом України допоміжних органів і служб, їх взаємодію із структурними підрозділами Адміністрації;

5) організовує контроль за виконанням указів, розпоряджень та доручень Президента України;

6) вносить Президентові України пропозиції щодо призначення на посади і звільнення з посад Першого заступника, заступників Глави Адміністрації Президента України, Керівника апарату Адміністрації

Президента України, радників Президента України, Прес-секретаря Президента України, уповноважених Президента України;

8) визначає порядок відвідування громадянами та охорони адміністративних будинків і службових приміщень Адміністрації;

9) затверджує в установленому порядку штатний розпис Адміністрації, структуру самостійних структурних підрозділів Адміністрації;

10) реалізовує в межах повноважень, визначених законодавством, державну політику у сфері охорони державної таємниці;

11) здійснює інші повноваження відповідно до законодавства.

Глава Адміністрації Президента України в межах своєї компетенції видає розпорядження.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, можна зробити висновок, що Адміністрація не являє собою органу державної влади, до її функцій входить створення необхідних умов, без яких неможливі здійснення повноважень глави держави, його зв'язок з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

VI. АКТИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Формулювання про те, що Президент видає укази і розпорядження на основі та на виконання Конституції і законів України, є основним свідченням того, що вони мають підзаконний характер.

Укази – це рішення Президента, що мають нормативний характер, тобто містять загальні правові приписи невизначеному колу суб'єктів, розраховані на довготривале і багаторазове застосування. Укази Президента у теорії конституційного права поділяють на:

❖ **нормативні укази** – це укази, в яких коло суб'єктів, що підпадають під дію положень указу, є невизначеним, а час дії тривалим (тобто

якщо хоча б одне з положень акта розраховане на багаторазову або постійну дію). Необхідність прийняття нормативних указів у повсякденному житті визначається передусім значним відставанням вітчизняного законодавчого регулювання у сфері економіки, соціального і державного розвитку. Щодо розмежування предмета закону і нормативного указу Президента, то обмеження нормотворчої компетенції глави держави полягає у тому, що він не може видавати укази з питань, які вже регламентовані законом чи щодо яких Конституція містить прямі вказівки про те, що вони мають бути регламентовані законом. Крім того, предмет і сфера «указного» регулювання мають базуватися на компетенції Президента, яка визначена Конституцією;

❖ **ненормативні укази** – це укази, в яких визначено коло осіб, на яких поширюється дія акта, статус дії за територією є локальним, а за часом – обмеженим.

Розпорядження – це владний акт Президента, виданий у межах його компетенції, що має обов'язкову силу для фізичних та юридичних осіб, яким його адресовано. Розпорядження можуть бути тривалої дії, а можуть мати разові наслідки для конкретного виконавця. Це організаційно-оперативні акти, які мають допоміжне значення в правовому регулюванні діяльності глави держави.

Вимоги щодо порядку підготовки та внесення на розгляд глави держави проектів актів Президента України – указів і розпоряджень – визначені Положенням про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України, затвердженим Указом Президента України від 15.11.2006 р. № 970/2006.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21, 23 ч. 1 ст. 106 Конституції України, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання (це повноваження щодо призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних

представників іноземних держав; головування у Раді національної безпеки і оборони України; прийняття у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошення у разі необхідності окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України; утворення судів у визначеному законом порядку). Таке скріплення називається *контрасигнатуро (контрасигнуванням)*. Підтримуючи позицію В. Ф. Мелашенка, можна вважати, що де-факто і де-юре контрасигнування має своїм завданням зняти політичну (але не юридичну) відповідальність за прийняті рішення з глави держави і покласти її на особу, що підписала відповідний акт.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України звертається з посланнями до народу та з щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України.

Питання про юридичну силу та правову природу зазначених актів Президента є дискусійним у конституційній теорії та практиці. Погляди на це питання зводяться до такого: послання – це нормативний акт, за своєю силою прирівняний до закону; послання – це офіційний документ, який не є нормативним актом, обов'язковим для громадян і посадових осіб, оскільки не містить правової норми; президентські послання мають характер політичного акта з елементами розпорядчих функцій. Вони слугують орієнтиром законодавчої діяльності парламенту.

Отже, значущість президентських послань є безспірною, оскільки вони, як і інші акти, направлені на врегулювання конкретних суспільних відносин, однак питання щодо їх юридичної сили потребує проведення самостійного ґрунтовного дослідження.

Окрім названих актів, Президент України має право вносити конституційні подання (статті 150, 151 Конституції України), підписує

різного роду листи, запити тощо, які не є нормативно-правовими актами, а отже не можуть визнаватися джерелами конституційного права.

Відповідно до абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції України вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) актів Президента України належить до повноважень Конституційного Суду України. Цьому положенню Конституції України дано офіційне тлумачення у Рішенні Конституційного Суду України від 27.03.2002 р. № 7-рп/2002 відповідно до якого перевірячі на предмет конституційності Конституційним Судом України підлягають будь-які правові акти Президента України незалежно від того, мають вони нормативно-правовий чи індивідуально-правовий характер. У той же час вирішення питання про суперечність їх нормам законів (законність) має здійснюватися судами загальної юрисдикції України.

Порядок оприлюднення актів Президента України визначається Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10 червня 1997 р. № 0503/97. Згідно з цим Указом акти Президента України не пізніше як у 15-денний строк після їх прийняття підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях – «Офіційному віснику України» та газеті «Урядовий кур'єр».

Нормативні акти Президента України набирають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

Ненормативні акти Президента України можуть не публікуватися. Ці акти та акти з обмежувальними грифами офіційно оприлюднюються шляхом надсилання відповідним державним органам та органам місцевого самоврядування і доведення ними до відома підприємств, установ, організацій та осіб, на яких поширюється їхня чинність.

Неопубліковані акти Президента України набувають чинності від моменту одержання їх державними органами або органами місцевого самоврядування, якщо не встановлено інший строк набрання ними чинності.

Акти Верховної Ради України і Президента України про призначення відповідно до законодавства на посади і звільнення з посад набувають чинності з моменту їх прийняття.

Рішення щодо конституційності актів Президента України приймає Конституційний Суд України. У разі визнання Конституційним Судом України акта Президента України неконституційним він утрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України відповідного рішення.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Формулювання про те, що Президент видає укази і розпорядження на основі та на виконання Конституції і законів України, є основним свідченням того, що вони мають підзаконний характер.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Становлення інституту Президента України було основним у реформуванні державної влади, пов'язаному із проголошенням її незалежності та зміною конституційного ладу країни.

2. Започаткувала процес реформування державної влади в Україні Декларація про державний суверенітет України, яка уперше в Україні проголосила, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

3. Усунення Президента України з поста автоматично припиняє виконання ним своїх обов'язків, він втрачає недоторканність і може бути притягнений до юридичної відповідальності як звичайний громадянин.

4. Президента України обирають громадяни України на основі загального, рівного та прямого виборчого права таємним голосуванням, строком на п'ять років. Цей термін є найбільш поширеним. Установлення терміну повноважень Президента України є проявом демократичності цього інституту, що відрізняє його від монарха, який перебуває при владі довічно. Історії конституціоналізму відомі строки президентських повноважень від одного до семи років. Водночас семирічний термін повноважень глави держави поступово відходить у минуле. У Франції, з 2000 р., його зменшено до загальнопоширеного п'ятирічного терміну. Семирічний і досі зберігся в Італії.

5. Ядро конституційно-правового статусу Президента України становлять норми Конституції України, які визначають функції та повноваження глави держави. Функції Президента України – основні напрямки діяльності (найважливіші обов'язки) глави держави, обумовлені його місцем і роллю в системі органів державної влади.

6. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Формулювання про те, що Президент видає укази і розпорядження на основі та на виконання Конституції і законів України, є основним свідченням того, що вони мають підзаконний характер.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа

зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 11. ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, ознаки, система виконавчої влади в Україні
 2. Конституційно-правові засади, функції та мета роботи органів виконавчої влади в Україні
 3. Порядок формування та припинення діяльності Кабінету Міністрів України
 4. Організація діяльності Кабінету Міністрів України
 5. Акти Кабінету Міністрів України
 6. Порядок взаємодії Кабінету Міністрів України з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування
 7. Організація діяльності центральних органів виконавчої влади України
- Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.
3. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
4. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.
5. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня

1999 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190.

6. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 грудня 2010 року (зі змінами і допов.). *Офіційний вісник України*. 2010. № 94.

7. Про склад Кабінету Міністрів України: Указ Президента України від 15 грудня 1999 року (зі змінами і допов.). *Урядовий кур'єр*. 1999. № 237.

8. Авер'янов В. Б. «Подвійний» центр виконавчої влади: особливості взаємовідносин глави держави і уряду в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 4-5. С. 21-32.

9. Берназюк Я. О. Особливості урядового контролю за нормотворчою діяльністю Президента України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 41-48.

10. Битяк Ю. Виконавча влада в Україні. *Право України*. 2009. № 12. С. 30-38.

11. Вавженчук С. Я. Конституційні основи розвитку виконавчої влади в Україні: моногр. Київ: Атіка, 2011. 216 с.

12. Крупчан О. Загальна характеристика змісту компетенції органів виконавчої влади. *Юридична Україна*. 2013. № 8. с. 45-49.

13. Крупчан О. Методологія досліджень діяльності органів виконавчої влади в науці адміністративного права. *Юридична Україна*. 2013. № 9. С. 22-27.

14. Наливайко Л. Р. Конституційно-правові засади державного управління в контексті європейського законодавства. Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції : матеріали наук.-практ. конф. за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. — К. : Вид-во НАДУ, 2003. С. 27-28.

15. Совгиря О. В. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: сучасний стан та тенденції розвитку : монографія. О. В. Совгиря. — К. : Юрінком Інтер, 2012. 464 с.

16. Совгиря О. В. Позапарламентська відповідальність Кабінету Міністрів України: сучасний стан та перспективи правового регулювання. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 2. С. 38-44.

17. Француз-Яковець Т. А. Особливості взаємодії двопалатного парламенту з органами виконавчої влади в практиці сучасних демократичних держав. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 7. С. 27-33.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити актуальність питання в Україні проблеми організації та функціонування виконавчої влади. Однією з найбільш гострих проблем політико-правового характеру в Україні є проблема виконавчої влади. Пояснити те, що сутність категорії виконавчої влади не зводиться до визначення конкретних суб'єктів діяльності з реалізації державної влади. Розкрити правову природу виконавчої влади на сучасному етапі розвитку Української держави пов'язано із з'ясуванням питання про взаємодію законодавчої і виконавчої гілок влади в системі єдиної державної влади України, визначити місце виконавчої влади в цій системі та її мети.

ВСТУП

Найважливішим органом виконавчої влади є уряд. Уряд – це вищий колегіальний орган виконавчої влади держави. Найпоширеніші назви урядів – «Рада Міністрів», «Кабінет Міністрів», «Державна Рада», «Федеральна Рада», «Адміністративна Рада» тощо – відбивають їх колегіальний характер. У багатьох країнах відповідний орган має назву «Уряд», у деяких – «Кабінет». Назва «Рада Міністрів» частіше використовується за парламентарних форм правління, а назва «Кабінет Міністрів» – при сильному главі держави (президентові чи монарху), який фактично уряд очолює.

У США та деяких інших президентських республіках, а також у деяких дуалістичних монархіях уряд діє не як колегіальний орган, а як підпорядкована главі держави адміністрація. Кабінет, що об'єднує усіх

міністрів, не є колегіальним органом, він не приймає рішень, а тільки їх обговорює. Рішення центральної виконавчої влади приймаються тільки президентом. У деяких президентських республіках конституції передбачають уряд як колегіальний орган із власною компетенцією і окремою посадою прем'єр-міністра. У федеративних державах є центральний (федеральний) уряд і уряди суб'єктів федерації, які в межах конституційно визначеної компетенції діють незалежно від центрального уряду.

Віднесеність компетенції уряду до сфери виконавчої влади і визначення його як вищого колегіального органу виконавчої влади є найважливішими характеристиками конституційного статусу уряду. Інші особливості конституційного статусу уряду визначаються його взаємовідносинами з такими вищими органами державної влади, як парламент і глава держави, і торкаються формування уряду та його підзвітності і політичної відповідальності.

I. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СИСТЕМА ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

За своєю сутністю виконавча влада є сукупністю повноважень з управління державними справами. Конституційно-правовий інститут виконавчої влади становить сукупність норм, що визначають систему і статус суб'єктів управління державними справами. Конституційне регулювання організації і функціонування виконавчої влади здійснюється у значно менших обсягах, аніж законодавчої влади. Основний обсяг правового регулювання відносин у сфері виконавчої влади здійснюється нормами адміністративного права. Конституції встановлюють передусім суб'єктів виконавчої влади. За загальним правилом суб'єктами виконавчої влади є глава держави, уряд, місцеві органи виконавчої влади (місцеві державні адміністрації).

Державна влада згідно з ч. 1 ст. 6 Конституції України в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Виконавча влада в Україні це представлена державними виконавчими органами самостійна та незалежна в системі поділу влади, відмінна від законодавчої та судової гілка державної влади, що утворена для виконання Конституції та законів України, оперативного управління суспільними і державними справами.

Ознаки виконавчої влади:

1) *представлена державними виконавчими органами; самостійна та незалежна в системі поділу влад (ст. 6 Конституції України);*

2) *відмінна від законодавчої та судової гілок державної влади, що зумовлено історико правовим розвитком інституту виконавчої влади. Так, за радянських часів державної виконавчої влади як самостійної гілки влади не було, оскільки функціонували лише виконавчі комітети при радах;*

3) *створена для виконання Конституції та законів України, міжнародних договорів, указів Президента України, оперативного управління суспільними та державними справами;*

4) *виконавча влада діє на території України постійно, тобто функціональна діяльність органів виконавчої влади є безперервною;*

5) *представлена системою органів державної виконавчої влади які перебувають в ієрархічній підпорядкованості.*

Сутність виконавчої влади зумовлює її особливості. Однією з найважливіших особливостей виконавчої влади є її централізація, що виявляється у підпорядкуванні одних органів іншим і концентрації владних функцій в руках глави уряду або глави держави. У законодавчій і судовій гілках державної влади відсутнє підпорядкування одних органів іншим. У руках глави держави виконавча влада юридично і фактично зосереджується в абсолютній та дуалістичній монархіяx і в президентській республіці. Конституції усіх президентських республік визначають президента як главу держави і главу виконавчої влади. За змішаної республіканської форми

правління президент зазвичай не визнається конституцією главою виконавчої влади. Незалежно від конституційних визначень за президентсько-парламентарного різновиду змішаної республіканської форми правління президент фактично очолює виконавчу владу. У країнах з парламентарними формами правління глава держави рідко визнається главою виконавчої влади. Попри конституційні визначення, за парламентарних форм правління реально виконавчу владу очолює глава уряду. Главі виконавчої влади підпорядковуються місцеві органи виконавчої влади, що діють в адміністративно-територіальних одиницях держави.

З централізацією пов'язана така особливість виконавчої влади, як формування її органів шляхом призначення. Глава уряду як колегіального органу майже завжди призначається — главою держави, парламентом або спільно парламентом і главою держави. Обрання глави уряду шляхом загальних виборів трапляється рідко (Ізраїль). Члени уряду призначаються главою держави або парламентом (за відсутності альтернативних кандидатур обрання парламентом тих чи тих посадових осіб фактично є їх призначенням). Керівники місцевих органів виконавчої влади призначаються урядом або главою держави.

Ще однією особливістю виконавчої влади є здійснення її на засадах поєднання єдиноначальності і колегіальності. Уряди є колегіальними органами виконавчої влади, центральні і місцеві органи виконавчої влади діють на засадах єдиноначальності. Рішення уряду приймаються на його засіданнях усіма членами уряду. Єдиноначальність органу виконавчої влади означає, що владні повноваження органу здійснюються одноособово його керівником — міністром, головою державного комітету, керівником іншого центрального органу, головою місцевої державної адміністрації. Керівник персонально несе всю повноту відповідальності за результати роботи органу перед урядом і, за деяких форм державного правління, главою держави.

Віднесеність компетенції уряду до сфери виконавчої влади і визначення його як вищого колегіального органу виконавчої влади є найважливішими

характеристиками конституційного статусу уряду. Інші особливості конституційного статусу уряду визначаються його взаємовідносинами з такими вищими органами державної влади, як парламент і глава держави, і торкаються формування уряду та його підзвітності і політичної відповідальності.

У демократичних державах уряд завжди формується спільно главою держави і парламентом, за того, що ступінь участі у цьому процесі кожної зі сторін є різним і залежить передусім від форми державного правління. За парламентарних форм правління вирішальну роль у формуванні уряду відіграє парламент, у президентських республіках — президент. За змішаної форми республіканського правління вирішальну роль у формуванні уряду відіграє або парламент, або президент, залежно від чого розрізняють, відповідно, парламентарно-президентський і президентсько-парламентарний різновиди змішаної республіки.

Від способу формування уряду залежать його підзвітність і політична відповідальність. Політична відповідальність уряду — це конституційно-правова відповідальність уряду та його членів перед парламентом або/та главою держави за політику, яку вони проводять. Політична відповідальність уряду перед парламентом має місце за парламентарних та змішаної форм правління і в деяких президентських республіках (наприклад, в Аргентині, Уругваї), а перед главою держави — за змішаної і президентської форм правління. Політична відповідальність уряду одночасно перед парламентом і президентом є подвійною політичною відповідальністю уряду і виступає однією з основних ознак змішаної республіканської форми правління. Конституції одних держав встановлюють тільки колективну (солідарну) відповідальність уряду, в інших державах поряд з колективною відповідальністю уряду передбачена індивідуальна відповідальність його членів, тобто міністрів.

Настання політичної відповідальності уряду в цілому та його членів означає відправлення їх у відставку. Політична відповідальність уряду перед

парламентом реалізується переважно у двох формах: вотуму недовіри і відмови в довірі. Основна відмінність між ними полягає в тому, що в першому випадку ініціатива постановки і розгляду в парламенті питання про довіру уряду виходить від парламенту (парламентської опозиції), а в другому — від самого уряду. В обох випадках настання політичної відповідальності уряду не пов'язується з правопорушенням з його боку. Конституції не встановлюють підстав політичної відповідальності уряду, настання такої відповідальності не передбачає правопорушення і є значною мірою суб'єктивною — залежить від розкладу партійно-політичних сил у парламенті, настроїв парламентаріїв тощо.

Забезпечення збалансованості повноважень законодавчої і виконавчої влади, парламенту і уряду передбачає наділення уряду певними правовими засобами впливу на парламент. У країнах з парламентарними формами правління і деяких змішаних республіках у разі висловлення йому вотуму недовіри чи відмови в довірі уряд або йде у відставку, або вимагає від глави держави розпустити парламент і призначити нові парламентські вибори. Право уряду ініціювати розпуск парламенту є важливою протиположністю його політичній відповідальності перед парламентом. За відсутності такого права уряд не може бути стабільним, він стає заручником розкладу партійно-політичних сил у парламенті, настроїв парламентаріїв і може бути відправлений ними у відставку, за деякими винятками, в будь-який час.

Політична відповідальність уряду перед главою держави настає у вигляді відправлення у відставку уряду в цілому чи окремого його члена. У президентській республіці уряд формується президентом за номінальної участі парламенту і як утворений президентом не може відправлятися у відставку в повному складі. Тут йдеться про відповідальність перед президентом тільки окремих міністрів, кожного з яких він може відправити у відставку в будь-який час.

По-іншому складаються відносини між урядом і президентом у змішаній республіці. Однією з основних ознак цієї форми правління є дуалізм

виконавчої влади, який полягає у розподілі її повноважень між двома центрами влади — президентом і урядом. Президент здійснює загальне керівництво урядом, який очолює прем'єр-міністр. Здійснення урядом повноважень виконавчої влади відбувається під безпосереднім керівництвом і контролем президента, який, однак, главою виконавчої влади конституцією не визнається, і жодним чином не відповідає за її здійснення. Уряд, зі свого боку, не тільки відповідає за здійснення виконавчої влади, а й несе колективну й індивідуальну відповідальність перед президентом. Така ситуація є найхарактернішою для колишніх радянських республік, в яких після набуття незалежності було запроваджено змішану форму правління і встановлено політичну відповідальність уряду не тільки перед парламентом, а й у тій чи тій формі — перед президентом.

У країнах з парламентарними формами правління рішення про відставку уряду формально також приймає глава держави. Однак зробити це він може лише за настання певних, конституційно визначених, підстав, а не з власної ініціативи, до того ж акт глави держави про відставку уряду в ряді випадків потребує контрасигнування прем'єр-міністра, без якого він не набирає юридичної сили. У таких випадках рішення про відставку уряду фактично приймає сам уряд.

Якщо право уряду ініціювати розпуск парламенту главою держави є протиположним політичній відповідальності уряду перед парламентом, то протиположним політичній відповідальності уряду перед главою держави є інститут контрасигнатури, тобто скріплення актів глави держави підписами прем'єр-міністра та/або відповідного міністра, без якого вони не набирають юридичної сили. Формально інститут контрасигнатури є юридичним оформленням зняття відповідальності з глави держави за видані ним акти, фактично він є засобом підпорядкування глави держави уряду за парламентарних форм правління і може слугувати також протиположним політичній відповідальності уряду перед главою держави. Однак останню функцію інститут контрасигнатури може виконувати тільки у разі фактичної

незалежності уряду від глави держави, однією з найважливіших умов якої є формування уряду на основі парламентської більшості. Якщо за змішаної форми республіканського правління вирішальну роль у формуванні уряду відіграє президент, який до того ж може з власної ініціативи відправляти уряд в цілому і будь-кого з його членів у відставку, то інститут контрасигнатури, встановлений конституціями держав з такою формою правління, має формальний характер і не є противагою політичній відповідальності уряду перед президентом.

У разі подвійної політичної відповідальності уряд, який не формується на основі постійно діючої парламентської більшості і не спирається на неї у своїй діяльності, опиняється, що називається, «між двох вогнів» — між парламентом і президентом, не маючи на них жодних реальних засобів впливу. Такий уряд не відзначається стабільністю. З іншого боку, за дуалізму виконавчої влади і подвійної політичної відповідальності уряду між; сформованим на основі парламентської більшості урядом і президентом можуть загострюватися відносини, якщо вони представляють опозиційні одна щодо одної партійно-політичні сили.

На регіональному і місцевому рівні — в адміністративно-територіальних одиницях держави — виконавча влада здійснюється місцевими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування — у разі делегування останнім повноважень виконавчої влади. Наявність в адміністративно-територіальних одиницях органів виконавчої влади залежить від впровадженої у країні моделі організації публічної влади на місцях — англосаксонської, романогерманської чи радянської. За англосаксонської моделі в адміністративно-територіальних одиницях держави органи виконавчої влади відсутні, функції виконавчої влади на місцях виконують органи місцевого самоврядування. За романогерманської моделі органи виконавчої влади — адміністрації, префектури, комісаріати тощо діють на рівні адміністративно-територіальних одиниць середнього і вищого рівня. За радянської моделі на усіх рівнях адміністративно-територіального поділу

органами державної влади є тільки представницькі установи, функції державного управління здійснюють їхні виконавчі органи. Докладніше про це йдеться у главі про місцеве самоврядування.

Наведені загальнотеоретичні положення допомагають з'ясувати особливості організації і здійснення виконавчої влади в Україні. Система, порядок, формування і компетенція органів виконавчої влади України встановлені Конституцією України, що містить окремий розділ VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади». Систему органів виконавчої влади України, за Конституцією, складають Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади і місцеві органи виконавчої влади (місцеві державні адміністрації). Вони диференціюються за трьома організаційно-правовими рівнями: вищим — Кабінет Міністрів України, центральним — центральні органи виконавчої влади (міністерства, державні комітети, державні служби тощо) і місцевим — місцеві державні адміністрації (обласні, районні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації), Рада Міністрів Автономної Республіки Крим. Докладно статус органів виконавчої влади визначається законами та іншими нормативно-правовими актами України, у тому числі указами Президента України і Регламентом Верховної Ради України. Актами, що визначають статус органів виконавчої влади, є, зокрема, Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року, Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року та Указ Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року.

Конституційне регулювання статусу Кабінету Міністрів України здійснюється у меншому обсязі, ніж статус Верховної Ради України і Президента України. Згідно з Конституцією України «Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади» (ч. 1 ст. 113). Це конституційне положення, зокрема, означає, що Кабінету Міністрів України підпорядковані центральні органи виконавчої влади — міністерства, державні комітети (державні служби) та органи зі спеціальним статусом, а

також місцеві державні адміністрації, за того, що сам Кабінет Міністрів України не підпорядкований нікому, у тому числі Президентові України. Якщо Конституційним Договором між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року Кабінет Міністрів України визначався як центральний колегіальний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Президентові України і відповідальний перед ним (ч. 1 ст. 29), то за Конституцією України він не підпорядковується Президентові України, який взагалі не належить до виконавчої гілки влади. Водночас Кабінет Міністрів України конституційно зобов'язаний керуватися у своїй діяльності законами України, актами Президента України, а згідно з конституційними змінами від 8 грудня 2004 року — також і постановами Верховної Ради України: Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України» (ч. 3 ст. 113).

Конституція України встановлює подвійну політичну відповідальність Кабінету Міністрів України — перед Президентом України і Верховною Радою України: «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією» (ч. 2 ст. 113), однак не визначає наслідків настання відповідальності Кабінету Міністрів України перед Президентом України. Якщо раніше Президент України міг прийняти рішення про відставку Прем'єр-міністра України і тим самим — про відставку всього складу Кабінету Міністрів України, то згідно з конституційними змінами від 8 грудня 2004 року він таким повноваженням уже не наділяється.

Політична відповідальність Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України настає у разі прийняття нею резолюції недовіри

Кабінету Міністрів України і має наслідком його відставку, що передбачено статтею 115 Конституції України: «прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України» (ч. 3 ст. 115).

Встановлюючи подвійну політичну відповідальність Кабінету Міністрів України — перед Президентом України і Верховною Радою України, Конституція України не передбачила, однак, реальних засобів його зворотнього впливу на них, якими у країнах з парламентарними формами правління є контрасигнування главою і членами уряду актів глави держави та право уряду ініціювати дострокове припинення повноважень (розпуск) парламенту главою держави (як уже зазначалось, встановлений Конституцією інститут контрасигнатури не дозволяв уряду впливати на главу держави). Через зміщення повноважень зі здійснення державної влади в системі поділу влади на користь Президента України та Верховної Ради України Кабінет Міністрів України виявився найслабкішою ланкою в системі вищих органів державної влади, наслідком чого стала, зокрема, його політична нестабільність. Уряди в незалежній Україні змінювались мало не щороку — за 15 років незалежності було сформовано 13 складів Кабінету Міністрів України.

Така ситуація є характерною для багатьох країн зі змішаною формою республіканського правління і досить точно підмічена російським конституціоналістом С. Ю. Кашкіним: «Прикметою, що у більшості країн, які скинули в недавньому минулому тоталітарні режими (Португалія, Польща, Болгарія, Хорватія, Словенія, Македонія, Республіка Сербія і Республіка Чорногорія, які входять до складу Союзної Республіки Югославії (тепер це окремі держави — Сербія і Чорногорія — П. Ш.), встановилась змішана республіканська форма правління, за якої уряд спирається на парламентську більшість, а всенародно обраний президент, який нерідко є харизматичним лідером нації, тобто маючи (у крайньому разі, під час виборів) загально визнану популярність і народну довіру, не втручаючись у

поточне управління, спрямовує політичний курс. Глава уряду, на якого покладено поточне управління, нерідко виступає в ролі «хлопчика для биття»: коли щось не виходить, то причина не в політичному курсі президента, а в поганому проведенні цього курсу урядом. У цьому, напевне, даються взнаки риси певної національної психології, що склались за багато десятиліть, а іноді навіть віки одноособової влади».

Донедавна становище в Україні відрізнялось від описаної ситуації ще в гірший бік, тому що уряд у ній до введення в дію конституційних змін від 8 грудня 2004 року не спирався на парламентську більшість, що додатково погіршувало умови його функціонування. Постійно діючої більшості у Верховній Раді України взагалі не було, що зумовлювалось порядком її формування та функціонування. Оскільки представлені у Верховній Раді України політичні партії не брали участі у формуванні уряду, який створювався позапарламентським шляхом, то вони не мали потреби об'єднуватись у більшість (урядову коаліцію), на яку міг би спиратися у своїй діяльності Кабінет Міністрів України.

Становище Кабінету Міністрів України погіршувалось також притаманним змішаній формі республіканського правління дуалізмом виконавчої влади — розподілом повноважень з її здійснення між Кабінетом Міністрів України і Президентом України, за того, що основні такі повноваження конституційно закріплювались за Президентом України. Він, зокрема, призначав за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України, за поданням Прем'єр-міністра України — членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій, утворював, реорганізовував та ліквідував за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Конституційні зміни від 8 грудня 2004 року передбачають перерозподіл повноважень зі здійснення виконавчої влади на користь Кабінету Міністрів України і водночас — розширення повноважень Верховної Ради України щодо формування Кабінету Міністрів

України та контролю за його діяльністю, і тим самим — перехід від президентсько-парламентарного до парламентарно-президентського різновиду змішаної форми республіканського правління.

Згідно з Конституцією України до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри (ч. 1 ст. 114).

До системи центральних органів виконавчої влади України, згідно з Указом Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року, входять міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. **Міністерство** є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади у забезпеченні реалізації державної політики у визначеній сфері державної діяльності. Керівництво міністерством здійснює міністр. Державний комітет (державна служба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. **Державний комітет (державна служба)** вносить пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів України та забезпечує її реалізацію у визначеній сфері діяльності, здійснює управління в цій сфері, а також: міжгалузеву координацію та функціональне регулювання з питань, віднесених до його відання. Державний комітет (державну службу) очолює його голова. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та повноваження, щодо нього може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також; призначення і звільнення керівників та вирішення інших питань. **Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом** очолює його голова. Органи виконавчої влади, що мають статус державного комітету (державної служби) чи центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, можуть

називатися також; головними управліннями, національними агентствами, комісіями тощо. Загальна назва таких органів — «центральні відомства». Усі вони безпосередньо підвідомчі Кабінету Міністрів України.

Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу в областях, районах, районах Автономної Республіки Крим, містах Києві та Севастополі. Відповідно розрізняють обласні, районні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації. Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних місцевих державних адміністрацій.

Органом виконавчої влади місцевого рівня є також *Рада міністрів Автономної Республіки Крим*, правовий статус якої визначається Конституцією та законами України, а також: Конституцією Автономної Республіки Крим. Рада міністрів Автономної Республіки Крим безпосередньо не підпорядковується Кабінету Міністрів України.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, виконавча влада в Україні це представлена державними виконавчими органами самостійна та незалежна в системі поділу влади, відмінна від законодавчої та судової гілка державної влади, що утворена для виконання Конституції та законів України, оперативного управління суспільними і державними справами. Загальними ознаками виконавчої влади є те, що вона представлена державними виконавчими органами; самостійна та незалежна в системі поділу влад (ст. 6 Конституції України); відмінна від законодавчої та судової гілок державної влади, що зумовлено історико правовим розвитком інституту виконавчої влади. Так, за радянських часів державної виконавчої влади як самостійної гілки влади не було, оскільки функціонували лише виконавчі комітети при радах; створена для виконання Конституції та законів України, міжнародних договорів, указів Президента України, оперативного управління суспільними та державними справами; виконавча влада діє на території України постійно, тобто функціональна

діяльність органів виконавчої влади є безперервною; представлена системою органів державної виконавчої влади які перебувають в ієрархічній підпорядкованості.

II. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ, ФУНКЦІЇ ТА МЕТА РОБОТИ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Відповідно до теорії розвитку влад виконавча влада є однією із самостійних і незалежних публічних влад у державі, що становить сукупність повноважень щодо управління державними справами, включаючи повноваження підзаконодавчого регулювання (адміністративної нормотворчості), зовнішньополітичного представництва, здійснення адміністративного контролю (іноді законодавчих повноважень у порядку делегованої чи надзвичайної законотворчості), а також систему державних органів, які здійснюють зазначені повноваження. Сучасні конституції багатьох країн світу наділяють виконавчою владою главу держави (у парламентських монархіях, республіках, президентських республіках) чи уряд (у республіках змішаного типу). Однак насправді в парламентських монархіях і республіках виконавча влада повністю належить уряду

У дуалістичних монархіях — монарху спільно з урядом, а в республіках змішаного типу здійснення виконавчої влади урядом, як правило, відбувається під безпосереднім керуванням і контролем глави держави (президента). На регіональному й місцевому рівнях виконавча влада здійснюється різними органами місцевого управління та самоуправління.

У конституціях багатьох країн світу міститься поняття «глава виконавчої влади». У Конституції України таке поняття не вживається, оскільки нею фактично встановлено «двоїстий» центр виконавчої влади. Повноваження, які повинен виконувати глава виконавчої влади, поділені між Президентом України і Прем'єр-міністром, який очолює Уряд.

Як зазначалося у минулому лекційному питанні, повноваження

виконавчої влади, якими наділено Президента України, викладені в розділі V «Президент України» Конституції України. Статус виконавчої влади як гілки державної влади України визначається в розділі VI "Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади" Конституції України.

Органи виконавчої влади — це сукупність загалом однорідних державних органів, але таких, що суттєво різняться характером компетенції та організаційної структури, специфікою форм діяльності.

До системи органів державної виконавчої влади в Україні належать Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади, центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації.

Особливе місце серед органів виконавчої влади посідає Кабінет Міністрів України. Він, як проголошує стаття 113 Конституції України, є вищим органом у системі органів виконавчої влади, очолює цю систему. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді в межах, визначених Конституцією України.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Президентом за згодою більше як половини конституційного складу Верховної Ради. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України. Він спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

На підставі статті 116 Конституції України до відання Кабінету Міністрів України належить:

- забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності України;

- здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави;
- виконання Конституції та законів України, актів Президента України;
- вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина;
- забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики;
- забезпечення здійснення політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;
- розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України;
- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання до Верховної Ради звіту про його виконання;
- здійснення заходів забезпечення обороноздатності й національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організація й забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- спрямування і координація діяльності міністерств, інших органів виконавчої влади;
- виконання інших функцій, визначених Конституцією України та законами України, актами Президента України.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією України, Законом України «Про Кабінет Міністрів України» ін. законами України, актами Президента України. У межах своєї компетенції він видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості.

Варто зауважити, що Кабінет Міністрів України є колегіальним органом та приймає рішення після обговорення питань на його засіданнях.

Конституція України встановлює, що Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України; відставка Прем'єр-міністра України, як і прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України, мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Важливою ланкою державної виконавчої влади є центральні органи виконавчої влади, які забезпечують здійснення державної політики у відповідній галузі чи сфері на всій території України, керують дорученою їм сферою управління, відповідальні за стан її розвитку. Ці органи підвідомчі безпосередньо Кабінету Міністрів України або за рішенням Президента України іншому центральному органу виконавчої влади.

В Україні існує кілька організаційно-правових форм центральних органів виконавчої влади:

- міністерства;
- державні комітети;
- національні агентства;
- головні управління;
- інші органи.

Кожний з перелічених органів у своїй діяльності керується Конституцією України та законами України, постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, декретами, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України та ін.

Міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет

Міністрів України Конституцією та законами України.

Серед основних завдань Міністерства виділяють такі:

- забезпечення нормативно-правового регулювання;
- визначення пріоритетних напрямів розвитку;
- інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики;
- узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України;
- забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні;

Міністерство становить поширений в усіх державах світу складний і водночас недостатньо досліджений у науковому плані центральний орган державної виконавчої влади. Назва «міністерство» походить від латинського слова "ministro", що означає «служу, керую». Цим терміном називають центральний орган виконавчої влади у країні, який здійснює державне управління в певній галузі чи сфері життя.

Державні комітети створюють з метою здійснення міжгалузевого управління, а відомства (агентства, бюро, управління, комісії) — з метою реалізації функцій управління у сферах, що не належать до об'єктів сфери впливу з боку міністерств і комітетів.

За характером компетенції міністерства поділяють на галузеві та функціональні. Більшість міністерств галузеві; кожне з них управляє певною галуззю (міністерство оборони, міністерство транспорту тощо). Функціональні міністерства виконують певну основну функцію (міністерство фінансів — з організації діяльності у сфері фінансів, міністерство праці — у сфері праці тощо).

Центральний орган державної виконавчої влади, як правило, будується за такою схемою:

- керівництво (керівник, його заступники, колегія, комітет, відомчі та

інші ради);

- виробничі структурні підрозділи, що управляють службами, які безпосередньо виконують ті завдання, для виконання яких створено відомство. Наприклад, у Міністерстві охорони здоров'я це головні управління лікувально-профілактичної допомоги, допомоги дітям і матерям, медико-соціальної експертизи та ін.;

- штабні підрозділи, які займаються організаційною діяльністю всередині відомства (управління кадрів, бухгалтерія та ін.).

Міністерство очолює міністр України, якого за поданням Прем'єр-міністра України призначає Президент України. Міністр має заступників. Міністр управляє дорученими йому сферами діяльності і відповідальний перед Президентом та Урядом України за стан справ у цих сферах, визначає ступінь відповідальності заступників міністра, керівників підрозділів міністерства. Для узгодженого вирішення питань, що належать до компетенції міністерства, обговорення найважливіших напрямів його діяльності та розвитку галузі в міністерстві утворюється колегія у складі міністра (керівника), заступників міністра (керівника) за посадою, а також інших керівних працівників міністерства. До складу колегії можуть входити керівники інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління міністерства. Членів колегії затверджує Кабінет Міністрів України. Рішення колегії реалізуються наказами міністра.

Міністерство є юридичною особою, що має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного Герба України та власною назвою. Обов'язки і права міністерства передбачені Загальним положенням про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України.

Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних органів виконавчої влади не мають права суміщати службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової, творчої в позаробочий час, а також

входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, яке має на меті одержання прибутку (стаття 120 Конституції України).

З офіційного тлумачення положень статті 120 Конституції України Конституційним Судом України (Рішення № 16-рп від 17 жовтня 2002 р.) випливає, що до таких керівників належать посадові особи, які очолюють центральні органи виконавчої влади (крім міністерств, оскільки Міністри є членами Кабінету Міністрів України і на них як членів Кабінету Міністрів України поширюється зазначена норма) та органи місцевої виконавчої влади — голови місцевих державних адміністрацій.

До єдиної системи органів виконавчої влади із загальною компетенцією належать місцеві державні адміністрації. Згідно зі статтею 118 Конституції України «виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації». Зокрема, до них входять державні органи виконавчої влади в областях, районах, у районах Автономної Республіки Крим, а також у містах Києві та Севастополі, які наділені правом представляти інтереси держави та приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Місцева державна адміністрація є місцевим органом у системі органів виконавчої влади на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Вона виконує повноваження державної влади і делеговані їй відповідними радами виконавчі функції через створювані управління, відділи та інші структурні підрозділи. Місцева державна адміністрація діє під керівництвом її голови (крім міст Києва та Севастополя).

Місцеві державні адміністрації реалізують принцип поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, покладений в основу побудови територіального устрою України.

В Україні функціонують місцеві державні адміністрації:

- в областях — 24,

- у районах — 506,

- у м. Києві — 1,
- у районах м. Києва — 10,
- у м. Севастополі — 1,
- у районах м. Севастополя — 4,
- у районах Автономної Республіки Крим — 14.

Організація, повноваження і порядок діяльності місцевих державних адміністрацій визначаються прийнятим відповідно до Конституції України Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. Місцеві державні адміністрації у своїй діяльності керуються Конституцією України, зазначеним та іншими законами України, указами і розпорядженнями Президента України, рішеннями Кабінету Міністрів України та іншими актами. У Законі України «Про місцеві державні адміністрації» широко викладені засади організації діяльності місцевих державних адміністрацій, їх повноваження, повноваження голів державних адміністрацій, відносини місцевих державних адміністрацій з Президентом України, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями. Ці повноваження й відносини широко викладені також в Положенні про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію та Положенні про районну, районну в містах Києві та Севастополі державну адміністрацію, затверджених Указами Президента України від 21 серпня 1995 р. (разом з тим у Конституції України проголошено, що особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України).

У Законі України «Про місцеві державні адміністрації» ґрунтовно викладено їх повноваження у сфері соціально-економічного розвитку, планування та обліку; бюджету та фінансів; управління майном, приватизації та підприємництва; містобудування; житлово-комунального господарства; побутового й торговельного обслуговування; транспорту та зв'язку; використання та охорони земель, інших природних ресурсів і

охорони навколишнього природного середовища; науки, освіти, охорони здоров'я; соціального захисту населення; культури, фізкультури та спорту; молодіжної політики; праці та заробітної плати; забезпечення законності, прав і свобод громадян; міжнародних і зовнішньоекономічних зв'язків; оборонної діяльності.

Місцеві державні адміністрації підпорядковуються Президентові України та Кабінету Міністрів України. Їх очолюють голови відповідних місцевих державних адміністрацій, які згідно зі статтею 118 Конституції України та статтею 8 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» призначаються на посади і звільняються з них Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Кандидатури на посади голів районних державних адміністрацій Кабінету Міністрів України вносяться головами відповідних обласних державних адміністрацій. На кожен посаду вноситься одна кандидатура.

На посади в місцеві державні адміністрації призначаються тільки громадяни України. У статті 12 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» встановлюється, що голови місцевих державних адміністрацій, їх заступники, керівники управлінь, відділів, інших структурних підрозділів адміністрацій не можуть бути народними депутатами України або мати інший представницький мандат, суміщати свою службову діяльність з іншою, у тому числі на громадських засадах, крім викладацької, наукової та творчої діяльності в позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства чи іншої організації, що має на меті одержання прибутку. Не можуть бути призначені на посади в місцеві державні адміністрації особи, які мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

При цьому зауважимо, що Конституційний Суд України Рішенням від 4 грудня 2001 р. № 16-рп визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), положення частини другої зазначеної статті, за яким

голови місцевих державних адміністрацій, їх заступники, керівники управлінь, відділів, інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій не можуть мати інший представницький мандат.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій припиняються Президентом України в разі:

- порушення ними Конституції України і законів України;
- втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- визнання судом недієздатним;
- виїзду на проживання в іншу країну;
- набрання законної сили обвинувальним вироком суду;
- порушення вимог несумісності;
- з власної ініціативи Президента України з підстав, передбачених

Законом України «Про місцеві державні адміністрації» та законодавством про державну службу;

- висловленням недовіри більшістю (дві третини) голосів складу відповідної ради;

- подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

- Повноваження голів місцевих державних адміністрацій можуть бути припинені Президентом України в разі прийняття відставки голови відповідної обласної державної адміністрації; подання Кабінету Міністрів України з підстав, передбачених законодавством про державну службу; висловлення недовіри простою більшістю голосів складу відповідної ради. Повноваження голів місцевих державних адміністрацій припиняються також у разі їх смерті.

У разі обрання нового Президента України голови місцевих державних адміністрацій продовжують здійснювати свої повноваження до призначення в установленому порядку нових голів місцевих державних адміністрацій.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій встановлені статтею 39 Закону України «Про місцеві державні адміністрації».

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій, а примірні переліки управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, а також типові положення про них затверджує Кабінет Міністрів України.

Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами, а також органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцева державна адміністрація покликана захищати права та законні інтереси громадян і держави, забезпечувати комплексний соціально-економічний розвиток території та реалізацію державної політики у визначених законодавством сферах управління. Вона діє на засадах законності, гласності, поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів, взаємодії з відповідними представницькими органами та органами місцевого самоврядування.

У процесі виконання своїх повноважень місцева державна адміністрація координує діяльність з органами прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, державною контрольно-ревізійною службою та іншими органами контролю, установами та організаціями, що належать до системи центральних органів державної виконавчої влади.

Місцева державна адміністрація розвиває відносини з підприємствами, установами та організаціями, що належать до сфери управління інших органів, на податковій, договірній та іншій визначеній законодавством основі в інтересах задоволення потреб населення та соціально-економічного розвитку території. Вона не втручається в господарську діяльність підприємств, установ і організацій, крім випадків, передбачених законодавством.

Місцева державна адміністрація є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, рахунки в установах банків України. На будинку, в якому розміщується місцева державна адміністрація, піднімається Державний Прапор України і

встановлюється вивіска за єдиним зразком, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Завдання місцевих державних адміністрацій викладені у статті 19 Конституції України та статті 2 Закону України «Про місцеві державні адміністрації». Вони на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних бюджетів і програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Делегування повноважень районних і обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям відбувається на підставі статті 44 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. Вона встановлює, що районні, обласні ради делегують відповідним місцевим державним адміністраціям такі повноваження:

- підготовку та внесення на розгляд ради проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно районів і областей, цільових програм з інших питань, а в місцях компактного проживання національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку, проектів рішень, інших матеріалів з питань, передбачених законом; забезпечення виконання рішень ради;
- підготовку пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку областей і загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України;

- забезпечення збалансованого економічного й соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;

- підготовку та подання до відповідних органів виконавчої влади фінансових показників і пропозицій до проекту Державного бюджету України;

- сприяння інвестиційній діяльності на території району, області;

- об'єднання на договірних засадах коштів підприємств, установ і організацій, розташованих на відповідній території, і населення, а також бюджетних коштів на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання на пайових засадах об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури, шляхів місцевого значення та на заходи з охорони навколишнього природного середовища;

- залучення в порядку, встановленому законом, підприємств, установ і організацій, які не належать до комунальної власності, до участі в обслуговуванні населення відповідної території, координації цієї роботи;

- затвердження маршрутів і графіків руху місцевого пасажирського транспорту незалежно від форм власності, узгодження цих питань стосовно транзитного пасажирського транспорту;

- підготовку питань про визначення в установленому законом порядку території, вибір, вилучення (викуп) і надання землі для містобудівних потреб, визначених містобудівною документацією;

- організацію охорони, реставрації та використання пам'яток історії та культури, архітектури й містобудування, палацово-паркових і садибних комплексів, природних заповідників місцевого значення;

- підготовку висновків щодо проектів місцевих містобудівних програм відповідних адміністративно-територіальних одиниць, що затверджуються сільськими, селищними та міськими радами;

- видачу забудовникам відповідно до законодавства архітектурно-планувальних завдань і технічних умов на проектування, будівництво та

реконструкцію будівель і споруд, благоустрій території та надання дозволу на виконання цих робіт;

- забезпечення відповідно до законодавства розвитку науки, усіх видів освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури та спорту, туризму; сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел, а також роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, асоціацій, інших громадських і неприбуткових організацій, які діють у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури та спорту, сім'ї та молоді;

- підготовку та подання на затвердження ради пропозицій щодо організації територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками історії чи культури, які охороняються законом;

- здійснення необхідних заходів щодо ліквідації наслідків екологічних катастроф, стихійного лиха, епідемій, епізоотій, інших надзвичайних ситуацій, а також інформування про них населення, залучення до цих робіт підприємств, установ та організацій, населення у встановленому законом порядку;

- координацію діяльності місцевих землепорядних органів на відповідній території;

- здійснення контролю за використанням коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, пов'язаних із вилученням (викупом) земельних ділянок.

Додатково до зазначених обласні ради делегують обласним державним адміністраціям такі повноваження:

- визначення відповідно до закону розміру відрахувань підприємствами, установами та організаціями, що надходять на розвиток шляхів загального

користування в області;

- у випадках, передбачених законом, погодження з відповідними сільськими, селищними, міськими радами питань щодо розподілу коштів за використання природних ресурсів, які надходять до фондів охорони навколишнього природного середовища;

- підготовка проектів рішень про зарахування лісів до категорії захисності, а також поділ лісів за розрядами такс у випадках і порядку, передбачених законом;

- прийняття в установленому законом порядку рішень про заборону використання окремих природних ресурсів загального користування;

- визначення відповідно до законодавства режиму використання територій рекреаційних зон;

- затвердження для підприємств, установ і організацій, розташованих на відповідній території, лімітів викидів і скидів забруднюючих речовин у довкілля та лімітів розміщення відходів у випадках, передбачених законом.

На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів — накази.

Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, обов'язкові для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами і громадянами.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України чи головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Окремі функції органів державної виконавчої влади згідно із Законом

України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконують виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, але зрозуміло, вони не входять у систему цих органів.

Особливості здійснення виконавчої влади в місті Києві встановлюються Законом України «Про столицю України місто-герой Київ» від 15 січня 1999 р. Зазначимо лише (на підставі Рішення Конституційного Суду України № 21-рп від 25 грудня 2003 р.), що Київська міська державна адміністрація є єдиним в організаційному плані органом, який виконує функції виконавчого органу Київської міської ради та паралельно функції місцевого органу виконавчої влади. З питань, віднесених до віддання місцевого самоврядування, цей орган підзвітний і підконтрольний Київській міській раді, а з питань здійснення повноважень у сфері виконавчої влади — Кабінету Міністрів України.

Київську міську державну адміністрацію має очолювати лише особа, обрана Київським міським головою, яка Президентом України призначається головою Київської міської державної адміністрації. Як голова Київської міської державної адміністрації Київський міський голова з питань здійснення виконавчої влади відповідальний перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітний і підконтрольний Кабінету Міністрів України.

На посадову особу, яка є Київським міським головою і одночасно головою Київської міської державної адміністрації, не поширюються вимоги щодо граничного віку перебування на державній службі.

Верховна Рада України Законом України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 р. постановила викласти статті 113—115 Конституції України (розділ VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади») у такій редакції:

Як вже зазначалося, Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади та відповідальний перед Президентом України Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній

Раді України у межах, передбачених цією Конституцією.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України.

Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України. Інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Відповідно до Конституції, Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до

початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України".

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Відповідно до теорії розвитку влад виконавча влада є однією із самостійних і незалежних публічних влад у державі, що становить сукупність повноважень щодо управління державними справами, включаючи повноваження підзаконодавчого регулювання (адміністративної нормотворчості), зовнішньополітичного представництва, здійснення адміністративного контролю (іноді законодавчих повноважень у порядку делегованої чи надзвичайної законотворчості), а також систему державних органів, які здійснюють зазначені повноваження. Сучасні конституції багатьох країн світу наділяють виконавчою владою главу держави (у парламентських монархіях, республіках, президентських республіках) чи уряд (у республіках змішаного типу). Однак насправді в парламентських монархіях і республіках виконавча влада повністю належить уряду. У дуалістичних монархіях — монарху спільно з урядом, а в республіках змішаного типу здійснення виконавчої влади урядом, як правило, відбувається під безпосереднім керуванням і контролем глави держави (президента). На регіональному й місцевому рівнях виконавча влада здійснюється різними органами місцевого управління та самоуправління.

ІІІ. ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

Конституція України та Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р., зі змінами, встановлюють, що до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України.

Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України. У разі прийняття

Кабінетом Міністрів України рішення про утворення, реорганізацію або ліквідацію міністерства посадовий склад Кабінету Міністрів України вважається зміненим з дня прийняття такого рішення.

Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство. Статус членів Кабінету Міністрів України визначається Конституцією України та законами України.

За поданням Прем'єр-міністра України Верховна Рада України може призначати міністрами осіб, які не очолюють міністерств. У складі Кабінету Міністрів України може бути не більше двох таких міністрів.

Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою. Не можуть бути призначені на посади членів Кабінету Міністрів України особи, які мають судимість, не погашену і не зняту в установленому законом порядку.

Члени Кабінету Міністрів України не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. У разі виникнення обставин, які порушують вимоги щодо несумісності посади члена Кабінету Міністрів України з іншими видами діяльності, такий член Кабінету Міністрів України у двадцятиденний строк з дня виникнення цих обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про відставку.

У разі внесення на розгляд Верховної Ради України подання щодо призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України особи, яка є народним депутатом України, до подання додається особиста заява народного депутата України про дострокове припинення ним депутатських повноважень у разі призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України. Питання про таке дострокове припинення повноважень розглядається

невідкладно після призначення його членом Кабінету Міністрів України на тому ж пленарному засіданні Верховної Ради України.

Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України, яке він вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України (фракції, яка має права коаліції), не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після надходження такої пропозиції. Пропозиція коаліції депутатських фракцій (фракції, яка має права коаліції) подається Президенту України за підписом керівників усіх депутатських фракцій, які утворили коаліцію (керівника фракції, яка має права коаліції), на підставі рішення загальних зборів коаліції (фракції, яка має права коаліції).

У разі порушення вимог Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України» щодо внесення пропозиції стосовно кандидатури на посаду Прем'єр-міністра України, невідповідності запропонованої кандидатури вимогам до члена Кабінету Міністрів України, передбаченим цим Законом, Президент України інформує Верховну Раду України про неможливість внесення подання щодо запропонованої кандидатури.

До подання про призначення на посаду Прем'єр-міністра України додаються: 1) відомості про громадянство; 2) відомості про освіту; 3) відомості про фах; 4) відомості про партійність; 5) відомості про трудову діяльність і автобіографія; 6) декларація про особисті доходи, зобов'язання фінансового характеру та майновий стан за рік, що передусе року подання; 7) відомості про перебування у складі керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку; 8) відомості про судимість кандидата.

Усі відомості подаються державною мовою і власноручно підписуються кандидатом на посаду Прем'єр-міністра України.

Кандидат на посаду Прем'єр-міністра України за пропозицією депутатських фракцій (фракції) до розгляду питання на пленарному

засіданні Верховної Ради України зустрічається з депутатськими фракціями та відповідає на їхні запитання.

Кандидат на посаду Прем'єр-міністра виступає на пленарному засіданні Верховної Ради України з викладом основних положень проекту Програми діяльності майбутнього Кабінету Міністрів України та відповідає на запитання народних депутатів України.

Голосування у Верховній Раді України щодо призначення Прем'єр-міністра України проводиться у *поіменному режимі*. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України приймається у формі *постанови* Верховної Ради України.

У разі відхилення Верховною Радою України кандидатури на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення на зазначену посаду в порядку, розглянутому вище.

Після прийняття постанови Верховної Ради України про призначення особи на посаду Прем'єр-міністра до вступу на посаду новопризначений Прем'єр-міністр України набуває повноважень проводити всі необхідні консультації щодо формування складу Кабінету Міністрів України та вносити подання щодо кандидатур на посади членів Кабінету Міністрів України, Програму діяльності Кабінету Міністрів України.

При формуванні нового складу Кабінету Міністрів України новопризначений Прем'єр-міністр України вносить до Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України відповідно до вимог Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України», в якому пропонується повний посадовий склад Кабінету Міністрів України.

Подання Прем'єр-міністра України стосовно персонального складу Кабінету Міністрів України може вноситися єдиним списком. Подання щодо окремих кандидатур на посади, зазначені у поданні щодо посадового складу, може вноситися окремо.

Міністр оборони України і Міністр закордонних справ України призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України.

Подання про призначення членів Кабінету Міністрів України щодо кандидатів на відповідні посади вносяться разом з таким самим переліком відомостей, що додаються до подання про призначення на посаду Прем'єр-міністра України.

На кожну посаду члена Кабінету Міністрів України вноситься одна кандидатура.

Кандидат на посаду члена Кабінету Міністрів України за пропозиціями депутатських фракцій до розгляду питання про його призначення на пленарному засіданні Верховної Ради України може зустрічатися з депутатськими фракціями та відповідати на їхні запитання.

Верховна Рада України розглядає подання та призначає на посаду членів Кабінету Міністрів України. Рішення з цього приводу вона приймає у формі постанови. Рішення щодо призначення членів Кабінету Міністрів України може прийматися як списком, так і щодо окремих посад. Рішення Верховної Ради України щодо призначення члена Кабінету Міністрів України ухвалюється за його присутності.

Кандидатура на посаду члена Кабінету Міністрів України вважається відхиленою, якщо Верховна Рада України не прийняла рішення про її призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України.

У разі відхилення Верховною Радою України кандидатури на посаду члена Кабінету Міністрів України Прем'єр-міністр України (а у випадках, установлених Конституцією України, – Президент України) вносить подання про призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України у визначеному вище порядку.

Постанова Верховної Ради України в частині призначення члена Кабінету Міністрів України набирає чинності з моменту складення ним

присяги у порядку, встановленому ст. 10 Закону України «Про Кабінет Міністрів України».

Особа, призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України, у день свого призначення перед вступом на посаду складає на пленарному засіданні Верховної Ради України **присягу і невідкладно після цього підписує її текст.**

При формуванні нового складу Кабінету Міністрів України присягу зачитує Прем'єр-міністр України, її текст підписує кожен член Кабінету Міністрів України.

Член Кабінету Міністрів України вступає на посаду з моменту складення ним присяги. Підписаний членом Кабінету Міністрів України текст присяги зберігається в його особовій справі.

Особа, яка у день свого призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України (крім Прем'єр-міністра України) не склала присяги, вважається такою, що відмовилася від посади.

Кабінет Міністрів України набуває повноважень та розпочинає роботу після складення присяги не менше ніж двома третинами від його посадового складу.

Заява про складення повноважень Кабінету Міністрів України подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження, та оголошується на першому пленарному засіданні новообраної Верховної Ради України.

Відставка Кабінету Міністрів України *настає внаслідок:*

- 1) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
- 2) відставки Прем'єр-міністра України;
- 3) смерті Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як третини від її конституційного складу може розглянути питання

про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти **резолуцію недовіри** Кабінету Міністрів України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не пізніше ніж через десять днів після внесення пропозиції розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України, на яке запрошуються всі члени Кабінету Міністрів України. У разі розгляду питання про відповідальність Кабінету Міністрів України за пропозицією Президента України у пленарному засіданні Верховної Ради України бере участь Президент України.

Резолюція недовіри Кабінету Міністрів України вважається прийнятою, якщо за це проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше ніж один раз протягом чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або впродовж останньої сесії Верховної Ради України.

Прем'єр-міністр України має право заявити Верховній Раді України про свою **відставку**.

Верховна Рада України розглядає питання про **відставку Прем'єр-міністра** України не пізніше ніж на десятий день після надходження заяви про відставку, якщо вона надійшла під час чергової сесії Верховної Ради України, і не пізніше першого пленарного тижня наступної чергової сесії, якщо така заява надійшла у міжсесійний період.

Прем'єр-міністр України звільняється з посади з дня прийняття рішення про його відставку на пленарному засіданні Верховної Ради України. Прийняття Верховною Радою України такого рішення має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Повноваження Прем'єр-міністра України у разі його **смерті** припиняються з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.

Припинення повноважень Прем'єр-міністра України у разі його смерті має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або перебуває у відставці, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

У разі смерті Прем'єр-міністра України повноваження Прем'єр-міністра України на період до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України виконує Перший віце-прем'єр-міністр України.

У разі обрання члена Кабінету Міністрів України народним депутатом України новообраної Верховної Ради України він набуває повноважень народного депутата України у порядку, визначеному законом, без подання документа про його звільнення з посади і продовжує здійснювати повноваження члена Кабінету Міністрів України до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

Член Кабінету Міністрів України (*крім Прем'єр-міністра України*) може бути звільнений з посади Верховною Радою України:

- 1) за поданням Прем'єр-міністра України
- 2) за поданням Президента України – Міністр закордонних справ України та Міністр оборони України;
- 3) за власною ініціативою;
- 4) шляхом прийняття відставки члена Кабінету Міністрів України за поданою ним заявою про відставку.

Рішення Верховної Ради України про звільнення з посади члена Кабінету Міністрів України приймається у формі постанови Верховної Ради України.

Член Кабінету Міністрів України звільняється з посади з дня прийняття відповідного рішення Верховною Радою України.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТОГО ПИТАННЯ

Отже, Конституція України та Закон України «Про Кабінет Міністрів України», встановлюють, що до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, три віце-прем'єр-міністри та міністри України.

Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України. У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про утворення, реорганізацію або ліквідацію міністерства посадовий склад Кабінету Міністрів України вважається зміненим з дня прийняття такого рішення.

IV. ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

Порядок діяльності Кабінету Міністрів України, пов'язаної з виконанням його повноважень, окрім Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України», встановлює Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р.

Відповідно до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» Кабінет Міністрів України здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості.

Кабінет Міністрів України знаходиться у столиці України – місті Києві.

Новопризначений Прем'єр-міністр України разом із поданням про посадовий та персональний склад Кабінету Міністрів України подає до Верховної Ради України *Програму діяльності Кабінету Міністрів України*, яка базується на узгоджених політичних позиціях та програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Програма діяльності Кабінету Міністрів України розглядається Верховною Радою України невідкладно після складення присяги членами новосформованого Кабінету Міністрів України та набуття ним повноважень. Програма вважається схваленою, якщо за неї проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України. Рішення про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України приймається у формі постанови Верховної Ради України.

Верховна Рада України може надати Кабінету Міністрів України можливість доопрацювати Програму діяльності Кабінету Міністрів України. Повторний розгляд цієї Програми Верховною Радою України проводиться не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після прийняття такого рішення.

Кабінет Міністрів України у випадках, передбачених законами України, може *передавати* для тимчасового виконання *окремі власні повноваження*, певні повноваження центральних органів виконавчої влади іншим органам виконавчої влади з одночасним переданням їм фінансових і матеріальних ресурсів, необхідних для належного виконання таких повноважень.

Кабінет Міністрів України контролює здійснення переданих ним повноважень, несе відповідальність за результати їх виконання. У разі неналежної реалізації повноваження, переданого іншому органу виконавчої влади, Кабінет Міністрів України може скасувати рішення про передачу цього повноваження.

Кабінет Міністрів України спрямовує свою діяльність на виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України є *колегіальним органом*. Відповідно до Конституції та законів України Уряд здійснює свої повноваження шляхом прийняття рішень на його засіданнях більшістю голосів від посадового складу Кабінету Міністрів України.

Прем'єр-міністр України:

1. керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує діяльність Кабінету Міністрів України на забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України, та здійснення інших повноважень, покладених на Кабінет Міністрів України;

2. координує діяльність членів Кабінету Міністрів України;

3. вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України (крім Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України), а також Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України;

4. вносить на розгляд Кабінету Міністрів України:

- пропозиції щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій та щодо внесення Президенту України подань про призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій;

- подання щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади керівників центральних органів виконавчої влади, що не входять до складу Кабінету Міністрів України;

- подання відповідно до закону щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади членів колегіальних центральних органів виконавчої влади, що не входять до складу Кабінету Міністрів України;

- подання про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади;

•пропозиції щодо утворення урядових комітетів та їх посадового складу.

5. формує проект порядку денного засідання Кабінету Міністрів України;

6. скликає засідання Кабінету Міністрів України та головує на них;

7. підписує акти Кабінету Міністрів України;

8. скріплює підписом акти Президента України у випадках, передбачених пунктами 5, 18, 21 і 23 ч. 1 ст. 106 Конституції України;

9. представляє Кабінет Міністрів України у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями в Україні та за її межами;

10. вступає у відносини з урядами іноземних держав, веде переговори і підписує міжнародні договори відповідно до закону та актів Президента України.

Прем'єр-міністр України може здійснювати інші повноваження, передбачені Конституцією та законами України.

Для здійснення Прем'єр-міністром України своїх повноважень у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України утворюється патронатна служба – *апарат Прем'єр-міністра України*, керівник якого призначається на посаду та звільняється з посади в установленому порядку Кабінетом Міністрів України.

У разі відсутності Прем'єр-міністра України його повноваження виконує Перший віце-прем'єр-міністр України або віце-прем'єр-міністр України згідно з визначеним Кабінетом Міністрів України розподілом повноважень.

Щодо *відповідальності* членів Кабінету Міністрів України, то за результати діяльності Кабінету Міністрів України як колегіального органу виконавчої влади вони несуть солідарну відповідальність та особисто несуть відповідальність за стан справ у доручених їм сферах державного управління.

Члени Кабінету Міністрів не можуть діяти всупереч позиції Уряду, оприлюднювати без згоди Прем'єр-міністра будь-яку інформацію про перебіг

засідання Кабінету Міністрів та оцінку позицій, які висловлюються членами Кабінету Міністрів на засіданнях.

Члени Кабінету Міністрів України особисто несуть відповідальність за стан справ у доручених їм сферах державного управління. За вчинення правопорушень вони несуть відповідальність згідно із законом.

Члени Кабінету Міністрів України за вчинення корупційних діянь та порушення вимог сумлінної поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави (заборона використання службового становища в особистих цілях, запобігання конфлікту інтересів тощо), можуть бути звільнені Верховною Радою України.

Організаційною формою роботи Кабінету Міністрів України є його *засідання*.

Засідання Кабінету Міністрів України скликаються Прем'єр-міністром України, проводяться щосереди і розпочинаються о 10 годині. Прем'єр-міністр може прийняти рішення про скликання позачергового засідання Кабінету Міністрів.

Засідання Кабінету Міністрів України вважається повноважним, якщо на ньому присутні більше ніж половина посадового складу Кабінету Міністрів України. Члени Кабінету Міністрів беруть участь у засідання Кабінету Міністрів особисто.

У разі якщо міністр не має змоги взяти участь у засіданні Кабінету Міністрів України, з правом дорадчого голосу в засіданні бере участь заступник міністра.

На засіданнях Кабінету Міністрів України головує Прем'єр-міністр України, а в разі його відсутності – Перший віце-прем'єр-міністр України.

Порядок денний засідання Кабінету Міністрів *складається з таких розділів:*

- концептуальні засади реалізації державної політики;
- акти законодавства;
- кадрові питання;

- звіти та питання контролю;
- різне.

Порядок денний засідання Кабінету Міністрів затверджує Кабінет Міністрів. За пропозиціями членів Кабінету Міністрів до порядку денного можуть вноситися зміни, крім включення питань про розгляд проектів актів законодавства, за винятком тих, невідкладний розгляд яких пов'язаний із запобіганням виникненню аварії, катастрофи, стихійного лиха чи ліквідацією їх наслідків.

З питань, передбачених порядком денним, *доповідають* на засіданні члени Кабінету Міністрів. За пропозицією члена Кабінету Міністрів з окремих питань на засіданні може доповісти керівник центрального органу виконавчої влади, який не входить до складу Кабінету Міністрів, або інша посадова особа. З питань заслуховування звітів (інформації) доповідають керівники органів виконавчої влади.

Обговорення питань на засіданні Кабінету Міністрів здійснюється відповідно до порядку його проведення, який готується Секретаріатом Кабінету Міністрів для кожного засідання та узгоджується з Прем'єр-міністром. За пропозицією головуючого рішення про прийняття акта Кабінету Міністрів або схвалення проекту закону чи акта Президента України може бути прийняте без обговорення, якщо у членів Кабінету Міністрів немає зауважень до нього. Якщо у члена Кабінету Міністрів за результатами вивчення поданих для розгляду матеріалів виникли принципові зауваження і пропозиції до проекту акта, вони подаються у письмовій формі для поширення серед членів Кабінету Міністрів та інших учасників засідання під час обговорення. Особи, запрошені на засідання, можуть вносити пропозиції з обговорюваного питання, робити застереження, давати пояснення. Обговорення питання припиняється за рішенням головуючого.

Рішення Кабінету Міністрів приймаються шляхом голосування більшістю голосів посадового складу Кабінету Міністрів. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос Прем'єр-міністра. Головуючий на

засіданні Кабінету Міністрів на підставі результатів обговорення та голосування оголошує про прийняте рішення.

За рішенням Прем'єр-міністра може бути проведено *закрите* засідання Кабінету Міністрів. У закритому засіданні беруть участь члени Кабінету Міністрів, а також особи, присутність яких необхідна для розгляду питання.

Засідання Кабінету Міністрів України стенографується, його рішення оформлюється протоколом, який є офіційним документом.

Для забезпечення ефективної реалізації повноважень Кабінету Міністрів України, координації дій органів виконавчої влади, попереднього розгляду проектів нормативно-правових актів, концепцій реалізації державної політики, інших документів, що подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, утворюються *урядові комітети*.

Перелік урядових комітетів та їх посадовий склад затверджує Кабінет Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 травня 2016 р. № 330, зі змінами, затверджено такий перелік урядових комітетів: Урядовий комітет з питань економічної, фінансової та правової політики, розвитку паливно-енергетичного комплексу, інфраструктури, оборонної та правоохоронної діяльності; Урядовий комітет з питань соціальної політики та гуманітарного розвитку; Урядовий комітет з питань європейської, євроатлантичної інтеграції, міжнародного співробітництва та регіонального розвитку.

До складу урядового комітету входять відповідно до їх компетенції члени Кабінету Міністрів та можуть входити заступники міністрів, а також керівники центральних органів виконавчої влади, відсутні у складі Кабінету Міністрів.

Члени Кабінету Міністрів України, які не входять до складу урядового комітету, можуть брати участь у роботі цього комітету з правом вирішального голосу.

Урядові комітети очолюють Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри.

Урядовий комітет здійснює свої функції шляхом обговорення питань та прийняття рішень на засіданнях. Засідання урядового комітету вважається повноважним, якщо на ньому присутні більше ніж половина його членів. Рішення урядового комітету приймається більшістю від його посадового складу та оформлюється протоколом.

Порядок організації роботи урядових комітетів визначається Регламентом Кабінету Міністрів України (розділ 4).

Постійно діючим органом, що забезпечує діяльність Кабінету Міністрів України, є *Секретаріат Кабінету Міністрів України*. Секретаріат Кабінету Міністрів України є юридичною особою і діє на підставі Закону України «Про Кабінет Міністрів України» та Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.2009 р. № 850.

Основними завданнями Секретаріату є організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне, матеріально-технічне забезпечення діяльності Кабінету Міністрів України, урядових комітетів. Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України, Міністра Кабінету Міністрів України та міністрів, які не очолюють міністерства.

Секретаріатом керує Міністр Кабінету Міністрів України.

До складу Секретаріату входять:

- ❖ керівництво Секретаріату – Міністр Кабінету Міністрів України, його перший заступник і заступники;
- ❖ патронатні служби – Апарат Прем'єр-міністра України, служби Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України, Міністра Кабінету Міністрів України та міністрів, які не очолюють міністерства;
- ❖ структурні підрозділи – бюро, департаменти, самостійні управління і відділи та інші підрозділи.

Структура Секретаріату затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням Міністра Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України для забезпечення здійснення своїх повноважень може утворювати постійні, тимчасові консультативні, дорадчі та інші *допоміжні органи*.

До участі в роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів можуть залучатися державні службовці, а також народні депутати України, науковці та інші фахівці за їх згодою. Завдання, склад та організація роботи таких органів визначаються Кабінетом Міністрів України.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, порядок діяльності Кабінету Міністрів України, пов'язаної з виконанням його повноважень, окрім Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України», встановлює Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України. Діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості.

V. АКТИ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України видає обов'язкові для виконання акти – *постанови і розпорядження*.

Акти Кабінету Міністрів України нормативного характеру видаються у формі *постанов* Кабінету Міністрів України.

Постанови Кабінету Міністрів видаються з питань:

➤ затвердження положення, статуту, порядку, регламенту, правил, методики та в інших випадках, коли суспільні відносини потребують нормативно-правового врегулювання;

➤ затвердження, прийняття міжнародного договору або приєднання до нього.

Акти Кабінету Міністрів України з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань видаються у формі *розпоряджень* Кабінету Міністрів України.

Розпорядження Кабінету Міністрів видаються з питань:

➤ схвалення програми, плану заходів, концепції реалізації державної політики у відповідній сфері, концепції державної цільової програми та концепції закону, директив, урядової заяви, листа, звернення, декларації, меморандуму тощо;

➤ схвалення програми, плану заходів, концепції, стратегії, основних напрямів реалізації державної політики та інших програмних документів концептуального характеру, концепції державної цільової програми та закону, директив, урядової заяви, листа, звернення, декларації, меморандуму тощо;

➤ утворення та затвердження складу консультативних, дорадчих, інших допоміжних органів і робочих груп;

➤ виділення коштів резервного фонду державного бюджету;

➤ делегування повноважень Кабінету Міністрів центральним та місцевим органам виконавчої влади;

➤ передання майна;

➤ кадрових та інших питань організаційно-розпорядчого характеру.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України має право зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Зупинення дії акта Кабінету Міністрів України Президентом України має наслідком зупинення вчинення будь-якими органами, особами дій,

спрямованих на виконання зупиненого акта Кабінету Міністрів України, здійснення повноважень, визначених цим актом.

Винесення Конституційним Судом України ухвали про відмову у відкритті провадження у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України акта Кабінету Міністрів України або визнання акта Кабінету Міністрів України таким, що відповідає Конституції України, відновлює дію цього акта.

Акт Кабінету Міністрів України може бути оскаржений до суду в порядку та у випадках, установлених законом.

Вирішення питань про конституційність актів Кабінету Міністрів України, згідно зі ст. 150 Конституції України, належить до повноважень Конституційного Суду України.

Головним розробником проекту акта Кабінету Міністрів є орган, який здійснює його підготовку. Підготовку проектів актів Кабінету Міністрів здійснюють відповідно до своєї компетенції міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації. Підготовку проектів актів Кабінету Міністрів, які вносяться на його розгляд Міністром Кабінету Міністрів, з питань, що належать до його компетенції, здійснює Секретаріат Кабінету Міністрів.

Головний розробник зобов'язаний погодити проект акта Кабінету Міністрів з усіма заінтересованими органами, а також з Мінфіном та Мінекономіки (за винятком проекту розпорядження з кадрових питань). Головний розробник організовує, спрямовує і координує роботу заінтересованих органів з підготовки проекту акта Кабінету Міністрів, вживає вичерпних заходів для врегулювання розбіжностей та проводить узгоджувальні процедури (консультації, наради, робочі зустрічі тощо).

До розроблення проекту акта Кабінету Міністрів можуть залучатися за згодою народні депутати України, науковці та інші фахівці, а також представники об'єднань громадян.

Головний розробник під час підготовки проекту акта Кабінету Міністрів з питань стосовно соціально-трудої сфери в обов'язковому порядку надсилає його уповноваженому представнику від всеукраїнських профспілок, їх об'єднань та уповноваженому представнику від всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців.

Проекти актів Кабінету Міністрів вносять на розгляд Кабінету Міністрів міністри (у разі, коли головними розробниками є міністерства або центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується міністрами), Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голови обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій.

Проекти актів Кабінету Міністрів вносять на розгляд Кабінету Міністрів також керівники державних органів, якщо згідно із законами окремі питання діяльності таких органів регулюються актами Кабінету Міністрів.

Секретаріат Кабінету Міністрів проводить експертизу (фахову і юридичну) поданого до Кабінету Міністрів проекту акта та здійснює його опрацювання (вносить поправки, пов'язані з приведенням у відповідність з правилами нормопроєктувальної техніки, редагує його).

Опрацьований проект акта Кабінету Міністрів разом із матеріалами, поданими головним розробником, та експертним висновком Секретаріату Кабінету Міністрів включається до порядку денного засідання відповідного урядового комітету. Розглянутий на засіданні урядового комітету та завізований його головою проект акта Кабінету Міністрів включається до порядку денного чергового засідання Кабінету Міністрів.

Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України приймаються на засіданнях Кабінету Міністрів України шляхом голосування більшістю голосів від посадового складу Кабінету Міністрів України.

Якщо проект рішення отримав підтримку рівно половини посадового складу Кабінету Міністрів України і за цей проект проголосував Прем'єр-міністр України, рішення вважається прийнятим.

Постанова Кабінету Міністрів набирає чинності з дня її офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самою постановою, але не раніше дня її опублікування.

Постанови Кабінету Міністрів публікуються в офіційних виданнях – «Офіційному віснику України» та газеті «Урядовий кур'єр». Постанови Кабінету Міністрів або їх окремі положення, що містять інформацію з обмеженим доступом (з грифом «Таємно», «Цілком таємно», «Особливої важливості» або «Для службового користування»), не підлягають опублікуванню і набирають чинності з моменту їх доведення в установленому порядку до виконавців, якщо самими постановами не встановлено пізніший строк набрання ними чинності.

Розпорядження Кабінету Міністрів набирає чинності з моменту його прийняття, якщо самим розпорядженням не встановлено пізніший строк набрання ним чинності.

Датою видання акта Кабінету Міністрів є дата його прийняття на засіданні Кабінету Міністрів.

Секретаріат Кабінету Міністрів надсилає акти Кабінету Міністрів Мін'юсту для внесення їх до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

Акти Кабінету Міністрів розміщуються на офіційному веб-сайті Кабінету Міністрів (Єдиному веб-порталі органів виконавчої влади).

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України видає обов'язкові для виконання акти – *постанови і розпорядження*. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

VI. ПОРЯДОК ВЗАЄМОДІЇ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ З ІНШИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу *міністерств та інших центральних органів виконавчої влади*, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, додержання прав і свобод людини та громадянина. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому.

Питання діяльності міністерств у Кабінеті Міністрів України представляють відповідні міністри.

Діяльність центральних органів виконавчої влади, керівники яких не входять до складу Кабінету Міністрів України, спрямовується і координується міністрами. Питання діяльності таких центральних органів виконавчої влади представляють відповідні міністри, до сфери спрямування і координації яких належать ці органи.

Кабінет Міністрів України утворює у системі міністерств *урядові органи*, затверджує положення про них, призначає та звільняє їх керівників. Урядові органи відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні міністру, у системі міністерства якого вони створені та функціонують.

Кабінет Міністрів України затверджує граничну чисельність працівників міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України для утримання органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України може скасовувати акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади повністю чи в окремій частині.

Кабінет Міністрів України призначає на посаду та звільняє з посади:

- 1) керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, – за поданням Прем'єр-міністра України;
- 2) відповідно до закону членів колегіальних центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, – за поданням Прем'єр-міністра України;
- 3) перших заступників і заступників міністрів – за поданням міністрів;
- 4) перших заступників і заступників керівників інших центральних органів виконавчої влади – за поданням міністрів, до сфери спрямування та координації яких належать ці органи, у порядку, визначеному законодавством про державну службу;
- 5) керівників урядових органів – за поданням міністра, у системі міністерства якого функціонують відповідні органи.

Особливості відносин Кабінету Міністрів України з окремими центральними органами виконавчої влади можуть визначатися законами України.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність *місцевих державних адміністрацій* щодо виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, актів Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня, здійснення на відповідній території інших наданих місцевим державним адміністраціям повноважень.

Кабінет Міністрів України розглядає питання щодо:

- 1) призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій і внесення Президенту України відповідних подань;

2) погодження кандидатур заступників голів місцевих державних адміністрацій, які здійснюють свої повноваження у сферах, що належать до відання Кабінету Міністрів України;

3) надання у разі вмотивованої відмови голови обласної державної адміністрації або підтримки головою обласної державної адміністрації вмотивованої відмови голови районної державної адміністрації погодити призначення керівника територіального органу міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, керівника підприємства, установи, організації, що перебуває в управлінні міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, згоди на призначення відповідного керівника;

4) подання Президенту України пропозицій щодо скасування актів місцевих державних адміністрацій, які суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, з одночасним зупиненням їх дії.

На засідання Кабінету Міністрів України, на якому розглядається питання щодо призначення керівника територіального органу міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, керівника підприємства, установи, організації, що перебуває в управлінні міністерства, або іншого центрального органу виконавчої влади, запрошується відповідний голова обласної державної адміністрації, йому надається можливість вносити пропозиції з обговорюваного питання, робити застереження, давати пояснення.

Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Кабінетом Міністрів України. Місцеві державні адміністрації та їх голови підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України у межах його повноважень.

Кабінет Міністрів України одержує від місцевих державних адміністрацій інформацію про їх діяльність, регулярно заслуховує звіти голів державних адміністрацій з питань їх діяльності.

Кабінет Міністрів України затверджує типовий регламент місцевих державних адміністрацій, рекомендаційний перелік управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій і типові положення про них, визначає граничну чисельність та фонд оплати праці працівників місцевих державних адміністрацій, у тому числі їх апаратів, і витрати на їх утримання.

Проекти актів Кабінету Міністрів України з питань розвитку адміністративно-територіальних одиниць надсилаються відповідним місцевим державним адміністраціям для погодження. Кабінет Міністрів України перед прийняттям таких актів розглядає зауваження та пропозиції, подані місцевими державними адміністраціями.

Кабінет Міністрів України розглядає пропозиції обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій з питань, що потребують вирішення Кабінетом Міністрів України. Під час розгляду таких пропозицій голови обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій мають право брати участь у засіданні Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу.

Районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації подають пропозиції з питань, що потребують вирішення Кабінетом Міністрів України, відповідно до Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій для подальшого подання їх Кабінету Міністрів України, міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед *Президентом України*.

Президент України має право внести Верховній Раді України пропозицію щодо розгляду питання про відповідальність Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання актів Президента України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 і 23 ч. 1 ст. 106 Конституції України, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Кабінет Міністрів України відповідає на звернення Президента України, у разі потреби проводить консультації з Президентом України.

У засіданнях Кабінету Міністрів України може брати участь Президент України або уповноважений ним представник.

Особи, уповноважені Президентом України, мають право брати участь у засіданнях урядових комітетів.

Кабінет Міністрів України з власної ініціативи чи на виконання указів Президента України вносить пропозиції та здійснює підготовку проектів відповідних законів, а також актів Президента України з питань, що належать до повноважень Президента України.

Кабінет Міністрів України може звернутися до Президента України з клопотанням про визначення проекту закону, що вноситься до Верховної Ради України, як невідкладного.

Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України, введених у дію указами Президента України.

Секретаріат Кабінету Міністрів України відповідає на звернення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, що утворюються Президентом України, надає їм інформацію, необхідну для виконання покладених на них завдань.

Члени Кабінету Міністрів України, керівники інших органів виконавчої влади за погодженням із Прем'єр-міністром України можуть включатися до складу консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, що утворюються Президентом України для здійснення

своїх повноважень, та брати участь у роботі таких органів і служб на громадських засадах.

Під час здійснення своїх повноважень Кабінет Міністрів співпрацює з Верховною Радою. Кабінет Міністрів інформує Верховну Раду про дату, час і місце проведення засідання Кабінету Міністрів у порядку, встановленому Регламентом Кабінету Міністрів України.

Для участі в розгляді питань, які потребують широкого обговорення, Прем'єр-міністр від імені Кабінету Міністрів запрошує на засідання Кабінету Міністрів Голову Верховної Ради та його заступників, голів комітетів, груп та фракцій, а також окремих народних депутатів України.

Члени Кабінету Міністрів мають право брати участь у встановленому Регламентом Верховної Ради України порядку в її пленарних засіданнях, засіданнях її комітетів та інших органів, парламентських слуханнях та слуханнях у комітетах Верховної Ради, у роботі Погоджувальної ради депутатських фракцій, взаємодіють з депутатськими фракціями, групами та позафракційними народними депутатами України. За дорученням членів Кабінету Міністрів у засіданнях комітетів, тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій Верховної Ради мають право брати участь посадові особи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та Секретаріату Кабінету Міністрів.

На запрошення Верховної Ради Кабінет Міністрів у повному складі бере участь в урочистому засіданні Верховної Ради з нагоди складення присяги новообраними народними депутатами України, у засіданнях під час заслуховування щорічного та позачергового послання Президента України, щорічного звіту про хід і результати виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, проведення «години запитань до Уряду» та в інших випадках за рішенням Верховної Ради чи Прем'єр-міністра.

Законопроект, поданий до Верховної Ради Кабінетом Міністрів, представляє у Верховній Раді та супроводжує на всіх стадіях розгляду

посадова особа, визначена Прем'єр-міністром з числа членів Кабінету Міністрів, а у разі, коли визначений член Кабінету Міністрів не може представляти проект закону у Верховній Раді, за згодою Прем'єр-міністра його може представляти заступник міністра, керівник центрального органу виконавчої влади, який не входить до складу Кабінету Міністрів (далі - представник Кабінету Міністрів), про що Верховній Раді повідомляється листом за підписом Державного секретаря Кабінету Міністрів.

Відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений Верховної Ради з прав людини має право бути присутнім на засіданні Кабінету Міністрів.

Відповідно до закону Прем'єр-міністр невідкладно приймає Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у разі його звернення.

З метою забезпечення виконання державного бюджету Кабінет Міністрів може звернутися до Рахункової палати з відповідними пропозиціями та запитам. Такі пропозиції та запити готуються Мінфіном разом із заінтересованими центральними органами виконавчої влади та надсилаються Рахунковій палаті із супровідним листом за підписом Прем'єр-міністра.

Кабінет Міністрів як суб'єкт права на конституційне подання звертається до Конституційного Суду України з питань:

1) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість;

2) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Кабінет Міністрів України звертається до *Конституційного Суду України* для надання висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх

обов'язковість, а також для офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Кабінет Міністрів України може бути позивачем та відповідачем у судах загальної юрисдикції.

Інтереси Кабінету Міністрів України у судах загальної юрисдикції представляє Міністерство юстиції України, якщо інше не передбачено законами України або актами Кабінету Міністрів України.

Органи виконавчої влади, державні підприємства, установи та організації зобов'язані на вимогу Кабінету Міністрів України або Міністерства юстиції України в установленій ними строк подати матеріали, необхідні для розгляду справ у судах.

Кабінет Міністрів України спрямовує діяльність органів виконавчої влади на сприяння ефективному функціонуванню та розвитку *місцевого самоврядування*, додержання визначених законом прав органів місцевого самоврядування, забезпечує взаємодію центральних і місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення, зокрема економічного, соціального та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Кабінет Міністрів України вживає заходів для ознайомлення органів місцевого самоврядування з проектами актів Кабінету Міністрів України, що безпосередньо стосуються питань функціонування місцевого самоврядування чи інтересів територіальних громад.

Кабінет Міністрів України в порядку, визначеному законом, за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті України, компенсує витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України може вносити на розгляд Верховної Ради України проекти законів про надання органам місцевого самоврядування

окремих повноважень органів виконавчої влади. Одночасно Кабінет Міністрів України подає пропозиції про фінансування здійснення таких повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету окремих загальнодержавних податків, а також передання у комунальну власність чи у користування органів місцевого самоврядування відповідних об'єктів державної власності.

Члени Кабінету Міністрів відповідно до Закону України «Про Національний банк України» можуть брати участь у засіданнях Правління Національного банку з правом дорадчого голосу. Про участь у таких засіданнях члени Кабінету Міністрів інформують Прем'єр-міністра.

Генеральний прокурор України та його заступники мають право брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів. Для інформування Генерального прокурора про день, час і місце проведення засідання Кабінету Міністрів Секретаріат Кабінету Міністрів надсилає йому проект порядку денного засідання.

Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції та законів України забезпечує здійснення контролю за виконанням органами місцевого самоврядування наданих їм повноважень органів виконавчої влади.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Отже, Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу *міністерств та інших центральних органів виконавчої влади*, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, додержання прав і свобод людини та громадянина. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому. Кабінет Міністрів України відповідальний перед *Президентом України*. Кабінет Міністрів

України може бути позивачем та відповідачем у судах загальної юрисдикції.

VII. ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Відповідно до п. 9 ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України утворює, реорганізовує та ліквідує згідно із законом міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади.

Пунктом 1 Указу Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» від 15.12.1999 р., зі змінами і доповненнями, визначено, що до системи центральних органів виконавчої влади України входять: міністерства, державні комітети (державні служби), центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади розробляють та затверджують власний **регламент** на основі Типового регламенту центрального органу виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1143.

Міністерство є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади в забезпеченні впровадження державної політики у визначеній сфері діяльності.

Відповідно до затвердженого Указом Президента України від 12.03.1996 р. № 179/96 Загального положення про міністерство (інший центральний орган державної виконавчої влади) міністерство:

- бере участь у формуванні та реалізації державної політики як у цілому, так і за відповідними напрямками, розробляє механізм її реалізації;
- прогнозує розвиток економіки у виробничій, науково-технічній, мінерально-сировинній, паливно-енергетичній, трудовій, демографічній, соціальній, фінансовій та інших сферах;

➤ бере участь у розробленні проектів Державної програми економічного та соціального розвитку України, Державного бюджету України;

➤ готує пропозиції та бере участь у формуванні та реалізації політики у сфері виконання робіт і поставок продукції для державних потреб;

➤ розробляє цільові перспективи програми, опрацьовує комплекс заходів, спрямованих на поглиблення економічної реформи;

➤ здійснює інші функції, що впливають з покладених на нього завдань.

*Міністерство очолює **Міністр України**, який:*

1) забезпечує виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, формування та реалізацію державної політики у відповідній сфері;

2) здійснює керівництво міністерством (крім міністра, який не очолює міністерство) та на виконання вимог законодавства в межах наданих йому повноважень визначає політичні пріоритети, стратегічні напрями роботи міністерства і шляхи досягнення поставленої мети, спрямовує та координує діяльність відповідних центральних органів виконавчої влади;

3) вносить на розгляд Кабінету Міністрів України:

➤ пропозиції щодо вирішення питань, пов'язаних з виконанням своїх повноважень із спрямування і координації діяльності центральних органів виконавчої влади;

➤ подання про призначення на посаду та звільнення з посади першого заступника та заступників міністра, а також перших заступників і заступників керівників центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується міністром;

➤ пропозиції щодо утворення, реорганізації та ліквідації урядових органів у системі міністерства, а також подання про призначення на посаду та звільнення з посади їх керівників;

➤ пропозиції – у разі вмотивованої відмови голови обласної державної адміністрації (підтримки головою обласної державної

адміністрації вмотивованої відмови голови районної державної адміністрації) погодити призначення керівника територіального органу міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується міністром, урядового органу в системі міністерства або керівника підприємства, установи, організації, що належить до сфери управління такого міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, – про надання Кабінетом Міністрів України згоди на призначення такого керівника;

4) вносить Прем'єр-міністру України пропозиції щодо призначення на посаду та звільнення з посади керівників центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується міністром;

5) скріплює підписом акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 і 23 ч. 1 ст. 106 Конституції України, з питань, що належать до сфери діяльності міністерства та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується ним, та забезпечує їх виконання;

6) погоджує проекти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, що вносяться на розгляд Кабінету Міністрів України, з питань, що належать до сфери діяльності міністерства, центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується ним;

7) подає на розгляд Кабінету Міністрів України проекти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, розробником яких є міністерство чи центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується ним;

8) видає обов'язкові для виконання накази з питань, що належать до сфери діяльності міністерства та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується ним;

9) здійснює підготовку питань для розгляду Кабінетом Міністрів України;

10) бере участь у розгляді питань на засіданнях Кабінету Міністрів України та вносить пропозиції щодо порядку денного засідань Кабінету Міністрів України;

11) бере участь у засіданнях урядових комітетів;

12) представляє в установленому порядку Кабінет Міністрів України у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями в Україні та за її межами;

13) веде переговори і підписує міжнародні договори України відповідно до наданих йому повноважень;

14) за рішенням Кабінету Міністрів України здійснює керівництво консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, що утворюються Кабінетом Міністрів України;

15) призначає за погодженням з головами відповідних місцевих державних адміністрацій та звільняє керівників територіальних органів міністерств, державних підприємств, установ, організацій, що перебувають у сфері управління відповідного міністерства;

16) притягує до дисциплінарної відповідальності керівників територіальних органів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується міністром, урядового органу в системі міністерства, державних підприємств, установ, організацій, що перебувають у сфері управління відповідного міністерства;

17) здійснює інші повноваження, передбачені законами.

Міністерство є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням.

Державний комітет (державна служба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державний комітет (державна служба) вносить пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів України та забезпечує її реалізацію у

визначеній сфері діяльності, здійснює управління в цій сфері, а також міжгалузеву координацію та функціональне регулювання з питань, віднесених до його відання. Державний комітет (державну службу) очолює його голова. До державних комітетів України та інших центральних органів виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Державного комітету України, зокрема, належать державні комітети: архівів, з енергозбереження, зі статистики, рибного господарства України, Пенсійний фонд України, Головне контрольно-ревізійне управління, Вища атестаційна комісія тощо.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та повноваження, щодо нього може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників та вирішення інших питань. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом очолює його голова. До цих органів, зокрема, належать: Антимонопольний комітет, Державна податкова адміністрація України, Державна митна служба, Фонд державного майна, Державний комітет телебачення та радіомовлення України, Служба безпеки України, Державна судова адміністрація, Державний комітет ядерного регулювання України, Державний комітет фінансового моніторингу України, Державна служба експортного контролю України тощо.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої *територіальні органи*, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством. Керівників територіальних органів міністерства призначає на посади та звільняє з посад у встановленому порядку міністр, іншого центрального органу виконавчої влади – керівник цього органу.

Для забезпечення реалізації державної політики в особливо важливих сферах діяльності та державного управління ними у складі окремих центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом у межах

коштів, передбачених на їх утримання, можуть бути утворені відповідні **департаменти (служби)**.

Центральний орган виконавчої влади розробляє та затверджує *річний план* заходів з виконання покладених на нього завдань. По закінченні строку дії річного плану центральний орган виконавчої влади готує звіт про його виконання, який підлягає опублікуванню та громадському обговоренню.

Центральний орган виконавчої влади в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає **накази**, організовує і контролює їх виконання, а в разі потреби видає разом з іншими органами виконавчої влади *спільні акти*.

Нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади підлягають державній реєстрації у Міністерстві юстиції України в порядку, встановленому Положенням про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 р. № 731, зі змінами і доповненнями, та наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2005 р. № 34/5 «Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів».

Для розгляду наукових рекомендацій та інших пропозицій щодо головних напрямів розвитку науки і техніки, обговорення найважливіших програм та інших питань у міністерстві може утворюватися *науково-технічна (наукова) рада* з учених і висококваліфікованих фахівців. Склад науково-технічної (наукової) ради і положення про неї затверджує міністр (керівник).

Кабінет Міністрів України в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади, може утворювати **урядові органи державного управління (департаменти, служби, інспекції)**. Ці органи утворюються і

діють у складі відповідного центрального органу виконавчої влади та здійснюють: управління окремими підгалузями або сферами діяльності; контрольно-наглядові функції; регулятивні та дозвільно-реєстраційні функції щодо фізичних і юридичних осіб.

Урядовими органами державного управління є, наприклад, Державне казначейство України, що діє у складі Міністерства фінансів України, Державна служба геодезії, картографії та кадастру, Державна геологічна служба, Державна екологічна інспекція, що діють у складі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України тощо.

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Отже, Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади розробляють та затверджують власний **регламент** на основі Типового регламенту центрального органу виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1143. Міністерство є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади в забезпеченні впровадження державної політики у визначеній сфері діяльності. Міністерство є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Конституція України та Закон України «Про Кабінет Міністрів України», встановлюють, що до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, три віце-прем'єр-міністри та міністри України.

2. Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України. У разі прийняття

Кабінетом Міністрів України рішення про утворення, реорганізацію або ліквідацію міністерства посадовий склад Кабінету Міністрів України вважається зміненим з дня прийняття такого рішення.

3. Порядок діяльності Кабінету Міністрів України, пов'язаної з виконанням його повноважень, окрім Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України», встановлює Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України. Діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості

4. Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України видає обов'язкові для виконання акти – *постанови і розпорядження*. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

5. Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу *міністерств та інших центральних органів виконавчої влади*, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, додержання прав і свобод людини та громадянина. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому. Кабінет Міністрів України відповідальний перед *Президентом України*. Кабінет Міністрів України може бути позивачем та відповідачем у судах загальної юрисдикції.

6. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади розробляють та затверджують власний **регламент** на основі Типового регламенту центрального органу виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1143. Міністерство є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади в

забезпеченні впровадження державної політики у визначеній сфері діяльності. Міністерство є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 12. ОРГАНИ СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЇХ РОБОТИ

План

1. Поняття і сутність судової влади. Характеристика основних конституційних засад судочинства
 2. Конституційні принципи організації та функціонування судових систем
 3. Судова система України
 4. Вищий антикорупційний суд України
 5. Вищий суд з питань інтелектуальної власності
 6. Органи суддівського самоврядування
 7. Вища рада правосуддя
 8. Державна судова адміністрація України
 9. Вища кваліфікаційна комісія суддів України
- Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (зі змінами і допов.). *Урядовий кур'єр*. 2005. № 153-154.
4. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12.
5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.

6. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 12 грудня 2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 7-8. Ст. 50.
7. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2018, № 24, ст.212.
8. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2016, № 28, ст.532.
9. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2015, № 18, № 19-20, ст.132.
10. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 08.04.2014 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2014, № 23, ст.870.
11. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2016, № 4, ст.43.
12. Базов В. Актуальні питання забезпечення гласності судового процесу в адміністративному судочинстві України. *Право України*. 2014. № 3. С. 38-46.
13. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади. Харків: Право, 2010. 464 с.
14. Гончаренко О. Перспективи реформування Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 2. с. 170
15. Городовенко В. Засади побудови судової системи України. *Юридична Україна*. 2012. № 9. с. 78-87.
16. Євграфова Є. Доступність правосуддя: можливості судової реформи. *Право України*. 2012. № 8. с. 279-287.
17. Козюбра М. Система судів в Країні та місце в ній Верховного Суду України: стан та перспективи реформування. *Право України*. 2012. № 11-12. с. 15-28.

18. Маркерт Т. Роль Верховного Суду України в механізмі виконання зобов'язань держави у сфері захисту прав людини. *Право України*. 2012. № 11-12. с. 207-211.

19. Селіванов О. А. Конституційний судовий контроль за актами органів державної влади України (науково-практичний аналіз): моногр. Київ: Парламентське вид-во, 2018. 182 с.

20. Федоренко В. В. Основні конституційні засади судочинства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття, ознаки та функції судової влади, судову систему України, основні засади українського судочинства, правовий статус суддів, значення Вищої ради правосуддя, органів суддівського самоврядування, Державної судової адміністрації та Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

ВСТУП

В умовах становлення України як демократичної, правової, соціальної держави суттєво зростає роль судової влади. Статтею 6 Конституції України визначається поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. В свою чергу, жоден орган державної влади, крім судів, не вправі брати на себе функцію і повноваження по здійсненню правосуддя (ст.124 Конституції України). Виключно суди мають право визнати особу винною у скоєнні злочину і піддати її кримінальному покаранню. На підвищення ролі судів спрямоване вперше закріплене в Конституції положення про те, що компетенція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судова влада, як і інші гілки державної влади, здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності.

I. ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ СУДОВОЇ ВЛАДИ. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД СУДОЧИНСТВА

В умовах становлення України як демократичної, правової, соціальної держави суттєво зростає роль судової влади. Статтею 6 Конституції України визначається поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. В свою чергу, жоден орган державної влади, крім судів, не вправі брати на себе функцію і повноваження по здійсненню правосуддя (ст.124 Конституції України). Виключно суди мають право визнати особу винною у скоєнні злочину і піддати її кримінальному покаранню. На підвищення ролі судів спрямоване вперше закріплене в Конституції положення про те, що компетенція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судова влада, як і інші гілки державної влади, здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Судова влада – це самостійна і незалежна гілка (галузь) державної влади. Не можна ототожнювати судову владу з правосуддям, адже воно є основною і виключною, але не єдиною функцією судової влади, методом її реалізації. Поняття "судова влада" є ширшим, ніж поняття «правосуддя» як розгляд справ у судовому засіданні, і більш загальним по суті. Воно засвідчує наявність органів, які здійснюють судову владу, і відображає зміст їх функцій та повноважень.

Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності.

Уперше в історії українського конституціоналізму Основний Закон України 1996 р. закріпив судову владу як рівноправну і самостійну в системі інших гілок державної влади - законодавчої і виконавчої (ст. 6). Згідно Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судоустрій і статус суддів в Україні визначаються Конституцією України та законом. Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється

незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур. Органи судової влади здійснюють правосуддя. Це їх виключна функція, оскільки ніякі інші органи не мають права його реалізовувати. Відповідно делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Ті особи, які незаконно взяли на себе виконання функцій суду, несуть відповідальність, що передбачена законом. Здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, суд забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Судова влада реалізується в Україні шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Судоустрій в Україні визначається Конституцією України та Законом «Про судоустрій і статус суддів України».

Судова влада здійснюється на основі та в чіткій відповідності з вимогами процесуального закону. Саме процесуальний закон детально регламентує порядок розгляду справ в суді, гарантує дотримання прав та законних інтересів усіх учасників судового засідання.

Судову владу характеризують такі ознаки:

1. **Соціальний характер влади.** Судова влада належить до сфери суспільних відносин і тому її соціальна роль полягає в забезпеченні панування права, в тому числі й щодо держави. Усі громадяни, їх організації та об'єднання, державні і муніципальні органи, у тому числі і вищі органи влади і управління, зобов'язанні виконувати рішення судів;

2. **Незалежність, самостійність та відокремленість судової влади.** Судова влада виконує притаманні їй функції правосуддя та контролю

незалежно від інших гілок влади, не підпорядковуючись їм. Принцип незалежності суддів спрямований не тільки на забезпечення суддів від протизаконного впливу органів і осіб. Він покликаний підняти самостійність та відповідальність суддів при вирішенні будь-якого правового питання. Самостійність означає відсутність будь-якого підпорядкування судів та потреби затверджувати їх рішення. Суди займають особливе становище в державному механізмі, що обумовлено особливостями виконуваних їм функцій, специфікою умов і порядку їх діяльності.

3. **Виключність судової влади.** Виключність судової влади – означає, що жоден орган державної влади окрім суду не може вирішувати усі правові суперечки та приймати рішення, здійснюючи правосуддя. Держава доручає тільки судам приймати рішення з конкретних цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ, що підкреслює виключність судових рішень. Тільки органи судової влади можуть застосовувати державні примусові заходи, такі як визнання особи винною, призначення покарання.

4. **Єдність судової влади.** Єдність судової влади забезпечується сукупністю нормативно-правових актів, що регулюють питання судоустрою та судочинства, мають єдиний механізм дії. Єдність насамперед проявляється у функціях судової влади – правосудді і контролі

5. **Судова влада здійснюється на основі і у відповідності з вимогами процесуального закону та на основі певних принципів.** Саме процесуальний закон детально регламентує процедуру розгляду справ у суді, гарантуючи дотримання прав і законних інтересів всіх учасників судового розгляду, недопущення порушень закону і суб'єктивізму.

6. **Судовій владі належить функція контролю.** Судова влада має право на здійснення контролю за відповідністю законів Конституції, для захисту прав громадян у їх стосунках з органами виконавчої влади та їх службовими особами, а також для контролю за дотриманням прав і свобод

громадян під час розслідування злочинів та проведення правоохоронними органами оперативно-розшукової діяльності.

Розглядаючи основні конституційні засади судочинства, треба звернути увагу на той факт, що суди у своїй діяльності керуються Конституцією України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів», Кодексами та цілою низкою існуючих у державі законів, підзаконних нормативно-правових актів та ін. Суди України, розглядаючи цивільні, кримінальні, адміністративні й інші справи, сприяють зміцненню законності та правопорядку в державі, захищають права й свободи людини та громадянина. Ця діяльність судів здійснюється на певних засадах (принципах) - основних, загальних положеннях, визначених Конституцією України та відповідними законами України, що характеризують найбільш важливі аспекти організації і діяльності судів при здійсненні правосуддя.

Конституція України (ст.129) встановлює наступні основні засади судочинства:

- рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

Принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (п.2 ч.3 ст.129 Конституції) полягає у тому, що відповідно до ч.1 ст.21 Конституції всі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах, мають рівні конституційні права та свободи і є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність і свобода - невід'ємні умови життя людини, що в своїй єдності створюють справедливість. Справедливо лише те, що зберігає свободу і застосовується до всіх людей однаковою мірою. Щодо всіх громадян правосуддя здійснюється в єдиному процесуальному режимі. Жоден громадянин не може бути звільнений від будь-яких встановлених законом процесуальних обов'язків

- забезпечення доведеності вини.

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62 Конституції України). Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Зміст і механізми здійснення змагальності гарантується конкретними визначеннями і приписами, серед яких слід відзначити: однозначно розмежовуються функції обвинувачення, захисту і вирішення справи; дослідження доказів здійснюється двома протилежними сторонами обвинувачення і захисту; сторони в процесі рівні в правах; суд не є стороною у справі і на основі незалежності від сторін, об'єктивності та неупередженості вирішує справу; суд забезпечує повноцінну змагальність сторін створенням необхідних умов для виконання ними їх процесуальних обов'язків і наданих їм прав.

- підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором. Державне обвинувачення – це процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами. Під обвинуваченням розуміється твердження про вчинення певного особою діяння. Зрозуміло, що для підтримання прокурором обвинувачення в суді він повинен мати у своєму розпорядженні необхідні докази. Такі докази збираються і перевіряються шляхом

проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які здійснюються під час досудового розслідування, в якому прокурор здійснює нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва цим розслідуванням. За наявності достатніх доказів щодо вчинення особою кримінального правопорушення прокурор (або за його дорученням – слідчий) складає і вручає підозрюваному письмове повідомлення про підозру, а за результатами досудового розслідування складає обвинувальний акт, в якому формулює обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і передає обвинувальний акт разом із реєстром матеріалів досудового розслідування в суд, одночасно вручивши підозрюваному копію обвинувального акта. Саме обвинувачення, викладене в обвинувальному акті, буде підтримувати, доводити прокурор у судовому розгляді, саме воно визначає межі судового розгляду в конкретному кримінальному провадженні.

- **забезпечення обвинуваченому права на захист.** Сутність цієї засади полягає в тому, що кожна особа може особисто захищатися від обвинувачення у вчиненні злочину. Разом з тим Конституцією гарантовано, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, таку допомогу надають безоплатно. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Забезпечення права на захист - це правове положення, згідно з яким посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження, зобов'язані забезпечити підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому сукупність процесуальних прав, завдяки яким вони отримують можливість захитатися передбаченими законом способами від підозри чи обвинувачення.

Право на захист - це гарантована Конституцією та іншими законами можливість обвинуваченого захищатися від обвинувачення як особисто, так і шляхом одержання юридичних (правових) послуг.

У структурі права обвинуваченого на захист виділяється його право на кваліфікований захист, тобто захист, здійснюваний юристами - адвокатами.

Закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора, суддю до першого допиту обвинуваченого та підсудного роз'яснити йому право мати захисника.

- **гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.** Учасники судового провадження, а також особи, які не брали участі у кримінальному провадженні, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не можуть бути обмежені у праві на отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду та у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їх копій. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення

- **розумні строки розгляду справи судом.** Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Строки, що встановлюються судом (наприклад, строк для усунення недоліків позовної заяви чи апеляційної скарги), повинні відповідати принципу розумності. Визначаючи (на власний розсуд) тривалість цих строків, суду необхідно враховувати принципи диспозитивності та змагальності, граничні строки, встановлені законом, для розгляду справи при визначенні строків здійснення конкретних процесуальних дій, складність справи, кількість учасників процесу, можливі труднощі у витребуванні та дослідженні доказів тощо. Розумним, зокрема, вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту.

- забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках - на касаційне оскарження судового рішення. Відповідно до п. 8 ст. 129 Конституції України одним із фундаментальних принципів правосуддя є забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішення суду, окрім випадків, встановлених законом. Аналогічні норми містяться в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а також в процесуальних кодексах України.

Установлення такого важливого принципу судочинства має на меті забезпечення виправлення вищестоящим судом помилок і порушень закону, допущених при провадженні по справі нижчим судом, гарантування прав та охоронюваних законом інтересів учасників судового процесу, утвердження законності і справедливості судочинства. Реалізація учасниками судового процесу та іншими особами у випадках і порядку, передбачених процесуальним законодавством (Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України і ін.), своїх прав на оскарження судового рішення залежить від їх волевиявлення. Подача апеляційної і касаційної скарги з додержанням правил, що встановлені процесуальним законодавством, зобов'язує апеляційний і касаційний суд розглянути скаргу і перевірити законність, обґрунтованість і справедливість постановленого у справі судового рішення.

- обов'язковість судового рішення.

Особливе місце суду зумовлюється колом завдань, що розв'язуються судами, і наявністю специфічних ознак, притаманних тільки суду. Суд вирізняється серед інших органів низкою ознак: розгляд і вирішення особливих категорій справ, які не може розглянути жодний інший орган; його рішення проголошуються іменем України і є обов'язковими для всіх громадян та органів, яким вони адресовані; справи розглядаються в суді із суворим дотриманням особливої процедури, що регламентуються виключно законами України; суд є самостійним у розгляді справи (між судами немає відносин підлеглості). Апеляції у кримінальних справах вправі подавати:

засуджений, виправданий, обвинувачений, щодо якого справу направлено на додаткове розслідування або закрито, їх законний представник і захисник; потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач і їх представники; прокурор, який брав участь у справі, а також прокурор, який затверджував обвинувальний висновок. У кримінальних справах право касаційного оскарження надано: засудженому, виправданому і їх законним представникам та захисникам; потерпілому, його представнику; цивільному позивачу, цивільному відповідачу, їх представникам; прокурору, який брав участь у розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції, а також Генеральному прокурору України, прокурору області і прирівняному до нього прокурору та їх заступникам. Касації у кримінальних справах можуть бути подані: на вироки, ухвали, постанови апеляційного суду, постановлені ним як судом першої інстанції та в апеляційному порядку, а також на вироки та постанови місцевих судів, що як були, так і не були предметом апеляційної перевірки.

Безпосередньо зумовленим необхідністю забезпечити конституційне право на апеляційне й касаційне оскарження судових рішень, що передбачено Основним Законом (п. 8 ч. 3 ст. 129) є принцип інстанційності судової влади. Під інстанційністю розуміють організацію судів відповідно до необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищого рівня. Судовий порядок розв'язання спорів є найбільш складним і тривалим. Формалізованість судового процесу є виправданою, наскільки це потрібно для створення гарантій ухвалення правосудного судового рішення. В умовах ускладнення суспільних відносин, а отже, і їх правового регулювання навіть з досягненням реальної незалежності суду не можна говорити про непогрішність судових рішень.

Важливою ознакою принципів судочинства є те, що вони носять нормативно-правовий характер, тобто ці основоположні начала закріплені у відповідних правових нормах.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, жоден орган державної влади, крім судів, не вправі брати на себе функцію і повноваження по здійсненню правосуддя. Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності.

Судова влада реалізується в Україні шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судоустрій в Україні визначається Конституцією України та Законом «Про судоустрій і статус суддів України».

Конституції більшості сучасних держав у тому чи іншому обсязі фіксують принципи, якими суд повинен керуватися при здійсненні правосуддя, тобто при розгляді конкретних справ. Зрозуміло, що це лише незначна частина правил, які регламентують діяльність суду (для повної регламентації існують процесуальні кодекси). Проте, саме ті правила, які зафіксовані в конституціях, можна назвати основоположними. У цілому «список» цих принципів і гарантій досить великий, і в правових державах усі вони діють, будучи передбачені якщо не конституціями, то судовим і процесуальним законодавством.

II. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВИХ СИСТЕМ

Судова система це сукупність усіх органів судової влади в державі, що здійснюють правосуддя.

Більшість конституцій країн світу, встановлюючи загальні основи судової системи, лише поверхнево говорять про організацію судової системи та її структуру.

Структура судової системи в кожній країні має свої особливості, які залежать від форми адміністративно територіального устрою, історичних традицій та звичаїв народу, рівня правової культури суспільства, правової системи держави тощо. Судові органи, що формують судову систему, різні в різних країнах.

Основними елементами судової системи є суди, які пов'язані між собою організаційними і функціональними зв'язками. Організаційний зв'язок регулюється насамперед конституційним, судоустрійним законодавством, а функціональний процесуальним законодавством (цивільним, кримінальним, адміністративним тощо).

В організаційному аспекті суди між собою пов'язані як органи різних ланок судової системи. Поняття «ланка судової системи» застосовується для відокремлення в окремій судовій системі судових установ, що за своїм статусом перебувають на одному рівні. Зазвичай вони мають назву «перша», «друга», «третья», «четверта» ланки судової системи. Суди, які утворюють певну ланку судової системи, мають однакову предметну компетенцію, аналогічну структуру та функції і діють у межах територіальних одиниць, прирівняних одна до одної.

Як правило, у більшості країн суди загальної юрисдикції поділяються на: низову (першу) ланку мировий суддя, дільничний суддя, поліцейський суддя; основну (другу) ланку окружний суд, трибунал; апеляційну (третю) ланку апеляційний суд, високий суд; вищу (четверту) ланку касаційний суд, верховний суд, вищий суд.

Система загальних судів має багатоступеневу, ієрархічну структуру, яка покликана гарантувати недопущення помилок під час здійснення судової діяльності, забезпечувати всебічне дослідження юридичних справ, що розглядаються судом, однакове застосування правових норм на всій території країни. Наприклад, у п. 1 ст. 91 Конституції Чеської Республіки 1992 р. встановлено, що «судова система складається з Верховного суду, Верховного адміністративного суду, вищих, обласних та районних судів. Закон може визначати їх назви інакше».

У деяких країнах, крім судів, до судової системи входять і деякі інші державні органи, установи та посадові особи, які обслуговують судову владу: органи попереднього слідства, органи прокуратури, адвокати, нотаріуси,

судові виконавці, судова поліція. Статус зазначених органів регулюється спеціальними законами.

В науковій юридичній літературі виділяють дві найбільш розповсюджені моделі судових систем: англосаксонську (англо-американську) та романогерманську (континентальну європейську), відмінність яких полягає у процедурі судочинства.

1) за англосаксонської (англо-американської) моделі судових систем, яка прийнята в Австралії, Великобританії, Індії, Канаді, Мексиці, Новій Зеландії, США, Японії та інших країнах, суди утворюють єдину систему, в якій всі судові інстанції замикаються на єдиному верховному суді. Наприклад, у розд.1 ст. 3 Конституції США 1787 р. проголошено, що «судова влада Сполучених Штатів надається єдиному Верховному судові й тим нижчим судам, що їх час від часу може призначати й засновувати Конгрес...», у ст. 76 Конституції Японії 1946 р. встановлено, що "вся повнота судової влади належить Верховному суду і таким судам нижчих інстанцій, що будуть засновані законом". За цією моделі функції судового конституційного контролю виконують суди загальної юрисдикції, які розглядають усі основні види загальних судових справ (адміністративні, кримінальні, цивільні). У деяких федеративних державах (Австралія, Мексика, США) паралельно функціонує федеральна судова система і система судів кожного штату, компетенція яких багато в чому перехрещується, і відрізняються вони, головним чином, тим, яка правова норма застосовується в конкретній справі: федерального законодавства чи законодавства штату. Однак в обох випадках суди здійснюють усі види судочинства. Основні ознаки англосаксонської (англо-американської) моделі:

- визнання правотворчої ролі суду та використання судового прецеденту як джерела права;
- напрацювання процесуальних форм судовою практикою з можливим подальшим законодавчим встановленням;

- застосування виключно апеляційної форми оскарження судових рішень;

- змагальність судового процесу, при якій суд виконує пасивну роль і стежить головним чином за дотриманням сторонами процесуальних норм;

- широке використання інститутів присяжних засідателів і мирових суддів;

- широка практика виборності суддів.

2) за романо-германської (континентально-європейської) моделі судових систем, що склалася в країнах континентальної Європи, поряд із системою судів загальної юрисдикції діють самостійні спеціалізовані суди із своїми вищими інстанціями. Наприклад, у ст. 92 Основного Закону ФРН 1949 р. у редакції 1968 р. встановлено, що «судова влада... здійснюється Федеральним конституційним судом, федеральними судами, передбачених в даному Основному Законі, і судами земель», а в п. 1 ст. 95 цього Основного Закону зазначено, що «для здійснення правосуддя в галузі загальної, адміністративної, фінансової, трудової та соціальної юрисдикції Федерація засновує в якості вищих судових інстанцій: Федеральну судову палату, Федеральний адміністративний, Федеральний фінансовий, Федеральний трудовий та Федеральний соціальний суди».

Основні ознаки романо-германської (континентально-європейської) моделі:

- розвинена законодавча база, судовий прецедент як джерело права використовується дуже рідко;

- використання апеляційної, касаційної і ревізійної форм оскарження судових рішень;

- активна роль судді в судовому процесі;

- відносно менша поширеність інститутів присяжних засідателів і мирових суддів;

- здебільше призначення професійних суддів судів нижчого рівня;

- існування органів суддівського самоврядування.

У деяких мусульманських країнах (Алжир, Афганістан, Іран, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Пакистан, Саудівська Аравія, Судан) поряд із державними судами діють шаріатські суди, які здійснюють правосуддя на основі шаріату зведення мусульманських правових і теологічних норм. Шаріатському суду підлягають лише мусульмани, судочинство здійснюється відповідно до норм шаріату, процедура оскарження фактично не існує.

Існують простіші способи визначення видів судових систем. Наприклад, Жак Зіллер країни Європи поділяє на дві категорії: країни з дуалізмом судових органів — Бельгія, Німеччина, Греція, Франція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія та країни з єдністю судових органів — Данія, Іспанія, Ірландія та Велика Британія. При цьому слід уточнити, що в Німеччині не два, а п'ять різновидів судів (загальні, адміністративні, з питань праці, соціальні та податкові), не рахуючи конституційних судів, у Великій Британії існує велика кількість адміністративних трибуналів (*administrative tribunals* — квазісудові органи), а в Іспанії — адміністративні суди інтегровані в єдину судову систему. Більшість вітчизняних дослідників дотримуються аналогічної позиції. Зазначається, що побудова судової системи будь-якої країни залежить від безлічі факторів, таких як організація державної влади, адміністративно-територіальний устрій, тип правової сім'ї, історичні традиції. Але при цьому основним критерієм класифікації судових систем знову ж є вид правової сім'ї (і виділяється романо-германська й англо-саксонська судові моделі), а такі критерії, як спеціалізація судів та інстанційність, розглядаються як другорядні. Можуть називатися й інші ознаки, характерні для сучасної судової системи: наявність органів конституційної юрисдикції, самостійної системи адміністративної юстиції, ступінь інтеграції прокуратури в систему органів судової влади, але без наділення їх статусом видоутворюючих.

Незалежно від моделі судових систем більшість конституцій країн світу містять норми, що встановлюють принципи організації і діяльності судової влади в державі як органу її влади, а також встановлюють принципи

судочинства, що визначають правила і процедури, за якими розглядаються конкретні справи в органах судової влади.

Зазначені принципи закріплені в основних міжнародно-правових актах: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), Основні принципи незалежності судових органів (1985 р.) тощо.

До конституційних принципів організації судових систем (організаційні принципи) належать:

1) принцип територіальності. Цей принцип вимагає чіткого визначення місця розташування суду і території, на яку поширюється його юрисдикція. Тобто, він забезпечує територіальне розташування компетенції однорідних судів і тим самим визначає межі судового округу (дільниці). Принцип територіальності не тягне за собою автоматичної прив'язки судового округу (дільниці) до території певної адміністративно-територіальної одиниці, які існують у державі. У різних країнах існують різні варіанти співвідношення судового і адміністративно територіального округів. Реалізація зазначеного принципу є одним з шляхів застосування права людини на законний суд, якому підсудні всі справи, юридичний спір по яких виник на території певного судового округу (дільниці), а також покликано посилити незалежність суду від інших державних органів та органів місцевого самоврядування;

2) принцип спеціалізації. Цей принцип є одним з факторів забезпечення розгляду справи компетентним судом, який уповноважений здійснювати правосуддя. Тобто, поряд із судами загальної юрисдикції у багатьох країнах у рамках єдиної судової системи діє також мережа спеціалізованих судів, до яких належать адміністративні, трудові, сімейні, ювенальні (у справах неповнолітніх), податкові, фінансові, екологічні й деякі інші суди. Наприклад, у п. 1 та п. 2 ст. 211 Конституції Португальської Республіки 1976 р. встановлено, що «існують наступні категорії судів: а) Верховний суд і суди

загальної юрисдикції першої та другої інстанцій; б) Верховний адміністративний суд і інші адміністративні та фіскальні суди; с) Рахункова палата; д) воєнні трибунали. 2. Можуть існувати морські суди і арбітражні суди...», у ст. 111 Конституції Литовської Республіки 1992 р. зазначено, що "судами в Литовській Республіці є Верховний Суд Литви, Апеляційний суд Литви, окружні та апеляційні суди. Для розгляду справ з адміністративних, трудових, сімейних питань та щодо справ інших категорій відповідно до закону можуть бути засновані спеціалізовані суди...». Існування зазначених судів дозволяє ретельніше проводити правове дослідження конкретних справ із залученням різних фахівців.

Зазначений принцип означає спеціалізацію в межах суду загальної юрисдикції одного чи декілька суддів по розгляду певної категорії справ або утворення окремого суду, який наділений повноваженнями здійснювати правосуддя лише за певною, чітко визначеною категорією справ. Одним із головних критеріїв спеціалізації є предмет спірних правовідносин і властива йому відповідна процесуальна процедура;

3) принцип інстанційності. Цей принцип означає право на оскарження судового рішення. Основними формами оскарження судового рішення є апеляція і касація. Тобто, за апеляційного або касаційного порядку рішення суду, може бути переглянуто судом вищої інстанції. Під судовою інстанцією розуміється судовий орган у цілому або його структурний підрозділ, що виконує певну процесуальну функцію при здійсненні правосуддя.

Судом першої інстанції є суд, який уповноважений первісно розглянути і вирішити у межах своєї предметної юрисдикції відповідну справу.

Судом апеляційної інстанції є суд, який розглядає апеляції на рішення судів першої інстанції, що не набрали законної сили, тобто повторно розглядає справу в цілому або в частині з прийняттям нового рішення, скасовуючи тим самим рішення суду нижчої інстанції. Апеляційні суди діють у багатьох країнах насамперед у країнах з англосаксонської моделлю судових систем.

Судом касаційної інстанції є суд, який здійснює перевірку законності та обґрунтованості рішення судів нижчої інстанції, що набрали законної сили. Тобто, касаційний суд справу не розглядає, а оцінює постановлене судове рішення з позиції правильності застосування законів на практиці. Касаційні суди діють у країнах, які запозичили чи приєдналися до французької системи права (Естонія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Польща, Україна). Наприклад, у ст. 149 Конституції Естонської Республіки 1992 р. зазначено, що «повітові, міські та адміністративні суди є судами першої інстанції. Окружні суди є судами другої інстанції, вони розглядають в апеляційному порядку рішення судів першої інстанції. Державний суд є вищою судовою інстанцією держави, який розглядає судові рішення в касаційному порядку...».

Поряд із зазначеними основними формами оскарження судових рішень у деяких країнах (Австрія, Німеччина) існує і змішана форма ревізії, яка поєднує риси апеляції і касації. При ревізійному впровадженні суд вищої інстанції не тільки переглядає судову справу по суті (апеляція), а й перевіряє дотримання процесуального закону судом нижчої інстанції, а також правильність застосування матеріального закону (касація). Ревізія передбачає можливість не тільки ухвалення нового рішення, а й повернення справи на новий розгляд.

Судові інстанції відрізняються одна від одної колом процесуальних повноважень по розгляду справи і прийняттю судових рішень. Кожна наступна інстанція є вищестоящим судом відносно судової інстанції, що раніше постановила рішення по справі. Так, суд апеляційної інстанції є вищим відносно суду першої інстанції, а суд касаційної інстанції є вищим відносно суду апеляційної інстанції.

Необхідно зазначити, що одна й та ж справа не може послідовно проходити обидві інстанції в одному й тому ж суді. Ця міжнародно-правова вимога є найважливішим критерієм побудови сучасних судових систем.

Конституційні принципи судочинства, якими суд має керуватися при здійсненні правосуддя, добре розкривається на прикладі України, де основних принципів належать:

1) законність. Суть принципу законності полягає в тому, що, по-перше, суд у своїй діяльності при вирішенні справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству і здійснюється у визначеній законом процесуальній формі;

2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Рівність перед законом це однакове застосування положень, закріплених у законодавстві, до всіх громадян країни незалежно від їх статі, раси, віросповідання, політичних, релігійних і інших переконань, національного чи соціального положення, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Поняття рівності перед судом не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами і обов'язками;

3) забезпечення доведеності вини. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватись на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь...»;

4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Цей принцип полягає в тому, що кожна із сторін в судовому процесі відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом. Крім того, він забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором. Згідно цього принципу, прокурор, підтримуючи обвинувачення, зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи;

6) забезпечення обвинуваченому права на захист. Суть цього принципу полягає в тому, що кожна особа має право на захист від обвинувачення у вчиненні злочину, для чого їй надається можливість одержати правову допомогу на будь-якій стадії судового процесу;

7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Цей принцип передбачає відкритість судової процедури, крім випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної чи комерційної таємниці, або щоб запобігти розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які звернулися до суду. Але у будь-якому випадку (крім усиновлення) рішення суду оголошується публічно;

8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. Цей принцип має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, зміцнення законності, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії;

9) обов'язковість рішень суду. Судове рішення це найважливіший акт здійснення правосуддя, яке ухвалюється судами іменем держави або народу. Рішенням суду, яке набрало законної сили, є обов'язковим для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами на території всієї країни. Держава забезпечує силою примусу виконання судових рішень, за їх невиконання передбачена законом юридична відповідальність.

10) розумні строки розгляду справи судом. За останні роки приділено велику увагу строку, впродовж якого розглядаються справи. Деякі категорії справ підлягають негайному розгляду у чітко встановлений строк.

Принципи виражають найбільш суттєві властивості правосуддя, основні його положення, вони забезпечують однакове розуміння і застосування законів всіма учасниками правосуддя та слугують орієнтиром для юристів в їх практичній діяльності. Такий перелік принципів у повному обсязі визначаються в судово-процесуальному законодавстві, а також знайшли своє відображення в конституціях багатьох країн. Найчастіше серед конституційних принципів судового процесу зустрічається законність, гласність, публічність, доступність. Наприклад, принцип гласності судового процесу містяться у ст. 82 Конституції Японії 1946 р., де зазначено, що «розгляд справ у судах і оголошення рішень провадиться у відкритих засіданнях. Якщо суд одноголосно вирішує, що гласність становить небезпеку для публічного порядку чи моралі, розгляд може вестися при зачинених дверях. При цьому справа про політичні злочини, про злочини, пов'язані з друком, чи справи, у яких зачіпаються права громадян, гарантовані главою III даної Конституції, завжди повинні розглядатися у відкритих засіданнях».

Цей принцип міститься також у ч. 1 ст. 117 Конституції Литовської Республіки 1992 р., у ч. 1 ст. 114 Конституції Республіки Білорусь 1994 р., у п. 3 ст. 121 Конституції Республіки Болгарія 1991 р., у ст. 102 Конституції Республіки Македонія 1991 р., у ст. 117 Конституції Республіки Молдова 1994 р., у ст. 113 Конституції Республіки Узбекистан 1992 р., у ч. 1 ст. 117 Конституції Республіки Хорватія 1990 р. у редакції 2000 р., у п. 1 ст. 123 Конституції Російської Федерації 1993 р., у п. 2 ст. 96 Конституції Чеської Республіки 1992 р., у ч. 1 ст. 148 Конституції Королівства Бельгія 1831 р. у редакції 1994 р., у п. 2 ст. 93 Конституції Греції 1975 р., у п. 1 ст. 65 Конституції Королівства Данія 1953 р., у п. 1 ст. 34 Конституції Ірландії 1937 р. у редакції 1995 р., у п. 1 ст. 120 Конституції Королівства Іспанія 1978 р., у ст. 88 Конституції Великого Герцогства Люксембург 1868 р., у ст. 121 Конституції Королівства Нідерландів 1983 р., у ст. 209 Конституції

Португальської Республіки 1976 р., у п. 3 ст. 142 Конституції Словацької Республіки 1992 р. та інших.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Більшість конституцій країн світу, встановлюючи загальні основи судової системи, лише поверхнево говорять про організацію судової системи та її структуру. Структура судової системи в кожній країні має свої особливості, які залежать від форми адміністративно - територіального устрою, історичних традицій та звичаїв народу, рівня правової культури суспільства, правової системи держави тощо. Судові органи, що формують судову систему, різні в різних країнах. Основними елементами судової системи є суди, які пов'язані між собою організаційними і функціональними зв'язками. Організаційний зв'язок регулюється насамперед конституційним, судоустрійним законодавством, а функціональний - процесуальним законодавством (цивільним, кримінальним, адміністративним тощо).

ІІІ.СУДОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що судоустрій будується за принципами **територіальності, спеціалізації та інстанційності.**

Систему судів загальної юрисдикції утворюють:

- місцеві суди;
- апеляційні суди;
- Верховний Суд.

Найвищим судовим органом у системі судоустрою є Верховний Суд.

Для розгляду окремих категорій справ, відповідно до цього Закону, в системі судоустрою діють **вищі спеціалізовані суди.** Вищими спеціалізованими судами в Україні є: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України.

Ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» також передбачено дію двох вищих спеціалізованих судів – **Вищого суду з питань інтелектуальної власності** та **Вищого антикорупційного суду**.

Системі судів загальної юрисдикції властиві такі **ознаки**:

- регулювання діяльності системи судів загальної юрисдикції виключно Конституцією та законами України;
- заборона делегувати функції системи судів загальної юрисдикції іншим органам державної влади та місцевого самоврядування;
- організаційно-правова єдність системи судів загальної юрисдикції;
- застосування принципів територіальності та спеціалізації до системи судів загальної юрисдикції;
- динамічність системи судів загальної юрисдикції, що зумовлює її постійний розвиток і вдосконалення тощо.

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди, а місцевими адміністративними судами – окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом. Передбачається, що місцевий суд складатиметься із суддів місцевого суду, з числа яких буде призначатися голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду. У свою чергу, передбачено, що із числа суддів місцевого загального суду обираються слідчі судді (суддя), які здійснюють повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом.

Наступною ланкою системи судів загальної юрисдикції є **апеляційна інстанція**, утворена апеляційними судами. Інститут апеляції в судочинстві дає змогу шляхом перегляду справи запобігти судовій помилці та становить важливу складову судового захисту прав і законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб.

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, - як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, утворені в апеляційних округах, апеляційними судами з розгляду господарських справ та апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, що утворені у відповідних апеляційних округах. При цьому у складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ.

Основними *завданнями і функціями* апеляційного суду є:

- здійснення правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом;
- аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, інформування про результати узагальнення судової практики відповідних місцевих судів, Верховного Суду;
- надання місцевим судам методичної допомоги у застосуванні законодавства та ін.

Вищі спеціалізовані суди як самостійна інстанція судової системи України сьогодні не діє. Натомість у системі судоустрою передбачено діяльність вищих спеціалізованих судів як судів першої інстанції з розгляду окремих категорій справ. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. зазначено про можливість утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду. Потреба в їх формуванні в Україні є очевидною та не вимагає додаткових пояснень.

Вищезазначений Закон визначає роль *Верховного Суду* як найвищої судової інстанції. Зокрема, передбачено, що Верховний Суд:

- здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, - як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;
- здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;
- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину;
- вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також стосовно офіційного тлумачення Конституції України;
- забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом та ін.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Основними елементами системи судової влади є суди. Суд — це орган держави, який здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних та інших справ. Сукупність судів становить судову систему.

Судова система – це сукупність всіх судів, об'єднаних відповідно їх компетенції, завдань і цілей, організації та функціонування, яка будується на принципі територіальності та спеціалізації.

Суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

IV. ВИЩИЙ АНТИКОРУПЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

13 червня 2018 року офіційне видання Верховної Ради, газета «Голос України» оприлюднила Закон України «Про Вищий антикорупційний суд». Згідно з прикінцевими та перехідними положеннями документа, «цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування».

Вищий антикорупційний суд є постійно діючим вищим спеціалізованим судом у системі судоустрою України.

Завданням Вищого антикорупційного суду є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Вищий антикорупційний суд здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанцій у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях; аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику у кримінальних провадженнях, віднесених до його підсудності, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд та надає йому пропозиції до висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються організації та діяльності Вищого антикорупційного суду, спеціальних вимог до суддів цього суду та гарантій їх діяльності, а також оприлюднює їх на своєму офіційному веб-сайті.

Для здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальних провадженнях, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, з числа суддів цього суду обираються слідчі судді строком на один рік без права переобрання слідчим суддею два роки поспіль. Не може бути обраний слідчим суддею суддя Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду.

Для сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів у підготовці рішень з питань призначення на посади суддів Вищого антикорупційного суду утворюється Громадська рада міжнародних експертів. Вона виконує свої повноваження у складі шести членів, які призначаються Вищою кваліфікаційною комісією суддів України виключно на підставі пропозицій міжнародних організацій, з якими Україна співпрацює у сфері запобігання та протидії корупції відповідно до міжнародних договорів України. Кожна така міжнародна організація може запропонувати Вищій кваліфікаційній комісії суддів України не менше двох кандидатів до складу Громадської ради міжнародних експертів.

Громадська рада міжнародних експертів:

- 1) збирає, перевіряє та аналізує інформацію щодо кандидатів на посади суддів Вищого антикорупційного суду;
- 2) надає Вищій кваліфікаційній комісії суддів України інформацію щодо кандидатів на посади суддів Вищого антикорупційного суду;
- 3) бере участь у спеціальному спільному засіданні у передбачених цим Законом випадках;
- 4) вживає заходів до захисту персональних даних, інформації з обмеженим доступом, які стали відомі Громадській раді міжнародних експертів, її членам у зв'язку із здійсненням їх повноважень.

Членами Громадської ради міжнародних експертів можуть бути призначені громадяни України чи іноземці, які мають бездоганну ділову репутацію, високі професійні та моральні якості, суспільний авторитет, мають досвід роботи в інших країнах не менше ніж п'ять років із здійснення процесуального керівництва, підтримання державного обвинувачення в суді чи здійснення судочинства у справах, пов'язаних з корупцією.

Територіальна юрисдикція (підсудність) Вищого антикорупційного суду поширюється на всю територію України.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Вищий антикорупційний суд утворюється та проведення конкурсу на посади суддів

у цьому суді має бути оголошено протягом дванадцяти місяців з дня набрання чинності законом, який визначає спеціальні вимоги до суддів цього суду, тобто з прийняттям Закону України «Про Вищий антикорупційний суд».

На посаду судді Вищого антикорупційного суду громадянин України може бути призначений, якщо він відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, передбаченим Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а також володіє знаннями та практичними навичками, необхідними для здійснення судочинства у справах, пов'язаних з корупцією, та відповідає одній із таких вимог:

- має стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років;
- має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років;
- має досвід професійної діяльності адвоката, у тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років;
- має сукупний стаж (досвід) зазначеної у пунктах 1-3 цієї частини роботи (професійної діяльності) щонайменше сім років.

Суддям Вищого антикорупційного суду у зв'язку із здійсненням правосуддя у кримінальних провадженнях щодо корупційних та пов'язаних з корупцією злочинів надаються, поряд із визначеними Конституцією України та Законом України "Про судоустрій і статус суддів" гарантіями, додаткові гарантії забезпечення їх особистої безпеки та особистої безпеки членів їхніх сімей та збереження їхнього майна, а у разі потреби за його заявою також членам його сім'ї, надається цілодобова охорона. Також надається цілодобова охорона особистого або службового житла судді.

Аналіз критеріїв, згідно яких особа, яка претендує на посаду судді Вищого антикорупційного суду України дає право стверджувати, що добір кандидатів має свої особливості. Так, Законом передбачаються і спеціальні умови, за яких особа не має права обіймати посаду судді антикорупційного

суду, а саме якщо упродовж десяти років, що передують призначенню кандидат на посаду:

- працював (проходила службу) в органах прокуратури України, внутрішніх справ України, Національної поліції України, Державному бюро розслідувань, інших правоохоронних органах (органах правопорядку), податковій міліції, Службі безпеки України, митних органах, Національному антикорупційному бюро України, Національному агентстві з питань запобігання корупції, Національному агентстві України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Антимонопольному комітеті України, Рахунковій палаті, центральному органі виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

- обіймав політичні посади, мала представницький мандат;

- упродовж останніх п'яти років входив до складу керівних органів політичної партії або перебував у трудових чи інших договірних відносинах з політичною партією;

- якщо внесено відомості до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення;

- якщо кандидат, який входив до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, відомості про якого внесені до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення;

- якщо кандидат на посаду був членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або Вищої ради юстиції до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»;

- якщо кандидат на посаду входив до складу Міжвідомчої комісії з питань державних закупівель до створення електронної системи закупівель відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі»;

- якщо є вироку суду, що набрав законної сили, і особу було позбавлено права обіймати посади або займатися діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування (крім осіб, які були реабілітовані), незалежно від зняття чи погашення такої судимості, або якщо мала судимість за вчинення будь-якого умисного злочину, незалежно від зняття чи погашення такої судимості.

Вищий антикорупційний суд є головним розпорядником коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення його діяльності. Видатки на утримання Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду визначаються у Державному бюджеті України окремим рядком.

Вищий антикорупційний суд, його палати та апарат не можуть розміщуватися в одній будівлі разом з іншими судами, державними органами, їх територіальними, структурними підрозділами, представництвами, органами місцевого самоврядування, установами, організаціями.

Як і в інших судах, у Вищому антикорупційному суді діє Голова суду та його заступник. Повноваження Голови визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а заступник у свою чергу, здійснює адміністративні повноваження визначені Головою Вищого антикорупційного суду.

Важливим є і те, що Голова суду та його заступник обираються із числа постійно діючих суддів антикорупційного суду.

Як показник ефективності, Законом встановлено регулярне, але не рідше одного разу на рік, обов'язкове підвищення кваліфікації суддів з питань судочинства у сфері протидії та боротьби з корупцією.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Створенню Вищого антикорупційного суду передувала судова реформа 2016 року, метою якої є зміцнення довіри громадян до судової влади та суддів, високий рівень корумпованості держави та посадовців.

Вищий антикорупційний суд є спеціалізованим судом, юрисдикція якого поширюється виключно на кримінальні провадження у сфері корупційних діянь. Крім здійснення правосуддя, суд аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює її, а також здійснює інші повноваження відповідно до Закону. Вищий антикорупційний суд здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанцій

Судді цього суду призначаються виключно на підставі результатів відкритого конкурсу.

Завданням Вищого антикорупційного суду є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

V. ВИЩИЙ СУД З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Інтелектуальне право в Україні є досить новою, порівняно із іншими, галуззю законодавства в силу низького рівня усвідомлення необхідності захисту своїх майнових та особистих немайнових прав як творця (автора) конкретного об'єкта інтелектуальної власності. Піратство, плагіат та інші проблемні аспекти порушення прав інтелектуальної власності на теренах України, на жаль, стали сучасними реаліями суспільних відносин в цій сфері.

Окремо, хотілося б зазначити, що на створення спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності (окремих палат в апеляційних, вищій судах, у Верховному Суді України) неодноразово наголошувалось у працях провідних вчених, зокрема і Львівської школи права. А тому, в силу приписів нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в Україні почне

діяти Вищий суд з питань інтелектуальної власності в статусі вищого спеціалізованого суду (ч.2 ст.31 Закону).

Роками фахівці обговорювали проблему розпорошеності справ щодо об'єктів інтелектуальної власності по різних судах (місцеві, загальні, господарські, адміністративні суди). Слід розуміти, що існування діаметрально протилежних за змістом рішень у одному й тому ж спорі, різних підходів до вирішення однакових питань у різних юрисдикціях накладає негативний відбиток на правозастосовну практику. Потім, з'явилась ідея об'єднати усі справи у сфері захисту прав інтелектуальної власності в одній юрисдикції, а саме віднести їх до відання Господарського суду.

Аналіз іноземного досвіду дає підстави говорити, що типові моделі спеціального суду використовують як європейські країни (Австрія, Великобританія, Німеччина, Швеція та інші), так й інші країни світу (США, Японія, Тайвань, Філіппіни тощо).

Зазвичай, створення таких судів у різних країнах базується на запровадженій світовій тенденції до уніфікації національних законодавств у сфері інтелектуальної власності, що має супроводжуватися забезпеченням, зокрема, уніфікованих підходів до правозастосовної практики.

Зі створенням спеціалізованих судів загалом, а Вищого суду з інтелектуальної власності зокрема, проблема кваліфікаційного розгляду справ має зникнути з обговорення, зрештою як і проблема зростання порушень прав на об'єкти інтелектуальної власності, проблема недобросовісної конкуренції і т.д.

Створення у системі судоустрою України нових вищих спеціалізованих судів як судів першої інстанції з розгляду визначених категорій справ, зокрема, Вищого суду з питань інтелектуальної власності є окремою новелою нового Закону «Про судоустрій і статус суддів», прийнятого Верховною Радою 2 червня 2016 р. Відповідно до Перехідних положень Закону новий суд має бути створений та оголошено проведення конкурсу на посади суддів у цьому суді протягом року, тобто до 30 вересня 2017 р.

Указом Президента від 29.09.2017 № 299/2017, відповідно до підпункту б пункту 16-1 і розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, статті 19, пунктів 15, 40 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», було постановлено створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності з місцезнаходженням у місті Києві.

30 вересня 2017 р. Вища кваліфікаційна комісія суддів України оголосила конкурс на зайняття у Вищому суді з питань інтелектуальної власності 21 вакантної посади та затвердила Умови проведення конкурсу на зайняття вакантних посад суддів.

3 жовтня 2017 р. Верховна Рада підтримала у другому читанні законопроект № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким врегульовуються питання діяльності нового спеціалізованого суду. Передбачається, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядатиме справи про права на винахід, корисну модель, промисловий зразок, товарний знак, комерційне найменування. Також цей суд розглядатиме справи у спорах про реєстрацію, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокове припинення патентів. Крім того, Вищий суд розглядатиме скарги на рішення Антимонопольного комітету із зазначених питань.

Зараз всі справи, які стосуються інтелектуальної власності, патентів та авторських чи суміжних прав розглядають в Україні суди загальної юрисдикції, господарські чи адміністративні суди.

Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає також кваліфікаційні вимоги до судді Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Проведення конкурсу на посади суддів у Вищому суді з питань інтелектуальної власності має бути оголошено протягом дванадцяти місяців з дня набрання чинності вказаним Законом.

Так, суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

- має стаж роботи на посаді судді не менше трьох років;
- має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років;
- має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років;
- має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1 – 3 цієї частини, щонайменше п'ять років.

Наразі, Вища кваліфікаційна комісія суддів проводить конкурс на заняття посади судді Вищого суду з питань інтелектуальної власності. До конкурсу допущено 219 кандидатів (з них — 94 жінки), але при цьому 206 з них є чинними суддями. Серед допущених до конкурсу є лише 6 патентних повірених та 5 адвокатів.

Підсумовуючи, можна сказати, що ухвалений у новій редакції Господарський процесуальний кодекс України містить норми щодо юрисдикції Вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності. Відповідно до цих норм, новоутворений суд розглядатиме такі категорії справ у першій інстанції:

- справи у спорах щодо прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку (знак для товарів і послуг), комерційне найменування та інших прав інтелектуальної власності, в тому числі щодо права попереднього користування;
- справи у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, що посвідчують або на підставі яких

виникають такі права, або які порушують такі права чи пов'язані з ними законні інтереси;

- справи про визнання торговельної марки добре відомою;

- справи у спорах щодо прав автора та суміжних прав, в тому числі спорах щодо колективного управління майновими правами автора та суміжними правами;

- справи у спорах щодо укладання, зміни, розірвання і виконання договору щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, комерційної концесії;

- справи у спорах, які виникають із відносин, пов'язаних із захистом від недобросовісної конкуренції, щодо: неправомірного використання позначень або товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу; збирання, розголошення та використання комерційної таємниці; оскарження рішень Антимонопольного комітету України із визначених цим пунктом питань.

Також до складу Вищого суду входить Апеляційна палата з питань інтелектуальної власності, яка буде переглядати в апеляційному порядку ухвалені цим судом рішення.

Отже, розгляд справ з питань інтелектуальної власності буде здійснюватись саме за правилами господарського судочинства. Водночас це буде відбуватись з певними особливостями, зокрема:

- учасниками відповідних спорів будуть не лише суб'єкти підприємницької діяльності (юридичні особи та ФОПи), а й звичайні фізичні особи;

- органи державної влади й місцевого самоврядування також братимуть участь у спорах про визнання недійсними актів таких органів, що порушують права інтелектуальної власності;

- запроваджується колегіальний розгляд справ.

Отож, на сьогодні формування і початок роботи Вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності містить чимало невіршених питань як процесуального, так і організаційного характеру.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Створення у системі судоустрою України нових вищих спеціалізованих судів як судів першої інстанції з розгляду визначених категорій справ, зокрема, Вищого суду з питань інтелектуальної власності сприятиме вирішенню проблеми розмежування юрисдикції судів у розгляді справ з питань інтелектуальної власності й, відповідно, забезпечить застосування однакової і правильної судової практики вирішення відповідних спорів. Також створення цього суду матиме на меті побудову ефективної системи захисту прав інтелектуальної власності з урахуванням міжнародних стандартів

Зосередження всіх справ, пов'язаних із захистом об'єктів інтелектуальної власності, у Вищому спеціалізованому суді з питань інтелектуальної власності дасть змогу забезпечити: ефективність судочинства в сфері захисту інтелектуальної власності; єдність правозастосовної практики, ліквідує різні підходи до тлумачення одних і тих самих норм законодавства, підвищить рівень законності у цій сфері; підвищення рівня та якості захисту прав громадян та юридичних осіб; стимулювання творчої та науково-технічної діяльності в країні; вплив на інвестиційну привабливість української економіки для іноземних та вітчизняних компаній; зростання української конкурентоспроможної економіки; уніфікацію правозастосовної практики та наближення її до міжнародних стандартів судочинства у сфері захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності.

VI. ОРГАНИ СУДДІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. вирішення питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського

самоврядування визнається як одна з гарантій забезпечення єдності системи судоустрою (п. 8 ч. 4 ст. 17 Закону); захист професійних інтересів суддів органами суддівського самоврядування визнається як гарантія забезпечення незалежності суддів (ч. 5 ст. 6 Закону); серед невеликого (і не повного) переліку прав професійного судді Закон називає право брати участь у суддівському самоврядуванні (ч. 2 ст. 56).

Організаційна структура суддівського самоврядування детально регламентована окремою Главою Закону. Перелік організаційних форм суддівського самоврядування є виключним: збори суддів (місцевого суду, апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду, Пленум Верховного Суду), Рада суддів України, з'їзд суддів України (ст. 127 Закону).

Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів в Україні діє суддівське самоврядування самостійне колективне вирішення зазначених питань суддями.

А. Селіванов та В. Кривенко суддівське самоврядування розглядають як організаційну форму колективного вирішення професійними суддями питань внутрішньої діяльності судів . У проєкті «Концепції розвитку правосуддя в Україні 2004–2005 років», який було підготовлено Центром політико-правових реформ, суддівське самоврядування розглядається як форма вирішення питань внутрішньої діяльності судів самими суддями та захисту їхніх професійних інтересів. Р. Ігонін визначає суддівське самоврядування як делегування державою управлінських повноважень і ставить питання про їх правову природу, але, на жаль, не дає на це відповіді

Суддівське самоврядування є однією з гарантій забезпечення незалежності суддів. Діяльність органів суддівського самоврядування має сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їхню діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів.

До питань внутрішньої діяльності судів належать питання організаційного забезпечення судів та діяльності суддів, соціальний захист суддів та їхніх сімей, а також інші питання, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя.

До завдань суддівського самоврядування належить вирішення питань щодо:

забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;

зміцнення незалежності судів, суддів, захист професійних інтересів суддів, у тому числі захист від втручання в їхню діяльність;

участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за додержанням установлених нормативів такого забезпечення;

обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому цим Законом;

призначення суддів Конституційного Суду України;

обрання суддів до складу Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в порядку, встановленому законом.

Порядок здійснення суддівського самоврядування визначається відповідно до Конституції України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та іншими законами, а також регламентами і положеннями, що приймаються органами суддівського самоврядування.

Збори суддів зібрання суддів відповідного суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду та приймають колективні рішення з обговорюваних питань.

Збори суддів скликаються головою відповідного суду за власною ініціативою або на вимогу не менше третини загальної кількості суддів цього суду.

Збори суддів скликаються у разі необхідності, але не рідше одного разу на три місяці.

Збори суддів є повноважними, якщо на них присутні не менше двох третин кількості суддів цього суду. У голосуванні беруть участь лише судді цього суду.

На збори суддів можуть запрошуватися працівники апарату суду, судді у відставці, представники громадських об'єднань, журналісти, інші особи.

На зборах суддів обговорюються наступні питання:

1) щодо внутрішньої діяльності суду чи роботи конкретних суддів або працівників апарату суду та приймають з цих питань рішення, що є обов'язковими для суддів та працівників цього суду;

2) визначають спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ;

3) визначають рівень навантаження на суддів відповідного суду з урахуванням виконання ними адміністративних або інших обов'язків;

4) заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в цьому суді, та керівника апарату суду;

5) звертаються з поданням про притягнення до дисциплінарної відповідальності адвоката, прокурора, посадової особи органу державної влади чи органу місцевого самоврядування за вчинення дій або бездіяльності, що порушують гарантії незалежності суду та судді;

Збори суддів кожного суду (крім місцевих загальних судів) обирають таємним голосуванням делегатів на з'їзд суддів України.

Збори суддів кожного місцевого загального суду обирають таємним голосуванням делегатів на спільні збори суддів місцевих загальних судів в Автономній Республіці Крим, кожній області, містах Києві та Севастополі за принципом: один делегат від десяти суддів. У разі якщо в суді менше десяти суддів, від суду делегується один делегат.

Спільні збори суддів місцевих загальних судів в Автономній Республіці Крим, кожній області, містах Києві та Севастополі проводяться для обрання таємним голосуванням делегатів на з'їзд суддів України.

Порядок скликання і проведення спільних зборів суддів місцевих загальних судів визначає Рада суддів України.

Делегатом на спільні збори суддів місцевих загальних судів не може бути обраний суддя, який займає адміністративну посаду в суді.

Збори суддів можуть звертатися з пропозиціями щодо питань діяльності суду до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які зобов'язані розглянути ці пропозиції протягом п'ятнадцяти днів і дати відповідь по суті.

Збори суддів можуть обговорювати питання щодо практики застосування законодавства, розробляти відповідні пропозиції щодо вдосконалення такої практики та законодавства. Збори суддів місцевого, апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду можуть вносити відповідні пропозиції на розгляд до Верховного Суду.

Збори суддів місцевих загальних судів у порядку, встановленому цим Законом, обирають слідчих суддів.

Збори суддів приймають рішення більшістю голосів суддів, присутніх на зборах, відкритим голосуванням, якщо не буде прийнято рішення про проведення таємного голосування. Рішення про обрання делегатів на спільні збори суддів місцевих загальних судів приймаються таємним голосуванням.

Виконання рішень зборів суддів за дорученням зборів покладається на голову відповідного суду або його заступника.

З'їзд суддів України є найвищим органом суддівського самоврядування. З'їзд суддів України:

1) заслуховує звіти Ради суддів України про виконання завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, стан організаційного та фінансового забезпечення діяльності судів;

2) заслуховує інформацію Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про її діяльність;

3) заслуховує інформацію Голови Державної судової адміністрації України про її діяльність, зокрема щодо організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності органів судової влади;

4) призначає суддів Конституційного Суду України відповідно до Конституції і законів України;

5) обирає членів Вищої ради правосуддя та приймає рішення про звільнення їх з посади члена Вищої ради правосуддя відповідно до Конституції і законів України;

6) обирає членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та приймає рішення про звільнення їх з посади відповідно до цього Закону;

7) звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності судів до органів державної влади та їх посадових осіб;

8) обирає Раду суддів України;

9) розглядає інші питання суддівського самоврядування відповідно до закону.

З'їзд суддів України приймає рішення, що є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування та всіх суддів.

Черговий з'їзд суддів України скликається Радою суддів України один раз на два роки. Позачерговий з'їзд суддів України може бути скликаний за рішенням Ради суддів України.

Делегатів на з'їзд суддів України від суддів місцевих загальних судів обирають спільні збори суддів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі за принципом: один делегат від двадцяти суддів у загальній кількості суддів місцевих загальних судів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі.

У період між з'їздами суддів України вищим органом суддівського самоврядування є Рада суддів України.

Рада суддів України є вищим органом суддівського самоврядування та діє як виконавчий орган з'їзду суддів України. До складу Ради суддів України входять:

- 1) одинадцять суддів від місцевих загальних судів;
- 2) чотири судді від місцевих адміністративних судів;
- 3) чотири судді від місцевих господарських судів;
- 4) чотири судді від апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення;
- 5) два судді від апеляційних адміністративних судів;
- 6) два судді від апеляційних господарських судів;
- 7) по одному судді від вищих спеціалізованих судів;
- 8) чотири судді Верховного Суду.

Рада суддів України здійснює наступне коло чітко визначених законом повноважень:

- 1) розробляє та організовує виконання заходів щодо забезпечення незалежності судів і суддів, поліпшення стану організаційного забезпечення діяльності судів;
- 2) розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту суддів та їхніх сімей, приймає відповідні рішення з цих питань;
- 3) здійснює контроль за організацією діяльності судів, заслуховує з цих питань Голову Державної судової адміністрації України, його заступників, керівників структурних підрозділів і територіальних управлінь Державної судової адміністрації України;
- 4) звертається з пропозиціями щодо питань діяльності судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- 5) затверджує зразки посвідчень судді, судді у відставці;
- 6) здійснює контроль за додержанням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів, Голови чи членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голови Державної судової адміністрації України чи його заступників; приймає рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (у разі якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом).

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Незалежність судів і суддів України забезпечується належним функціонуванням органів суддівського самоврядування, метою діяльності яких є колективне вирішення професійними судьями питань внутрішньої діяльності суддів.

Суддівське самоврядування – це особливий вид делегованого державного управління, в якому суб'єктами управління постають суддівські колективи та їх органи, які наділені повноваженнями щодо прийняття управлінських рішень з питань організаційного забезпечення судів та діяльності суддів, соціального захисту суддів та їхніх сімей, а також інших питань, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя, при цьому управлінський вплив цих рішень поширюється на суддівський корпус.

Найважливішими завданнями **суддівського самоврядування** є забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади; зміцнення незалежності судів, суддів, захист професійних інтересів суддів, у тому числі захист від втручання в їхню діяльність; участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за додержанням установлених нормативів такого забезпечення; обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому цим Законом; призначення суддів Конституційного Суду України; обрання суддів до складу Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в порядку, встановленому законом.

VII. ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ

5 січня 2017 року набрав чинності Закон України «Про Вищу раду правосуддя», ухвалений Верховною Радою України 21 грудня 2016 року. Відповідно до Прикінцевих та перехідних положень цього Закону він набирає чинності (крім деяких пунктів) із дня, наступного за днем його опублікування, тобто 5 січня 2017 року.

Зазначеними змінами впроваджено конституційно-правовий інститут Вищої ради правосуддя, закріплено його статус та основні принципи його діяльності, деталізація яких потребує врегулювання на рівні Закону про Вищу раду правосуддя.

Згідно з положеннями Закону Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів.

Вища рада правосуддя:

- 1) вносить подання про призначення судді на посаду;
- 2) ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності;
- 3) забезпечує здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді;
- 4) утворює органи для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів;
- 5) розглядає скарги на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- 6) ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- 7) надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою чи арештом;
- 8) ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- 9) вживає заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів;

10) ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого, рішення про відрядження судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації;

11) ухвалює рішення про припинення відставки судді;

12) погоджує кількість суддів у суді;

13) затверджує Положення про Єдину судову інформаційну (автоматизовану) систему, Положення про Державну судову адміністрацію України та типові положення про її територіальні управління, Положення про Службу судової охорони, Положення про проведення конкурсів для призначення на посади державних службовців у судах, органах та установах системи правосуддя, Положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя, Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень;

14) погоджує Типове положення про апарат суду, Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників;

15) надає обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів з питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів, узагальнює пропозиції судів, органів та установ системи правосуддя стосовно законодавства щодо їх статусу та функціонування, судоустрою і статусу суддів;

16) здійснює функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення своєї діяльності; бере участь у визначенні видатків Державного бюджету України на утримання судів, органів та установ системи правосуддя;

17) затверджує за поданням Державної судової адміністрації України нормативи кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів;

18) погоджує в установленому порядку перерозподіл бюджетних видатків між судами, крім Верховного Суду;

19) призначає на посаду та звільняє з посади Голову Державної судової адміністрації України, його заступників;

20) визначає за поданням Голови Державної судової адміністрації України граничну чисельність працівників Державної судової адміністрації України, у тому числі її територіальних управлінь;

21) здійснює інші повноваження, визначені цим Законом та Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох призначає Президент України, двох обирає Верховна Рада України, двох обирає з'їзд адвокатів України, двох обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою. Члени Вищої ради юстиції, призначені або обрані до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», набувають статусу члена Вищої ради правосуддя та здійснюють повноваження членів Вищої ради правосуддя протягом строку, на який вони були призначені чи обрані, але не довше ніж до 30 квітня 2019 року.

Члени Вищої ради правосуддя обираються (призначаються) строком на чотири роки. Одна й та сама особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль.

На посаду члена Вищої ради правосуддя може бути обраний (призначений) громадянин України, не молодший тридцяти п'яти років, який володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років, належить до правничої професії та відповідає критерію політичної нейтральності.

На членів Вищої ради правосуддя поширюються вимоги та обмеження, встановлені законодавством у сфері запобігання корупції. Член Вищої ради

правосуддя не має права суміщати свою посаду з будь-якою посадою в органі державної влади або органі місцевого самоврядування, органі суддівського, адвокатського чи прокурорського самоврядування, зі статусом народного депутата України, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, з підприємницькою діяльністю, обіймати будь-яку іншу оплачувану посаду (крім посади Голови Верховного Суду), виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу або отримувати іншу винагороду, крім винагороди члена Вищої ради правосуддя (за винятком здійснення викладацької, наукової чи творчої діяльності та отримання винагороди за неї), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку. Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій, професійних спілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності. Член Вищої ради правосуддя, який є суддею, не може здійснювати правосуддя (крім Голови Верховного Суду). Член Вищої ради правосуддя, який є адвокатом, повинен на час здійснення повноважень члена Вищої ради правосуддя зупинити в установленому порядку адвокатську діяльність.

Законом чітко визначене коло осіб, які не можуть входити до складу Вищої ради правосуддя, а саме:

- особи, визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними;
- особи, які мають судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку;
- особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією;
- особи, які були членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або Вищої ради юстиції до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»;
- особи, які перебувають на адміністративних посадах у судах (крім посади Голови Верховного Суду);

- особи, які не відповідають вимогам Закону щодо несумісності з іншими видами діяльності та не усунули таку невідповідність протягом розумного строку, але не більш ніж протягом тридцяти календарних днів із дня виникнення обставин, що призводять до порушення вимог щодо несумісності, чи іншого строку, встановленого Вищою радою правосуддя.

Кандидат на посаду члена Вищої ради правосуддя може обиратися Верховною Радою України, з'їздом адвокатів України, всеукраїнською конференцією прокурорів, з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Президент України за результатами проведеного конкурсу видає указ про призначення членів Вищої ради правосуддя.

Голова Вищої ради правосуддя обирається з членів Вищої ради правосуддя строком на два роки та обирається на засіданні Вищої ради правосуддя таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів з будь-якою кількістю кандидатур, запропонованих членами Вищої ради правосуддя.

До повноважень Голови Вищої ради правосуддя належать:

- 1) організація роботи Вищої ради правосуддя, призначення засідань та головування на них;
- 2) координація роботи органів Вищої ради правосуддя;
- 3) направлення Президентові України подання Вищої ради правосуддя про призначення судді на посаду;
- 4) підписання ухвалених Вищою радою правосуддя актів, протоколів засідань;
- 5) загальне керівництво секретаріатом Вищої ради правосуддя;
- 6) погодження призначення на посади та звільнення з посад працівників секретаріату, застосування до них заходів заохочення, дисциплінарного впливу, вирішення або порушення в установленому порядку питання про присвоєння рангів державним службовцям секретаріату Вищої ради правосуддя;

7) розпорядження бюджетними асигнуваннями на утримання і забезпечення діяльності Вищої ради правосуддя;

8) представництво Вищої ради правосуддя у відносинах з іншими органами та установами у системі правосуддя, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами влади іноземних держав та міжнародними організаціями.

Вища рада правосуддя діє у пленарному складі. Для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів Вища рада правосуддя утворює Дисциплінарні палати з числа членів Вищої ради правосуддя.

Кількість Дисциплінарних палат та кількісний склад кожної палати визначаються рішенням Вищої ради правосуддя з урахуванням вимог Закону.

До складу кожної Дисциплінарної палати входить щонайменше чотири члени Вищої ради правосуддя. При формуванні Дисциплінарних палат Вища рада правосуддя має забезпечити, щоб щонайменше половина, а якщо це неможливо принаймні значна частина членів кожної Дисциплінарної палати були судьями або судьями у відставці.

У разі необхідності Вища рада правосуддя може ухвалити рішення про залучення членів однієї Дисциплінарної палати до роботи іншої Дисциплінарної палати або про делегування Голові Вищої ради правосуддя повноважень ухвалювати такі рішення.

Організація роботи Дисциплінарних палат здійснюється в порядку, визначеному регламентом Вищої ради правосуддя.

Вища рада правосуддя може утворювати інші органи для виконання повноважень, визначених Конституцією України, цим Законом та Законом України "Про судоустрій і статус суддів".

Рішення про утворення органів Вищої ради правосуддя та про їх персональний склад ухвалюються Вищою радою правосуддя.

Організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Вищої ради правосуддя та її органів здійснює секретаріат, який очолює

керівник. Керівник та інші посадові особи секретаріату Вищої ради правосуддя є державними службовцями. Для забезпечення здійснення членами Вищої ради правосуддя своїх повноважень у складі секретаріату Вищої ради правосуддя діє служба інспекторів.

Участь у формуванні суддівського корпусу (ст. 36)

Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя.

Вища рада правосуддя ухвалює рішення щодо внесення Президентові України подання про призначення судді на посаду за результатами розгляду рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, до якої обов'язково додається особова справа (досьє) кандидата на посаду судді.

За результатами попереднього розгляду доповідач складає висновок щодо можливості призначення судді на посаду та виносить такий висновок на розгляд Вищої ради правосуддя.

На засіданні Вищої ради правосуддя кандидатура на посаду судді розглядається після доповіді члена Вищої ради правосуддя, який визначений доповідачем у цій справі.

Кандидат на посаду судді, стосовно якого розглядається питання щодо внесення подання про призначення судді на посаду, запрошується на засідання Вищої ради правосуддя у порядку, визначеному цим Законом. Неявка кандидата на посаду судді на засідання незалежно від причин не перешкоджає розгляду питання за його відсутності.

Щодо дисциплінарного проступку судді може розпочатися дисциплінарне провадження яке здійснюють Дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя.

Питання про звільнення судді з підстав, визначених пунктами 1, 2, 3, 4, 5, 6 частини шостої статті, 126 Конституції України, розглядається на засіданні Вищої ради правосуддя.

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Вища рада правосуддя є конституційним, колегіальним, постійно діючим, незалежним органом, відповідальним за формування добросовісного, незалежного, високопрофесійного корпусу суддів, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень судьями і прокурорами вимог щодо їх статусу.

Вища рада правосуддя є юридичною особою, видатки на її утримання визначаються окремим рядком у Державному бюджеті України.

Статус, повноваження, засади організації та порядок діяльності Вищої ради правосуддя визначаються Конституцією України, Законом України «Про Вищу Раду правосуддя» та Законом України, «Про судоустрій і статус суддів».

Вища Рада правосуддя наділена широким колом повноважень та відіграє важливу роль у правосудді для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів.

VIII. ДЕРЖАВНА СУДОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ

Державна судова адміністрація України відповідає за надання різноманітних наглядових, адміністративних та організаційних послуг судовій системі. Вона є державним органом у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади у межах повноважень, установлених законом.

Державна судова адміністрація України підзвітна Вищій раді правосуддя у межах, визначених законом.

Державна судова адміністрація України має територіальні управління. Рішення про утворення територіальних управлінь та визначення їх кількості

приймається Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Вищою радою правосуддя.

Правовий статус посадових осіб Державної судової адміністрації України, її територіальних управлінь визначається Законом України "Про державну службу".

Державна судова адміністрація України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та рахунки в органах Державної казначейської служби України.

Положення про Державну судову адміністрацію України та типові положення про її територіальне управління затверджуються Вищою радою правосуддя після консультацій з Радою суддів України.

Державна судова адміністрація складається з двох основних організаційних компонентів: центрального апарату, розміщеного в Києві, та мережі з 27 територіальних управлінь, розміщених по всій країні, по одному в кожній з 24 областей. Третім і периферійним організаційним компонентом Державної судової адміністрації є державні підприємства. Ці державні підприємства є пережитками соціалістичної урядової структури, яка функціонувала в Україні в часи Радянського Союзу. Створені в межах повноважень Кабінету Міністрів для різних органів уряду, вони слугували квазі-комерційними організаціями, створеними для ефективного закупівлі товарів і послуг за конкурентними цінами та скороченою процедурою, яка для трансакцій між урядом та приватним сектором зазвичай є тривалою і бюрократизованою. Повноваження Державної судової адміністрації України можна окреслити наступним чином:

- 1) представляє суди у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік у межах повноважень, визначених цим Законом;

2) забезпечує належні умови діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування в межах повноважень, визначених цим Законом;

3) вивчає практику організації діяльності судів, розробляє і вносить у встановленому порядку пропозиції щодо її вдосконалення;

4) вивчає кадрові питання апарату судів, прогнозує потребу у спеціалістах, здійснює замовлення на підготовку відповідних спеціалістів;

5) забезпечує необхідні умови для підвищення кваліфікації працівників апарату судів, створює систему підвищення кваліфікації;

6) організовує роботу з ведення судової статистики, діловодства та архіву; контролює стан діловодства в судах;

7) готує бюджетний запит;

8) організовує комп'ютеризацію судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційної (автоматизованої) системи; забезпечує суди необхідними технічними засобами фіксування судового процесу в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України на фінансування відповідних судів;

9) забезпечує впровадження електронного суду; здійснює заходи щодо організації обміну електронними документами між судами та іншими державними органами і установами;

10) забезпечує ведення Єдиного державного реєстру судових рішень та Реєстру електронних адрес органів державної влади, їх посадових та службових осіб, забезпечує функціонування системи відеоконференц-зв'язку для участі осіб у засіданні суду в режимі відеоконференції;

11) взаємодіє з відповідними органами та установами, в тому числі інших держав, з метою вдосконалення організаційного забезпечення діяльності судів;

- 12) розробляє та затверджує за погодженням із Вищою радою правосуддя Типове положення про апарат суду;
- 13) організовує діяльність служби судових розпорядників;
- 14) контролює діяльність Служби судової охорони;
- 15) затверджує положення про бібліотеку суду;
- 16) здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління Державної судової адміністрації України;
- 17) здійснює інші повноваження, визначені законом.

ВИСНОВКИ ДО ВОСЬМОГО ПИТАННЯ

Державна судова адміністрація України є державним органом у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади у межах повноважень, установлених законом. Державна судова адміністрація України підзвітна Вищій раді правосуддя у, має територіальні управління. Рішення про утворення територіальних управлінь та визначення їх кількості приймається Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Вищою радою правосуддя. Державна судова адміністрація України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та рахунки Положення про Державну судову адміністрацію України та типове положення про її територіальне управління затверджуються Вищою радою правосуддя після консультацій з Радою суддів України.

Державна судова адміністрація України відповідає за надання різноманітних наглядових, адміністративних та організаційних послуг судовій системі. Вона є державним органом у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади у межах повноважень, установлених законом.

ІХ. ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ

Вища кваліфікаційна комісія суддів України є державним органом суддівського врядування, який на постійній основі діє у системі правосуддя України.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та рахунки в органах Державної казначейської служби України.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України більшістю голосів від її складу, визначеного законом, затверджує регламент, що визначає порядок роботи Комісії.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України має офіційний веб-сайт та офіційний друкований орган, які є офіційними джерелами інформації про роботу Комісії. Офіційний друкований орган може видаватися в електронному вигляді.

Окремо, хотілося б зазначити щодо існування та функціонування подібних органів суддівського врядування і в інших країнах світу. Так, у США існує Постійна комісія із питань поведінки суддів штату Нью-Йорк; Національна Рада судочинства Польщі; Генеральна Рада судової влади Іспанії і ін.

Серед повноважень Вищої кваліфікаційної комісії суддів України виділяють наступні:

веде облік даних про кількість посад суддів у судах, у тому числі вакантних;

проводить добір кандидатів для призначення на посаду судді, у тому числі організує проведення щодо них спеціальної перевірки відповідно до закону та приймає кваліфікаційний іспит;

вносить до Вищої ради правосуддя рекомендацію про призначення кандидата на посаду судді;

вносить рекомендацію про переведення судді відповідно до цього Закону, крім переведення як дисциплінарної санкції;

визначає потреби у державному замовленні на професійну підготовку кандидатів на посаду судді у Національній школі суддів України;

затверджує форму і зміст заяви про участь у доборі кандидатів на посаду судді, анкети кандидата на посаду судді, порядок складення відбіркового іспиту та методику оцінювання його результатів, порядок проходження спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, порядок складення кваліфікаційного іспиту та методику оцінювання кандидатів, положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді, порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, порядок формування і ведення суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді) та інші процедури виконання Комісією її функцій;

проводить кваліфікаційне оцінювання;

забезпечує ведення суддівського досьє, досьє кандидата на посаду судді;

бере у межах компетенції участь у міжнародному співробітництві, у тому числі встановлює зв'язки з іноземними закладами, установами та організаціями, проектами міжнародної технічної допомоги, є бенефіціаром, реципієнтом міжнародної технічної допомоги, головним розпорядником міжнародної допомоги від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій;

здійснює інші повноваження, визначені законом.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України для здійснення своїх повноважень має право витребувати та одержувати необхідну інформацію від суддів, судів, Державної судової адміністрації України, органів суддівського самоврядування, інших органів та установ у системі правосуддя, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, об'єднань громадян та окремих фізичних осіб. Ненадання

такої інформації на вимогу Комісії має наслідком відповідальність, установлену законом.

Члени та уповноважені працівники секретаріату Вищої кваліфікаційної комісії суддів України мають безпосередній доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, користуються державними, у тому числі урядовими, засобами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами.

Обробка інформації здійснюється членами та уповноваженими працівниками Комісії із дотриманням законодавства про захист персональних даних та забезпеченням таємниці, що охороняється законом.

Доступ до інформації, що містить державну таємницю, здійснюється в порядку, встановленому законодавством про захист державної таємниці.

До складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України обираються (призначаються) шістнадцять членів, які є громадянами України, мають повну вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років.

До Вищої кваліфікаційної комісії суддів України обираються (призначаються):

з'їздом суддів України вісім членів Комісії з числа суддів, які мають стаж роботи на посаді судді щонайменше десять років, або суддів у відставці;

з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ два члени Комісії;

з'їздом адвокатів України два члени Комісії;

Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини два члени Комісії з числа осіб, які не є суддями;

Головою Державної судової адміністрації України два члени Комісії з числа осіб, які не є суддями.

Організаційними формами діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України є засідання у складі колегій, палат або у пленарному складі Комісії залежно від питань, визначених цим Законом та Регламентом Комісії.

Колегія Вищої кваліфікаційної комісії суддів України формується не менше ніж з трьох членів Комісії.

У складі Вищої кваліфікаційної комісії суддів України діють дві палати. До кожної палати входять по вісім членів Комісії. У кожній палаті забезпечується рівне представництво членів Комісії, які є суддями чи суддями у відставці.

Голова Комісії та його заступник не можуть одночасно перебувати у складі однієї палати.

У разі необхідності Комісія може ухвалити рішення про залучення членів однієї палати до роботи іншої палати.

Строк повноважень члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України становить чотири роки з дня обрання (призначення). Одна і та сама особа не може здійснювати повноваження два строки поспіль.

За членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, який є суддею або державним службовцем, на час здійснення повноважень зберігаються посада, статус і місце роботи.

Члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України на час здійснення повноважень відряджаються до Комісії та не можуть виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу, крім викладацької, творчої та наукової.

Члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, обрані з'їздом суддів України, не можуть здійснювати правосуддя.

Члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, які є адвокатами, на час виконання повноважень членів Комісії повинні зупинити адвокатську діяльність та участь в органах адвокатського самоврядування.

На членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України поширюються вимоги та обмеження, встановлені законодавством у сфері запобігання корупції.

Члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України повинні у своїй діяльності та поза її межами дотримуватися найвищих стандартів етичної поведінки, в тому числі принципів та правил етики, які застосовуються до суддів.

Члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України не мають права суміщати свою посаду з будь-якими посадами в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, органах професійного самоврядування, зі статусом народного депутата України, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, підприємницькою діяльністю, будь-якою іншою оплачуваною роботою або отримувати винагороду (крім здійснення викладацької, наукової і творчої діяльності та отримання винагороди за неї), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку.

Особи, які є власниками акцій або володіють іншими корпоративними правами чи мають інші майнові права або інший майновий інтерес у діяльності будь-якої юридичної особи, що має на меті отримання прибутку, зобов'язані передати такі акції (корпоративні права) або інші відповідні права в управління незалежній третій особі (без права надання інструкцій такій особі щодо розпорядження такими акціями, корпоративними або іншими правами, або щодо реалізації прав, які з них виникають) на час перебування на посаді члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України може отримувати відсотки, дивіденди та інші пасивні доходи від майна, власником якого він є.

Вплив на членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України у будь-який спосіб забороняється.

ВИСНОВКИ ДО ДЕВ'ЯТОГО ПИТАННЯ

Кваліфікаційні комісії суддів – це колегіальні атестаційно-дисциплінарні органи суддівського співтовариства, які наділені державно – владними повноваженнями стосовно його членів, спрямованими на формування

суддівського корпусу, визначення рівня підготовленості професійних суддів, а також вирішення питань про їх дисциплінарну відповідальність.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України, постійно діючий орган в системі судоустрою України, наділена Законом України «Про судоустрій і статус суддів» широким колом повноважень.

Завдання кваліфікаційних комісій суддів полягають у забезпеченні формування корпусу професійних суддів, здатних кваліфіковано, сумлінно й неупереджено здійснювати правосуддя, шляхом відбору і рекомендації осіб для обіймання посади професійного судді та визначення рівня фахової підготовленості професійних суддів, а також у розгляді питань про дисциплінарну відповідальність суддів і складання висновків про звільнення судді з посади.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Згідно зі ст. 6 Конституції України, судова влада є рівноправною та самостійною гілкою влади. Її існування, поряд із законодавчою та виконавчою владою, є ознакою демократичної держави. Разом з іншими гілками влади вона є *складовою народовладдя та має всі ознаки державної влади*: рішення, що приймаються судовими органами в межах своєї компетенції, є обов'язковими для всіх державних органів, посадових осіб і громадян; судові органи застосовують різноманітні види державного примусу; є формою соціального регулювання у відповідній сфері суспільних відносин тощо.

2. Функцію здійснення правосуддя, за Конституцією України, покладено на суди, що діють незалежно від законодавчої та виконавчої гілок влади. Жодні органи державної влади, крім судів, не мають права перебирати на себе функцію і повноваження зі здійснення правосуддя. Тільки суди мають право визнавати особу винною у вчиненні злочину та піддавати її кримінальному покаранню. *Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.*

3. Найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд.

4. Систему судоустрою складають: місцеві суди; апеляційні суди; Верховний Суд.

5. Новелою в Україні є запровадження Вищого антикорупційного суду та Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Створенню цих спеціалізованих судів сприяла судова реформа. Діяльність відповідних судів визначена Законом України «Про судоустрій і статус судів», Законом України «Про антикорупційний суд».

5. Суди України, розглядаючи цивільні, кримінальні, адміністративні й інші справи, сприяють зміцненню законності та правопорядку в державі, захищають права й свободи людини та громадянина. Ця діяльність судів здійснюється на певних *засадах (принципах)* основних, загальних положеннях, визначених Конституцією України та відповідними законами України, що характеризують найбільш важливі аспекти організації і діяльності судів при здійсненні правосуддя.

6. Відповідно до ст. 127 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюють *професійні судді* та, у визначених законом випадках, *народні засідателі й присяжні*. Професійні судді не можуть належати до політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

7. Організаційне забезпечення діяльності органів судової влади здійснює Державна судова адміністрація України, яка підзвітна з'їзду судів України. В Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі утворюються територіальні управління Державної судової адміністрації.

8. Згідно зі ст. 131 Конституції України, в нашій державі діє Вища рада правосуддя, до відання якої належить: вносити подання про призначення судді на посаду; ухвалювати рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності; розгляд скарги на рішення

відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора; ухвалювати рішення про звільнення судді з посади; надавати згоду на затримання судді чи утримання його під вартою; ухвалювати рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя; вживати заходів щодо забезпечення незалежності суддів; ухвалювати рішення про переведення судді з одного суду до іншого; здійснювати інші повноваження, визначені Конституцією України та законами України. Отож основне завдання цього органу – остаточне завершення процесу відбору кандидата на посаду судді.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 13. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, ознаки, функції конституційного судочинства
 2. Конституційно-правові засади діяльності Конституційного Суду України. Порядок формування Конституційного Суду України, його чисельний склад, структура, вимоги до суддів
 3. Звернення до Конституційного Суду України
 4. Акти Конституційного Суду
- Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799).
2. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 року (зі змінами і допов.). *Офіційний вісник України*. 2017. № 63.
3. Регламент Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року. *Вісник Конституційного суду України*. 2018. № 2. Стор. 14.
4. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
5. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
6. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1994, N 11, ст.50
7. Бакірова І. О. Офіційне тлумачення Конституції та законів України як одна із форм забезпечення судового захисту прав людини і

громадянина Конституційним Судом України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 4-5. с. 52-63.

8. Барабаш Ю. Преюдиціальність рішень Конституційного Суду України: проблемні питання теорії та практики. *Право України*. 2010. № 6. с. 45-49.

9. Барский В. Правовая природа судебного конституционного контроля в Украине. *Юридический вестник*. 1998. № 1. с. 48-51.

10. Бондарчук І. В. Рішення Конституційного Суду України у правовому регулюванні діяльності політичних партій і громадських організацій. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. с. 106-113.

11. Веніславський Ф. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в механізмі забезпечення стабільності конституційного ладу. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. с. 61-69.

12. Волвенко П. В. Діяльність Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції України: теоретичний аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 24 с.

13. Гергелійник В. Конституційний Суд в системі органів контрольної влади: теоретичні аспекти. *Право України*. 1999. № 5. с. 81-85.

14. Гультай М. П. Конституційна скарга як прояв дії верховенства права. *Право України*. 2012. № 9. С. 316-324.

15. Евсеев А. Судебные ошибки в деятельности Конституционного Суда Украины: к постановке проблемы. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 8. с. 3-6.

16. Кампо В. Деякі проблеми розвитку конституційної юстиції в Україні. *Право України*. 2010. № 6. с. 60-65.

17. Коваленко В. Конституційний Суд України як ключова інституція в механізмі гарантій прав і свобод людини в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 2. с. 66-73.

18. Ліфшиць Ю. Правовий статус Конституційного Суду. *Право України*. 1994. № 5-6. с. 6-8.

19. Остапенко В. В. Конституційна скарга у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Форум права*. 2016. № 4. С. 240-251.

20. Рабінович П. М. Інтерпретація верховенства права Конституційним Судом України (доктринальний коментар). *Право України*. 2006. № 11. С. 27-31.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Розглянути порядок формування Конституційного Суду України, його чисельний склад, структуру, вимоги до суддів, структурну організацію Конституційного Суду України, процедуру внесення конституційного подання, конституційного звернення та конституційної скарги, форми діяльності Конституційного Суду України.

ВСТУП

Відомо, що здійснюючи свої повноваження, конституційний суд може виконувати різні правові функції: правозахисну (захищати права і свободи громадян, інших фізичних та юридичних осіб приватного права), праворегулятивну (заповнювати прогалини в законодавстві та усувати законодавчі колізії у процесі тлумачення положень конституції й законів), правоохоронну (при наданні висновків про притягнення до відповідальності вищих посадових осіб) та правоарбітражну (при вирішенні конституційних спорів між органами влади тощо).

Конституційна юстиція як інститут конституційного права з'явилась у результаті виокремлення правозахисної функції в діяльності органів конституційного контролю (конституційної юрисдикції), які, в свою чергу, були створені в результаті утвердження в конституційних системах відповідних країн принципів правової держави та верховенства права.

Нині інститут конституційної юстиції «пробиває» собі дорогу навіть у тих країнах, які не особливо прихильні до принципів правової держави та верховенства права. В країнах, де цей інститут почуває себе впевнено, він творить дива: авторитет органів конституційної юстиції, як правило, є

високим та стабільним порівняно з іншими органами державної влади; їх рішення можуть слугувати обов'язковими для модернізації або проведенню реформ у політико-правовій та інших сферах суспільного життя тощо. Феномен органів конституційної юстиції у простому: чим доступнішою є судова система для громадян, тим більше вони акцентують увагу на неконституційних положеннях законодавства. Як наслідок, у цих органах громадяни успішно захищають свої права і свободи від неконституційних актів, з одного боку, та сприяють усуненню порушень Конституції в діяльності інших органів держави – з другого.

I. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ФУНКЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

Конституційне судочинство — процесуальна діяльність уповноважених судових органів з розгляду конституційно-правових конфліктів. Конституційно-правовий конфлікт визначається або як спір про право, що впливає з конституційно-правових норм держави, або спір про конституційне правопорушення.

Конституційне судочинство є складовою конституційного процесу в державі та є окремим видом юридичного процесу. Воно покликане забезпечувати верховенство конституції як основи національної правової системи, охорону конституційних прав і свобод, додержання принципу поділу влади у всіх його аспектах. Необхідним елементом конституційного судочинства є перевірка нормативних актів з погляду їх відповідності конституції. Саме це (тобто правова охорона конституції) складає сутність конституційного судочинства.

Конституційне судочинство складається зі стадій, що послідовно змінюють одна одну. Воно становить відносно замкнутий комплекс дій конституційного суду та учасників судового процесу, що спрямовані на вирішення конкретної правової ситуації. Послідовність стадій переслідує кінцеву мету: винесення конституційним судом підсумкового рішення у

справі та його виконання, внаслідок чого буде розв'язаний конституційно-правовий конфлікт.

Виділяють наступні стадії судового конституційного процесу:

- унесення звернення до конституційного суду (або іншого органу конституційної юстиції);
- попередній розгляд звернення в конституційному суді;
- прийняття звернення до розгляду або його відхилення;
- підготовка до судового розгляду;
- судовий розгляд (або розгляд поза цією формою);
- нарада членів суду, голосування і прийняття конституційним судом підсумкового рішення;
- проголошення, опублікування і набрання чинності рішенням конституційного суду виконання рішення.

Повноваження, пов'язані з відправленням конституційного судочинства, ширші за конституційний контроль, адже контроль полягає в основному у встановленні відповідності правового акта конституції держави.

Предмет конституційного судочинства, навпаки, є ширшим — повноваження конституційних судів поширюються і на питання щодо тлумачення конституційних положень, імпічменту глави держави тощо.

Спільним у відправленні конституційного судочинства та здійсненні конституційного контролю можна назвати перевірку конституційності певного акта, а також розгляд конституційних звернень громадян з питань порушення конституційних прав державними органами.

Конституційний Суд України — орган конституційної юрисдикції в Україні. Склад Суду становить 18 суддів Конституційного Суду. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду.

Зміни до Конституції та судова реформа, Закон України «Про Конституційний Суд України» виокремлюють Конституційний Суд України як самостійну та відмінну від судів інституцію.

Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційного тлумачення Конституції України;

3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

4) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

5) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України;

6) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

7) надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

8) вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з частиною другою статті 137 Конституції України;

9) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Конституційний Суд роз'яснив, що вирішення цим судом питань відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів цих органів, якщо останні мають індивідуальний характер. Тоді як Конституційний Суд України розглядає справи щодо конституційності зазначених актів, суди загальної юрисдикції розглядають справи щодо їх законності.

Конституційний Суд здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах є:

- невідповідність Конституції України;
- порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності;
- перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

Конституційний Суд України самостійно і незалежно здійснює конституційний контроль за допомогою конституційного судочинства. Конституція України визнає конституційне судочинство в якості самостійного виду судочинства, за допомогою якого здійснюється судова влада (частина третя статті 124) . Конституційне судочинство являє собою врегульовану Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України» послідовність взаємопов'язаних процесуальних дій Конституційного Суду та інших учасників конституційного судочинства, спрямованих на вирішення конституційних справ відповідно до повноважень Конституційного Суду з метою збереження та зміцнення конституційності в суспільстві і державі.

Функціонування спеціального органу конституційної юрисдикції забезпечує конституційність правових актів, є підставою конституційного правопорядку у демократичній, правовій державі. Конституційний Суд повинен сприяти подоланню конфронтаційних тенденцій між різними гілками влади, посиленню захисту прав людини, належному тлумаченню Конституції. Сучасний стан конституційного судочинства залежить від виконання органом конституційної юрисдикції своїх повноважень, а види конституційного судочинства, здійснюваного Конституційним Судом України є похідними від його повноважень, встановлених статтями 150, 151 Конституції України.

Закон України "Про Конституційний Суд України» відносить до повноважень Суду, виділяючи провадження з розгляду Конституційним Судом справ:

- про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- про офіційне тлумачення Конституції України;

- про надання висновку щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих 220 міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

- про надання висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Усі справи, незалежно від видів конституційного судочинства розглядаються за загальними правилами виробництва, якщо інше не передбачено спеціальними нормами. Спеціальні норми відбивають специфіку конституційного судочинства з розгляду Конституційним Судом справ. Вони встановлюють: особливості розгляду різних категорій справ; умови допустимості звернення що надійшли до Суду; межі розгляду підвідомчих Суду питань; види підсумкових рішень по різних категоріях справ. Підставою виникнення судово-конституційних процесуальних відносин служать реалізація компетентним суб'єктом права на звернення до Конституційного Суду і право самого Конституційного Суду на розгляд даної категорії справ. Рух процесуальних правовідносин залежить від юридичних фактів, перш за все від процесуальних дій, як учасників конституційного судочинства, так і самого Конституційного Суду. Конституційне судочинство доцільно розглядати як процесуальний порядок розгляду правових спорів (конфліктів) Конституційним Судом на підставі встановлених норм конституційного права.

Конституційне судочинство і виробництво співвідносяться як ціле і частина, отже, всі основні характеристики цілого поширюються на частину. Загальні правила конституційного судочинства містяться в розділі другому Закону України «Про Конституційний Суд України». Вони стосуються засад конституційного судочинства, підстав для відмови у відкритті конституційного судочинства, загальних вимог до форм звернень, суб'єктів

звернень, а також процедурні правила розгляду справ у Конституційному Суді (глави 6, 7, 8).

Конституційне судочинство є спосіб реалізації повноважень органів конституційної юстиції, а значить – конституційна юстиція як категорія – ширша, ніж конституційне судочинство. Порівнюючи конституційне судочинство з конституційним контролем, слід зауважити, що конституційне судочинство ширше, ніж конституційний контроль. Конституційний контроль, на наш погляд, полягає лише у встановленні відповідності Конституції певного акту, а конституційне судочинство такою компетенцією не обмежується. Так до повноважень конституційних судів належать також питання дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту, дачі офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Проте спільними для конституційного судочинства і конституційного контролю є повноваження щодо перевірки конституційності певного акту, а також розгляду конституційних звернень громадян про порушення їх конституційних прав державними органами. Становлення конституційного судочинства відноситься лише до компетенції спеціалізованого органу конституційної юстиції, повноваження якого закріплюються в Конституції і конкретизуються у відповідних нормативно-правових актах. А значить, критерієм визначення початкового етапу становлення конституційного судочинства в державі слід вважати законодавче закріплення утворення та функціонування органу конституційної юстиції з наданням йому повноважень з розгляду конституційно-правових спорів. Не слід забувати, що законодавчого закріплення статусу органу конституційної юстиції та встановленню його процесуальних повноважень передують досить тривалий етап усвідомлення і розуміння необхідності формування такого органу в державі, визначаючи, перш за все, його доктринальні положення щодо встановлення порядку і правил розгляду конституційно-правових спорів. У наукових дослідженнях

конституційне судочинство пов'язують із законодавчо встановленим механізмом правового захисту конституції (Овсепян Ж. І., Лазарєв Л. В.). А сам механізм правового захисту Конституції, на думку Ю. В. Гаврюсова, визначають як систему правових інститутів і процедур, які забезпечують її дію. Усі дослідники діяльності органів конституційної юстиції відносять судовий конституційний контроль до елементів механізму правового захисту Конституції. А поява конституційного контролю виділяють з часів Римської імперії чи старого Німецького Рейху (1180 г.), коли судові органи займалися розглядом спорів між правителями. Відзначається й існування попередніх форм конституційного розгляду у Франції з середини XVIII ст. У Португалії судово-конституційний розгляд було введено Кодексом Фіміна (Philips Code) у XVII ст. Вітрук М. В. розкриваючи сутність конституційного правосуддя, вважає впровадженням загального терміна конституційного контролю – епоху середньовіччя. Як приклад початкової форми конституційного контролю він наводить діяльність Таємної ради у Великобританії в XVII ст., яка визнавала закони законодавчих зборів (легіслатур) американських колоній недійсними, якщо вони суперечили законам англійського парламенту або загальному праву.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Конституційне судочинство — процесуальна діяльність уповноважених судових органів з розгляду конституційно-правових конфліктів. Конституційно-правовий конфлікт визначається або як спір про право, що впливає з конституційно-правових норм держави, або спір про конституційне правопорушення.

Конституційне судочинство складається зі стадій, що послідовно змінюють одна одну. Воно становить відносно замкнутий комплекс дій конституційного суду та учасників судового процесу, що спрямовані на вирішення конкретної правової ситуації.

Конституційний Суд здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і

всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

II. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ. ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ, ЙОГО ЧИСЕЛЬНИЙ СКЛАД, СТРУКТУРА, ВИМОГИ ДО СУДДІВ

Конституційний Суд України як єдиний колегіальний орган конституційною юстиції в Україні має певну організаційну структуру яка дозволяє йому ефективно здійснювати свої основні повноваження. Під структурою Конституційного Суду України слід розуміти його внутрішню організаційну побудову

Конституційний Суд здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків. Порядок організації і діяльності Суду, порядок конституційного провадження, процедуру розгляду справ та виконання рішень і висновків установлює Закон України «Про Конституційний Суд» від 13.07.2017 № 2136-VIII. Організація внутрішньої роботи Суду та відповідні правила процедури розгляду ним справ установлені Регламентом Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду (склад суду становить 18 суддів). Суд є повноважним здійснювати конституційне провадження, якщо у його складі є щонайменше 12 суддів Конституційного Суду, які набули повноважень згідно з п.1 ст.10 Закону.

У складі Суду діють Велика палата, два сенати та шість колегій. Велика палата, сенати, колегії у межах визначених цим Законом повноважень щодо конституційного провадження діють як Конституційний Суд.

Представницькі, організаційні, розпорядчі функції здійснюють Голова Суду, заступник Голови Суду, секретарі колегій.

Велика палата, Сенат, Колегія мають статус органів Суду.

Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» суддею Конституційного Суду може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності. Суддя Конституційного Суду України у своїй діяльності та поза її межами дотримується встановлених Конституційним Судом стандартів професійної етики судді Конституційного Суду.

Суддя Конституційного Суду має відповідати критерію політичної нейтральності.

Виходячи з даного положення, суддя не може належати до політичних партій чи професійних спілок, публічно виявляти прихильність до них, брати участь у будь-якій політичній діяльності.

Пункт 3 ст 11 Закону України «Про Конституційний Суд України» визначає коло осіб, які не можуть бути призначені на посаду судді Конституційного Суду, а саме якщо кандидат:

- 1) є членом або обіймає посаду в політичній партії, іншій організації, яка має політичні цілі або бере участь у політичній діяльності;
- 2) є обраною на виборну посаду в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, має представницький мандат;
- 3) бере участь в організації або фінансуванні політичної агітації чи іншої політичної діяльності.

Також, суддя Конституційного Суду не може суміщати свою посаду з будь-якою посадою в органі державної влади або органі місцевого самоврядування, органі професійного правничого самоврядування, зі статусом народного депутата України, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської,

селищної ради, з іншим представницьким мандатом, з адвокатською діяльністю, з підприємницькою діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу або отримувати іншу винагороду, за винятком здійснення викладацької, наукової чи творчої діяльності та отримання винагороди за неї, а також не може входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку.

Законом також визначаються і інші умови, за яких особу не може бути призначено на посаду судді Конституційного Суду. Зокрема, якщо особа, яка є власником акцій або володіє іншими корпоративними правами чи має інші майнові права або інший майновий інтерес у діяльності будь-якої юридичної особи, що має на меті одержання прибутку, на час перебування на посаді судді Конституційного Суду повинна передати такі акції (корпоративні права) або інші відповідні права в управління незалежній третій особі (без права надання інструкцій такій особі щодо розпорядження такими акціями, корпоративними, іншими правами або інструкцій щодо реалізації прав, які з них виникають); суддя Конституційного Суду може отримувати відсотки, дивіденди та інші пасивні доходи від майна, власником якого він є.

На осіб, які претендують на зайняття посади судді Конституційного Суду, за їх письмовою згодою проводиться спеціальна перевірка в порядку, встановленому Законом України «Про запобігання корупції».

Відповідно, на діючих суддів Конституційного Суду України поширюються відповідні вимоги та обмеження, встановлені для них Законом України «Про запобігання корупції».

Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду на конкурсних засадах щодо осіб, яких призначає Президент України, здійснює конкурсна комісія, яку створює Президент України.

Порядок проведення конкурсного відбору на посаду судді Конституційного Суду визначається ст.12 Закону України «Про

Конституційний Суд України» Можна виділити наступні етапи проведення відбору:

- підготовка питання щодо розгляду на конкурсних засадах кандидатур на посаду судді Конституційного Суду;

- оголошення про початок конкурсного відбору на посаду судді Конституційного Суду України на офіційних веб-сайтах Президента України, Верховної Ради України, Ради Суддів України;

- приймання конкурсною комісією заяв від осіб, які виявили намір обійняти посаду судді Конституційного Суду;

- встановлення відповідності осіб, які виявили намір обійняти посаду судді Конституційного Суду;

- ухвалення рекомендацій щодо кожного кандидата на посаду судді Конституційного Суду;

- складання списків кандидатів, рекомендованих на посаду судді Конституційного Суду, на підставі яких суб'єкти призначення приймають відповідні рішення. Такі списки мають містити кількість кандидатур, яка щонайменше втричі перевищує кількість вакансій.

Загальний строк проведення конкурсу для відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду становить два місяці.

За результатами конкурсного відбору Президент України видає указ про призначення на посаду судді Конституційного Суду.

Порядок призначення судді Конституційного Суду Верховною Радою України встановлюється Регламентом Верховної Ради України. Відповідно до пункту 26 частини першої статті 85 Конституції України Верховна Рада призначає на посаду суддів Конституційного Суду України.

Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах. Підготовку питання щодо розгляду на конкурсних засадах кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України у Верховній Раді здійснює комітет, до предмета відання якого належать питання правового статусу Конституційного Суду України.

Можна окреслити процедуру відбору кандидатури на посаду судді Конституційного Суду України таким чином:

- Апаратом Верховної Ради за поданням комітету оприлюднюється інформація на офіційному веб-сайті Верховної Ради та повідомляються депутатські фракції (депутатські групи) про початок прийому пропозицій депутатських фракцій (депутатських груп) щодо кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України;

- подання депутатською фракцією пропозиції щодо кандидата на посаду судді Конституційного Суду України разом із заявою особи, яка виявила намір обійняти посаду судді Конституційного Суду України;

- оприлюднення Апаратом Верховної Ради на офіційному веб-сайті Верховної Ради на наступний робочий день після закінчення строку прийняття заяв кандидатів.

- розгляд заяви кандидата комітетом, до предмета відання якого належать питання правового статусу Конституційного Суду України,

- проведення спеціальної перевірки Апаратом Верховної Ради після позитивного рішення комітету Конституційного Суду України та надання результатів її проведення

- співбесіда всіх кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України яку проводить комітет, до предмета відання якого належать питання правового статусу Конституційного Суду України,

- за результатами співбесід з кандидатами, комітет, до предмета відання якого належать питання правового статусу Конституційного Суду України, ухвалює рекомендацію щодо кожного кандидата на посаду судді Конституційного Суду України.

Відбір на посади судді Конституційного Суду України здійснюється Верховною Радою відкритим рейтинговим голосуванням по кожному кандидату окремо.

Верховна Рада призначає суддів Конституційного Суду України списком, визначеним за підсумками рейтингового голосування,

відповідно до кількості вакантних посад відкритим голосуванням більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради.

Рішення про призначення на посади суддів Конституційного Суду України оформлюється постановою Верховної Ради.

Розглянемо порядок обрання кандидата на посаду судді Конституційного Суду України з'їздом суддів.

За результатами конкурсного відбору З'їзд відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів З'їзду включає кандидатури на посаду судді Конституційного Суду до бюлетеня для таємного голосування.

Призначеним на посаду судді Конституційного Суду вважається той кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів від числа обраних делегатів З'їзду. Якщо за результатами голосування суддя Конституційного Суду не призначений, проводиться повторне голосування щодо двох кандидатів, які набрали більшу кількість голосів порівняно з іншими кандидатами. З'їзд призначає особу на посаду судді Конституційного Суду не пізніше трьох місяців із дня припинення повноважень або звільнення з посади судді Конституційного Суду, якого призначив З'їзд.

Рішення З'їзду про призначення на посаду судді Конституційного Суду підписують головуючий на З'їзді та секретар.

Суддя Конституційного Суду набуває повноважень з дня складення ним на спеціальному пленарному засіданні Суду присяги.

Голова Суду очолює та представляє Суд у відносинах з органами державної влади, іншими державними органами України, органами місцевого самоврядування, юридичними особами всіх форм власності, а також з органами іноземних держав і міжнародних організацій.

Голову Суду обирають на спеціальному пленарному засіданні Суду зі складу суддів Конституційного Суду лише на один трирічний строк

таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів із будь-яким числом кандидатур, запропонованих суддями Конституційного Суду. Для обрання Голови Суду на спеціальному пленарному засіданні Суду створюється комісія з числа суддів Конституційного Суду. Головою Суду вважається обраний кандидат, за якого проголосувала більшість суддів Конституційного Суду від конституційного складу Суду.

Якщо запропоновано не більше двох кандидатів і Голову Суду не було обрано, проводяться нові вибори. Якщо запропоновано більше двох кандидатів і жодного з них не було обрано, проводиться повторне голосування щодо двох кандидатів, які одержали найбільшу кількість голосів. Якщо при повторному голосуванні Голову Суду не було обрано, проводяться нові вибори. Під час голосування Суддя може проголосувати лише за одну кандидатуру.

Голова Суду:

- 1) здійснює загальне керівництво організацією роботи Суду та Секретаріату Суду;
- 2) скликає засідання, спеціальні пленарні засідання Суду, засідання, пленарні засідання Великої палати;
- 3) головує на засіданнях, спеціальних пленарних засіданнях Суду, засіданнях, пленарних засіданнях Великої палати;
- 4) входить до одного із сенатів і головує на його засіданнях;
- 5) здійснює розпорядження бюджетними коштами на утримання і забезпечення діяльності Суду відповідно до затвердженого Судом кошторису та контролює ефективність використання цих коштів Секретаріатом Суду;
- 6) виконує інші повноваження, передбачені цим Законом та Регламентом Конституційного Суду.

Заступник Голови Суду виконує за дорученням Голови Суду окремі його повноваження. Заступника Голови Суду обирають за пропозицією Голови Суду лише на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом

подання бюлетенів у порядку, встановленому статтею 33 Закону. Заступник Голови Суду входить до одного із сенатів і головує на його засіданнях.

У разі подання заступником Голови Суду заяви про звільнення з посади Суд ухвалює рішення про дострокове звільнення з цієї посади, якщо за це проголосувала більшість суддів Конституційного Суду від конституційного складу Суду.

Велика палата діє у складі всіх суддів Конституційного Суду. Велика палата розглядає питання щодо:

- відповідності Конституції України (конституційності) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- офіційного тлумачення Конституції України;

- відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

- відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, встановлених статтями 111 і 151 Конституції України;

- відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

- порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

- відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України;

- відповідності Конституції України (конституційності) законів України (їх окремих положень) за конституційними скаргами у разі відмови Сенату

від розгляду справи на розсуд Великої палати у випадках, визначених цим Законом.

До повноважень Великої палати також належить вирішення процедурних питань, що виникають під час конституційного провадження.

Сенат діє у складі дев'яти суддів Конституційного Суду. Якщо кількість суддів Конституційного Суду є меншою за 18, Сенат є повноважним за умови участі в ньому щонайменше шести суддів Конституційного Суду.

Склад сенатів формується на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду шляхом жеребкування. Стосовно Голови Конституційного Суду та заступника Голови Конституційного Суду жеребкування не проводиться. Персональний склад сенатів затверджується постановою Конституційного Суду.

На засіданнях сенатів головує відповідно Голова Конституційного Суду та заступник Голови Конституційного Суду, а у разі їх відсутності старший за віком Суддя, що входить до складу відповідного Сенату.

Сенати утворюються у порядку, встановленому Регламентом Конституційного Суду.

Сенат розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України (їх окремих положень) за конституційними скаргами, а також інші питання, визначені цим Законом.

Колегія діє у складі трьох суддів Конституційного Суду. Суд на спеціальному пленарному засіданні шляхом жеребкування утворює в межах сенатів колегії в порядку, встановленому Регламентом. Один і той самий Суддя не може входити на постійній основі до складу кількох колегій. Суд затверджує персональний склад Колегії постановою.

До повноважень Колегії належить вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням, конституційною скаргою.

Колегія більшістю голосів від її складу постановляє ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі або про відмову у відкритті конституційного провадження у справі. Якщо Колегія постановила ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням або за конституційним зверненням, секретар Колегії вносить пропозицію Голові Суду скликати засідання Великої палати для розгляду питань, пов'язаних із конституційним провадженням.

Якщо Колегія постановила ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням або за конституційним зверненням, секретар Колегії передає конституційне подання або конституційне звернення на розгляд Великої палати для вирішення питання щодо відкриття конституційного провадження у справі.

Якщо Колегія постановила ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою, секретар Колегії вносить пропозицію головуючому відповідного Сенату скликати його засідання для розгляду питань, пов'язаних із конституційним провадженням.

Якщо Колегія не одностайно постановила ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою, секретар Колегії передає конституційну скаргу на розгляд Сенату для вирішення питання про відкриття конституційного провадження у справі.

Одностайно постановлена ухвала Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою є остаточною.

Допоміжними органами Суду з питань організації його внутрішньої діяльності є постійні комісії. Суд на засіданні створює з числа суддів Конституційного Суду постійні комісії та затверджує положення про них. Голову постійної комісії обирає комісія зі свого складу.

Оскільки Конституційний Суд України є єдиним колегіальним органом конституційної юстиції, то основна його діяльність, пов'язана з прийняттям

певних юридичних рішень, здійснюється на пленарних засіданнях Конституційного Суду України і засіданнях Конституційного Суду України.

Секретаріат Суду (далі Секретаріат) здійснює організаційне, аналітичне, юридичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Суду. Основними функціями секретаріату є:

1) забезпечення підготовки та проведення засідань колегій, засідань і пленарних засідань сенатів та Великої палати, засідань і спеціальних пленарних засідань Суду;

2) забезпечення діяльності Голови Суду, заступника Голови Суду, секретарів колегій, суддів Конституційного Суду;

3) забезпечення офіційного оприлюднення актів Суду;

4) надсилання актів Суду згідно з частиною шостою статті 88 Закону;

5) надсилання відповідних актів Суду до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну правову політику, для внесення до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та опублікування в Офіційному віснику України;

6) здійснення реєстрації та попередньої перевірки всіх форм звернень, що надійшли до Суду, готує попередні висновки про наявність підстав для відкриття конституційного провадження у справі або відмови у відкритті конституційного провадження;

7) здійснення офіційного спілкування із суб'єктами звернень до Суду, учасниками конституційного провадження та особами, залученими до участі у конституційному провадженні;

8) можуть брати участь у підготовці проектів нормативних актів, що стосуються питань діяльності Суду;

9) забезпечують діяльність постійних комісій Суду, Науково-консультативної ради Суду;

10) здійснюють контроль за своєчасним надходженням документів, матеріалів та іншої інформації у конкретній справі, яку готує до розгляду

або розглядає Суд, а також документів, матеріалів та іншої інформації, витребуваних Суддею-доповідачем у справі згідно з цим Законом;

11) узагальнюють практику виконання актів Суду;

12) виконують інші завдання, передбачені цим Законом.

Секретаріат очолює керівник Секретаріату, якого Суд призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Голови Суду. Кандидат на посаду керівника Секретаріату має відповідати кваліфікаційним вимогам, передбаченим Законом України «Про державну службу» для осіб, які претендують на зайняття посади державної служби категорії «А», а також мати вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше 10 років.

Керівник Секретаріату має першого заступника, заступників, яких Суд призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Голови Суду. Кандидати на посади першого заступника та заступників керівника Секретаріату мають відповідати кваліфікаційним вимогам, передбаченим Законом України «Про державну службу» для осіб, які претендують на зайняття посади державної служби категорії «А».

У складі Секретаріату діє служба судових розпорядників.

Матеріали діяльності Суду зберігаються в Архіві Суду. Матеріали справ, щодо яких Суд ухвалив рішення або надав висновок, зберігаються в Архіві Суду 100 років. Рішення та висновки Суду з особистими підписами суддів Конституційного Суду зберігаються в Архіві Суду безстроково. Положення про Архів Суду затверджує Суд.

Основою формою роботи Конституційного Суду України є його пленарні засідання. Пленарне засідання Конституційного Суду України є повноважним, якщо на ньому присутні не менш як 12 суддів Конституційного Суду України. При цьому рішення і висновки Конституційного Суду України вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало не менше 10 суддів Конституційного Суду України.

Діяльність Конституційного Суду України є досить різноманітною (організаційна, бюджетно-фінансова, Інформаційно-аналітична, наукова тощо), але основним видом діяльності органу державної влади, відповідно до ст. 147 Конституції України, є, безперечно, здійснення конституційної юрисдикції.

Конституційну юрисдикцію часто позначають термінами «конституційне судочинство», «конституційний процес», «конституційне провадження» та ін. Відповідно до положення ст. 124 Конституції України, найбільш вдалим з цих термінів є термін «конституційне судочинство», що й визначає сутність і зміст діяльності Конституційного Суду України як органу судової влади.

Порядок здійснення конституційного судочинства визначається Конституцією України, Законом України "Про Конституційний Суд України", Регламентом Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 р. та іншими нормативно-правовими актами.

Здійснення конституційного судочинства відбувається на принципах верховенства права; незалежності Конституційного Суду України у прийнятті ним рішень і висновків; гласності діяльності Конституційного Суду України; колегіальності: повноти і всебічності розгляду справ та обґрунтування прийнятих ним рішень; науковості та ін.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Конституційний Суд України як колегіальний орган конституційною юстиції в Україні має певну організаційну структуру яка дозволяє йому ефективно здійснювати свої основні повноваження. Під структурою Конституційного Суду України слід розуміти його внутрішню організаційну побудову

Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні має своїм основним завданням гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Можна стверджувати, що будучи складовою частиною судової системи України, Конституційний Суд, тим не менше, посідає в ній автономне становище. Це зумовлено: особливою системою законодавства, яке регулює конституційне судочинство; характером компетенції Конституційного Суду України; відмінностями у способах формування і складі Конституційного Суду і судів загальної юрисдикції; особливою процесуальною формою відправлення конституційного судочинства; юридичними властивостями актів органу конституційної юрисдикції.

ІІІ. ЗВЕРНЕННЯ ДО КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ

Конституційне правосуддя, незалежно від організаційних форм його здійснення, вирішує завдання захисту Конституції: забезпечення її верховенства, принципу розподілу влади, захист прав і свобод людини і громадянина.

Згідно Закону України «Про Конституційний Суд України», формами звернення до Суду є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.

Конституційним поданням є подане до Суду письмове клопотання щодо:

- визнання акта (його окремих положень) неконституційним;
- офіційного тлумачення Конституції України.

У конституційному поданні зазначаються:

- суб'єкт права на конституційне подання;
- відомості про представника суб'єкта права на конституційне подання;
- документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;
- перелік документів і матеріалів, що додаються.

Отже, конституційне подання - це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення відповідності проекту закону

про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України, конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про дачу висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту, порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України.

У конституційному поданні щодо конституційності акта (його окремих положень) зазначаються акт (його конкретні положення), що належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити акт (його окремі положення), а також обґрунтування тверджень щодо неконституційності акта (його окремих положень).

У конституційному поданні щодо офіційного тлумачення Конституції України зазначаються конкретні положення Конституції України, які потребують офіційного тлумачення, та обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні. Офіційне тлумачення Конституції України Конституційний Суд України здійснює виключно за конституційними поданнями Президента України, щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Таким чином, відповідно до Конституції України суб'єктами права на конституційне подання є: Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Заява народного депутата України про відкликання свого підпису під конституційним поданням не має юридичних наслідків.

Конституційним зверненням є подане до Суду письмове клопотання про надання висновку щодо:

- відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

- відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

- відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

- порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

- відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України.

У конституційному зверненні зазначаються:

1. суб'єкт права на конституційне звернення;
2. відомості про представника суб'єкта права на конституційне звернення;
3. документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне звернення, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;
4. перелік документів і матеріалів, що додаються.

У конституційному зверненні про відповідність Конституції України міжнародного договору зазначаються конкретні положення договору, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити договір, а також обґрунтування тверджень щодо неконституційності міжнародного договору (його окремих положень).

У конституційному зверненні про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, зазначаються ті питання, конституційність яких оспорується, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити ці питання, а також обґрунтування тверджень щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

До конституційного звернення щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту додаються:

- ✓ матеріали щодо ініціювання питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;
- ✓ документи про створення та роботу спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування, висновки і пропозиції цієї комісії;
- ✓ матеріали про розгляд Верховною Радою України висновків і пропозицій відповідної тимчасової слідчої комісії;
- ✓ рішення Верховної Ради України про звинувачення Президента України у вчиненні державної зради або іншого злочину;
- ✓ рішення Верховної Ради України про звернення до Конституційного Суду.

У конституційному зверненні про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України зазначається обґрунтування тверджень щодо порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України.

У конституційному зверненні щодо відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України зазначаються акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його конкретні положення), що належить перевірити на відповідність

Конституції України та законам України, та конкретні положення Конституції України та законів України, на відповідність яким належить перевірити акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його окремі положення), а також обґрунтування тверджень щодо невідповідності Конституції України та законам України акта Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його окремих положень).

Зі змінами Конституції України в частині правосуддя суттєвих змін зазнали форми звернення до Конституційного Суду України, серед яких окрім конституційного звернення та конституційного подання введено конституційну скаргу.

Ідея запровадження інституту конституційної скарги в Україні є загалом прогресивною, відповідає загальним тенденціям розвитку європейського конституціоналізму та головному призначенню сучасного конституційного контролю – захисту прав і свобод людини. Вона органічно вписується також в існуючу національну конституційно-правову систему, оскільки завданням Конституційного Суду України є «гарантування верховенства Конституції України» як Основного Закону держави на всій її території (ст.2 Закону України «Про Конституційний Суд України»), а саме «права і свободи людини та їх гарантії» повинні визначати зміст і спрямованість діяльності Української держави (ч.2 ст.3 Конституції України). Запровадження конституційної скарги підсилюється і тим фактом, що нині існуюча так звана «прихована» форма конституційної скарги (можливість тлумачення правових норм за зверненням громадян на основі реалізації положень ст.94 Закону України «Про Конституційний Суд України») – є надзвичайно складною у своїй реалізації та нормативно до кінця не виписаною. Змінами до ст.147 Конституції України вилучено із повноважень Конституційного Суду України права «офіційного тлумачення законів України».

Скасоване повноваження Конституційного Суду «давати офіційне тлумачення законів України» було одним із «найбільш вразливих» явищ у національній конституційно-правовій системі. Адже даючи офіційне

тлумачення законів (окремих положень законів), Конституційний Суд України не завжди чітко дотримувався т.зв. лінії розмежування між самим тлумаченням і фактичним створенням нової норми. Останнє об'єктивно призвело до фактичного розбалансування усталеної системи правового регулювання відповідних груп суспільних відносин.

З іншого ж боку, саме офіційне тлумачення законів, окремих положень законів часто виступало відвертою формою зловживання повноваженнями з боку Конституційного Суду України, на що неодноразово зверталася увага науково-експертного середовища. Для сучасної європейської конституційно-правової практики офіційне тлумачення законів органом конституційного контролю не є характерним. Таке «право» конституційних судів збереглося, здебільшого, тільки на колишніх радянських теренах.

Суб'єктами права на конституційне звернення є:

- Президент України згідно статті 41 Закону, що впливає із статей 137, 151 Конституції України;
- Верховна Рада України згідно статті 41 Закону, що впливає з пункту 28 частини першої статті 85, статей 151, 159 Конституції України;
- Кабінет Міністрів України за пунктом 1 частини першої статті 53 Закону, що впливає із статті 151 Конституції України;
- щонайменше сорок п'ять народних депутатів України згідно статті 41 Закону, що впливає із статті 151 Конституції України.

Громадяни та юридичні особи відповідно до статті 151¹ Конституції України можуть звертатися до Конституційного Суду України з конституційними скаргами щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України за умови, що автор клопотання вважає застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України таким, що суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

У конституційній скарзі зазначаються:

прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства місця перебування) або повна назва та місцезнаходження юридичної особи, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;

відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу;

короткий виклад остаточного судового рішення, в якому було застосовано відповідні положення закону України;

опис перебігу розгляду відповідної справи в судах;

конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України;

обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону;

відомості про документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів;

перелік документів і матеріалів, що додаються.

Копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу має бути засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив.

Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права.

Конституційну скаргу фізична особа підписує особисто.

Якщо суб'єктом права на конституційну скаргу є дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я або фізичною вадою не в змозі особисто підписати конституційну скаргу, її підписує уповноважена в установленому законом порядку особа, що діє від її імені.

Конституційну скаргу юридичної особи підписує уповноважена на це особа, повноваження якої має бути підтверджено установчими документами цієї юридичної особи та актом про призначення (обрання) на посаду уповноваженої особи.

Конституційна скарга вважається прийнятною за умов якщо:

1) вичерпано всі національні засоби юридичного захисту (за наявності ухваленого в порядку апеляційного перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, а в разі передбаченої законом можливості касаційного оскарження - судового рішення, винесеного в порядку касаційного перегляду);

2) з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням, у якому застосовано закон України (його окремі положення), сплинуло не більше трьох місяців.

Як виняток, конституційна скарга може бути прийнята поза межами вимог, установлених пунктом 2 частини першої цієї статті, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу.

Якщо суб'єкт права на конституційну скаргу пропустив строк подання конституційної скарги у зв'язку з тим, що не мав повного тексту судового рішення, він має право висловити у конституційній скарзі клопотання про поновлення пропущеного строку.

Звернення до Суду надсилаються поштою або подаються безпосередньо до Секретаріату. Попередню перевірку звернень до Суду здійснює Секретаріат. Якщо конституційна скарга за формою не відповідає вимогам цього Закону, керівник Секретаріату повертає її суб'єкту права на конституційну скаргу.

Питання щодо відкриття конституційного провадження у справі вирішуються на засіданнях колегій, сенатів, Великої палати. Ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням постановляє: колегія; Велика палата - у разі незгоди з ухвалою Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі.

Ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою постановляє: колегія; Сенат - у разі незгоди з ухвалою Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі, постановленою не одностайно.

Підставами для відмови у відкритті конституційного провадження у справі є:

- звернення до Суду неналежним суб'єктом;
- неналежність до повноважень Суду питань, порушених у конституційному поданні, конституційному зверненні, конституційній скарзі;
- невідповідність конституційного подання чи конституційного звернення вимогам, передбаченим цим Законом;
- неприйнятність конституційної скарги;
- втрата чинності актом (його окремими положеннями), щодо якого порушено питання відповідності Конституції України, крім випадків, передбачених частиною другою статті 8 цього Закону;
- наявність рішення, висновку Суду щодо того самого предмета конституційного подання, конституційного звернення, конституційної скарги, а також ухвал Суду про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження у справі, якщо їх постановлено на підставі пунктів 1, 2 цієї частини.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Конституційне правосуддя, незалежно від організаційних форм його здійснення, вирішує завдання захисту Конституції: забезпечення її

верховенства, принципу розподілу влади, захист прав і свобод людини і громадянина.

Зі змінами Конституції України в частині правосуддя суттєвих змін зазнали форми звернення до Конституційного Суду України, серед яких окрім конституційного звернення та конституційного подання введено конституційну скаргу. Порядок звернення та розгляду конституційного звернення, конституційного подання та конституційної скарги визначається Законом України «Про Конституційний Суд України».

IV. АКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ

Діяльність органів конституційної юрисдикції пов'язана з прийняттям певних документів, актів, які опосередковують процес здійснення ними своїх повноважень, а також виступають в якості засобу юридичного оформлення результатів такої діяльності. Акти Конституційного Суду України є засобом формалізації його волі як єдиного в державі органу конституційної юрисдикції.

Актам Конституційного Суду України притаманні певні особливості, які зумовлені насамперед природою органу конституційної юрисдикції. Особливості актів Конституційного Суду України полягають в тому, що вони: мають спеціальний предмет (об'єкт) - актами Конституційного Суду України вирішуються питання, віднесені до його виключної компетенції. Жоден інший державний орган не уповноважений вирішувати питання, які є предметом діяльності Конституційного Суду України; приймаються в особливому процесуальному порядку; є загальнообов'язковими на всій території України; є остаточними і оскарженню не підлягають; є засобом гарантування верховенства Конституції України на всій території держави, забезпечення прямої дії її норм і формування єдиного конституційного праворозуміння.

Таким чином, *акти Конституційного Суду України* - це спеціальні правові акти, що приймаються Конституційним Судом в особливому

процесуальному порядку з метою реалізації своїх повноважень як органу конституційної юрисдикції і є остаточними та загальнообов'язковими на всій території України.

Суд ухвалює рішення, надає висновки, постановляє ухвали, видає забезпечувальні накази.

Відповідно Законом України «Про Конституційний Суд України» акти з питань, не пов'язаних із конституційним провадженням, Суд ухвалює у формі постанови.

Рішення суду – це процесуальний документ, який підсумовує діяльність суду по розгляду та вирішенню справи по суті.

Рішення Суду ухвалює:

Велика палата за результатами розгляду справ за конституційними поданнями щодо конституційності законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та щодо офіційного тлумачення Конституції України, а також за результатами розгляду справ за конституційними скаргами у разі відмови Сенату в розгляді справи за конституційною скаргою на розсуд Великої палати;

Сенат за результатами розгляду справ за конституційними скаргами.

Висновки Конституційного Суду України даються в справах, передбачених статтями 151, 159, а також п. 28 ст. 85 Конституції України:

- про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, які вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ч. 1 ст. 151 Конституції України);

- про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту (ч. 2 ст. 151 Конституції України);

- відносно відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст.157 і 158 Конституції України (ст. 159 Конституції України);

- про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції або законів України (п. 28 ст. 85 Конституції України).

- Відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

- відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України.

Для вирішення питань, пов'язаних із відкриттям, відмовою у відкритті, закриттям провадження у справі, іншими процесуальними діями, клопотаннями, процедурою розгляду справ, Суд постановляє відповідні ухвали.

Ухвали є формою вирішення Конституційним Судом процесуальних питань своєї діяльності.

Суд ухвалює рішення і надає висновок іменем України. Також судом надаються висновки на закритій частині пленарного засідання Сенату, Великої палати поіменним голосуванням суддів Конституційного Суду, які розглядали справу.

Пропозиції суддів Конституційного Суду до проекту рішення чи висновку ставляться на голосування у порядку надходження. Під час ухвалення рішення, надання висновку Суддя не має права утримуватися від голосування.

Рішення і висновки Суду підписують окремо судді Конституційного Суду, які голосували на їх підтримку, і судді Конституційного Суду, які голосували проти. Рішення чи висновок Суду є остаточним і не може бути оскарженим.

Суд надсилає рішення, висновок учаснику конституційного провадження не пізніше наступного робочого дня після ухвалення рішення чи надання висновку.

Суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження, може викласти окрему думку в строки, встановлені Регламентом Конституційного Суду України.

Суддя викладає окрему думку в письмовій формі, що додається до відповідного акта Суду та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду.

При розгляді конституційної скарги суд може вжити заходів забезпечення, видавши забезпечувальний наказ, який є виконавчим документом.

Як свідчить закон, підставою для забезпечення конституційної скарги є необхідність запобігти незворотнім наслідкам, які можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення. А ось способом забезпечення конституційної скарги є встановлення тимчасової заборони чинити певну дію.

При розгляді конституційної скарги Велика палата, у виняткових випадках, з власної ініціативи може вжити заходів щодо забезпечення конституційної скарги, видавши забезпечувальний наказ, який є виконавчим документом, а підставою для забезпечення конституційної скарги є необхідність запобігти незворотнім наслідкам, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення.

Отже, забезпечувальний наказ покликаний запобігти незворотнім наслідкам, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення - наприклад, якщо таким рішенням вирішуються майнові питання, питання корпоративних правовідносин, фінансові питання тощо. Способом забезпечення в такому випадку можуть бути заборона проводити реєстрацію прав на нерухоме майно, реєстрацію випуску акцій і т. ін.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Акти Конституційного Суду України - це спеціальні правові акти, що приймаються Конституційним Судом в особливому процесуальному порядку з метою реалізації своїх повноважень як органу конституційної юрисдикції і є остаточними та загальнообов'язковими на всій території України.

Суд ухвалює рішення, надає висновки, постановляє ухвали, видає забезпечувальні накази.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Конституційне судочинство є складовою конституційного процесу в державі та є окремим видом юридичного процесу. Воно покликане забезпечувати верховенство конституції як основи національної правової системи, охорону конституційних прав і свобод, додержання принципу поділу влади у всіх його аспектах. Необхідним елементом конституційного судочинства є перевірка нормативних актів з погляду їх відповідності конституції. Саме це (тобто правова охорона конституції) складає сутність конституційного судочинства.

2. Конституційний Суд здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків. Порядок організації і діяльності Суду, порядок конституційного провадження, процедуру розгляду справ та виконання рішень і висновків установлює Закон України «Про Конституційний Суд» від 13.07.2017 № 2136-VIII.

3. У складі Суду діють Велика палата, два сенати та шість колегій. Велика палата, сенати, колегії у межах своїх повноважень діють як Конституційний Суд. Представницькі, організаційні, розпорядчі функції здійснюють Голова Суду, заступник Голови Суду, секретарі колегій.

4. Допоміжними органами Суду з питань організації його внутрішньої діяльності є постійні комісії. Суд на засіданні створює з числа суддів Конституційного Суду постійні комісії та затверджує положення про них. Голову постійної комісії обирає комісія зі свого складу.

5. Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» формами звернення до Конституційного Суду України є конституційне подання, конституційне звернення та конституційна скарга.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 14. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та сутність місцевого самоврядування
 2. Історія становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні
 3. Теорії місцевого самоврядування: громадівська, державницька, соціального обслуговування, муніципального дуалізму та інші
 4. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування
 5. Принципи, завдання та функції місцевого самоврядування в Україні
 6. Поняття системи місцевого самоврядування та її елементи
 7. Громада як первинний елемент системи місцевого самоврядування
 8. Представницькі та виконавчі органи місцевого самоврядування. Місце та роль органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування
- Висновки до теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами і допов.) *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 ; *Офіційний вісник України*. 2010. №72/1 Спеціальний випуск. С. 15. Ст. 2598. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24 Ст. 170.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
3. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

4. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року. *Офіційний вісник України*. 2013. № 39. Ст. 1418.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон від 05 лютого 2015 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.
7. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190.
8. Про День місцевого самоврядування: Указ Президента України від 25 листопада 2000 року. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 2002. № 10: Місцеве самоврядування в Україні. С. 145.
9. Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні: Указ Президента України від 30 серпня 2001 року (зі змінами і допов.). *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 2002. № 10: Місцеве самоврядування в Україні. С. 86-87.
10. Гулевська С. Ф. Роль органів місцевого самоврядування у забезпеченні соціальних прав громадян: дис. ... канд. наук з держ. упр. Харків, 2012. 215 с.
11. Белец Ж. А. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: моногр. Київ: Рідна мова, 2016. 742 с.
12. Взаємодія органів місцевого самоврядування і громадськості : Моногр. Л.В. Беззубко, А.В. Стойка, Д.В. Кольцова, О.В. Скопец, Я.О. Нівінська ; Донецьк : Норд-компьютер, 2006. 204 с.
13. Ємельяненко К. О. Трансформація повноважень органів місцевого самоврядування в процесі їх реформування. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2016. № 71. С. 269-283.
14. Журавський В. Питання реформування місцевого

самоврядування в Україні. Право України. 2005. № 11. С. 24-26.

15. Назарко А. Т. Міське самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 23 с.

16. Сидоренко Н. О. Органи місцевого самоврядування України як суб'єкти міжнародного співробітництва в умовах європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Дніпро, 2014. 20 с.

17. Собченко Л. Проблеми функціонування органів самоорганізації населення та їх взаємодії з органами місцевого самоврядування: моногр. Київ: К.І.С., 2014. 173 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття місцевого самоврядування, періодизацію місцевого самоврядування, теорії місцевого самоврядування (теорія природних прав вільної громади (господарська, громадсько-господарська) теорія місцевого самоврядування, громадська (громадівська) теорія місцевого самоврядування, державна (державницька) теорія місцевого самоврядування, теорія самоврядних одиниць як юридичних осіб, соціологічні концепції місцевого самоврядування, теорія муніципального соціалізму, органічна теорія самоврядування, соціально-класова теорія місцевого самоврядування, теорія соціального обслуговування, теорія дуалізму муніципального управління (концепція дуалізму повноважень місцевого самоврядування), громадсько-державна теорія), ознайомити з принципами місцевого самоврядування, охарактеризувати функції місцевого самоврядування) та ін.

ВСТУП

Загальні засади місцевого самоврядування в Україні визначаються Конституцією України, чинним Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон), іншими законами про місцеве самоврядування, система яких перебуває у стадії свого становлення, та

такими, як про це зазначається в Законі, не повинні суперечити його положенням (ст. 24).

Частиною національного законодавства про місцеве самоврядування слід також вважати Європейську хартію місцевого самоврядування (далі – Хартія), згода на обов'язковість якої надана Верховною Радою України через Закон України від 15 липня 1997р. «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування».

Держава, якщо вона демократична, не може функціонувати без місцевого самоврядування. Принцип місцевого самоврядування, зазначається у Хартії, повинен бути визнаний у законодавстві країни і, по можливості, в її конституції (ст. 2). В нашій країні визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7 Конституції України).

Що ж являє собою місцеве самоврядування, як його слід розуміти й визначати?

I. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Місцеве самоврядування – багатогранне політико-правове явище, і як об'єкт конституційно-правового регулювання виступає гарантом державного ладу, є одним із найважливіших принципів організації та функціонування влади у суспільстві загалом, і в державі зокрема, а також необхідним атрибутом будь-якого демократичного ладу.

Вперше в Україні принцип визнання місцевого самоврядування на конституційному рівні було закріплено ще в Конституції гетьмана П.Орлика – 1710 р., а пізніше в Конституції УНР 1918 р., положення яких так і не були реалізовані. За радянських часів цей принцип рішуче заперечувався, він суперечив централізованому характеру радянської держави.

Місцеве самоврядування як місцева влада – публічна влада територіальної громади – є складовою частиною конституційного ладу і також характеризується насамперед дотриманням прав і свобод людини і громадянина. Визнання місцевого самоврядування як засади конституційного

ладу України означає встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка базується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування при вирішенні всіх питань місцевого значення. Віднесення інституту місцевого самоврядування до засад конституційного ладу також означає неможливість його скасування чи обмеження.

Місцеве самоврядування може виступати в якості:

- **специфічної форми народовладдя** (ст. 5 Конституції України).

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ, міст) самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України (ЗУ “Про місцеве самоврядування в Україні”). Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також – через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Тобто, вирішення територіальною громадою питань місцевого значення може здійснюватися у двох формах демократії:

- ✓ *безпосередньої* – через проведення виборів, місцевих референдумів, вирішення певних питань на сходах жителів села, певної території тощо;
- ✓ *представницької* – через обрані органи місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування – виборні та інші органи, уповноважені на вирішення питань місцевого значення і, які відповідно до Конституції України, не належать до системи органів державної влади. Органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, згідно зі ст. 19 Конституції України, зобов'язані діяти лише на підставі і в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

• *права жителів відповідної територіальної одиниці* (територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста) *на самостійне вирішення питань місцевого значення.*

Місцеве самоврядування характеризується низкою ознак:

1. Місцеве самоврядування є діяльність. Мова йде про специфічну управлінську діяльність щодо вирішення питань місцевого значення або виконання окремих державних повноважень.

2. Суб'єктом цієї діяльності виступає населення, у тому числі через органи (посадових осіб), які його представляють. Населенням називається сукупність людей, які постійно або тимчасово проживають на певній території і складають населення.

3. Об'єктом цієї діяльності є коло проблем, яке охоплюється поняттям «місцеві справи» або «питання місцевого значення».

4. Місцеве самоврядування здійснюється відносно самостійно, але в рамках закону. Насамперед це виявляється в гарантованому державою праву і можливості населення самостійно вирішувати питання місцевого значення; організаційної відособленості органів; органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади; наявність фінансово-економічних ресурсів для здійснення функцій місцевого самоврядування.

5. Місцеве самоврядування – це діяльність під свою відповідальність.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ, міст) самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України (ЗУ “Про місцеве самоврядування в Україні”).

II. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Місцеве самоврядування це довготривале явище в соціальному та політичному житті людства. Його витoki сягають громадівського та племінного самоврядування в додержавницький період.

Давню історію має місцеве самоврядування і в Україні. Так, за часів Київської Русі набуває розвитку громадівське самоврядування, в основу якого було покладено виробничу та територіальну ознаки, тобто громади, які самоврядувалися, формувалися на виробничій (громади купців, ремісників тощо) або територіальній основі (сільська, міська та регіональна громади).

Територіальне громадівське самоврядування розвивається на основі звичаєвого права, а його елементи знаходили свій прояв у вічах. Для вічової організації управління характерним був більш-менш чіткий розподіл повноважень між вічами та обраними на них органами і посадовими особами. Зокрема, на вічах обиралися посадові особи, вирішувалися найважливіші фінансові питання (встановлювалися та розподілялися податки), вони відали питаннями війни і миру, здійснювали вищу судову владу. До відання віч та інших посадових осіб самоврядування належали судочинство, адміністративне управління, збір податків тощо.

Економічну основу територіального самоврядування становила корпоративна власність, в тому числі і на землю. Громада самостійно встановлювала правила господарювання, місцеві податки, платежі та інші повинності.

Суб'єктом міського самоврядування виступала міська громада, а сільського сільська громада (верв), яка об'єднувала жителів кількох сусідніх сіл, мала землю в корпоративній власності, представляла своїх членів у відносинах з іншими громадами, феодалами, державною владою.

Після входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського елементи місцевого самоврядування, особливо в містах та містечках, отримали подальший розвиток у формі в'їтівства. В цей час виникає досить складна система взаємовідносин між центральною владою, власниками міст та міськими громадами, яка була обумовлена статусом конкретного міста.

Так, у великокнязівських містах спостерігався певний дуалізм: поряд з органами міського самоврядування функціонувала старостинська адміністрація — міський орган державної влади, який очолювалася старостою (в'їтом), що призначався центральною владою. В'їтів обирали на міських вічах, які в документах отримали назви: «громада», «копа», «купа». Міське самоврядування у формі в'їтівства набуває юридизації в Литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.), якими були узаконені міські віча.

У містах, що перебували в приватній або церковній власності, функціонувала замкова адміністрація, яку очолював призначений власником намісник, урядник, тіун тощо.

Важливе значення для подальшого розвитку місцевого самоврядування в Україні мало магдебурзьке право, яке починає поширюватися на українські міста, починаючи з середини XIV ст. Магдебурзьке право передбачало надання міській громаді права запровадити модель міського самоврядування на зразок управління німецьким містом Магдебургом і в деяких документах отримало назву німецького або саксонського права.

Першому українському місту (Сянок) магдебурзьке право було дароване Галицьким князем Болеславом-Юрієм (Юрієм II) в 1339 році, в 1356 році його отримав свій Львів, а в 1374 Кам'янець-Подільський. Поширення магдебурзького права в Україні значно прискорилося після входження її земель до складу Великого Князівства Литовського та Королівства Польського. Так, в 1432р. магдебурзьке право було надане Луцьку, в 1442 р.Снятину, в 1444 р.Житомиру, в 1494 р. (1498 р.) Києву, в 1498 р.Дубну, в

1518 р.Ковелю, в 1547 р.Берестечку, в 1564 р.Брацлаву, в 1584р.Корсуню, в 1585р.-Переяславу, в 1600 р.Каневу, в 1640 р.Вінниці.

Магдебурзьке право надавалося українським містам Галицьким князем, Великим князем Литовським або Королем Польським і оформлялося так званими магдебурзькими грамотами, які, з точки зору їх значення для юридизації місцевого самоврядування, відігравали таку ж роль, як і хартії (статути) західноєвропейських міст.

За формою та текстами оригінальних заголовків можна виділити дві групи таких грамот: з вказівкою про надання місту магдебурзького права; без такої вказівки. Крім того, з історії відома група грамот конфірмацій (підтверджень) магдебурзького права і один випадок позбавлення магдебурзького статусу міста скасування в 1589р. магдебурзької грамоти, наданій Білій Церкві в 1588р.

Юридичними наслідками надання місту магдебурзького права було: відміна звичаєвих норм, виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (феодалів, воєвод, намісників тощо) та запровадження власного органу міського самоврядування магістрату, який складався з двох колегій ради (адміністративний орган) та лави (судовий орган).

Наприклад, міське самоврядування в м. Києві, згідно з грамотою Сигізмунда II 1544 р., здійснював Київський Магістрат, до якого за традицією обиралися 10-12 чоловік.

Члени ради райці (радці, а згодом ратмани, ратегери) та лави лавники обиралися з усіх міщан за процедурою, передбаченою жалованими грамотами польських королів та судової книги Б. Троїцького щорічно, як правило, наступного дня після свята Нового року. Правом бути обраними користувалися жителі міста «добрі, розумні, осілі в місті, віком від 25 до 90 років, не дуже багаті і не дуже бідні, з доброю славою, законороджені, охороняючі справедливість та правду, такі, що не мають жадібності та злості, не лихварі, не двоєженці тощо». Раду очолював вїт, що обирався пожиттєво

(згодом в Київській раді з'являється і бурмистр, повноваження якого почергово (строком один квартал) виконували радці).

Лава складалася з ливників, які обиралися довічно і складали присягу, а очолював колегію лавників бурмистр.

У містах з повним магдебурзьким правом (Київ, Стародуб, Житомир) вїйт обирався жителями міста із чотирьох кандидатур з наступним затвердженням Королем Польським. В містах з неповним магдебурзьким правом вїйт призначався Королем Польським, або на його обрання суттєво впливали старости.

Роль магдебурзького права в історії України оцінюється неоднозначно, що обумовлюється дискримінацією православного українського населення міст, яке в окремих випадках позбавлялося виборчого права при виборах міських урядовців. Українці не приймалися до цехів, їм не давали звання майстрів, а учням забороняли ставати підмайстрами тощо. В період національно-визвольної війни представники католицької та православної релігій були зрівняні в правах. Так, згідно з Гадяцьким трактатом (1658 р.) «...Також по містах коронних і в. кн. Лит., як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов; міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія, не має бути нікому перешкодою до магістрату».

За часів національно-визвольної війни та існування Української козацької держави місцеве самоврядування набуває своєрідних форм, що було обумовлено її полковосотенним устроєм (XVII-XVIII ст.). Полки та сотні одночасно були військовими та адміністративно-територіальними одиницями і користувалися військово-адміністративним самоврядуванням. У цей період, як зазначає В. С. Куйбіда, вимоги міського населення в основному зводилися до того, щоб, по-перше, закріпити давні міські привілеї, зокрема самоврядування з виборним вїйтом і бурмистрами, а також весь міський устрій; по-друге, звільнитися від державних податків і

військових обов'язків; по-третє, зберегти монополію на ремесла, міські промисли та торгівлю; по-четверте, розширити свої землеволодіння.

Подібні намагання знайшли своє відображення в «Березневих статтях» Богдана Хмельницького:

1. Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і було б (Українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами».

Подібні положення містилися також і в Конституції Пилипа Орлика: «Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися гетьманською владою».

Після підписання в 1654 р. договору між Україною та Москвою почався процес поступової ліквідації українських форм місцевого самоврядування на територіях, що відійшли до Московської держави. Так, одразу ж після смерті гетьмана І. Скоропадського 3 липня 1722 р. в Україні запровадили комендантську систему управління, що передбачала адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку призначених російських комендантів.

XIX — початок XX ст. характеризується становленням в Україні загальноімперських форм місцевого самоврядування. У 1838 р. запроваджується сільське товариство як форма станового самоврядування для державних і вільних селян, яке було поширене у 1861 р. на всіх селян. Сільське товариство збігалось з сільською громадою і мало свою корпоративну власність, у тому числі й на землю. Схід жителів вирішував найважливіші питання в сільському товаристві, а обраний на сході сільський голова та призначений писар — поточні справи. У 1889 р. для контролю за

діяльністю сільського самоврядування було запроваджено інститут земських начальників, який існував до лютого 1917 р. Земський начальник призначався з дворян і мав широкі повноваження. Крім того, до 1894 р. діяв інститут кругової поруки при сплаті податків. Важливою формою самоврядування в Україні було земське управління, запроваджене в другій половині XIX ст. На земські установи покладались основні обов'язки з забезпечення життєдіяльності місцевого населення: постачання продовольства, утримання шляхів, будівель, споруд, земських благодійних та лікувальних закладів, підтримка розвитку народної освіти, організація допомоги хворим та убогим. У цілому земські установи мали чітко визначені соціальнообслуговуючі функції і справляли певний позитивний вплив на розв'язання місцевих проблем, сприяли піднесенню загального рівня життя селян.

Історія розвитку українського місцевого самоврядування пов'язана і з діяльністю УНР (Української Народної Республіки) та ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки). З проголошенням державної незалежності України в січні 1918 р. місцеве самоврядування було визнано складовою частиною нового демократичного конституційного ладу. Так само після утворення в листопаді 1918 р. ЗУНР місцеве самоврядування посіло гідне місце серед її конституційних органів. 29 квітня 1918 р. відбулася сесія Центральної Ради, на якій було ухвалено Конституцію Української Народної Республіки, якою передбачалося створити систему місцевого самоврядування. Вона повинна була складатися з громад, волостей і земель, де єдина безпосередня місцева влада мала належати радам і управам. Спроби збудувати українську модель місцевого самоврядування робили всі незалежні українські уряди (Генеральний Секретаріат, Гетьманат, Директорія). Головний принцип місцевого самоврядування в УНР був закладений М. Грушевським, який писав, що демократичним є такий устрій, коли народ сам собою править і в селі, і в повіті, і в губернії, і в усім краї. Основу української державності складали універсали Центральної Ради.

Етапним актом стало приєднання України до Європейської хартії місцевого самоврядування. Це дало їй можливість включитися у міжнародну кооперацію у сфері місцевої демократії. Представники органів місцевого самоврядування входять до складу офіційної делегації України у Конгресі місцевих та регіональних влад Європи, беруть участь у діяльності його робочих органів. Відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування у законодавчих і нормативних актах України визначені концептуальні та правові засади його розвитку та функціонування. Одним із концептуальних принципів розвитку місцевого самоврядування є положення Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 року) про те, що повноваддя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

У грудні 1990 р. був прийнятий спеціальний Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», у преамбулі якого записано, що місцеве самоврядування в УРСР — це територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосереднього або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення на основі законів УРСР та власної фінансовоекономічної бази.

Прийнятий 26 березня 1992 р. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» територіальною основою місцевого самоврядування визначав сільраду, селище, місто, а регіонального самоврядування — район, область. Цей Закон мав на меті створити таку систему, де поєднувався б принцип забезпечення державного управління в регіонах через державні адміністрації на чолі з представниками Президента з широкою самостійністю громад у населених пунктах через органи самоврядування з досить широкими повноваженнями. Законом від 3 лютого 1994 р. «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» був ліквідований інститут місцевої державної адміністрації

на рівні районів і областей, щоб знов відродитися у дещо зміненому вигляді за конституційним договором 1995 р., який відновив вертикаль державної виконавчої влади та посилив керованість територіями з боку центрального уряду. При цьому місцеве самоврядування зберігалось на рівні сіл, селищ та міст. Подальший процес формування місцевого самоврядування в Україні був пов'язаний з розробкою і прийняттям 28 червня 1996 р. нової Конституції, яка визначала принципи місцевого самоврядування в його сучасному розумінні. Ці принципи багато в чому відповідають Всесвітній декларації та Європейській хартії про місцеве самоврядування, які спрямовані на захист і зміцнення незалежності місцевої влади, цінностей демократії та децентралізацію влади. Конституція поновому визначила самоврядування, проголосивши первинним суб'єктом його не адміністративно-територіальну одиницю, а територіальну громаду — громадян, об'єднаних постійним проживанням на одній території.

Після тривалих дискусій, взаємних поступок і компромісів 21 травня 1997 р. був прийнятий Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який визначив систему та гарантії місцевого самоврядування, засади організації та діяльності, правовий статус і відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування. На підвищення ефективності управління в регіонах спрямований Закон України 1999 р. «Про місцеві державні адміністрації», яким визначається організація, повноваження та порядок діяльності місцевих структур виконавчої влади, їхні відносини з органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян. Важливо, що в ньому узаконено невтручання державних органів у діяльність місцевого самоврядування. Прийняття у 2001 р. законів України «Про службу в органах місцевого самоврядування» та «Про органи самоорганізації населення» і Указу Президента України «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні» є черговим внеском держави у справу зміцнення авторитету і організаційних засад органів місцевого самоврядування,

сприяння їхній ефективній діяльності з розв'язання проблем економічного і соціального розвитку територіальних громад.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Наведене дає можливість зробити висновки про глибокі історичні традиції розвитку місцевого самоврядування в Україні, наявність у сучасному українському суспільстві необхідних передумов для формування дійсно демократичної системи місцевого самоврядування.

ІІІ. ТЕОРІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ГРОМАДІВСЬКА, ДЕРЖАВНИЦЬКА, СОЦІАЛЬНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ, МУНІЦИПАЛЬНОГО ДУАЛІЗМУ ТА ІНШІ

1. Теорія природних прав вільної громади (теорія свободної общини).

Виникла на початку ХІХ ст., мала суттєвий вплив на розвиток законодавства 30-40-х р. ХІХ ст., знайшовши своє відображення в положеннях *Конституції Бельгії 1831 р.* про особливу «громадівську» владу, а також в розробленій франкфуртськими Національними зборами *Конституції 1849 р.*, яка містила статті про особливі основні права громад.

Представники – Г. Туре, Г. Аренс, Н. Гербер, А. Токвіль, Е. Мейер, О. Ресслер, А.Шеффле, Б. Чичерін тощо. **Основні положення:**

- поряд з трьома загальновизнаними конституційними владами (законодавчою, виконавчою та судовою) слід визнати й четверту – громадівську (комунальну або муніципальну) владу;

- громада має право на самостійне та незалежне від центральної влади існування за своєю природою, причому держава не утворює, а лише визнає громаду;

- громада як територіальний колектив людей, що проживають спільно, сформувалася раніше за державу, яка у свою чергу є «федерацією» громад;

- громада є інституцією, рівною державі;

•право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення має природний та невідчужуваний характер (за певною аналогією з природними правами людини).

Основоположними висновками цієї теорії є:

- 1) коло громадських справ відрізняється від справ державних;
- 2) громада є суб'єктом прав, які їй спеціально належать, а тому державне втручання в її справи неприпустиме;
- 3) органи місцевого самоврядування обираються лише членами громади;
- 4) посадові особи самоврядування належать до громадських, а не державних агентів та представляють не державу, а громаду. Таким чином, в особі комунальних структур утворюється нібито «*держава в державі*».

2. Господарська (громадсько-господарська) теорія місцевого самоврядування (хозяйственная).

Прийшла на зміну теорії природних прав вільної громади, та намагалась обґрунтувати статус самоврядної громади як відмінного від держави суб'єкта права та акцентувала на змісті комунальної діяльності.

Засновники – Р. Моль, А. Васильчиков, В. Лешков та інші.

Основні положення:

- ускладнюються правові стосунки між суб'єктами суспільного життя і підвищується роль держави як регулятора цих стосунків;
- місцеве самоврядування має власну компетенцію у сфері неполітичних відносин, до яких держава байдужа а саме – у *місцевих громадських і господарських справах*. В ці місцеві справи держава не втручається, і вони вирішуються самими територіальними громадами;
- політичні* питання відносяться до компетенції державної влади.

3. Громадська (громадівська) теорія місцевого самоврядування (общественная).

Обидві вищеперераховані теорії отримали свій розвиток у цій теорії.

Представниками даної теорії є В. Лешков та А. Васильчиков. Основні положення:

- надання місцевій спільноті права самостійно реалізовувати свої громадські інтереси та зберігання за *урядовими органами* право завідувати тільки *державними справами*;

- органи місцевого самоврядування при вирішенні питань місцевого значення мають діяти за принципом *«дозволено все, що не заборонено законом»*.

Основні недоліки:

- самоврядування не можна повністю ототожнювати з громадським управлінням;

- її положення є достатньо абстрактними та не відповідають реальним фактам;

- прихильники громадської теорії певним чином виправдовують ті прояви *місцевого (мікротериторіального) егоїзму*, які мають місце в житті кожної країни і нашої зокрема, *особливо в періоди політичної та економічної нестабільності*. Адже наявність так званих «природних і невід'ємних прав» свідчить не стільки про автономію, скільки про певний «суверенітет» територіальної громади та її органів. А це вже небезпечно для цілісності держави.

4. Державна (державницька) теорія місцевого самоврядування (государственная).

На місце цих теорій заступила *державна (державницька) теорія місцевого самоврядування*. Пік популярності цієї теорії припадає на *70-ті рр. XIX ст.* Представниками є німецькі вчені Л. Штейн і Р. Гнейст, в Росії В. Безобразов, А. Градовський, М. Лазаревський, М. Коркунов, А. Михайловський, І. Беляєв, І. Євтіхєв, Б. Нольде. Основні положення, які закріплювала теорія:

- самоврядування як частка загального державного управління, як особлива організація державної влади на місцях, яка заснована на виборних

началах;

- вибір предметів діяльності не залежить від самоврядних органів, а визначається державою;

- всі повноваження в галузі місцевого самоврядування своїм джерелом мають державну владу;

- органи місцевого самоврядування діють за принципом *«дозволено лише те, що передбачено законом»*.

Виділяють два основних напрями державної теорії місцевого самоврядування:

- *політичний* (Р. Гнейст),

- *юридичний* (Л. Штейн).

Політичний аспект – підстави самостійності органів самоврядування полягають в особливостях порядку їх формування, заміщення окремих місцевих посад. Особи самоврядування *працюють безплатно* (гарантія незалежності від центральної адміністрації), або в тому, що ці особи *займають свої посади по вибору*, а не за призначенням.

Юридичний аспект – самоврядування не залежить від міністерського управління, *підпорядковується лише законам країни*, не отримує інструкцій від будь-якої вищої влади управління справами місцевості.

5. Теорія самоврядних одиниць як юридичних осіб.

Представниками даної теорії є – Ю. Панейко, А. Градовський, Г. Єллінек, О. Лабанд, Х. Прейс. Теорія закріплювала такі основні положення:

- місцеве самоврядування не самостійний вид діяльності, а лише часткова заміна державної діяльності;

- органи самоврядування виконують функції державного управління;

- є органами не держави як особливої юридичної особи, а міської та неміської громади, провінції, територіальних та інших союзів.

6. Соціологічні концепції місцевого самоврядування.

Дана теорія знайшла свого представника – Л. Дюгу та визначає такі Основні положення:

- поняття місцевого самоврядування розглядається крізь призму *соціальної солідарності людей*. Люди солідарні один з одним тому, що: в них є спільні нестатки, задовольнити які вони можуть лише спільним життям; в них є різні нестатки і різні здібності, тому вони забезпечують задоволення своїх нестатків шляхом обміну взаємними послугами, які утворюються в процесі розвитку та застосування їх різних здібностей.

- перспектива розвитку суспільства та держави пов'язується з часом, коли «людська солідарність охопить місцеву, обласну та національну солідарність».

7. Теорія муніципального соціалізму сформувалася наприкінці ХІХ початку ХХ ст. Представники даної терії є – М. Загряцков, М. Курчинський тощо. Основні положення, які можна виділити:

- муніципальний соціалізм – сукупність програмних положень та установок, спрямованих на забезпечення якомога повнішої демократизації місцевого життя;

- наділення міської та сільської громади правами більш широкої автономії.

- збільшення представництва населення в органах місцевого самоврядування.

8. Органічна теорія самоврядування.

Представниками визначаються – П. Стучка, Г. Спенсер, І. Блюнчлі тощо.

Теорія закріплювала те, що держава – це складна особа. Низова її організація – це громада. Як низовий соціальний організм, вона має цілий ряд публічно правових повноважень, не делегованих від держави, а які належать їй самостійно, за власним правом, як соціальному організму».

9. Соціально-класова теорія місцевого самоврядування. Представники – Л. Рейснер, П. Стучка, Л. Веліхов тощо.

10. Теорія соціального обслуговування розвивалася в США, та мала одним з основних завдань пропонування послуг своїм мешканцям, організацію та обслуговування населення.

11. Теорія дуалізму муніципального управління (концепція дуалізму повноважень місцевого самоврядування, громадсько-державна теорія).

Представники – підтримується М. Орзіхом. Теорія закріплює такі основні положення:

- подвійний характер муніципальної діяльності (самостійність в суто місцевих справах та здійснення певних державних функцій на місцевому рівні);

- органи місцевого самоврядування є незалежними від держави лише в суто громадських справах;

- у сфері політичній розглядаються як органи держави, що виконують її функції і повноваження.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Впродовж тривалого історичного періоду реальна дійсність і наука змінювали акценти й ціннісні орієнтації в підходах до проблем місцевого самоврядування територіальних громад, прямої та представницької демократії. Однак, незважаючи на всі політичні, соціальні та економічні перетворення, домінуючою цінністю є розуміння того, що люди, які живуть в одному місці та потребують певних послуг, повинні мати демократичні інституції, через які вони мали б можливість виражати свої інтереси. Резюмуючи, можна дійти висновків, що навіть простий перелік теорій і концепцій місцевого самоврядування вказує на те, що наука розвивається та накопичує свої знання про цей важливий інститут публічного права й тільки на її базі можна побудувати оптимальну модель місцевого самоврядування України.

IV. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.

Загальні засади місцевого самоврядування в Україні визначаються Конституцією України, чинним Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі — Закон), іншими законами про місцеве

самоврядування, система яких перебуває у стадії свого становлення, та такими, як про це зазначається в Законі, не повинні суперечити його положенням (ст. 24).

Держава, якщо вона демократична, не може функціонувати без місцевого самоврядування. Принцип місцевого самоврядування, зазначається у Європейській Хартії місцевого самоврядування, який повинен бути визнаний у законодавстві країни і, по можливості, в її конституції (ст. 2). В нашій країні визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7 Конституції України).

У кожній державі, залежно від особливостей її політико-територіального й адміністративно-територіального устрою, форми правління та політичного режиму, історичних, національних, географічних та інших особливостей, місцеве самоврядування має специфічну правову форму та назву.

Так, Велика Британія уславилася як батьківщина такого управління на місцях, головною особливістю якого є вимога самостійності громад (комун) та крупніших спільнот, що історично склалися, в управлінні місцевими справами в межах законів, але без втручання центральної державної адміністрації та її чиновників на місцях. З середини XIX століття місцеве управління такого роду за ініціативою пруського юриста Рудольфа Гнейста стало йменуватися «місцевим самоврядуванням». В інших країнах для передачі змісту цього важливого соціально-політичного явища використовуються й інші терміни. Так, наприклад, в деяких країнах англосаксонської групи використовується поняття «муніципальне управління», в Японії — «місцева автономія», у Франції — «територіальна децентралізація» і т. ін.

Для з'ясування поняття місцевого самоврядування, передусім, доцільно провести порівняльний аналіз тих його визначень, які наводяться в Конституції України, Законі та Хартії.

Місцеве самоврядування, зазначається в Основному Законі України, «є правом територіальної громади — жителів села, чи добровільного об'єднання

у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ч. 1 ст. 140).

Конституційне визначення місцевого самоврядування отримало свій розвиток у Законі, який визначає його як «гарантоване державою право та реальну здатність територіальної громади — жителів села, чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ч. 1 ст. 2).

Ці відмінності в законодавчому визначенні місцевого самоврядування виникли, безумовно, під впливом Хартії, яка визначає місцеве самоврядування як «право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою державних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення» (ч. 1 ст. 3).

Тут слід зазначити, що ст. 3 Хартії наведена нами в її офіційному перекладі з англійської мови, здійсненого МЗС України. Проте на сьогодні існують інші, неофіційні переклади Хартії, в яких мають місце суттєві розбіжності з офіційним перекладом. Це стосується, передусім, назв суб'єктів місцевого самоврядування (замість «органів місцевого самоврядування» — «місцевих властей»), а також тих питань, які є предметом місцевого самоврядування (замість «суттєвої частки державних справ» — «суттєвої частки громадських або публічних справ») та ін.

Нам видається, що наведене в офіційному перекладі ст. 3 Хартії визначення місцевого самоврядування ґрунтується на державницькій концепції місцевого самоврядування, проте, у спеціальній літературі з проблем місцевого самоврядування висловлюються й інші точки зору. Передусім, звертає на себе увагу та обставина, що як основний носій функцій і повноважень місцевого самоврядування Конституція України та Закон

називають територіальні громади, тоді як Хартія — органи місцевого самоврядування.

Цей висновок прямо впливає з порівняльного аналізу змісту ч. 3 ст. 140 Конституції України («Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування...») зі змістом ч. 2 ст. 3 Хартії («Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загально-виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення ніяким чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом»).

Немає жодного сумніву, що за своєю природою місцеве самоврядування має бути дієвою формою поєднання демократії безпосередньої та демократії представницької. Проте, форми безпосереднього волевиявлення територіальних громад (місцеві референдуми, дорадчі опитування, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання тощо), при всій їх демократичності та важливості, не відзначаються, на жаль, постійністю й оперативністю, а головне — відповідальністю, яку мають нести та й несуть органи та посадові особи місцевого самоврядування. Тому саме на них покладається законом основний тягар по здійсненню місцевого самоврядування, що визнається прихильниками громадської концепції місцевого самоврядування.

Що стосується визначення Конституцією України саме територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування і основного носія функцій і повноважень останнього, то такий підхід має глибокі історичні корені. На цьому акцентують увагу прихильники громадської концепції місцевого самоврядування, проте водночас не зовсім послідовно запроваджуючи ці положення на практиці.

Іншою проблемою, яка впливає з наведених вище визначень місцевого самоврядування, є положення про те, що місцеве самоврядування є не просто правом, а й реальною здатністю, спроможністю його здійснення. Це означає, що для здійснення місцевого самоврядування необхідні певні умови, які можна звести до таких основних моментів: по-перше, чітке визначення кола тих питань, вирішення яких доцільне й можливе власними силами відповідних територіальних громад і створених ними органів місцевого самоврядування; по-друге, наявність досконалих організаційно-правової та матеріально-фінансової основ, які б гарантували можливість та ефективність здійснення місцевого самоврядування; по-третє, відповідні географічні, кадрові та фінансово-бюджетні можливості територіальної основи місцевого самоврядування; по-четверте, здатність і бажання самих територіальних громад, створюваних ними органів місцевого самоврядування, його посадових осіб самостійно та відповідально вирішувати питання, віднесені до повноважень місцевого самоврядування.

На жаль, в Україні ще не повною мірою створені зазначені умови для ефективного здійснення місцевого самоврядування. Звідси, наприклад, й проблеми оптимізації територіальних громад, а також проблема більш послідовного розмежування функцій і повноважень органів місцевого самоврядування та державних органів тощо.

Права місцевого самоврядування, зазначається у ст. 145 Конституції України, захищаються в судовому порядку. Обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування, згідно з Конституцією та законами України, може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Інша, проблема пов'язана з природою та межами предмета місцевого самоврядування. Конституція України та Хартія по-різному, як бачимо, підходять до визначення природи цього предмета (державні, публічні, питання місцевого значення), при цьому обидва правові акти не дають вичерпного переліку цих питань.

Якщо послідовно стояти на позиції державницької концепції місцевого самоврядування та Хартії, то визначення переліку цих питань не є проблемою, оскільки будь-яке з них може бути віднесене до компетенції місцевого самоврядування, якщо в цьому є практична необхідність в його децентралізації. Якщо ж дотримуватися громадської концепції місцевого самоврядування, тоді виникає проблема виділення та кодифікації так званих природних прав територіальних громад, які держава лише визнає та гарантує. Проте відокремити ці питання від тих, які є сферою інтересів держави, майже неможливо. Тому слід погодитися з установленою в юридичній літературі думкою про те, що вся складність проблематики місцевого самоврядування корениться в "двоєдності местных дел". Вони відображають найближчі життєві інтереси населення, до яких далеко не байдужа держава...

Важливою проблемою муніципального права є та обставина, що в наведених визначеннях місцевого самоврядування як гарантованого державою права, реальної здатності, спроможності самостійно вирішувати питання місцевого значення йдеться лише про потенційні можливості цього важливого суспільно-політичного інституту, тоді як місцеве самоврядування, рівно як і державне управління, — це процес, різновид корисної суспільної діяльності. Ось чому при визначенні місцевого самоврядування слід застосовувати так званий «діяльнісний» підхід, тобто поєднувати елементи статички та динаміки.

Слід зазначити, що у новітній вітчизняній літературі проблема більш повного й досконалого визначення місцевого самоврядування починає турбувати багатьох авторів. Місцеве самоврядування, на думку Т. С. Смирнової, — «це проголошене Конституцією України, гарантоване державою право територіальної громади безпосередньо або через уповноважені нею органи відокремлено від державних органів, незалежно і самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах законів і власної матеріальної та фінансової основи, під свою відповідальність і в інтересах

населення». Проте і в цьому визначенні, як бачимо, елементи статички є превалюючими.

На думку Ю. В. Делія, місцеве самоврядування є «волевиявленням територіальних громад, їх органів і посадових осіб, з метою самостійного вирішення питань місцевого значення в межах Конституції та законів України», що заслуговує на увагу.

У цьому зв'язку близьким до ідеалу були визначення місцевого самоврядування, що наводилися у працях науковців минулих століть. Самоврядування, на думку П. М. Подлігайлова, — це такий порядок управління, за якого все населення певної територіальної одиниці через посередництво своїх вільно обраних представників, безпосередньо завідує виключно всіма місцевими справами, починаючи від абсолютно самостійного й незалежного визначення предметів і розмірів оподаткування, витрачання на власний розсуд грошових сум на задоволення всіляких місцевих потреб, охорони громадської особистої та майнової безпеки і закінчуючи задоволенням самих дрібних місцевих громадських потреб.

Динамічний управлінський момент присутній і у визначеннях місцевого самоврядування, оо наводяться іншими яктопями. Самоврядування, вважає, наприклад, А. Яценко, — це форма здійснення державних функцій тією чи іншою мірою незалежними від держави особами та установами. Воно є там, де місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними від місцевого населення.

Такої ж точки зору дотримувався і відомий німецький учений Г. Єллінек, який визначав місцеве самоврядування як «державне управління через посередництво осіб, які не є професійними державними посадовими особами, — управління, яке на протилежність державно-бюрократичному є управлінням через посередництво самих зацікавлених осіб».

Управлінський підхід до визначення місцевого самоврядування має місце і в сучасній науковій літературі. Місцеве самоврядування являє собою багатогранну діяльність місцевого співтовариства по вирішенню тих завдань,

які стоять перед ним, на основі принципів самоорганізації, самофінансування, самовідповідальності з метою поліпшення життя населення³.

Отже, визначення місцевого самоврядування, на наш погляд, могло б мати такий вигляд: місцеве самоврядування в Україні — гарантоване державою право та реальна діяльність територіальних громад — жителів сіл, селищ, міст — які безпосередньо і через органи місцевого самоврядування самостійно вирішують питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Визначення в Конституції та законах України місцевого самоврядування, яке б досконале воно не було, далеко ще не вичерпує до кінця зміст цього суспільно-політичного явища. Ось чому постає нагальна необхідність ґрунтовно дослідити ще його основні принципи.

V. ПРИНЦИПИ, ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Основоположним принципом, викладеним в Європейській Хартії місцевого самоврядування, що була схвалена Комітетом міністрів країн Ради Європи 1985 р. і ратифікована Україною 15 липня 1997 р., є автономія.

Автономія (з грец. – незалежність) – це право на самостійне вирішення проблем місцевого значення – здійснювати власний розвиток та управляти процесами суспільного життя, свобода на впровадження на відповідній території самоврядування в обсязі, визначеному державними структурами

Правова автономія органу місцевого самоврядування полягає в тому, що він має власні повноваження, визначені писаним законом і, де це можливо, – Конституцією, а також має право на судовий захист для забезпечення своїх повноважень та дотримання конституційних принципів самоврядності. Ці повноваження мають бути виключними та повними, тобто такими, які б не належали б одночасно іншим органам. У межах своїх повноважень орган місцевого самоврядування має повну свободу для

здійснення ініціатив. За реалізації делегованих повноважень, цей орган повинен мати свободу пристосувати їх здійснення до місцевих умов.

Організаційна автономія полягає в тому, що орган місцевого самоврядування повинен мати можливість сам визначати свою власну внутрішню структуру, котра відповідала б місцевим запитам і одночасно забезпечувала б тим самим ефективне управління. Органи місцевого самоврядування не підпорядковані ієрархічно іншим суб'єктам влади і будь-який адміністративний контроль за його діями можливий для забезпечення законності та конституційних принципів місцевого самоврядування.

Фінансова автономія місцевого самоврядування полягає у праві його інституцій володіти та розпоряджатись власними коштами, достатніми для здійснення їх функцій та повноважень. Формування та використання місцевих фінансових ресурсів, які перебувають розпорядженні органів місцевого самоврядування, здійснюються ними самостійно.

Преамбула Європейської хартії місцевого самоврядування містить такі основні принципи місцевого самоврядування:

- 1) місцеве самоврядування становить одну із засад будь-якого демократичного ладу;
- 2) право громадян брати участь в управлінні публічними справами є загальним демократичним правом, і воно безпосередньо може бути реалізоване на місцевому рівні;
- 3) з метою забезпечення ефективного і наближеного до громадянина управління мають бути створені органи місцевого самоврядування, наділені реальною владою;
- 4) місцеві органи влади, наділені правом прийняття владних рішень, мають бути створені демократичним шляхом, мати широку автономію щодо своєї компетенції та порядку її здійснення;
- 5) місцеві органи влади мають володіти ресурсами, достатніми для здійснення завдань та функцій місцевого самоврядування;

б) права територіальних громад та органів місцевого самоврядування мають бути надійно захищені.

Під принципами місцевого самоврядування розуміють обумовлені завданнями та функціями місцевого самоврядування вихідні начала, що покладені в основу його організації і функціонування та які визначають властивості, риси та ознаки місцевого самоврядування.

За ступенем узагальнення принципи місцевого самоврядування можна поділити на три групи: загальні принципи організації та здійснення публічної влади в Україні; та основні. В свою чергу основні включають ознаки: гуманізму; народовладдя; демократизму; верховенства права; законності.

Основними принципами місцевого самоврядування відповідно до ст. 4 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» є:

1) *народовладдя*: носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні є народ, що здійснює її безпосередньо та через органи державної влади і місцевого самоврядування;

2) *законність* в організації та діяльності інституцій місцевого самоврядування, що забезпечується чинним законодавством України;

3) *гласність*, що забезпечує відкритий характер діяльності органів місцевого самоврядування і систематичну інформацію населення про неї;

4) *колегіальність*, яка означає таку організацію та функціонування, відповідного колективного органу, до складу якого входить певна кількість осіб, вибраних персонально у визначеному законом порядку, і питання, що належать до його компетенції, вирішуються більшістю голосів на засадах колективного обговорення;

5) *поєднання місцевих і державних інтересів*, яке відбувається внаслідок реалізації спільних зусиль органів місцевої влади;

б) *виборність*: органи місцевого самоврядування формуються шляхом вільних виборів, що здійснюються на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на 5 років;

- 7) *правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність* у межах повноважень, визначених чинним законодавством;
- 8) *підзвітність та відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальними громадами;*
- 9) *державна підтримка та гарантія місцевого самоврядування, що виявляється у наданні територіальним громадам та їхнім органам владно-управлінських повноважень згідно із ст. 7 Основного Закону;*
- 10) *судовий захист прав місцевого самоврядування* відповідно до ст. 145 Основного Закону.

Серед завдань місцевого самоврядування доцільно виділити:

- 1) зміцнення засад конституційного ладу України;
- 2) забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина;
- 3) створення умов для забезпечення життєво важливих потреб та законних інтересів населення;
- 4) розвиток місцевої демократії.

Не менш вагомим є перелік функцій місцевого самоврядування.

Функції місцевого самоврядування – це кардинальні, однорідні, постійні напрями або види (сторони) публічно-владної діяльності територіальних громад, органів та посадових осіб місцевого самоврядування щодо вирішення питань місцевого значення, зумовлені об'єктивними потребами муніципального розвитку з точки зору внутрішніх і зовнішніх завдань місцевого самоврядування, у яких виражаються і конкретизуються сутність та соціальне призначення муніципальної влади.

Основні функції місцевого самоврядування:

- забезпечення участі населення у вирішенні питань місцевого значення;
- управління комунальною власністю, фінансовими засобами місцевого самоврядування;
- забезпечення комплексного розвитку територій;
- забезпечення потреб населення в соціально-культурних, комунально-

побутових та інших життєво необхідних послугах;

- охорона громадського порядку;
- захист інтересів і прав місцевого самоврядування, гарантованих

Конституцією України.

Функції місцевого самоврядування можна класифікувати і за іншими ознаками:

1. За напрямками діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування:

- внутрішні функції,
- зовнішні функції,
- регенеративні функції.

Характерним для внутрішніх функцій є те, що предметом нормативно-правового регулювання органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб є лише територіальна громада та територія, на яку поширюється їх юрисдикція. Такими функціями є: координація діяльності усіх підприємств, організацій і об'єднань, громадян при її направленості на вирішення питань економічного і соціального розвитку відповідної території; контроль за збереженням та раціональним використанням природних багатств у межах певної території; забезпечення дотримання законів, охорони громадського порядку, прав і свобод громадян.

Зовнішні функції здійснюються шляхом урегулювання взаємовідносин із органами державної влади, міжнародними організаціями, узгодження місцевих інтересів з регіональними і державними інтересами та потребами.

Регенеративна, або самовідновлювальна функція є однією з важливих, оскільки забезпечує процес самовідновлення системи місцевого самоврядування в цілому чи її окремих складових зокрема на рівні відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

2. За тривалістю діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування:

- постійні функції,

- тимчасові функції.

Постійними функціями є ті, без яких втрачається сенс самоврядування, наприклад, реалізація гарантованого державою права на створення реальної здатності територіальної громади вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Тимчасові функції характерні для конкретного етапу розвитку держави. Для прикладу, в умовах формування сучасних ринкових відносин діяльність суб'єктів державотворчого процесу скеровується на пошук дієвих структур і механізмів місцевого самоврядування, які забезпечували б збалансованість державних інтересів з територіальними та, відповідно, регулювали б процеси економічного і соціального розвитку. Тому на перший план виступають такі функції, як контроль над галузевими та міжгалузевими монополіями, трансформація форм власності, розподільчі функції тощо.

3. За видом діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування розрізняють:

- політичні функції,*
- економічні функції,*
- соціальні функції,*
- екологічні функції,*
- інформаційні функції,*
- культурні функції,*
- побутові функції,*
- виховні функції*
- та інші функції.*

Політичні функції реалізують при наданні територіальним органам місцевого самоврядування прав прийняття певних нормотворчих і виконавчих актів, чинних у межах підвідомчих їм територій.

Традиційно до економічних функцій зараховують: формування місцевих бюджетів; управління торгівлею, громадським харчуванням, побутовим обслуговуванням населення, транспортним і готельним господарством тощо;

управління комунальним майном; участь у створенні вільних економічних зон; регулювання земельних відносин; надання допомоги населенню в реалізації лишків сільськогосподарської продукції та ін.

Серед соціальних функцій чи не найважливішою є: управління зайнятістю на місцевому рівні, яке поступово посилюватиметься в напрямі створення так званого "гнучкого" ринку праці на місцях; функція взаємодії органів місцевого самоврядування з профспілками й роботодавцями щодо впливу на рівень заробітної плати та стимулювання попиту на робочу силу; моніторинг рівня життя населення, яке проживає на підвідомчій території, сприяння забезпеченістю населення об'єктами соціальної інфраструктури тощо.

Екологічні функції охоплюють діяльність органів місцевого самоврядування, спрямовану на формування сприятливої екологічної ситуації на підвідомчій території.

Інформаційна функція здійснюється через надання населенню вичерпної об'єктивної та достовірної інформації. Вона забезпечує не лише "прозорість" влади, але й скерована на залучення всіх жителів певної території, окремих трудових колективів, громадських організацій чи громадян до розробки, прийняття та реалізації актів у формі розпорядження голови, рішень ради чи місцевого референдуму з питань розвитку підвідомчої території.

4. *По кваліфікованості дій керівних осіб чи органу місцевого самоврядування розрізняють:*

- *висококваліфіковані;*
- *середньо-кваліфіковані*
- *низькокваліфіковані функції.*

Так, в органах місцевого самоврядування повинні бути задіяні *висококваліфіковані працівники*, здатні до визначення політичних і стратегічних цілей розвитку території громади, до планування (прогнозування) розвитку місцевого господарства, до розроблення конкретних рішень, організації їх виконання, до високої обґрунтованості,

мотивації рішень та контролю за їх реалізацією. Тоді функції керівних осіб чи органів місцевого самоврядування будуть *висококваліфікованими*. На жаль, в органи місцевого управління нерідко потрапляють випадкові люди з низьким рівнем знань. Тоді ініціативу у вирішенні більшості питань перехоплюють окремі творчі керівники, так звані практики, тобто ті, хто безпосередньо займається самоврядуванням, хто задіяний в активну практичну роботу місцевих органів влади і бачить її недоліки, прагне раціональних змін системи управління, але хто, як правило, зловживає наділеною владою. Такі дії можна кваліфікувати як *середньокваліфіковані функції*. і *низькокваліфіковані функції* притаманні таким органам місцевого самоврядування, які укомплектовані малограмотним та малоініціативним персоналом.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Сутність місцевого самоврядування полягає в активності жителів – членів територіальних громад, які здійснюють управління політичними, економічними та соціально-культурними процесами на певній території та вирішують самостійно та під свою відповідальність питання місцевого значення. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити складні організаційні, економічні, правові завдання, у чому зацікавлені насамперед самі територіальні громади.

Слід зазначити, що вивчення муніципально-правових явищ було б неповним, статичним без з'ясування функціональних аспектів місцевого самоврядування його принципів та завдань.

VI. ПОНЯТТЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ

В юридичній літературі поняття «система місцевого самоврядування» розглядається у двох значеннях:

1) як «система місцевого самоврядування взагалі» (широке розуміння),

2) як «система місцевого самоврядування конкретного села, селища, міста» (вузьке розуміння).

Система місцевого самоврядування в широкому значенні – це сукупність всіх організаційно-правових форм та інститутів, через які здійснюється в Україні місцеве самоврядування.

Система місцевого самоврядування у вузькому значенні – це певний організаційно-правовий механізм здійснення місцевого самоврядування в межах окремої адміністративно-територіальної одиниці – села селища, міста.

Система місцевого самоврядування є важливим складником територіальної організації влади будь-якої демократичної за своїм розвитком країни.

Система місцевого самоврядування у своїй основі визначається адміністративно-територіальним устроєм України. Територія України поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які складають систему адміністративно-територіального устрою України.

Адміністративно-територіальна одиниця – це компактна частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Систему адміністративно-територіального устрою згідно з частиною першою статті 133 Конституції України складають: Автономна Республіка Крим; області; райони; міста; райони в містах; селища; села.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України (частина третя цієї статті).

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська,

Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

До елементів системи місцевого самоврядування, що формують систему, відповідно до ст. 5 Закону України, належать:

- 1) територіальна громада;
- 2) сільська, селищна, міська рада;
- 3) сільський, селищний, міський голова;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської рад;
- 5) районні (в місті) ради, які створюються у містах із районним поділом, за рішенням територіальної громади міста або міської ради;
- 6) районні та обласні ради, що представляють інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 7) інституції самоорганізації населення.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад.

Органи місцевого самоврядування є юридичними особами і наділяються цим та іншими законами власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону. Органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. Делеговані повноваження — повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним

адміністраціям за рішенням районних, обласних рад. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Органи місцевого самоврядування з урахуванням місцевих умов і особливостей можуть перерозподіляти між собою на підставі договорів окремі повноваження та власні бюджетні кошти. Сільська, селищна, міська, районна в місті (у разі її створення) рада може наділяти частиною своїх повноважень органи самоорганізації населення, передавати їм відповідні кошти, а також матеріально-технічні та інші ресурси, необхідні для здійснення цих повноважень, здійснює контроль за їх виконанням.

Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не повинен призводити до втручання органів державної влади чи їх посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень.

Обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування згідно з Конституцією та законами України може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

У систему місцевого самоврядування входять:

- територіальна громада;
- сільська, селищна, міська рада;
- сільський, селищний, міський голова;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради — органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законодавством;

- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;

- органи самоорганізації населення — представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

У містах із районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради відповідно до цього Закону можуть утворюватися районні в місті ради. Районні в містах ради утворюють свої виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є і головою її виконавчого комітету.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування. Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади — також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не

створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Отже, система місцевого самоврядування є важливим складником територіальної організації влади будь-якої демократичної за своїм розвитком країни. В юридичній літературі поняття «система місцевого самоврядування» розглядається у двох значеннях.

VII. ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА ЯК ПЕРВИННИЙ ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

За час конституювання інституту місцевого самоврядування в Україні вітчизняний законодавець оперував різними термінами: «територіальна самоорганізація громадян», «громадяни, які проживають на території», «населення адміністративно-територіальних одиниць», «територіальний колектив громадян».

У західній літературі при характеристиці місцевих спільнот вживається термін «ком'юніті» (community), який перекладається вітчизняними авторами як «община», «громада». В Росії – місцева (муніципальна) спільнота.

Оригінальне визначення територіальної громади дає автор міста Одеси О.Г. Мучник. На його думку, одесити (територіальна громада міста Одеси) – люди, що мешкають в Одесі, а також ті, що проживають за межами міста, але

об'єднані а єдину спільноту фактом свого народження в Одесі і шанують її історію, культуру й традиції як особисту цінність.

М.П. Орзіх розглядає територіальну громаду як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, «до складу якого входять громадяни України, іноземці, особи без громадянства, що постійно мешкають або працюють на даній території, або володіють на території нерухомим майном, або сплачують місцеві податки та збори».

Територіальна громада (колектив) – це територіальна спільність, що складається з фізичних осіб – жителів, що постійно мешкають, працюють на території села (або добровільного об'єднання в спільну громаду кількох сіл), селища або міста, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, володіють на даній території нерухомим майном, сплачують комунальні податки та пов'язані територіально-особистісними зв'язками системного характеру.

Відповідно до Конституції України (ст. 140) місцеве самоврядування є правом *територіальної громади* – жителів села або добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 1): *територіальна громада* – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Європейська хартія місцевого самоврядування (ст. 3 Концепція місцевого самоврядування) визначає місцеве самоврядування як право і спроможність місцевих властей, в межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами

або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення ніяким чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом.

Значний вплив на формування територіальних громад та розвиток стійких внутрішніх зв'язків їх членів здійснюють і політико-адміністративні чинники. Політична влада перетворює звичайну сукупність жителів, потенційну громаду – у реальну. До того ж необхідно зауважити, що роль політичної влади у створенні територіальних громад настільки велика, що вона не тільки може створювати, але і руйнувати, роз'єднувати реальні громади на кілька, або ж своєю діяльністю чи її ж відсутністю призводити до послаблення зв'язків як з нею, так і між людьми, занепаду самої громади.

Ю. Сурмін визначає **ознаки** шляхом послідовного дослідження понять «**громада**», «**місцеве співтовариство**», «**соціально-територіальна спільнота**»:

- під громадою слід розуміти автономну соціальну надструктуру, об'єднану перманентною (постійною) спільною діяльністю;

- місцеве співтовариство – це певна незалежна частина товариства, що характеризується своєю локальною цілісністю; його учасниками виступають жителі даної місцевості;

- соціально-територіальною спільнотою називають територіальне об'єднану сукупність людей, яка формується на основі соціально-територіальних розбіжностей у специфічне соціальне утворення, виступає носієм локально виявлених зв'язків і відносин, які панують у даному співтоваристві.

Підсумовуючи наведений аналіз різних підходів, можна визначити такі основні ознаки територіальної громади, що закріплені в законодавстві України:

- *територіальна* – спільне проживання осіб (жителів), які входять у громаду на певній території (у межах певної адміністративно-територіальної одиниці – село, селище, місто – ч. 1 ст. 140 Конституції);

- *інтегративна* – територіальна громада виникає на основі об'єднання всіх жителів, які мешкають на певній території незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави, тобто членами територіальної громади можуть бути громадяни даної держави, а також іноземні громадяни, особи без громадянства, котрі постійно мешкають на певній території. Можливе включення до територіальної громади біженців і переміщених осіб

- *інтелектуальна* – в основі конституювання територіальної громади лежать спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра системних індивідуально-територіальних зв'язків (основний об'єкт діяльності територіальної громади – питання місцевого значення – ч. 1 ст. 140 Конституції України);

- *майнова* – територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності (їй належать рухоме і нерухоме майно, прибутки місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що перебувають у власності відповідних територіальних громад – ч. 1 ст. 142 Конституції України);

- *фіскальна* – члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів (ст. 67 Конституції України)

О. І. Кирюшин, досліджуючи просторову граничність діяльності територіальних колективів, розглядає їх: у рамках населеного пункту (місто, селище, село); б) у межах адміністративно-територіальних одиниць (районів, областей, країв; у межах великих економічних районів.

Існують такі види територіальних громад:

а) територіальну громаду села або добровільного об'єднання в сільську громаду жителів декількох сіл;

б) територіальну громаду селища;

в) територіальну громаду міста.

Аналогічного висновку можна дійти при аналізі положень п. 1 ст. 6 Закону України від 21 травня 1997 р.

Функції територіальних громад – це основні напрями та види муніципальної діяльності цих спільностей, які виражають волю і інтереси місцевих жителів та забезпечують здійснення ними відносин з державою, її органами, суб'єктами місцевого самоврядування в межах Конституції і законів України. Функції територіальних громад можна класифікувати за наступними ознаками:

1) за *об'єктами*, тобто цілями і завданнями муніципальної демократії; предметами відання, тобто певними галузями місцевого життя:

- ✓ політичні;
- ✓ економічні;
- ✓ соціальні;
- ✓ культурні;
- ✓ екологічні.

2) *Залежно від сфери реалізації цих функцій їх можна поділяти на внутрішні і зовнішні об'єктні функції за суб'єктами, тобто відповідно до статусу адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких функціонують відповідні територіальні громади:*

- ✓ функції територіальних громад села і селища;
- ✓ функції територіальних громад міст (районного підпорядкування) і територіальних громад районів в містах (де вони створюються);

- ✓ функції територіальних громад міст обласного підпорядкування, міст Києва та Севастополя;

- ✓ за способами, засобами і методами муніципальної діяльності територіальних громад. Згідно з цим доцільно виділяти систему технологічних функцій розглядуваних спільностей:

- ✓ інформаційна,
- ✓ планування та програмування розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць,

- ✓ нормотворча,
- ✓ територіальна,
- ✓ бюджетно-фінансова,
- ✓ матеріально-технічна,
- ✓ функція соціального контролю.

З метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування представницький орган місцевого самоврядування на основі Конституції України та в межах Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста.

Статут територіальної громади – це документ нормативно-процедурного характеру, який віддзеркалює характерні риси взаємовідносин всередині територіальної спільноти. Даний документ підлягає державній реєстрації.

Такий акт територіальної громади має низку ознак:

1) *наявність особливого суб'єкта, який встановлює або від імені якого він приймається.* Таким суб'єктом виступає територіальна громада – первинний суб'єкт системи місцевого самоврядування, основний носій його функцій і повноважень;

2) *установчий характер.* Як акт установчого характеру, статут надає юридичного, правового статусу фактично сформованим або таким, що формуються, відносинам по самоврядуванню місцевої спільноти. Установча природа статуту проявляється і в тому, що немає такої норми, яка приймається органами місцевого самоврядування або територіальною громадою, і не може бути включеною до статуту за ознакою невідповідності нормам, що приймаються органами або місцевою спільнотою;

3) *повний та всеохоплюючий характер правового регулювання.* Статут регулює (може регулювати) відносини, які стосуються всіх сторін, усіх сфер життя територіальної громади, які виникають (потенційно можуть виникнути) на місцевому рівні. Детальніша регламентація здійснюється шляхом прийняття інших нормативних актів;

4) *вища юридична сила щодо інших локальних актів*, які приймаються безпосередньо територіальною громадою або в системі органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Це означає, що всі акти, які приймаються органами місцевого самоврядування або територіальною громадою, безпосередньо повинні відповідати статуту, закладений в нього концепції, принципам і нормам. Вища юридична сила або верховенство статуту територіальної громади означає також і необхідність дотримання всіма суб'єктами права, розташованими на території місцевої спільноти, правилам, які закладені в статуті;

5) *основа для подальшої локальної нормотворчості*. Статут, навіть будучи кодифікованим актом, природно не може врегулювати всі відносини, які виникають на місцевому рівні. Тому для реалізації статуту необхідно прийняти інші, додаткові, місцеві нормативно-правові акти (регламент місцевої ради, положення про органи самоорганізації, громадські слухання та інші акти);

6) *особливий порядок прийняття статуту, а також внесення до нього змін та доповнень*. Конкретний механізм прийняття визначається безпосередньо у статуті та може передбачати кваліфіковану більшість депутатів представницького органу місцевого самоврядування (більше, ніж кількість голосів депутатів, необхідних для прийняття звичайного рішення); голосування на загальних зборах за місцем проживання, зібраннях або конференціях громадян (що є нехарактерним для прийняття звичайних нормативно-правових актів) або безпосереднє голосування населення, наприклад, у формі референдуму;

7) *є одним із правових засобів, який забезпечує реалізацію постійності місцевого самоврядування*. Правове значення статуту територіальної громади полягає в тому, що він є правовим актом, яким місцеве населення фіксує свій статус первинного суб'єкта публічної влади на своїй території, предмети відання, права та обов'язки, компетенцію органів та посадових осіб місцевого самоврядування, які забезпечують реалізацію права

громадян на здійснення місцевого самоврядування;

8) *самодостатність*. Це означає, що в міру можливості він повинен включати усі норми, – які необхідні у практиці місцевого самоврядування. Тому в статуті слід конкретизувати основні законодавчі норми, які стосуються самоврядування, а за необхідності цитувати й статті законів, то щоб той, хто звертається до тексту статуту, не був змушений вдаватися до пошуку інших нормативних актів. Водночас статут не повинен бути перевантажений нормативним матеріалом, перетворюватись на звід усіх норм про місцеве самоврядування.

9) *стабільність*. Тобто не змінюватися упродовж тривалого часу, що значною мірою сприяло б стабільності соціальних взаємодій території. Це має забезпечуватися відповідною процедурою внесення доповнень і поправок, зафіксованою в тексті статуту.

10) *наявність в статуті механізмів реалізації його положень і норм, а також положень і норм законодавства України*. В статуті повинні міститися чіткі норми прямої дії.

Статут (як своєрідний звід норм, які регламентують муніципальне життя) має містити норми чотирьох типів:

▪ *норми-дефініції*. Будь-хто, хто звертається до тексту статуту, має приблизно однаково сприймати усі поняття і терміни які вживаються в ньому. Безумовно, повного розуміння неможливо, однак слід принаймні прагнути максимально наблизити уявлення всіх, хто керується статутом;

▪ *норми, які визначають структури представницького та виконавчого органів, посадових осіб місцевого самоврядування, їх права та функціональні обов'язки*. Це необхідно для стабільності у роботі підрозділів муніципальних структур, їх взаємодії один з одним, з населенням, із всіма підприємствами та організаціями;

▪ *норми процедурного (процесуального) характеру*, які описували б (для усіх основних і типових випадків), коли, кому та як діяти, як оформляти різні документи, наймати на роботу та усувати посадових осіб і службовців

апарату представницького та виконавчого органів місцевого самоврядування, вирішувати спори між органами місцевого самоврядування, підприємствами тощо;

▪ *норми, які обмежують діяльність посадових осіб, зайняття ними певних посад, діяльність у громадських організаціях, отримання додаткових доходів тощо.*

Функціональна роль статуту територіальної громади полягає у врегулюванні особливостей здійснення місцевого самоврядування на території громади в межах, визначених чинним законодавством держави. Під функціями сучасного статуту розуміється регуляторний та реформаторський вплив на різні сфери життя територіальної спільноти. Основними функціями є:

- легітимна – визначення легітимності громади та її суб'єктів;
- управлінська – визначення умов для ефективного управління,
- регуляторна – встановлення загальних норм регулювання взаємин між суб'єктами громади;
- правотворча – уточнення правового поля діяльності суб'єктів громади,
- інноваційна – забезпечення динаміки розвитку міста відповідно до стратегічного плану, закріплення механізмів інноваційних процесів;
- реформаторська – створення передумов для реформування життя міста;
- правозахисна – визначаються права, свободи та обов'язки суб'єктів громади, гарантії, відповідальність та способи захисту;
- етична – визначення норм та правил взаємин суб'єктів громади.

Різновиди статуту територіальної громади залежно від загальної побудови:

- нормативні – ті, що концентрують у собі основні правові норми;
- декларативні – ті, що нагадують певні переліки принципів, мають чіткий хартийний характер, але не повторюють відомі правові норми;
- директивні – ті, що будуються на концепції зміцнення централізації системи управління об'єктом .

В преамбулі статуту необхідно підкреслити, що має **найвищу**

юридичну силу серед актів, які приймаються в системі місцевого самоврядування, та виражає волю всієї територіальної громади, всіх її складових частин щодо схвалення запропонованого в статуті механізму здійснення місцевого самоврядування у громаді; ***Найменування адміністративно-територіальної одиниці***, в якій функціонує ця територіальна громада; ***чисельність і склад населення; детальний опис території***, у межах якої здійснюється самоврядування, та її склад. Якщо це окреме село, селище, місто, то можуть визначатися його ***сучасна й історична назви, рік заснування, поділ на райони, мікрорайони та інші мікроструктури; наводиться точний опис навколишніх земель***, що перебувають під юрисдикцією відповідної територіальної громади та органів місцевого самоврядування; зазначається територія села, селища, міста як адміністративно-територіальної одиниці. У статуті територіальної громади міста з районним поділом спеціально наголошується на тому, що територіальна громада включає в себе територіальні громади відповідних районів у місті, які діють як суб'єкти права власності та можуть утворювати відповідні органи місцевого самоврядування, чи вони прийняли рішення про наділення міської ради правом щодо управління своїм майном і фінансовими ресурсами. Якщо це сільський округ, то наводяться відповідні дані про населені пункти, які він об'єднує, та визначається, який з них є адміністративним центром сільського округу; дається характеристика всіх земель, що знаходяться на території цієї адміністративно-територіальної одиниці. Також можливе закріплення у статуті ***символіки*** відповідних територіальних громад сіл, селищ, міст (герб, прапор, муніципальний девіз тощо), яка відображає їхні історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції. Також могло фіксуватись ***членство відповідної ради в асоціаціях*** чи інших добровільних об'єднаннях місцевого самоврядування;

Зазначаються такі місцеві особливості, як ***історичний аспект*** (міста-музеї, міста-історичні пам'ятки), ***географічний*** (гірське місто, курортне,

портове), **демографічний** (зокрема, питання організації місцевого самоврядування, зумовлені компактним проживанням певних етнонаціональних меншин, біженців, переселенців, скорочених військових частин, інших соціальних груп і спільностей);

найважливіші об'єкти локальної діяльності (питання місцевого значення), віднесенні до відання відповідних територіальних громад. Йдеться про окреслення сфер виключної діяльності територіальної громади, визначення компетенції її органів та посадових осіб, а також механізми розмежування повноважень місцевого самоврядування та повноважень інших суб'єктів, насамперед органів виконавчої влади. Це сприяло б формуванню як у законодавця, так і у суб'єктів місцевого самоврядування «алгоритмічного» підходу до диференціації сфер і галузей соціального життя, що в свою чергу сприяло б створенню ефективного механізму реалізації функцій і повноважень територіальних громад;

Форми, порядок і гарантії безпосередньої участі населення у вирішенні питань місцевого значення. Йдеться про такі інститути муніципальної демократії, як місцевий референдум, місцеві вибори, плебісцити, загальні збори громадян за місцем їхнього проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання, відкликання депутатів та виборних посадових осіб місцевого самоврядування, індивідуальні та колективні письмові звернення, опитування і анкетування з питань місцевого самоврядування, громадські експертизи, громадські роботи з благоустрою території населеного пункту та надання послуг соціально незахищеним категоріям, участь мешканців у роботі органів місцевого самоврядування, громадські обговорення проектів актів органів місцевого самоврядування, участь у масових акціях, самооподаткування тощо;

Організаційну структуру місцевого самоврядування. Ці його положення стосуються питань, пов'язаних із загальними засадами формування системи самоврядування на відповідній території, правового статусу органів і посадових осіб місцевого самоврядування, умов і порядку

організації муніципальної (комунальної) служби;

Надавалася б систематизація та певним чином зроблена кодифікація нормативних актів, які відповідно до закону приймає територіальна громада, а також ті, які має право приймати сама місцева рада: регламент, положення про постій комісії, відділи, управління, інші виконавчі органи ради;

Економічну та фінансову основу здійснення місцевого самоврядування, детальний перелік і загальний порядок володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності, опис місцевих фінансів, структуру місцевого бюджету, порядок його формування та затвердження, питання, пов'язані з позабюджетними, цільовими і валютними фондами;

Гарантії самоврядування відповідних територіальних громад та умови й види відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування;

Порядок ініціації, розгляду, прийняття та внесення змін до статуту.

Враховуючи, що законодавством не передбачається, з якого моменту статут вступає у дію, вважаємо, що статут повинен *набувати чинності після його офіційного опублікування в місцевій пресі, у бюлетені, вісниках чи інших локальних офіційних інформаційних виданнях.*

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Таким чином, територіальна громада виступає природним і єдиним соціальним утворенням, що діє у просторових межах держави, у рамках якої реалізуються природні й повсякденні потреби та інтереси жителів певних територій системного характеру (муніципальні права особистості).

VII. ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ТА ВИКОНАВЧІ ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Представницький орган місцевого самоврядування – виборний орган (рада), який складається з депутатів і, відповідно до закону, наділяється

правом представляти інтереси територіальної громади та приймати від її імені рішення.

Враховуючи особливості адміністративно-територіального устрою нашої держави, система представницьких органів місцевого самоврядування складається з **двох рівнів**:

1. Сільські, селищні, міські ради – місцеві ради;
2. Районні та обласні ради.

Наявність таких двох рівнів аж ніяк не дає підстав підпорядковувати органи першого рівня – другому. Відповідно до положень ст. 10 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», можна зробити висновок про те, що саме **місцеві ради** – єдині представницькі органи територіальних громад. Отже, місцеві ради як представницькі органи: виборні органи, що складаються з депутатів, обраних безпосередньо територіальною громадою; акумулюють інтереси територіальних громад і володіють правом представляти їх; мають виняткове право приймати рішення від імені територіальної громади.

Обласні та районні ради – органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад, сіл, селищ, міст у межах повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Обласні та районні ради не виступають представницькими органами обласних і районних громад, оскільки Конституція України не визнає таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єкт місцевого самоврядування.

Відповідно до п. 2 ст. 5 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», у **містах із районним поділом**, за рішенням територіальної громади міста або міської ради, можуть утворюватися *районні в місті ради*, які, відповідно, формують виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є головою її виконавчого комітету.

Виконавчі органи місцевого самоврядування – органи, які, відповідно до Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», створюються сільськими, селищними, міськими, районними в

містах (у випадку їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування, реалізації рішень, ухвалених територіальними громадами, відповідними радами у межах, визначених цими та іншими законами

Виконавчий комітет ради утворюється на термін повноважень відповідної ради.

Основні функції виконавчого комітету ради:

1) попередній розгляд проектів місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку, цільових програм з інших питань, місцевого бюджету, проектів рішень з інших питань, що вносяться на розгляд відповідної ради;

2) координація діяльності відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідної територіальної громади, заслуховування звітів про роботу їх керівників;

3) право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів, управлінь, інших виконавчих органів ради, а також їхніх посадових осіб (п. 2 ст. 52 Закону).

Функції виконавчих комітетів, спрямовані на забезпечення діяльності відповідних рад, в юридичній літературі називають президіальними (за аналогією з функціями, які раніше виконувала Президія Верховної Ради республіки).

Для організації своєї роботи виконавчий комітет приймає, як і рада, регламент.

Регламент – нормативно-правовий документ, котрий регулює планування його роботи, порядок підготовки та внесення питань на засідання, процедуру прийняття рішень і контролю за їх виконанням.

Регламент передбачає механізм здійснення таких напрямів діяльності виконкому:

– планування і організація роботи виконкому;

– організація взаємодії виконкому з міською громадою, міською радою, її постійними комісіями та депутатами, з іншими виконавчими органами міськради, органами державної влади;

– організація роботи з кадрами;

– організація роботи з документами та здійснення контролю за їх проходженням і виконанням;

– порядок розгляду звернень і організації прийому громадян.

Основною формою роботи виконавчого комітету є *засідання*, що проводяться відкрито та гласно, за винятком розгляду питань, які є державною таємницею або ж у випадку прийняття окремого рішення про проведення закритого засідання.

Засідання – зібрання певного кола людей для обговорення та вирішення питань.

До виконавчих органів ради належать також відділи, управління та інші виконавчі органи, які можуть створюватись сільською, селищною, міською, районною у місті радою, у межах затверджених нею структури та штатів, з метою здійснення повноважень, що належать до компетенції рад. Положення про них затверджуються відповідною радою.

Органи самоорганізації населення – представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року. *Органи самоорганізації громадян*: будинкові, вуличні, квартальні комітети; комітети мікрорайонів; комітети районів у містах; сільські, селищні комітети.

Основним завданням органів самоорганізації населення є сприяння та підтримка громадсько-корисних справ, а саме:

- сприяння забезпеченню дотримання громадянами Конституції та законів України, реалізації рішень органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, місцевих референдумів, зборів громадян

за місцем проживання, прийнятих у межах їх компетенції;

- внесення пропозицій до проектів програм соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць;

- участь у здійсненні контролю за дотриманням іншими суб'єктами правил забудови відповідних адміністративно-територіальних одиниць, вимог щодо раціонального використання природних ресурсів;

- сприяння належній організації комунального господарства та контроль за діяльністю відповідних підприємств та організацій, здійснення повноважень, делегованих цим органам відповідною радою.

Правовий статус органів самоорганізації населення в Україні визначається *Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»* (ст. 14, 26) та *Законом України «Про органи самоорганізації населення»* від 11 липня 2001 р. Органи самоорганізації населення здійснюють свої повноваження за такими принципами: законності; гласності; добровільності щодо взяття окремих повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради; територіальності; виборності; підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед відповідними радами; підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення; фінансової та організаційної самостійності.

З *ініціативою про створення* органу самоорганізації виступають безпосередньо жителі (не менш 1/2 жителів, що мають право голосу). Їх збори (конференція) звертаються до сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради з проханням надати дозвіл на створення органу. На зборах (конференції) жителів за місцем проживання обирається ініціативна група, члени якої будуть представляти інтереси жителів – учасників зборів (конференції) у відповідній місцевій раді.

Ініціативна група подає до ради *заяву про створення органу* самоорганізації населення, *протокол зборів* (конференції) жителів за місцем проживання про ініціювання створення органу самоорганізації населення із

зазначенням основних напрямів діяльності створюваного органу самоорганізації населення, а також *список учасників зборів* (конференції) жителів за місцем проживання із зазначенням прізвища, імені, по батькові року народження, серії і номера паспорта та домашньої адреси кожного учасника зборів (конференції) жителів.

Питання про створення органу самоорганізації населення *вноситься на розгляд ради і розглядається на найближчому засіданні відповідної ради* за участю членів ініціативної групи зборів (конференції) жителів за місцем проживання. *У рішенні ради про надання дозволу* на створення органу самоорганізації населення мають бути обов'язково визначені його назва, основні напрями діяльності, повноваження та умови їх здійснення, територія, в межах якої має діяти орган самоорганізації населення.

Орган самоорганізації населення обирається зборами (конференцією) жителів за місцем проживання на основі загального, рівного виборчого права шляхом таємного *голосування* жителів, які на законних підставах проживають на відповідній території. Право голосу на виборах мають жителі, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу жителі, які визнано судом недієздатними. Загальний склад органу самоорганізації населення визначається зборами (конференцією) жителів за місцем проживання.

Орган самоорганізації населення обирається у складі: керівника, заступника (заступників) керівника, секретаря, інших членів.

Обраними до складу органу самоорганізації населення вважаються особи, *які одержали більше половини голосів учасників зборів* (конференції) жителів за місцем проживання.

Орган самоорганізації населення *обирається терміном на строк повноважень відповідної ради*, якщо інше не передбачено рішенням ради чи положенням про орган самоорганізації населення.

Орган самоорганізації населення діє згідно з Положенням, яке затверджується зборами (конференцією) жителів на підставі рішення

сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради про створення органів самоорганізації населення. У Положенні мають бути зазначені:

- 1) назва та юридична адреса органу самоорганізації населення;
- 2) основні завдання та напрями діяльності органу самоорганізації населення;
- 3) права і обов'язки членів органу самоорганізації населення;
- 4) територія, у межах якої діє орган самоорганізації населення;
- 5) строк повноважень органу самоорганізації населення та порядок їх дострокового припинення;
- 6) порядок використання коштів та іншого майна, порядок звітності;
- 7) порядок припинення діяльності органу самоорганізації населення;
- 8) інші питання, пов'язані з діяльністю органу самоорганізації населення.

Орган самоорганізації населення стає *юридичною особою* тільки після *реєстрації виконавчим комітетом* відповідної місцевої ради (тієї, що дала дозвіл на його утворення).

Для реєстрації подаються наступні документи:

- заява про реєстрацію органу самоорганізації населення;
- копія рішення відповідної ради про надання дозволу на створення органу самоорганізації населення;
- протокол зборів (конференції) жителів за місцем проживання з рішеннями про обрання членів органу самоорганізації населення та його персональний склад, про затвердження Положення, про обрання уповноважених представників для проведення реєстрації органу самоорганізації населення;
- Положення, затверджене зборами (конференцією) жителів за місцем проживання, у двох примірниках;
- персональний склад членів органу самоорганізації населення із зазначенням прізвищ, імені та по батькові року народження, місця проживання.

Власне, повноваження органу самоорганізації населення можна поділити на дві групи: власні та делеговані. Власними вважаються такі повноваження органу самоорганізації населення, які були йому надані під час утворення. Закон України «Про органи самоорганізації населення» передбачає, що органи самоорганізації населення можуть здійснювати такі власні повноваження:

1) представляти разом з депутатами інтереси жителів будинку, вулиці, мікрорайону, села, селища, міста у відповідній місцевій раді та її органах, місцевих органах виконавчої влади;

2) сприяти додержанню Конституції та законів України, реалізації актів Президента України та органів виконавчої влади, рішень місцевих рад та їх виконавчих органів, розпоряджень сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті (у разі її створення) ради, рішень, прийнятих місцевими референдумами;

3) вносити у встановленому порядку пропозиції щодо проектів місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць та проектів місцевих бюджетів;

4) організовувати на добровільних засадах участь населення у здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, проведення робіт з благоустрою, озеленення та утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, площ, парків, кладовищ, братських могил, обладнання дитячих і спортивних майданчиків, кімнат дитячої творчості, клубів за інтересами тощо; з цією метою можуть створюватися тимчасові або постійні бригади, використовуватися інші форми залучення населення;

5) організовувати на добровільних засадах участь населення у здійсненні заходів щодо охорони пам'яток історії та культури, ліквідації наслідків стихійного лиха, будівництва і ремонту шляхів, тротуарів, комунальних мереж, об'єктів загального користування із дотриманням встановленого законодавством порядку проведення таких робіт;

6) здійснювати контроль за якістю надаваних громадянам, які проживають у жилих будинках на території діяльності органу самоорганізації населення, житлово-комунальних послуг та за якістю проведених у зазначених жилих будинках ремонтних робіт;

7) надавати допомогу навчальним закладам, закладам та організаціям культури, фізичної культури і спорту у проведенні культурно-освітньої, спортивно-оздоровчої та виховної роботи серед населення, розвитку художньої творчості, фізичної культури і спорту; сприяти збереженню культурної спадщини, традицій народної культури, охороні пам'яток історії та культури, впровадженню в побут нових обрядів;

8) організовувати допомогу громадянам похилого віку, інвалідам, сім'ям загиблих воїнів, партизанів та військовослужбовців, малозабезпеченим та багатодітним сім'ям, а також самотнім громадянам, дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, вносити пропозиції з цих питань до органів місцевого самоврядування;

9) надавати необхідну допомогу органам пожежного нагляду в здійсненні протипожежних заходів, організовувати вивчення населенням правил пожежної безпеки, брати участь у здійсненні громадського контролю за додержанням вимог пожежної безпеки;

10) сприяти відповідно до законодавства правоохоронним органам у забезпеченні ними охорони громадського порядку;

11) розглядати звернення громадян, вести прийом громадян;

12) вести облік громадян за віком, місцем роботи навчання, які мешкають у межах території діяльності органу самоорганізації населення;

13) сприяти депутатам відповідних місцевих рад організації їх зустрічей з виборцями, прийому громадян і проведенні іншої роботи у виборчих округах;

14) інформувати громадян про діяльність органу самоорганізації населення, організовувати обговорення проектів його рішень з найважливіших питань.

Орган самоорганізації населення самостійно використовує фінансові ресурси, отримані з місцевого бюджету, на цілі та в межах, визначених відповідною радою. Фінансова основа діяльності органу самоорганізації населення становлять: кошти відповідного місцевого бюджету, які надаються йому сільською, селищною, міською, районною у місті (у разі її створення) радою для здійснення наданих органу самоорганізації населення повноважень; добровільні внески фізичних і юридичних осіб; інші надходження, не заборонені законодавством.

Матеріальною основою діяльності органу самоорганізації населення є майно, передане йому радою в оперативне управління.

Повноваження органу самоорганізації населення можуть бути припинені у разі:

1) невиконання рішень сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, її виконавчого комітету – *за рішенням відповідної сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, яка дала дозвіл на його створення;*

2) невиконання рішень зборів (конференції) жителів за місцем проживання або невиконання своїх повноважень, а також саморозпуску – *за рішенням зборів (конференції) жителів за місцем проживання;*

3) порушення Конституції і законів України, інших актів законодавства – *за рішенням суду.*

ВИСНОВКИ ДО ВОСЬМОГО ПИТАННЯ

Отже, підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що порядок формування представницьких органів безпосередньо залежить від існуючого в Україні адміністративно-територіального устрою.

За своїми соціально-територіальними ознаками, адміністративно-територіальні одиниці поділяються на населені пункти, які є просторовою основою для формування і функціонування рад базового рівня, та регіони, які є просторовою основою для організації та діяльності регіональних представницьких органів місцевого самоврядування.

Отже, органи самоорганізації населення створюються за ініціативою самих жителів та з дозволу відповідної сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради на окремих частинах відповідних адміністративно-територіальних одиниць та є важливим елементом системи місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування, яке в частині першій статті 140 Конституції України визначається як право територіальної громади та регламентується, як нормативними актами України, так і міжнародними актами, ратифікованими Верховною Радою України.

2. Відповідно до ст. 46 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільська, селищна, міська, районна у місті (у разі її створення), районна, обласна рада проводить свою роботу **сесійно**. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. *Перша сесія* новообраної сільської, селищної, міської ради скликається відповідною територіальною виборчою комісією не пізніш як через два тижні після реєстрації новообраних депутатів ради в кількості не менш як двох третин депутатів від загального складу ради. Не пізніш як на другій сесії затверджується *регламент* роботи відповідної ради, а також положення про постійні комісії ради.

3. Повноваження сільського, селищного, міського голови вважаються *достроково припиненими* у разі: його звернення з особистою заявою до відповідної ради про складення ним повноважень голови; припинення його громадянства; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; порушення ним вимог щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлених Законом; визнання його судом недієздатним, безвісно відсутнім або оголошення померлим; його смерті.

4. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади вони підконтрольні належним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. Виконавчим органом сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради є *виконавчий комітет ради*, який утворюється відповідною радою на строк її повноважень. Виконавчий комітет ради підзвітний і підконтрольний раді, що його утворила. Основною формою роботи виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради є його *засідання*. ***Секретар сільської, селищної, міської ради*** працює в раді на постійній основі. Він обирається радою з числа її депутатів на строк повноважень ради за пропозицією відповідного сільського, селищного, міського голови.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 15. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття територіального устрою України
 2. Система адміністративно-територіального устрою України
 3. Автономна Республіка Крим – територіальна автономія у складі України
 4. Основні засади територіального устрою України
- Висновки з теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 19. Ст. 583).
2. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 2. Ст. 15.
3. Про Автономну Республіку Крим: Закон України від 17 березня 1995 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 11. Ст. 69.
4. Про столицю України місто-герой Київ : Закон України від 15 січня 1999 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11. Ст. 79.
5. Батанов О. Конституційно-правові проблеми територіального устрою України: доктринальні та прикладні аспекти. *Право України*. 2014. № 9. с. 11-21.
6. Бондар М. Територія як конституційна цінність: поєднання публічно-владних та приватно-особистісних засад. *Право України*. 2014. № 9. с. 22-31.

7. Журавський В. Щодо реформування адміністративно-територіального устрою України. *Право України*. 2005. № 8. с. 16-18.
8. Калюжний Р. Наукова праця з проблеми державного устрою. *Право України*. 2000. № 8. с. 133-137.
9. Магновський І. Й. Територіальний устрій України: моногр. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2011. 474 с.
10. Новик В. П. Адміністративно-територіальний устрій: організаційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 232 с.
11. Орзих М. Государственное устройство Украины в условиях государственно-правовой реформы. *Юридический вестник*. 1999. № 2. с. 92-95.
12. Орзих М. Інноваційна реконструкція адміністративно-територіального устрою України. *Право України*. 2005. № 7. с. 11-15.
13. Іщенко О. П. Конституційно-правові основи адміністративно-територіального устрою України: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 223 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Проведення аналізу поняття територіального устрою України, системи адміністративно-територіального устрою України, розгляд Автономної Республіки Крим як територіальної автономії у складі України.

ВСТУП

Територія – одна з основних ознак держави, що визначає простір, на який поширюється суверенітет і влада держави. Під територією розуміється не тільки сухопутна її частина, а й водні і повітряні простори над ними. До території морських держав безпосередньо примикають, хоча до неї не входять, континентальний шельф та виключна економічна зона.

Територіальний устрій України – це внутрішній її поділ на певні територіальні частини, співвідношення держави в цілому з її складовими частинами.

У світі немає такої держави, територія якої не поділялася б на певні частини. Навіть найменші країни не можуть обійтися без поділу своєї території. Територіальний устрій дає відповідь на питання про те, як організована територія держави, з яких частин вона складається, який їх правовий статус, як будуються взаємовідносини центральних органів з місцевими.

I. ПОНЯТТЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Важливим інститутом державного ладу України є територіальний устрій нашої держави. Цей інститут характеризує юридичні якості та властивості такого основного складового елементу держави, як її територія. Територіальний устрій є організацією території держави.

Відповідно до ст. 2 Основного Закону, суверенітет України поширюється на всю її територію. Тобто наша держава наділена виключним правом здійснювати на своїй території всю повноту державної влади і виступати від імені народу, що проживає на цій території, незалежним суб'єктом міжнародних відносин. Тобто у межах своїх територіальних кордонів суверенна держава виступає як єдиний офіційний представник всього народу, що об'єднується за ознакою громадянства.

Поняття «територія» вживається в географії та інших науках, але в юридичній науці воно набуває специфічного змісту і використовується як категорія «територія держави».

Територія держави (від лат. terra – земля) – це простір, зафіксований державним кордоном, на який поширюється суверенітет держави. Територія держави включає: сухопутну частину, водні простори (внутрішні морські води і територіальне море), повітряну територію (простір над сухопутною і водною територіями, умовно до космічного простору), а також підземну територію (простір під сухопутною і водною територіями до технічно доступної глибини). Особливий правовий режим, що регулюється, в першу

чергу, міжнародним правом, мають континентальний шельф і виключна (морська) економічна зона.

За своїм змістом категорія «територія держави» визначає правовий режим зв'язку держави з певною територією та її окремими складовими елементами. Для визначення адміністративно-територіального устрою у вітчизняній юридичній навчальній і науковій літературі іноді вживаються поняття «адміністративно-територіальний устрій», «адміністративно-територіальний лад», «адміністративно-територіальний поділ держави» та ін.

Розрізняють два основних види територіального устрою: політико-територіальний і адміністративно-територіальний.

Політико-територіальний устрій передбачає поділ території держави на окремі самостійні частини. Він є характерним для федеративних держав (Бразилія, Індія, США, ФРН та ін.).

Адміністративно-територіальний устрій – це внутрішній поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці. Він властивий для унітарних держав (Велика Британія, Китай, Франція, Японія та ін.).

Така точка зору обумовлюється тим, що в державах із федеральним устроєм територіальний устрій характеризується наявністю політичних зв'язків між державою і суб'єктами федерації, а в унітарних державах, до яких відноситься й Україна, зв'язок між державою і адміністративно-територіальними одиницями має адміністративний характер.

Адміністративно-територіальний устрій – це територіальна організація держави з внутрішнім поділом її на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці.

Територіальний устрій України ґрунтується на певних принципах, керівних засадах, що визначають сутність і зміст цього інституту державного ладу і закріплюються в Конституції та законах України.

Відповідно до ст. 132 Конституції України, територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території; поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;

збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Важливий принцип територіального устрою України – *принцип територіального верховенства держави*, який є системоутворюючим щодо інших принципів цього інституту державного ладу України. Цей принцип витікає зі ст. 1 і 2 Конституції України, визначає суверенність України і передбачає, що державна влада в Україні здійснюється відповідно до Конституції та законів України системою відповідних державних органів на всій території України.

Принцип територіального верховенства держави характеризує повноту державної влади в усіх її конституційних формах і виявах на всій території України. Держава самостійно встановлює правовий режим власної території, здійснює її оборону, вирішує питання адміністративно-територіального поділу з метою вибору оптимальної моделі здійснення державного володарювання і місцевого самоврядування тощо.

Принцип єдності та цілісності території означає, що складові частини території України – адміністративно-територіальні одиниці – знаходяться у нерозривному взаємозв'язку, визначаються внутрішньою єдністю в межах державного кордону України.

Територія України є недоторканою, а її межі визначаються державним кордоном (ст. 2 Конституції України). Це конституційне положення дозволяє виявити ще один принцип, споріднений з основними принципами територіального устрою України, – *принцип непорушності державного кордону*. Під державним кордоном слід розуміти лінію, що визначає межі її території і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії. Правовий режим державного кордону України регулюється Законом України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р.

Чинне законодавство України охороняє принципи єдності, цілісності та недоторканості території України в межах її державного кордону. Посягання

на цілісність і недоторканість території України у формі вчинення умисної дії з метою зміни меж території або державного кордону України, визначених Конституцією та законами України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій є кримінальним злочином (ст. 110 Кримінального кодексу України) і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Принцип централізації та децентралізації в здійсненні державної влади проявляється в тому, що за центральними (загальнодержавними) органами держави Конституцією та законами України закріплюється право забезпечення внутрішніх і зовнішніх загальнонаціональних інтересів, регулювання всіх сфер суспільного і державного ладу – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної), екологічної та зовнішньополітичної, а обов'язок захисту суверенітету і територіальної цілісності України визначається Конституцією України як найважливіша функція держави, справа всього українського народу (ст. 17). За місцевими органами державної влади закріплюється право вирішувати питання регіонального і місцевого значення, сприяючи реалізації загальнодержавних програм.

Водночас, принцип централізації органічно пов'язаний з принципом децентралізації, що знаходить своє вираження в функціях місцевого самоврядування. Так, відповідно до ст. 7 Основного Закону, в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування, що є правом територіальної громади – жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Тобто принцип централізації та децентралізації територіального устрою України знаходить своє логічне продовження в принципах організації та діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування і розмежуванні їх компетенції відповідно до Конституції та законів України.

Важливим принципом територіального устрою України, який визначає сутність і зміст регіональної політики нашої держави, є *принцип збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів*, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій. Цей принцип означає, що держава забезпечує і гарантує право територіальних громад, які, з врахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій, умовно об'єднуються в певні регіони, вирішувати політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні) та інші проблеми згідно з інтересами територіальних громад.

Поняття «регіон» є умовним. Конституція та закони України не розмежовують територію України на регіони. Прийнято вважати, що всі адміністративно-територіальні одиниці в Україні поділяються на населені пункти (міста, селища, села) та регіони (області та райони), але ця термінологія потребує уточнення. Як правило, під регіонами розуміють складні завершені територіально-господарські комплекси, які, відповідно до Конституції та законів України, створюють умови і засоби для здійснення ефективного місцевого державного управління та місцевого самоврядування в межах єдиної внутрішньої державної політики. В Україні до регіонів відносять: Автономну Республіку Крим, області, міста Київ і Севастополь і райони.

Існують й інші конституційні принципи територіального устрою України. Зокрема, пріоритетним принципом територіального устрою будь-якої держави є *принцип народного суверенітету*. Зазначений принцип закріплює за народом України виключне право здійснювати свою владу на всій території України безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Народ України має право безпосередньо вирішувати питання територіального устрою України. Так, ст. 73 Конституції України гарантує

громадянам України право вирішувати питання зміни території України шляхом проведення обов'язкового всеукраїнського референдуму.

Важливим принципом територіального устрою України є принцип, який визначає форму цього устрою. Зокрема, ст. 2 Конституції України визначає, що Україна є унітарною державою, тим самим закріплюючи *принцип унітаризму* територіального устрою України.

Як відомо, сьогодні у світі найбільш поширеними формами територіального устрою є унітарний (Болгарія, Велика Британія, Польща, Угорщина та ін.), федеративний (Аргентина, Індія, Німеччина, США та ін.) і конфедеративний (Сербія і Чорногорія) устрої. Щоправда, конфедерації є швидше винятком, через перехідний характер цієї форми територіального устрою. У кожній окремо взятій країні світу форма територіального устрою сформувалася історично під впливом комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Україна тривалий час перебувала в складі різних за територіальним устроєм держав, виступаючи суб'єктом унітарних держав (Польща, Румунія, Російська імперія), федерацій (СРСР) та конфедерацій (Австро-Угорщина), але споконвічним прагненням українського народу було створення власної єдиної унітарної держави. Уперше спроба створити таку державу шляхом Акту злуки між УНР і ЗУНР була здійснена в 1922 р., але утворити єдину унітарну державу вдалося лише з проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. З того часу принцип унітаризму нашої держави є одним із фундаментальних і найбільш захищуваних принципів конституційного ладу.

Україна, як унітарна держава (від лат. *unitas* – єдність, єдине ціле), включає до свого складу адміністративно-територіальні одиниці, що не мають правового статусу державних утворень. В Україні існує єдина Конституція, єдина система законодавства, єдині державні символи, єдина для всієї території України державна мова, єдине громадянство, єдина виборча система, єдина система органів державної влади, уніфікована система місцевого самоврядування, яка передбачає спеціальний правовий статус для

АР Крим і м. Києва і Севастополя, єдина фінансово-бюджетна система, єдина грошова одиниця, єдина система оборони і національної безпеки.

Важливе значення має й *принцип системності* територіального устрою України, закріплений в ст. 133 Конституції України. Він передбачає, що територіальний устрій України має певну систему, що складається з взаємопов'язаних адміністративно-територіальних одиниць, які з'єднані між собою структурними і функціональними зв'язками.

Існують й інші інституційні принципи територіального устрою України, закріплені в окремих законах України – Законі України «Про державний кордон України», Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ін.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, адміністративно-територіальний устрій – це територіальна організація держави з внутрішнім поділом її на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці.

Територіальний устрій України ґрунтується на певних принципах, керівних засадах, що визначають сутність і зміст цього інституту державного ладу і закріплюються в Конституції та законах України.

II. СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Внутрішню структуру, побудову територіального устрою України визначає система адміністративно-територіального устрою нашої держави, на основі якої створюються і функціонують органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Адміністративно-територіальний устрій кожної держави зумовлений рядом об'єктивних і суб'єктивних чинників – історичних, географічних, національних, економічних, культурних, мовних та ін. В одних країнах світу існують складні системи адміністративно-територіального устрою (Велика Британія, Італія, Франція та ін.), тоді як в інших, більш дрібних країнах

(Бахрейн, Ватикан та ін.) такі системи взагалі відсутні. Хоча навіть в дрібних країнах можуть діяти національні системи адміністративно-територіального устрою. Наприклад, у Князівстві Андорри з територією в 453 кв. км. існує адміністративно-територіальна система у складі 7 громад.

Адміністративно-територіальний устрій України сформувався історично. За часів входження України до складу Австро-Угорщини, Польщі, Румунії та Російської імперії українські землі були інтегровані до адміністративно-територіальних систем цих держав. Зокрема, українські землі, що ввійшли до Австро-Угорщини, разом із польськими, угорськими та румунськими територіями були інтегровані до складу таких адміністративно-територіальних одиниць, як Буковина, Галичина та Карпатська Україна.

За радянської доби система адміністративно-територіального устрою України створювалася волонтаристськими методами, без врахування історичних, національних, культурних, мовних та інших традицій. У 1932 р. на території радянської України були створено шість областей, у 1937-1939 рр. їх стало п'ятнадцять, а після приєднання в 1939-1940 рр. до складу СРСР західних областей України та Буковини в Українській СРСР стало нараховуватися двадцять три області. На час розпаду колишнього СРСР адміністративно-територіальна система України складалася з двадцяти чотирьох областей і двох міст республіканського підпорядкування.

Після проголошення незалежності України, в 1991-1992 рр., коли Верховна Рада України поновила в 1992 р. територіальну автономію Криму, була сформована нинішня система адміністративно-територіального устрою України, що отримала своє закріплення в Розділі IX Конституції України – «Територіальний устрій України».

Відповідно до ст. 133 Конституції України, систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Отже, система адміністративного устрою України – це сукупність адміністративно-територіальних одиниць (Автономна Республіка Крим,

області, райони, міста, райони в містах, селища і села), що складають основу територіального устрою України.

Адміністративно-територіальний устрій – це свого роду внутрішній «каркас» державного устрою, що складається з адміністративно-територіальних одиниць *трьох рівнів*:

1) Автономна Республіка Крим, області та міста зі спеціальним правовим статусом – м. Київ і м. Севастополь;

2) райони, міста республіканського (Автономної Республіки Крим) та обласного значення;

3) міста районного значення, селища, села.

Ст. 133 Конституції України визначає виключний склад адміністративно-територіальних одиниць першого рівня системи адміністративно-територіального устрою України: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Автономна Республіка Крим – це адміністративно-територіальна одиниця України зі спеціальним правовим статусом, невід'ємна складова частина України, що вирішує в межах Конституції та законів України питання, віднесені до її відання. Правовий статус Автономної Республіки Крим визначається Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, законами України та іншими нормативно-правовими актами.

Область – це адміністративно-територіальна одиниця, що сформувалася у межах території України під впливом історичних, географічних, економічних та інших чинників і характеризується певною самостійністю при вирішенні соціальних, економічних і культурних питань, а також при здійсненні регіональної політики. За Конституцією в Україні існує 24 області.

Зміна системи областей України можлива лише за умови внесення відповідних змін до Конституції України.

Важливим елементом верхньої ланки адміністративно-правової системи України є також міста зі спеціальним правовим статусом – *місто Київ і місто Севастополь*.

Спеціальний правовий статус м. Києва обумовлюється тим, що це місто є столицею держави (ст. 20 Конституції України), політичним і адміністративним центром держави. У м. Києві розташовані резиденції Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Верховного Суду України, центральних органів державної виконавчої влади, а також дипломатичні представництва іноземних держав та міжнародних організацій в Україні.

Київ також є духовним, культурним, історичним, науково-освітнім центром України. Саме Київ є історичним спадкоємцем духовного і культурного центру східнослов'янської цивілізації – Київської Русі; в Києві знаходяться найдавніші духовні центри православ'я – Печерська лавра і Собор Софії Київської; центри науки і освіти – Національна академія наук України, науково-дослідні інститути НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Києво-Могилянська академія, Київський політехнічний інститут та інші заклади освіти; центри культури і мистецтва – національні театри, музеї, бібліотеки, виставкові центри, консерваторія.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» від 15 січня 1999 р., столичний статус покладає на органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади додаткові обов'язки та гарантує цим органам надання з боку держави додаткових прав.

Спеціальний правовий статус міста Севастополя зумовлюється тим, що в ньому розташований Військово-Морський флот України. Цей чинник позначився на особливому порядку здійснення державної виконавчої влади та місцевого самоврядування у м. Севастополі. Згідно з ч. 3 ст. 133

Конституції України, спеціальний статус м. Севастополя має бути врегульований законом України, але до сьогодні цей закон не прийнято.

Адміністративно-територіальними одиницями також є райони, міста, райони у містах, селища і села.

Райони як адміністративно-територіальна одиниця України – частина території області. Район є середнім рівнем системи адміністративно-територіального устрою України, територіально-просторовою межею функціонування територіальних громад. Вони створюються з метою інтеграції економіки, промисловості, транспорту і зв'язку, торгівлі, соціально-культурних закладів територіальних громад сіл, селищ і міст в єдину інтегровану соціально-економічну і культурну систему.

Місто – це великий населений пункт (від 10 тис. чоловік населення), що має власне комунальне господарство, житловий фонд і мережу соціально-культурних закладів; адміністративний, промисловий, торгівельний і культурний центр.

За підпорядкованістю міста поділяються на міста районного, обласного та республіканського (Автономної Республіки Крим) підпорядкування та міста із спеціальним правовим статусом.

У складі міст республіканського та обласного підпорядкування також можуть створюватися райони у містах. Вони створюються з метою оптимального вирішення загальноміської територіальною громадою питань місцевого значення та більш ефективного управління містом.

Селище – це, як правило, населений пункт, розташований при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах, підприємствах із переробки сільськогосподарської продукції тощо, що має власну комунальну і соціальну інфраструктуру.

Найдрібнішою адміністративно-територіальною одиницею України є село.

Села – населені пункти з сталим складом жителів, зайнятих здебільшого сільським господарством, рідше – народними промислами або санаторно-

курортною справою, в яких місцеве самоврядування здійснюється сільською радою і сільським головою.

Території міст, селищ, сіл можуть поділятися на окремі мікрорайони та інші мікроструктури, які не виступають адміністративно-територіальними одиницями України: вулиці, квартали, житлові масиви тощо.

Не вважаються адміністративно-територіальними одиницями хутори, двори та інші невеликі поселення, що мають тимчасовий характер, а також поселення службового призначення в системі певної галузі народного господарства.

Порядок визначення і змін меж адміністративно-територіальних одиниць визначається законодавством України.

Найменування і перейменування населених пунктів та інших адміністративно-територіальних одиниць здійснюється з урахуванням їх історичних, географічних, культурних, національних, побутових та інших місцевих особливостей. Після проголошення незалежності України стійкою стала тенденція щодо повернення адміністративно-територіальним одиницям їх традиційних історичних назв. Присвоєння найменувань адміністративно-територіальним одиницям з метою увічнення пам'яті особливо видатних державних, громадсько-політичних діячів, захисників вітчизни, діячів науки і культури може проводитись тільки посмертно і лише у виняткових випадках з урахуванням думки громадян, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Рішення про найменування і перейменування адміністративно-територіальних одиниць здійснюється Верховною Радою України з врахуванням думки територіальних громад.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, система адміністративного устрою України – це сукупність адміністративно-територіальних одиниць (Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села), що складають основу територіального устрою України.

Адміністративно-територіальний устрій – це свого роду внутрішній «каркас» державного устрою, що складається з адміністративно-територіальних одиниць *трьох рівнів*:

4) Автономна Республіка Крим, області та міста зі спеціальним правовим статусом – м. Київ і м. Севастополь;

5) райони, міста республіканського (Автономної Республіки Крим) та обласного значення;

б) міста районного значення, селища, села.

ІІІ. АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ – ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ У СКЛАДІ УКРАЇНИ

Україна, будучи унітарною державою, має складний територіальний устрій, оскільки в її складі знаходиться територіальна автономія – Автономна Республіка Крим. Під автономією (від грец. «автономія» – «незалежність») в юридичній науці прийнято розуміти відносно самостійне у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальне утворення у складі держави.

Наявність автономії у складі унітарної держави є досить поширеним явищем у світовій практиці державного будівництва. Автономії існують у складі таких унітарних держав, як Велика Британія, Данія, Іспанія, Італія, Китай, Португалія, Фінляндія та ін. Наприклад, у Данії статус автономії мають такі її адміністративно-територіальні одиниці, як Гренландія і Фарерські острови; в Іспанії – Андалузія, Галіція, Каталонія, Країна Басків та ін.; у Китаї – Тибет, Синьцзянь, Внутрішня Монголія та ін.; у Португалії – Азорські острови та Мадейра. Автономії існують і у федеративних державах. Наприклад, у Російській Федерації.

Як правило, статус автономій надається окремим частинам держави, які суттєво відрізняються від інших адміністративно-територіальних одиниць історичними, географічними, економічними, національними, мовними, соціальними, культурними умовами, побутом, звичаями, традиціями тощо. За

таких умов держава, із метою вирішення проблем децентралізації державного управління чи національного питання, або для уникнення проблем сепаратизму, за ініціативи населення щодо утворення автономії проголошує або сприяє проголошенню автономії певної адміністративно-територіальної одиниці або території.

Залежно від походження, автономії поділяються на національні, територіальні та змішані. Визначальним чинником сутності та змісту автономії є домінуючий чинник, що призвів до її утворення. В Автономній Республіці Крим традиційно проживали представники багатьох національностей: українці, росіяни, татари, греки, караїми, гагаузи та ін., тому утворенню автономії на території Кримського півострову сприяли переважно територіальні чинники – історичні, географічні, економічні, побутові та ін.

Автономна Республіка Крим є територіальною автономією у складі України, невід'ємною часткою України, складовою системи адміністративно-територіального устрою нашої держави.

Надання Автономній Республіці Крим відповідного статусу також має свою історію. Вперше статус автономії Крим отримав у першій половині ХХ ст., коли 18 жовтня 1921 р. було утворено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РРФСР, яка проіснувала до 1945 р. і була перетворена на Кримську область у складі РРФСР. Цьому передувала примусова депортація з півострова кримських татар та жителів інших національностей у віддалені регіони СРСР.

У 1954 р. Кримську область було передано до складу УРСР. На підставі ст. 14 чинної на той час Конституції СРСР 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон СРСР, яким затвердила Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР. Це відбулося на підставі рішень Президії Верховної Ради РРФСР від 5 лютого 1954 р. та Президії Верховної Ради УРСР. Крім того, Законом СРСР від 26 квітня 1954 р. були внесені зміни до ст.ст. 22,23 Конституції СРСР, за якими Кримська область була виведена зі

складу РРФСР і віднесена до складу Української РСР. Відповідні зміни були внесені і до Конституцій РРФСР і УРСР. Таким чином, у 1954 р. на законних підставах був встановлений статус Кримської області як української території та адміністративно-територіальної одиниці. У цьому статусі Кримська область проіснувала до початку 90-х років ХХ ст.

З розпадом колишнього СРСР виникло питання визначення адміністративно-правового статусу Криму. 20 січня 1991 р., за ініціативи жителів Криму, відбувся загальнокримський референдум щодо поновлення автономії Криму. Більшість жителів Криму підтримала питання референдуму. За результатами загальнокримського референдуму Верховна Рада Української РСР прийняла Закон України «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» від 12 лютого 1991 р. за яким Кримській області було надано статус автономної республіки, а Кримська обласна Рада народних депутатів набула статусу Верховної Ради Кримської Автономної Республіки.

Верховною Радою України були також внесені відповідні зміни до чинної на той час Конституції України (ст. 75) та прийнято 29 квітня 1992 р. Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим», які законодавчо визначили новий конституційно-правовий статус Криму як автономної республіки в складі України.

Таке рішення було прийнято з урахуванням історичного і культурного розвитку населення на території Криму, його багатонаціональності та багатоконфесійності.

У 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Автономну Республіку Крим», яким до повноважень АРК були віднесені такі питання, як прийняття, тлумачення законів АРК та контроль за їх дотриманням; вирішення питань територіального устрою Автономної Республіки Крим, встановлення і зміна меж районів, населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування міст, сіл; визначення повноважень і порядку діяльності республіканських органів та органів

місцевого самоврядування, об'єднань громадян; визначення структури і пріоритетних напрямів розвитку економіки республіки, забезпечення науково-технічного процесу, створення й функціонування вільних економічних зон відповідно до законодавства України тощо.

Остаточне закріплення конституційного статусу Автономної Республіки Крим відбулося після прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, яка визначила, що Автономна Республіка Крим входить до системи адміністративно-територіального устрою України (ст. 133) і залишається невід'ємною часткою України (ст. 134) з наданням їй особливих повноважень порівняно з іншими адміністративно-територіальними одиницями.

21 жовтня 1998 р. Верховна Рада Автономної Республіки Крим прийняла Конституцію Автономної Республіки Крим, а 23 грудня 1998 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим», який надав чинності Конституції Автономної Республіки Крим як законодавчого акта.

Конституцією України 1996 р. (ст. 138) до відання Автономної Республіки Крим віднесено широке коло питань політичного, соціально-економічного, екологічного, культурного та іншого характеру.

У політичній сфері Автономна Республіка Крим сприяє реалізації політичних прав і свобод громадян України та вирішує інші питання політичного характеру. Зокрема, це організація та проведення місцевих референдумів; призначення виборів депутатів

Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки; участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів.

У соціально-економічній сфері – управління майном, що належить Автономній Республіці Крим; розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і

бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного розвитку тощо.

У культурній, екологічній та інших сферах – забезпечення функціонування й розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії, розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм; визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон їх санітарної охорони; ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Конституцією та законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Крім того, Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим та здійснює нормативне регулювання низки питань соціального та господарського значення. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України.

До повноважень Автономної Республіки Крим згідно зі ст. 137 Конституції України також віднесено здійснення нормативного регулювання з питань:

- сільського господарства і лісів;
- меліорації і кар'єрів;
- мисливства і рибальства;
- санітарної і лікарняної служби;
- містобудування і житлового господарства;
- громадських робіт, ремесел та промислів, благодійництва;
- туризму, готельної справи та ярмарків;
- транспорту загального користування, автошляхів та водопроводів;

- музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури та історико-культурних заповідників.

Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради міністрів АРК з цих питань не можуть суперечити Конституції і законам України і приймаються на їх виконання. Дія таких нормативно-правових актів Верховної Ради АРК з мотивів їх невідповідності Конституції та законам України може бути зупинена Президентом України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Зазначені питання становлять коло конституційних повноважень Автономної Республіки Крим, у межах яких представницькі та виконавчі органи здійснюють свою діяльність самостійно. Крім того, законами України та Конституцією Автономної Республіки Крим (розділ II) передбачаються деякі інші повноваження.

Автономна Республіка Крим має відповідні органи влади і місцевого самоврядування, які здійснюють визначені Конституцією України, Конституцією АРК та іншими законами України функції і повноваження АРК.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом, повноваження, порядок формування і діяльність якого визначаються Конституцією України, Законом України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10 лютого 1998 р., Конституцією Автономної Республіки Крим (глава 6, ст.ст. 21-33). У Конституції Автономної Республіки Крим, на відміну від попередніх законодавчих актів, визнано Верховну Раду як представницький, а не законодавчий орган влади, що відповідає ст. 75 Конституції України, за якою єдиним органом законодавчої влади в Україні є виключно парламент України – Верховна Рада України.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим складається зі 100 депутатів відповідно до Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10 лютого 1998 р., зі змінами і доповненнями.

Порядок обрання депутатів визначається відносно новим Законом України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 року.

Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій (далі - виборчі списки) із закріпленням кандидатів за територіальними виборчими округами, на які поділяється багатомандатний виборчий округ, що збігається з територією відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, району в місті, територією міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм або територією утвореної відповідно до Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" об'єднаної міської територіальної громади (далі - територія об'єднаної територіальної міської громади).

Верховна Рада Автономної Республіки Крим працює сесійно. Для ведення нормотворчої роботи, підготовки та подальшого розгляду рішень і постанов з питань, віднесених до повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, з числа її депутатів утворюються постійні комісії.

До відання Автономної Республіки Крим належить:

- призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;
- організація та проведення місцевих референдумів;
- управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;
- розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;
- розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля - відповідно до загальнодержавних програм;

- визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;

- участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

- забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;

- участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;

- ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим, який самостійно здійснює виконавчі функції і повноваження, віднесені Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим і законами України до відання Автономної Республіки Крим, є уряд – Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Відповідно до ст. 136 Конституції України, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

З питань виконання державних функцій і повноважень Рада міністрів Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим, його заступники, керівники відповідних міністерств і республіканських комітетів Автономної Республіки Крим підзвітні і підконтрольні Кабінету Міністрів України, а керівники місцевих державних адміністрацій – Раді міністрів Автономної Республіки Крим (п. 5 ст. 35 Конституції АРК).

Місцеве самоврядування Автономної Республіки Крим має здійснюватись у повному обсязі відповідно до Конституції України (розділ XI

«Місцеве самоврядування»), Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та законів України з певними особливостями, що передбачені Конституцією Автономної Республіки Крим (розділ IV «Місцеве самоврядування в Автономній Республіці Крим»).

Стаття 139 Конституції України передбачено, що в Автономній Республіці Крим діє представництво Президента України, статус якого визначається законом України. Через цей орган Президент України здійснює контрольну функцію щодо органів влади Автономної Республіки Крим.

Закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» було прийнято в 1993 р., але з часом він застарів. Нова редакція цього Закону була ухвалена Верховною Радою України 2 березня 2000 р.

Згідно з положеннями цього Закону, Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим є державним органом, створеним Президентом України відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономній Республіці Крим повноважень Президента України і підпорядкованим йому у своїй діяльності. До функцій Представництва, зокрема, належать: вивчення стану виконання в АРК Конституції та законів України, указів і розпоряджень Президента України, актів Кабінету Міністрів України, вжиття заходів по забезпеченню належного виконання актів законодавства України Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, районними державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим та ін.

Конституція Автономної Республіки Крим також закріплює гарантії статусу і повноважень Автономної Республіки Крим (розділ V), тобто нормативної організаційно-правові умови і засоби організації і діяльності Автономної Республіки Крим, її органів, посадових і службових осіб.

До нормативно-правових гарантій організації та діяльності Автономної Республіки Крим відносяться Конституція України, Конституція Автономної

Республіки Крим, закони України, правові акти Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, а також правові акти органів Автономної Республіки Крим – Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування в АРК.

До того ж, Конституція АРК запровадила спеціальні нормативно-правові механізми захисту правових актів, що визначають правовий статус Автономної Республіки Крим і регулюють повноваження Автономної Республіки Крим. Пропозиції про зміни, які стосуються обмежень статусу і повноважень Автономної Республіки Крим та її органів, розглядаються Верховною Радою Автономної Республіки Крим на підставі рішення консультативного республіканського (місцевого) референдуму. Виключно

Верховна Рада Автономної Республіки Крим може змінювати Конституцію Автономної Республіки Крим.

До організаційно-правового механізму гарантій організації і діяльності Автономної Республіки Крим Конституція АРК відносить органи державної влади України, органи Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим, їх посадових і службових осіб та інших суб'єктів конституційно-правових відносин.

Конституцією України встановлено перелік повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а саме:

- прийняття Конституції Автономної Республіки Крим та подання її на затвердження Верховної Ради України, внесення у встановленому порядку змін до неї, а також прийняття нормативно-правових актів, контроль за їх виконанням;

- призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;

- прийняття рішення про проведення місцевого референдуму;

- визначення порядку управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;

- визначення порядку управління майном, що знаходиться на балансі Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- визначення переліку майна Автономної Республіки Крим, що не підлягає приватизації;
- затвердження бюджету Автономної Республіки Крим та внесення змін до нього, контроль за його виконанням, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- встановлення податків і пільг на податки відповідно до законів України;
- прийняття рішень щодо випуску місцевих позик;
- утворення позабюджетних цільових (у тому числі валютних) фондів, затвердження положень про ці фонди; затвердження звітів про використання зазначених фондів;
- вирішення відповідно до законодавства України питань про створення спільних підприємств, у тому числі з іноземними інвестиціями;
- затвердження програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного і культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля згідно із загальнодержавними програмами, внесення змін до них і контроль за їх виконанням;
- вирішення питань адміністративно-територіального устрою відповідно до законодавства України; визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;
- участь у забезпеченні прав та свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку і громадської безпеки;
- забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;
- участь у формуванні основних засад внутрішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності України, розробленні та реалізації

загальнодержавних програм з питань, що стосуються інтересів Автономної Республіки Крим;

- обрання Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, його першого заступника і заступника, звільнення їх з посади;

- утворення Президії, постійних і тимчасових комісій Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обрання голів постійних і тимчасових комісій;

- затвердження регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- утворення апарату Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження його структури, чисельності і витрат на його утримання; визначення порядку організації і діяльності апарату; призначення на посаду та звільнення з неї за поданням Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим керівника Секретаріату та керуючого справами Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим відповідно до Конституції України;

- призначення за поданням Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим членів Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- затвердження за поданням Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим структури і чисельності Ради міністрів, апарату Ради міністрів Автономної Республіки Крим та кошторису витрат на їх утримання;

- створення і ліквідація за пропозицією Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим міністерств і республіканських комітетів Автономної Республіки Крим в межах коштів, передбачених бюджетом;

- звільнення з посади на підставі і в порядку, передбачених Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим, членів Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- заслуховування інформацій начальника Головного управління Національної поліції в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, начальника Головного управління Служби безпеки України в Криму, прокурора Автономної Республіки Крим, порушення перед відповідними органами питання про звільнення їх з посади;

- зупинення дії постанов і розпоряджень Ради міністрів Автономної Республіки Крим у випадках, якщо вони суперечать Конституції і законам України, Конституції Автономної Республіки Крим та іншим нормативно-правовим актам Верховної Ради Автономної Республіки Крим, з одночасним зверненням до Президента України щодо їх скасування;

- ініціювання введення надзвичайного стану і встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим чи в окремих її місцевостях;

- заслуховування звітів Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим і членів Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- прийняття постанов Верховної Ради Автономної Республіки Крим про недовіру Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим та іншим членам Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- у разі прийняття постанови про недовіру Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим простою більшістю від складу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим звільнення Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим з посади відбувається у порядку, передбаченому Конституцією України;

- у разі прийняття постанови про недовіру Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим двома третинами від складу Верховної Ради Автономної Республіки Крим Президент України дає згоду на звільнення з посади Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- заснування засобів масової інформації;

- вирішення в межах повноважень, наданих Автономній Республіці Крим Конституцією і законами України, питань, що стосуються земельних

відносин, використання природних ресурсів, розмірів плати за використання природних ресурсів, розмірів плати за користування ними;

- затвердження символіки, заснування Грамоти та Почесної грамоти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та інших відзнак Автономної Республіки Крим відповідно до законів України;

- заслуховування звітів комісій, керівників органів, які утворює та обирає Верховна Рада Автономної Республіки Крим, та посадових осіб, яких вона призначає;

- заслуховування повідомлень депутатів про роботу у Верховній Раді Автономної Республіки Крим, виконання доручень Верховної Ради Автономної Республіки Крим та її органів;

- розгляд запитів депутатів, прийняття рішень щодо запитів;

- участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів, а також програм національно-культурного розвитку корінних народів і національних меншин;

- прийняття відповідно до законодавства України рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду Автономної Республіки Крим та інших територій, що підлягають особливій охороні, про оголошення природних та інших об'єктів, що мають історичну, культурну, екологічну або наукову цінність, пам'ятками історії або культури, які охороняються законом;

- участь у здійсненні державної регуляторної політики в межах та у спосіб, встановлені Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, Україна, будучи унітарною державою, має складний територіальний устрій, оскільки в її складі знаходиться територіальна автономія – Автономна Республіка Крим. Під автономією (від грец. «автономія» – «незалежність») в юридичній науці прийнято розуміти відносно самостійне у

здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальне утворення у складі держави.

Наявність автономії у складі унітарної держави є досить поширеним явищем у світовій практиці державного будівництва.

IV. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Територіальний устрій України згідно зі ст. 132 Конституції України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Зміст конституційних засад територіального устрою України ґрунтується на наступних принципах:

- принцип єдності та цілісності, відповідно до якого вся система територіального устрою держави пов'язана єдиною системою законодавчих, виконавчих, судових та контрольно-наглядових органів і утворює цілісну державну єдність. Унітаризм України підтверджений Конституцією України (ст. 2);

- принцип централізації та децентралізації, за яким окремі територіальні одиниці перебувають у підпорядкуванні держави, а нижчий рівень системи є територіальною основою місцевого самоврядування (село, селище, райони в містах);

- принцип збалансованого розвитку регіонів, згідно з яким суспільство та держава забезпечують максимально рівні умови для розвитку всіх територіальних одиниць;

- принцип урахування історичних, економічних, екологічних, географічних та інших особливостей означає, що держава сприяє самобутності територіальних одиниць.

Основою територіального устрою України як унітарної держави є адміністративно-територіальний устрій держави.

Адміністративно територіальний устрій України це зумовлена історичними, географічними, економічними, демографічними, соціальними, етнічними, культурними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її на окремі частини адміністративно-територіальні одиниці, які у своїй єдності становлять територію України. Адміністративно-територіальний устрій України визначається Конституцією України.

Систему адміністративно-територіального устрою України утворюють такі адміністративно-територіальні одиниці (ч. 1 ст. 133 Конституції України): АРК, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. До складу України входять АРК та 24 області, а також міста Київ та Севастополь, які мають спеціальний статус.

Адміністративно-територіальна одиниця — це частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Адміністративно-територіальні одиниці незалежної України за соціально-територіальними ознаками поділяються на:

- населені пункти (міста, села, селища);
- регіони (райони, області).

Населений пункт — частина комплексно заселеної території України, яка має власну назву та відносно сталий склад населення, утворилася внаслідок господарської, виробничої та іншої соціальної діяльності і зареєстрована в передбаченому законодавством порядку. Хутори та невеликі поселення, що мають тимчасовий характер, не є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, а входять до складу тих адміністративно-територіальних одиниць, на території яких вони розташовані. Серед населених пунктів є міські та сільські.

Місто це багатотисячний населений пункт, адміністративний, промисловий, торговельний та культурний центр. Категорія «місто», з огляду на кількісний склад його населення, визначалася по-різному, зокрема з 1924

року містом вважався населений пункт, в якому проживало не менше 10 тисяч осіб.

Проте від 28 червня 1965 року міста поділялися на: міста республіканського значення (з населенням не менше 500 тисяч осіб); обласного підпорядкування (понад 50 тисяч осіб); районного підпорядкування (щонайменше 10 тисяч осіб).

Сучасна система адміністративно-територіального устрою виокремлює міста: загальнодержавного значення (Київ, Севастополь); обласного значення (населення понад 30 тисяч осіб); районного значення (понад 10 тисяч осіб).

Міста можуть поділятися на райони у містах, які мають статус адміністративно-територіальних одиниць, та інші складові частини (вулиці, квартали, житлові масиви тощо).

До сільських населених пунктів належать села населені пункти, які мають відносно сталий склад населення, переважна частина якого зайнята в сільськогосподарському виробництві та лісовому господарстві.

Сьогодні в У країні виокремлюють такі населені пункти, як селища розташовані при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, підприємствах з виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, переважна частина населення яких зайнята у промисловому виробництві та соціально-культурній сфері. Такі населені пункти в радянській Україні називалися містечками, а з 1925 року — «селищами міського типу».

Кордонами населених пунктів є межа їх земель, що відокремлює територію населених пунктів від земель іншого призначення: промислова зона (сміттєзвалища, зони очисних споруд), зони відпочинку (річки, озера, ліси, сквери), території об'єктів інфраструктури (дорогі, комунікації).

Райони та області це адміністративно-територіальні одиниці регіонального значення.

Район (від франц. *rayon* радіус, район) – адміністративно територіальна одиниця, яка є частиною області. Історично райони в Україні виникли в результаті адміністративно-територіальної реформи 1923 року. Правовим

наслідком цієї реформи стала заміна чотириступеневої (центр губернія повіт волость) системи адміністративно-територіального устрою триступеневою (центр округ район). У вересні 1930 року ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління». Це означало, що райони безпосередньо підпорядковувалися центру: районні ради ВУЦВК та його Президії, а районні виконавчі комітети РНК УРСР. На той час в Україні було більше чотирьохсот районів, що, безперечно, ускладнювало ефективний взаємозв'язок центру із зазначеними адміністративно-територіальними одиницями, тобто районами.

На початку 1932 року ВУЦВК прийняв рішення про введення в Україні обласного поділу'. Райони об'єднувалися в рамках областей переважно за економічними ознаками. У 1932 році в Україні створено п'ять областей Київська, Дніпропетровська, Вінницька, Харківська, Одеська. У результаті адміністративно-територіальних реформ в Українській РСР утворювалися нові адміністративно-територіальні одиниці. Відтак, в Українській РСР на момент розпаду СРСР було 25 областей і дві адміністративні одиниці республіканського підпорядкування міста Київ та Севастополь.

Сьогодні в Україні згідно з ч. 2 ст. 133 Конституції України утворені такі області: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська.

Можна зробити висновок, що територіальний устрій України є трирівневим:

- вищий рівень: АРК, області, міста Київ і Севастополь;
- середній рівень: райони АРК, райони обласного поділу, райони міст Києва і Севастополя, міста обласного підпорядкування;
- нижчий рівень: села, селища, райони в містах (за винятком міст Києва і Севастополя), міст районного підпорядкування.

Порядок територіальних змін в Україні визначається Конституцією і законами України.

Верховна Рада України згідно з п. 29 ч. 1 ст. 85 Конституції України уповноважена приймати рішення щодо:

- встановлення і зміни меж міст та районів;
- віднесення населених пунктів до категорії міст;
- ліквідації та утворення районів;
- найменування та перейменування населених пунктів і районів.

Щодо обласного поділу, то він є стабільним в Україні, оскільки його зміна можлива лише через внесення відповідних змін до Конституції України.

Кабінет Міністрів України законодавчо уповноважений вносити до Верховної Ради України подання про:

- утворення, ліквідацію та найменування районів;
- створення Національної ради з найменування географічних об'єктів, надання населеним пунктам статусу гірських.

Верховна Рада АРК. обласні ради законодавчо уповноважені:

- порушувати перед Верховною Радою України питання щодо встановлення і зміни меж АРК і областей, перейменування районів, перенесення адміністративних центрів районів;

- вносити до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо утворення, ліквідації та перейменування новоутворених районів;

- вести облік населених пунктів, встановлювати межі сіл, селищ, міст.

Систему адміністративно-територіального устрою України становлять:

- а) АРК;
- б) 24 області;
- в) 490 районів;
- г) 118 районів у містах;
- г) 457 міст (2 міста загальнодержавного значення, 176 обласного значення, 279 районного значення);

- д) 885 селищ;
- е) 28 573 села.

Порядок найменування та перейменування населених пунктів, інших адміністративно-територіальних одиниць має здійснюватися у встановленому законодавством України порядку:

- рішення Верховної Ради України про найменування та перейменування сіл, селищ, міст, районів у містах приймається лише з урахуванням думки членів територіальної громади, які проживають на території таких населених пунктів;

- назви міст, районів мають бути похідними від найменування тих населених пунктів, які є їх адміністративними центрами (м. Радивилів Радивилівський район), або історичного, географічного найменування тієї частини території, на якій розташовані відповідні адміністративно-територіальні одиниці (обласний центр м. Луцьк, проте Волинська область тощо);

- присвоєння найменувань населеним пунктам з метою увічнення пам'яті особливо видатних національних героїв, діячів науки і культури може проводитися лише помертню з урахуванням думки членів територіальної громади відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

- реалізація повноважень представницьких органів місцевого самоврядування у сфері найменування та перейменування хуторів, вулиць, проспектів, площ, парків, а також присвоєння їм імен видатних національних героїв, діячів науки і культури здійснюється з урахуванням думки відповідної територіальної громади.

Отже, сьогодні в Україні існує триступенева система адміністративно-територіального устрою, яка потребує свого вдосконалення, проте і дотепер не виконане положення п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції України, що передбачає прийняття Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України».

Окремо, хотілося б наголосити, що 22.02.2018 року було зареєстровано проект Закону України «Про засади адміністративно-територіального устрою в Україні» Національним законодавством у сфері адміністративно-територіального устрою не надано визначення терміну «адміністративно-територіальної одиниці».

Залишається чинним у частині, що не суперечить Конституції, Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» від 12 березня 1981 року. Продовжують існування складні територіальні утворення, на території яких функціонують окремі адміністративно-територіальні одиниці та сформовані відповідні місцеві ради (так звані «матрьошки»). Така ситуація породжує низку проблем.

В основі зазначених проблем лежить невідповідність існуючого стану речей сфери адміністративно-територіального устрою та побудови системи місцевого самоврядування у багатьох регіонах України положенням Конституції України. Вона знаходить своє відображення практично у всіх напрямках діяльності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб - починаючи від формування місцевих бюджетів, управління майном, соціальними галузями і закінчуючи конфліктами навколо розмежування компетенції. Однією з основних причин неефективності діючої системи влади на місцях є неузгодженість окремих норм Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та недосконалість законодавства щодо порядку вирішення питань адміністративно-територіального устрою.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, адміністративно територіальний устрій України це зумовлена історичними, географічними, економічними, демографічними, соціальними, етнічними, культурними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її на окремі частини адміністративно-територіальні одиниці, які у своїй єдності становлять територію України.

Адміністративно-територіальний устрій України визначається Конституцією України.

Систему адміністративно-територіального устрою України утворюють такі адміністративно-територіальні одиниці (ч. 1 ст. 133 Конституції України): АРК, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. До складу України входять АРК та 24 області, а також міста Київ та Севастополь, які мають спеціальний статус.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Адміністративно-територіальний устрій – це територіальна організація держави з внутрішнім поділом її на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці.

2. Територіальний устрій України ґрунтується на певних принципах, керівних засадах, що визначають сутність і зміст цього інституту державного ладу і закріплюються в Конституції та законах України.

3. Система адміністративного устрою України – це сукупність адміністративно-територіальних одиниць (Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села), що складають основу територіального устрою України.

4. Адміністративно-територіальний устрій – це свого роду внутрішній «каркас» державного устрою, що складається з адміністративно-територіальних одиниць трьох рівнів:

1. Автономна Республіка Крим, області та міста зі спеціальним правовим статусом – м. Київ і м. Севастополь;

2. райони, міста республіканського (Автономної Республіки Крим) та обласного значення;

3. міста районного значення, селища, села.

4. Україна, будучи унітарною державою, має складний територіальний устрій, оскільки в її складі знаходиться територіальна автономія – Автономна

Республіка Крим. Під автономією (від грец. «автономія» – «незалежність») в юридичній науці прийнято розуміти відносно самостійне у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальне утворення у складі держави.

5. Наявність автономії у складі унітарної держави є досить поширеним явищем у світовій практиці державного будівництва.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ЛЕКЦІЯ № 16. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Національна безпека України в епоху глобалізації
 2. Національні інтереси України. Загрози національній безпеці України
 3. Законодавчі основи забезпечення національної безпеки
 4. Поняття, об'єкти, суб'єкти, принципи, сили та засоби національної безпеки
 5. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки та оборони України і її нормопроектний потенціал
 6. Поняття, організація та структура Збройних Сил України
 7. Гарантування прав, свобод і обов'язків громадян при забезпеченні безпеки
- Висновки до теми

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 19. Ст. 583).
2. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року. *Голос України*. 2018. № 122.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

5. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.
6. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237.
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24 вересня 2015 року. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 178.
8. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 39 с.
9. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: моногр. Київ: Талком, 2017. 575 с.
10. Антонов В. О. Національна безпека як складовий елемент національного суверенітету. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2011. Вип. 51. С. 210-214.
11. Антонов В. Політика національної безпеки України в сучасних умовах: проблеми та реалії. *Право України*. 2014. № 5. с. 106-114.
12. Волинець В. Правові аспекти реалізації оборонної функції сучасної держави. *Юридична Україна*. 2013. № 5. с. 4-10.
13. Волинець В. Функція гарантування національної безпеки в контексті державно-правового розвитку сучасної України. *Юридична Україна*. 2013. № 1. с. 9-16.
14. Євенко Д. В. Конституційно-правове забезпечення оборонної функції України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2014. 20 с.
15. Лемак О. В. Конституційно-правові основи забезпечення національної безпеки в Угорщині: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2017. 19 с.

16. Наливайко Л. Р. Інформаційна безпека та інформаційна політика в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького державного університету*. 2003. № 1. с. 60-65.

17. Олійник О. Інформаційний простір як основа соціально-економічного, політичного і культурного забезпечення інформаційної безпеки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4. с. 98-104.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити суть та значення національної безпеки для України починаючи з епохи глобалізації. Визначити об'єкти, суб'єкти і принципи національної безпеки. Дослідити питання загроз національної безпеки та національних інтересів України. Встановити законодавчі основи забезпечення національної безпеки, висвітлити роль та конституційно-правовий статус Ради національної безпеки та оборони України (РНБО) в умовах сьогодення та зробити аналіз нормопроектної діяльності РНБО, зокрема нормопроектного забезпечення діяльності Президента України у сфері національної безпеки та оборони України, проаналізувати сучасну стратегію національної безпеки та її відповідність національним інтересам, діяльність Збройних Сил України та значення національної безпеки для громадян в контексті гаранту їх прав та свобод.

ВСТУП

Головним законом світового розвитку з початку ХХІ ст. стала глобалізація з її об'єктивними і закономірними процесами – інтеграція, глобалізація розвитку, глобальна трансформація. Для усіх без винятку країн це відкриває нові перспективи і до того ж несе й нові, великі загрози. Не може залишитися осторонь цих процесів й Україна. Перебування на межі двох великих цивілізаційних просторів – європейського та євразійського – є визначальним чинником її політичної долі.

Під впливом глобалізації відбуваються серйозні зміни в усій структурі суспільства і держави. З погляду глобалізму держава у новій реальності не буде більше домінуючою силою на світовій арені. Держави, з цієї точки зору, втрачають свою національну ідентичність. Відбувається ерозія внутрішнього суверенітету та обмеження національного (державного) суверенітету. Як результат неоднозначного розуміння й тлумачення причин і наслідків глобалізаційних процесів виникло кілька теорій щодо обмеження державного суверенітету в умовах глобалізації. Одні з них обстоюють втрату суверенними державами своїх функцій щодо управління соціальними й політичними процесами як усередині країни, так і за її межами; згідно з іншими глобалізація не вносить якісно нових змін у сформовану міжнародну структуру, де суверенні держави, як і раніше, є головними акторами. Дослідники дедалі активніше дискутують про «відсутність держави», «кінець національної держави», що ліквідується в результаті розвитку регіональних економік. Під впливом глобалізації відбувається і зміна характеру й змісту державної діяльності. Держави дедалі більше займаються глобальними проблемами: злочинність, зміна клімату, «озонові діри», утворення пустель, викиди вуглекислого газу, епідемії, бідність.

I. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В умовах глобалізації у сучасній державі не тільки модернізуються колишні, а й виникають нові функції. У контексті основних тенденцій глобалізації і забезпечення сталого розвитку за національною державою все ж зберігаються центральні позиції і переваги у виконанні таких завдань, як: національна безпека, включаючи боротьбу з міжнародним тероризмом, транскордонною злочинністю; надання соціальних послуг; регулювання ринку; контроль над видобутком природних ресурсів; регулювання міграції; вирішення міжетнічних проблем тощо. Стратегія національних держав у пошуках адекватних відповідей на виклики глобалізації ґрунтується на активній участі у регіональному й глобальному інтеграційних процесах. У

будь-якому випадку втрата частини суверенітету завдає шкоди національному інтересу і становить загрозу національній безпеці держави. Саме тому у період глобалізації надзвичайно важливим є чітке окреслення понять «національний інтерес», «національна безпека». Чітко визначивши ці поняття, ми зможемо розробити стратегію національної безпеки.

В Україні поняття «національна безпека» набуло широкого значення в останні кілька років. На додаток до цього, розуміння цього поняття різними верствами населення значно різняться.

Здебільшого національну безпеку пов'язують лише з діяльністю спецслужб, ототожнюють з обороною держави тощо. Це справді так, у сучасному світі гарантії нацбезпеки досі забезпечуються силою чи погрозою застосування такої сили, і військова могутність є одним з чинників сили держави. Проте не слід відкидати й те, що все більшого значення набувають економічні, політичні, морально-етичні та інші, не силові аспекти забезпечення національної безпеки.

Проблеми національної безпеки стоять сьогодні у центрі уваги більшості цивілізованих країн світу, міждержавних утворень та громадських об'єднань. Причиною такої уваги стало саме глобальне середовище безпеки, яке сьогодні містить у собі велику кількість загроз і викликів найрізноманітнішого характеру.

Основними документами, які регулюють питання національної безпеки в Україні є Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» від 26.05.2015 року та закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 року.

За останні кілька років накопичилося багато змін, спричинених регіональними та світовими тенденціями, які безпосередньо впливають на ситуацію в Україні. Світовий та регіональний контекст для національної безпеки України змінюється сьогодні швидше, ніж будь-коли, і більша частина глобальних загроз, які для України ще кілька років тому були екзотичними чи неактуальними, стали сьогодні реальністю.

Глобальні зміни безпекової ситуації та зростання непередбачуваності та невизначеності сприяли творенню проекту нової стратегії національної безпеки. Цей проект стратегії складався з семи пунктів: загальні положення; принципи захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави; безпекове середовище та актуальні загрози національним інтересам і національній безпеці України; стратегічні цілі та ключові завдання політики національної безпеки; система забезпечення національної безпеки; етапи реалізації стратегії та заключні положення.

У загальних положеннях аналізуються чинники, які, на думку авторів, перешкоджають вирішенню нагальних проблем суспільного розвитку, сприяють політичній радикалізації, призводять до зростання екстремістських настроїв і рухів, що у стратегічній перспективі може створити реальну загрозу національному суверенітету і територіальній цілісності України.

Враховуючи причини нездійсненності ухваленої у 2007 р. Стратегії національної безпеки України, автори проекту вбачають успішне виконання таких завдань за умови єдності та дієздатності державної влади, налагодження взаємодії між Президентом, Урядом і парламентом на основі Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада».

У другому пункті проекту визначається Мета Стратегії (формування сприятливих умов для реалізації інтересів громадян, суспільства і держави, подальшого поступу України як демократичної держави із стійкою і зростаючою ринковою економікою, що керується європейськими політичними і економічними цінностями, в якій повага і захист прав і законних інтересів усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп є запорукою незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України), принципи Стратегії, нагальні завдання політики (забезпечення національної безпеки є реалізація життєво важливих національних інтересів України) та чинники реалізації завдань політики.

У третьому пункті – «Безпекове середовище та актуальні загрози національним інтересам і національній безпеці України» аналізуються джерела загрози (як внутрішні, так і зовнішні) національній безпеці України. До зовнішніх чинників зарахували насамперед глобальні тенденції, які потенційно є джерелами загроз національній безпеці. До них належать: загострення конкуренції між світовими центрами сили, причому нерідко порушуються норми міжнародного права, застосовується силовий тиск; спостерігаються спроби держав вирішувати свої проблеми за рахунок інших, неспроможних ефективно захищати власні національні інтереси; криза міжнародної системи безпеки, що ґрунтується на ялтинсько-гельсінських принципах, розмивання системи міжнародних угод у галузі стратегічної стабільності, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів; невизначеність засад нової міжнародної системи безпеки, що у комплексі з недосконалою системою міжнародного права уможливорює безкарне застосування сили на міжнародній арені для реалізації власних інтересів; наявність самопроголошених квазідержавних утворень на територіях суверенних держав, поява небезпечних прецедентів визнання деяких з них іншими державами, що стало стимулом для процесів регіонального сепаратизму; посилення в умовах дефіциту сировинних ресурсів конкуренції за доступ до них та за контроль над маршрутами їх доставки на ринки споживання; інтенсифікація процесів мілітаризації світу, окремих регіонів і держав; збільшення кількості «проблемних» країн, які всупереч вимогам міжнародних режимів нерозповсюдження намагаються заволодіти зброєю масового знищення та засобами її доставки; поширення тероризму, піратства, наркобізнесу, незаконної торгівлі зброєю і ядерними матеріалами, транскордонної організованої злочинності, відмивання брудних грошей, незаконної міграції, торгівлі людьми, кіберзагроз; надмірне антропогенне навантаження на довкілля, що має наслідком зростаюче забруднення природного середовища, глобальні зміни клімату, збільшення дефіциту продовольства, питної води, небезпечні техногенні аварії, пандемії, які

загрожують населенню і вимагають ресурсів системи забезпечення національної безпеки для реагування на них.

До внутрішніх чинників загрози національній безпеці автори проекту зарахували такі: корумпованість державних інститутів, їх неспроможність надавати адекватні відповіді на виклики сучасності, криза суспільної довіри до них; низька дієвість існуючих механізмів підготовки, прийняття та виконання державних рішень; недосконалість правового регулювання суспільних відносин, зокрема неналежний рівень захисту права власності та непрозорість відносин у цій сфері, неефективність контролю за додержанням законодавства; системні недоліки у функціонуванні судової системи, що підривають довіру населення до держави і права, обмежують захист прав і свобод громадян, загрожують законним інтересам господарюючих суб'єктів; неадекватність реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацію суспільних настроїв і поширення проявів екстремізму, зокрема інспірованих іззовні; відчутне погіршення стану економічної безпеки, критичне зростання рівня загроз енергетичній безпеці; консервація низького науково-технологічного рівня розвитку; соціально-демографічна криза; зростання небезпечності екологічних та техногенних викликів і загроз.

Для досягнення поставленої мети, у пункті четвертому ставляться стратегічні цілі політики національної безпеки України у середньостроковій перспективі та ключові завдання політики національної безпеки у зовнішньополітичній та внутрішній сферах. До середньострокових цілей належать: створення прийнятних зовнішніх і внутрішніх умов для реалізації національних інтересів України; забезпечення необхідних умов для виконання Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада»; побудова ефективної системи забезпечення національної безпеки і зміцнення її провідних органів (Ради національної безпеки і оборони України, Збройних

сил України, Служби безпеки України, інших правоохоронних і розвідувальних органів). Ключові завдання, окреслені у цьому пункті, такі: створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей, формування гнучкої і ефективної системи публічних інститутів, спроможних адекватно і оперативно реагувати на зміни безпекової ситуації. Забезпечення економічної безпеки, зміцнення енергетичної безпеки, забезпечення продовольчої безпеки, подолання диспропорцій у соціально-гуманітарній сфері, створення безпечних умов життєдіяльності населення, забезпечення інформаційної безпеки.

Враховуючи недоліки своєї попередниці, ця Стратегія передбачає у пунктах п'ятому і шостому систему забезпечення національної безпеки та етапи реалізації стратегії. Вбачаючи необхідність впровадження механізму реалізації та реформування системи забезпечення національної безпеки України, автори проекту, акцентують увагу на реформуванні сектору безпеки і оборони як цілісної системи, розвитку системи демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони, ресурсному забезпеченню національної безпеки та координації і контролю заходів з реалізації Стратегії.

У заключних положеннях наголошується, що Стратегія є основою для комплексного планування діяльності органів державної влади у сфері національної безпеки. Органи державної влади керуються Стратегією під час розроблення і реалізації законодавчих актів, інших концепцій, доктрин, стратегій, програм, планів та окремих заходів, укладення міжнародних договорів і угод, інших міжнародно-правових документів, звітують про стан її виконання. Тобто можемо вважати, що Стратегія є комплексною працею, яка покликана не тільки скоординувати органи влади на вирішення нагальних, поточних проблем, але й ставить собі за мету вирішення проблем, з якими зіштовхнеться Україна і в майбутньому внаслідок впливу глобалізаційних процесів.

У травні 2015 року Президент України підписав нову редакцію Стратегії національної безпеки та оборони України, яка разом із Концептуальними засадами визначила як розуміння керівництвом держави самого поняття «національна безпека», так і цілей держави у цій сфері та шляхів їх досягнення.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Неефективність системи державного управління та неререформованість окремих його сфер стає чи не найбільшим джерелом загроз для безпеки громадян України. Україна переживає потрійний виклик: для неї все актуальнішими стають глобальні та регіональні загрози, про які раніше ми лише теоретизували; одночасно залишаються дуже актуальними проблеми корупції, відсутності довіри до правоохоронних органів, судової системи, що створює відчуття небезпеки у громадян та українського бізнесу; в той самий час вона немає ефективного державного апарату, аби виправити цю ситуацію. Ефективність стратегії національної безпеки залежить від проведення системних внутрішніх реформ, які мають бути спрямовані на створення гнучкої, дієздатної та демократичної системи державного управління.

II. НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ. ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Особливості сучасного буття України виводять у ранг чільних завдань формування та усвідомлення національних інтересів як базових засад послідовної й цілеспрямованої політики.

Для визначення цих інтересів потрібен науковий підхід, що враховує історичні, соціально-політичні та економіко-географічні чинники. Вихідним є розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени — громадянами суверенної держави. Таке визначення охоплює і вузьке розуміння української нації як етнічно

однорідної спільності людей української національності, що проживають в Україні, і широкі — в тому числі українська діаспора. Перше визначення відображає переважно сферу відносин системи «держава — громадянин», а друге — походження, виховання, культуру. Обидва визначення слід брати до уваги для з'ясування конкретних національних інтересів, що сприятиме подоланню національної обмеженості, створенню умов для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, у якій дотримуватимуться прав людини незалежно від її етнічного походження. Цей підхід є важливим аспектом діяльності держави щодо обстоювання національних інтересів, він зумовлює і відповідну політику в інтересах національної безпеки.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національні інтереси не тотожні інтересам націй, оскільки перші інтегрують інтереси всіх людей незалежно від національної належності, а другі — лише інтереси окремої нації. В Україні проживає майже 100 націй, у кожній є специфічні інтереси. Але національні інтереси для всіх є інтегруючим, єднальним чинником їх існування в державі, поліпшення умов соціального й політичного буття. Іншими словами, національний інтерес є домінантою загальносуспільних устремлінь.

Щодо цього народ України чітко визначився на основі національного загальнонародного консенсусу: незалежна, суверенна, соборна, демократична держава, характерні риси якої — громадянське суспільство, демократична, соціальна, правова держава, економічний і політичний плюралізм, ідеологія та мораль, що ґрунтуються на національних і загальнолюдських цінностях, дотриманні прав людини. Жодна з політичних сил України не заперечує цих ціннісних орієнтирів. Саме тому вони становлять національну мету, національну концепцію розвитку, платформу для національної згоди. У цьому руслі мають формуватися і національні інтереси України,

усвідомлення яких є підставою узгодження їх з інтересами інших країн, не поступаючись стратегічними й життєво важливими цілями. Лише завдяки цьому можна запобігти небезпечній замкнутості на власних проблемах, уникнути відверто егоїстичних підходів у відносинах з іншими державами. Національний егоїзм може надати лише деякі короточасні переваги, але згодом — зумовити конфлікти і створити у стратегічному вимірі неабияку загрозу власним національним інтересам.

Національні інтереси є основою функціонування всіх складових політичної системи. Водночас вони формуються всіма її елементами.

Формування, реалізація національних інтересів — складний процес. Інтереси, особливо молодих держав, тісно переплітаються з інтересами безпеки, загальними базовими цінностями (територіальною цілісністю, політичним виживанням, забезпеченням невід'ємних прав людини). Тому для з'ясування корінних національних інтересів слід відмежувати їх від базових цінностей суспільства. У будь-якому суспільстві інтереси людей бувають не тільки різними, а й протилежними. Але суспільство може функціонувати лише за умови узгодження їх на основі національного компромісу й національної злагоди.

Держава як головний елемент політичної системи покликана якнайточніше виражати національні інтереси, тобто інтереси всіх членів суспільства, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права людини. Але, оскільки національні інтереси реалізуються державою через державні інтереси, то останні можуть фігурувати як інтереси влади, не збігаючись із національними інтересами. Інтереси уряду, відомств можуть відрізнятися, а то й суперечити національним інтересам. Уникнути цих протиріч можна завдяки врахуванню впливу базових цінностей суспільства на формування національних інтересів, а також їх зворотного впливу. У молодих державах такий взаємовплив виявляється, наприклад, із появою певних зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці суспільства. Країни, що перебувають на етапі становлення своєї державності, рідко мають усталену

соціальну й національно-етнічну структуру. Тому відповідно змінюються національні цінності, ієрархія їх значущості, стратегія та політика. Традиційні цінності — демократія, економічний і соціальний добробут тощо за небезпечних умов для держави поступаються місцем цінностям самозбереження, національної єдності, виживання тощо.

Для України національними інтересами є раціональні державотворення і трансформація суспільних відносин. У такій ситуації на передньому плані державні інтереси, які не завжди збігаються з інтересами загальнонаціональними та з інтересами особи. Найважливіше завдання держави в системі національних інтересів — це подолання кризи, розвиток і підтримка соціально-культурного й духовного відродження як засади національної державності українського народу щодо забезпечення ефективного функціонування суспільства, внутрішньої стабільності, соціальної злагоди, сприятливих міжнародних умов і колективної безпеки. Ці завдання, впливаючи з політичної та економічної доцільності, є і національними інтересами України. Актуальним є і забезпечення інтересів кожного члена суспільства, прав людини. За нинішніх умов влада ризикує втратити довіру народу, якщо не віднайде оптимальних способів, форм і методів поєднання державних і особистих інтересів, узгодження їх з національними інтересами нашої країни

За своєю спрямованістю загрози національній безпеці, управління якими може здійснювати недержавна система національної безпеки, поділяються на наступні види:

- загрози конституційним правам і свободам людини і громад я нина, індивідуальній, груповій та суспільній свідомості, духовному відродженню України;

- загрози недержавному забезпеченню державної політики національної безпеки України;

- загрози розвитку вітчизняної індустрії недержавного забезпечення національної безпеки, включаючи індустрію систем та засобів безпеки,

забезпеченню потреб внутрішнього ринку в її продукції і виходу цієї продукції на світовий ринок, а також забезпеченню накопичення, збереження та ефективного використання вітчизняних ресурсів;

- загрози безпеці систем і засобів безпеки, як вже розгорнутих, так і таких, що створюються на території України.

Загрозами конституційним правам і свободам людини і громадянина, індивідуальній, груповій та суспільній свідомості, духовному відродженню України можуть бути:

- прийняття органами державної влади нормативно-правових актів, які утискають конституційні права і свободи громадян у сфері забезпечення особистої безпеки;

- створення монополій на забезпечення безпеки державними інституціями;

- протидія, у тому числі з боку кримінальних структур, реалізації громадянами своїх конституційних прав на забезпечення особистої безпеки;

- нераціональне, надмірне обмеження доступу громадських формувань до можливості забезпечення національної безпеки;

- протиправне застосування спеціальних засобів впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість;

- невиконання державними і недержавними інституціями вимог чинного законодавства, що регулює суспільні відносини у сфері управління національною безпекою України;

- дезорганізація і руйнування системи національної безпеки України;

- порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина у сфері забезпечення особистої і суспільної безпеки;

- витиснення українських підприємств, що займаються забезпеченням національної безпеки, із внутрішнього ринку безпеки і посилення залежності від зарубіжних підприємств, що надають послуги у даній сфері;

- девальвація духовних цінностей, пропаганда зразків масової культури, заснованих на культурі насилля, на духовних і моральних цінностях, що суперечать цінностям, які прийняті в українському суспільстві;

- зниження духовного, морального, творчого та інтелектуального потенціалу населення України, що суттєво ускладнить підготовку фахівців, впровадження та використання новітніх технологій у галузі безпеки;

- маніпулювання недержавною системою забезпечення національної безпеки України.

Загрозами недержавному забезпеченню державної політики національної безпеки України можуть бути:

- монополізація ринку безпеки України, його окремих секторів вітчизняними (державними і недержавними) та іноземними підприємствами, що надають послуги в сфері забезпечення національної безпеки,

- блокування діяльності недержавних підприємств, що надають послуги в сфері забезпечення безпеки;

- низька ефективність управління недержавною системою внаслідок дефіциту кваліфікованих кадрів, відсутності системи підготовки та перепідготовки кадрів, формування і реалізації державної політики національної безпеки.

Загрозами розвитку вітчизняній індустрії недержавного забезпечення національної безпеки, включаючи індустрію систем та засобів безпеки, забезпеченню потреб внутрішнього ринку в її продукції і виходу цієї продукції на світовий ринок, а також забезпеченню накопичення, збереження та ефективного використання вітчизняних ресурсів можуть бути:

- протидія доступу до новітніх технологій у сфері безпеки, взаємовигідній і рівноправній участі українських підприємств державної і недержавної форм власності як усередині держави, так і у світовому розподілі послуг у сфері безпеки, а також утворення засад для посилення залежності недержавної системи у сфері забезпечення національної безпеки;

- закупівля органами державної влади імпортованих засобів та систем безпеки за наявності вітчизняних аналогів, які не поступаються за своїми характеристиками зарубіжним зразкам;

- витиснення із внутрішнього ринку безпеки підприємств недержавної форми власності;

- збільшення відтоку за кордон спеціалістів у сфері забезпечення безпеки.

Загрозами безпеці систем і засобів безпеки як вже розгорнутих, так і таких, що створюються на території України можуть бути:

- забезпечення національної безпеки із порушенням чинного законодавства, що регулює суспільні відносини в даній сфері;

- надання послуг із забезпечення безпеки, які не передбачені статутними документами;

- розроблення і застосування технологій безпеки, які порушують нормальне функціонування інших систем безпеки, у тому числі системи національної безпеки;

- знищення, пошкодження або придушення систем забезпечення безпеки; компрометація недержавної системи забезпечення національної безпеки та її окремих складових елементів;

- розповсюдження дезінформації про мету і завдання, функціональне призначення та організаційну структуру недержавної системи національної безпеки; зрощування недержавної системи забезпечення національної безпеки із кримінальними структурами або транснаціональними корпораціями, що не відповідає національним інтересам;

- витік інформації про конкретні заходи та перелік осіб, що забезпечують національну безпеку;

- впровадження до структур недержавної системи забезпечення національної безпеки осіб, з метою впливу на їх діяльність, унеможливлення їх функціонування відповідно до функціонального призначення; використання несертифікованих вітчизняних та зарубіжних засобів та систем

безпеки при створенні і розвитку української інфраструктури національної безпеки; несанкціонований доступ до інформації, яка міститься в банках і базах даних;

- порушення законних обмежень щодо форм і методів забезпечення безпеки.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національні інтереси не тотожні інтересам націй, оскільки перші інтегрують інтереси всіх людей незалежно від національної належності, а другі — лише інтереси окремої нації.

Національні інтереси є основою функціонування всіх складових політичної системи. Водночас вони формуються всіма її елементами.

III. ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Для реалізації державної політики національної безпеки, захисту національних інтересів в усіх сферах суспільного і державного життя створюється система забезпечення національної безпеки України. Реалізація сучасної концепції національної безпеки значною мірою залежить від комплексного використання економічних, політичних, науково-технічних, соціальних, духовних і військових чинників.

Система забезпечення національної безпеки — це організована державою сукупність суб'єктів: державних органів (законодавчої, виконавчої та судової влад), громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

Законодавчо-правову основу забезпечення національної безпеки України становлять Конституція України, Закони України «Про національну безпеку України» від 26.01.2018 року, «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 05.03.1998 зі змінами, «Про службу безпеки України» від 25.03.1992 зі змінами тощо, а також інші нормативно-правові акти державних органів влади й управління; міжнародні договори й угоди, укладені чи визнані Україною.

Діяльність із формування системи забезпечення національної безпеки України була невід'ємною складовою і чинником державотворчих процесів з початку виникнення незалежної України. Вже в Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) питання безпеки розглядалися в розділах «Зовнішня і внутрішня безпека», «Міжнародні відносини», «Екологічна безпека». Питання внутрішньої та зовнішньої безпеки аналізуються через призму права України на власні збройні сили, власні внутрішні війська та органи державної безпеки. З проблемами безпеки пов'язаний намір України стати у майбутньому нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Україна задекларувала прагнення активно сприяти зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, брати активну участь у роботі міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів.

У Декларації про державний суверенітет України визначаються поняття, об'єкти, суб'єкти та зміст екологічної безпеки України.

Після проголошення незалежності України було розроблено і прийнято Верховною Радою України та підписано Президентом України кілька документів у сфері зовнішньої та військової політики, які закладали засади системи національної безпеки, що фактично стали частиною відповідної концепції. До них належить Концепція оборони та будівництва Збройних сил України (11 жовтня 1991 р.), Закони «Про оборону України» (5 жовтня 2000 р.), «Про Збройні сили України» (5 жовтня 2000 р.), «Основні напрями

зовнішньої політики України» (2 липня 1993 р.), «Військову доктрину України» (19 жовтня 1993 р.) тощо.

В Основних напрямках зовнішньої політики України (1993 р.) гарантування національної безпеки України було названо першою пріоритетною функцією зовнішньої політики держави, розкрито співвідношення національної та міжнародної безпеки, національної безпеки і проблеми ядерного роззброєння, чинні та потенційні загрози національній безпеці, вказано на роль Збройних сил України як гаранта національної безпеки.

Усе нормативно-правове забезпечення національної безпеки умовно можна поділити на два рівні: на першому створюють правову базу для забезпечення функціонування системи національної безпеки, і вона має загально-обов'язковий для всіх характер. Нормативними актами першого рівня є: Конституція України, закони та постанови Верховної Ради України, укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. На другому рівні створюють відомчу нормативну базу, яка уточнює і конкретизує, з огляду на специфіку кожного суб'єкта забезпечення національної безпеки, його функції та завдання.

Слід також звернути увагу на те, що положення Конституції України, яким передбачено, що «...виключно законами України визначаються основи національної безпеки» (п. 17 ч. 1 ст. 92), не означає, що таке визначення мають втілювати лише шляхом прийняття одного закону.

Концепція національної безпеки України відповідає Конституції України та визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Основні положення Концепції національної безпеки України було підготовлено з урахуванням конституційних засад національної безпеки. В Конституції України ті чи інші аспекти національної безпеки розглядаються

в семи розділах та 17 статтях. За Конституцією України, безпека людини, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність визначаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Безпосередньо конституційні норми стосуються таких видів безпеки як національна безпека, державна, особиста, економічна, громадська, інформаційна, екологічна.

Конституція України встановлює певні обмеження прав і свобод людини, які здійснюються в інтересах національної безпеки (ст. 32, 34, 36, 37, 39, 44). Так, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки (ст. 32). Згідно зі ст. 44, «порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки...». Дії з підривання безпеки України — один із чинників, на основі яких заборонене утворення і діяльність в Україні політичних партій, які мають таке за мету (ст. 37). В інтересах національної безпеки можуть обмежуватися законом права громадян збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 34) тощо.

Не слід забувати, державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина - їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства - його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави - її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища - від надзвичайних ситуацій.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Система забезпечення національної безпеки — це організована державою сукупність суб'єктів: державних органів (законодавчої, виконавчої та судової влад), громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних

інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

Законодавчо-правову основу забезпечення національної безпеки України становлять Конституція України, Закони України «Про національну безпеку України» від 26.01.2018 року, «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 05.03.1998 зі змінами, «Про службу безпеки України» від 25.03.1992 зі змінами тощо, а також інші нормативно-правові акти державних органів влади й управління; міжнародні договори й угоди, укладені чи визнані Україною.

IV. ПОНЯТТЯ, ОБЄКТИ, СУБЄКТИ, ПРИНЦИПИ , СИЛИ ТА ЗАСОБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Проблеми національної безпеки належать до найважливіших, найскладніших багатоаспектних та інтегральних явищ суспільного і політичного життя. Теорія національної безпеки — це мета науки, яка поєднує прикладні аспекти соціальних, військових, гуманітарних, технічних, психологічних, біологічних та інших наук з метою дослідження сутності, змісту, методів, форм і засобів забезпечення безпеки особистості та соціальних спільнот різних рівнів. Тому під час вивчення національної безпеки використовують чимало категорій, зокрема такі: безпека, національна безпека, національні інтереси, об'єкти національної безпеки, суб'єкти національної безпеки, чинники забезпечення безпеки, загрози, небезпека, система забезпечення національної безпеки, принципи національної безпеки, функції національної безпеки тощо.

Безпека — це стан, коли кому, чому-небудь ніщо й ніхто не загрожує; водночас це й діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення, запобігання, послаблення, усунення і відвернення загрози, здатної втратити їх, знищити матеріальні та духовні цінності, перешкодити їх прогресивному розвитку. Наявність безпеки є

необхідною умовою та одним із основних мотивів життєздатності людини, суспільства, держави і світового співтовариства.

З виникненням національних держав, перетворенням їх на основний суб'єкт міжнародних відносин, безпека набула характеру національної безпеки. Англійський філософ і політичний мислитель Томас Гобс (1558—1679 рр.) свого часу сказав: національна безпека — не просто центр державницької діяльності, вона — головний сенс існування держави. Без неї, вважав Гобс, узагалі неможлива будь-яка держава.

Поняття національної безпеки відображає провідну роль нації — політичної, державно-громадської спільноти — як носія інтересів розвитку суспільства, вказує на те, що національна державність залишається основною формою політичної організації суспільства, а національна держава продовжує відігравати роль важливого суб'єкта міжнародних відносин.

У сучасному взаємопов'язаному, взаємозалежному світі однією з найбільших цінностей стала самостійна державність. XX століття стало тріумфом національних держав. Якщо перед Першою світовою війною у світі було 62 незалежні держави, 1946 р. — 74, то до кінця XX ст. їхня кількість збільшилася більше, ніж утричі, до 193 держав. Національна безпека відображає стан захищеності національних інтересів самостійних держав. Ігнорування національних держав, їх суверенітету та інтересів — це хибний шлях, що призводить до конфліктів.

У XX ст. поняття національної безпеки було вперше введено до політичного лексикону в посланні Президента Т. Рузвельта Конгресу США 1904 р., де він обґрунтовував приєднання зони Панамського каналу інтересами національної безпеки. Основні ідеї сучасного розуміння національної безпеки було викладено у "Законі про національну безпеку", прийнятому у США 1947 р. Для забезпечення національної безпеки США передбачалося вирішення трьох головних завдань:

— зміцнення координації між зовнішньою, внутрішньою і військовою політикою;

- підвищення потенціалу і можливостей розвідки;
- раціоналізація "оборонного співробітництва" зі збройними силами.

Національну безпеку надалі розглядали переважно у військово-політичному аспекті як проблему оборони держави.

Для розвитку сучасного людства є властивим зростання національної свідомості. У цьому явищі відображено не лише елементи здорової реакції на експансію у світі глобалізму, а й підтвердження того, що національний чинник залишається джерелом історичного прогресу.

Нація — це не минуша цінність, а модерна форма самоорганізації суспільства, завдяки якій універсальні права людини різноманітних етнічних, культурних меншин та економічних спільнот набувають конкретного змістового наповнення. Об'єднуючи етнічну своєрідність та економічну універсальність суспільного життя, нація не дозволяє першій перетворитися на архаїчну спільноту фундаменталістського або расово-нацистського типу, а другій — на нівелюючий будь-яку культурну самобутність комунізм або космополітичний націоналізм.

У державах сучасного світу національна безпека стала невід'ємним атрибутом, своєрідним категоричним імперативом їх зовнішньої, внутрішньої та військової політики. Незважаючи на це, поняття національної безпеки залишається терміном із багатьма значеннями. В американській політичній науці національну безпеку визначають як довготривалу підтримку цінностей або системи, і відсутність загрози стосовно них, або як політику, що забезпечує соціальну автономію груп, рівень політичного статусу, певний мінімум очікуваного економічного добробуту, а не лише фізичне виживання індивідів усередині національних кордонів. На розуміння поняття національної безпеки впливають історичний і політичний досвід держав, характер політичних режимів, особливості міжнародної ситуації в конкретний історичний період, цілі зовнішньої та військової політики тощо.

У Концепції (Основах державної політики) національної безпеки України, схваленій Верховною Радою України 16 січня 1997 р., це поняття

визначено як "стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за яких забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам".

Водночас національна безпека є системою оптимізації взаємовідносин між усвідомленими загрозами та ресурсами, що має суспільство для протидії цим загрозам. Загрози для суспільства є завжди, а рівень захищеності від них ніколи не буває максимальним. Тому національна безпека є динамічним засобом досягнення і підтримки балансу між реальними та потенційними загрозами, з одного боку, та здатністю суб'єкта протидіяти їм, з іншого.

Національна безпека функціонує через систему різноманітних відносин між особою та суспільством, між громадянином і державою, між суспільством і державою, між різними державами. Тому національна безпека — це стан внутрішніх і міждержавних відносин, який визначає ефективність системи державних, правових і суспільних гарантій прав та свобод людини та громадянина, базових цінностей та інтересів суспільства й суверенної держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Основними об'єктами національної безпеки є:

- людина і громадянин — їхні конституційні права та свободи;
- суспільство — його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- держава — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність;
- нація та інші національні спільноти, її самобутність та чинники саморозвитку;
- соціальні спільноти, їх функціональні ролі та чинники розвитку;
- природа, природне середовище — його безпосередній стан.

Суб'єктами національної безпеки є держава, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної

безпеки і оборони України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, громадяни, громадські організації та об'єднання. Основним суб'єктом забезпечення національної безпеки є держава. Суб'єкти національної безпеки є суб'єктами політичної, економічної, соціальної, інтелектуальної та інших видів діяльності, на основі яких виникає стан захищеності інтересів громадянина, суспільства, держави.

Національна безпека України за суспільними сферами функціонування поділяється на такі основні види: політичну, економічну, державну, соціальну, інформаційну, науково-технологічну, екологічну, гуманітарну та військову безпеки. Вони характеризуються своєрідністю, але перебувають у тісних взаємозв'язку і взаємозалежності. Вказані елементи є однаково важливими для формування комплексної системи безпеки, але, залежно від історичних обставин, різноманітних чинників кожна складова може набувати особливого значення.

Політична безпека — це стан захищеності політичних інтересів особи, соціальних груп, держав від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також система заходів щодо забезпечення цієї захищеності. У багатьох випадках вона ототожнюється з державною безпекою, проте її зміст значно ширший. Політична безпека, як центральний елемент національної безпеки, означає безпеку всього політичного життя, захищеність прав і свобод громадян, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, рухів, цілісності та незалежності держави від політичної сваволі й екстремізму в середині держави, політичного тиску та агресивних спрямувань на міжнародній арені.

Найбільш прийнятною формою політичної організації, що забезпечує політичну безпеку, є представницька демократія, через яку реалізуються різноманітні групові інтереси. Видатний англійський філософ Томас Гоббс наголосив, що саме представницька форма демократії здатна привести різні інтереси в суспільстві до спільного знаменника цивілізованими формами і методами.

Під державною безпекою розуміють захищеність державних інституцій, необхідних для виконання функцій з управління загальносуспільними справами. До них належать державний суверенітет, територіальна цілісність, державний кордон, конституційний лад, державна влада, економічний, науково-технічний і оборонний потенціали.

Економічна безпека — це стан захищеності національної економіки, який забезпечує здійснення економічного суверенітету, економічне зростання в умовах системи міжнародних взаємозв'язків й дає змогу:

1) гарантувати економічний розвиток держави на підставі досягнень науково-технічного прогресу;

2) зберігати або швидко оновлювати виробництво в умовах припинення зовнішніх доставлень або надзвичайних ситуацій внутрішнього характеру;

3) забезпечувати стійке фінансування своєї кредитно-грошової системи та задоволення потреб суспільства за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов.

Суть економічної безпеки полягає у здатності держави створити необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним суб'єктом мікроекономічних зв'язків. Економічна безпека передбачає захист економічного життя від незаконних і підірвних фінансово-економічних дій певних громадян, організацій та інших держав. Вона пов'язана з захистом економічних прав і свобод, майна громадян, громадських організацій та держави з забезпеченням економічної рівноправності, свободи торгівлі, економічної діяльності в межах чинного законодавства. Найважливішим чинником економічної безпеки є відповідність системи економічних та виробничих відносин не лише потребам виробництва, а й економічного розвитку країни.

Можна виділити кілька напрямів економічної безпеки: демографічна, продовольча, ресурсна, питноводна, енергетична, цінова, фінансово-грошова, кримінальна.

Соціальна безпека відображає стан захищеності соціальних інтересів особи, соціальних груп та суспільства загалом. Від соціальної безпеки залежать забезпечення нормальних умов життя суспільства, недопущення деградації певних соціальних груп, саме виживання української нації. Вона є таким станом правових норм та інститутів безпеки, що забезпечують захист прав і свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства.

Інформаційна безпека суспільства і держави характеризується рівнем захищеності, стійкістю основних сфер життєдіяльності (економіки, сфери управління, військової справи тощо) щодо небезпечних, дестабілізуючих інформаційних впливів. Інформаційна безпека особистості відображає рівень і якість її інформування щодо реального стану справ у всіх сферах життєдіяльності, захищеність її психіки та свідомості від небезпечних інформаційних впливів — маніпулювання, дезінформування тощо. Це такий стан правових норм та відповідних інститутів, що забезпечує постійну наявність достовірної інформації для прийняття обґрунтованих управлінських та політичних рішень і захист інформаційних ресурсів держави.

Екологічна безпека — це стан правових норм і відповідних інститутів, що гарантує захист навколишнього середовища, раціональне використання та відновлення природних ресурсів, зберігання і розвиток довкілля для забезпечення повноцінної життєдіяльності людини.

Найближчими десятиріччями найактуальнішими будуть питання глобальної економічної безпеки:

- 1) потепління клімату внаслідок парникового ефекту;
- 2) руйнування озонового шару;
- 3) забруднення поверхні океанів нафтовою плівкою;
- 4) збільшення кількості кислотних дощів;
- 5) проблема ядерної безпеки та ядерних відходів;
- 6) знищення лісів і порушення балансу кисню тощо.

Науково-технічна безпека — це стан захищеності наукового потенціалу держави, наявних у країні конкурентоспроможних технологій, а також недопущення та усунення наслідків технологічної недосконалості та господарської діяльності.

У сучасних умовах поняття національної безпеки розширюється за рахунок залучення до нього все нових сфер суспільного життя. Так, до стратегії національної безпеки США у XXI ст. внесено гуманітарний аспект — систему освіти, що стало офіційним підтвердженням політики, яку проводили США — стимулювання наукової сфери, створення найкращих умов для розвитку інтелектуального потенціалу держави. Світовий досвід свідчить: життєвий рівень населення, соціально-економічна ситуація в країні визначаються ступенем освіченості суспільства і його ставленням до інтелектуальних цінностей.

Тому національна безпека неможлива без інтелектуальної безпеки як складової гуманітарної безпеки. Гуманітарна безпека України охоплює духовне життя суспільства. Це стан захищеності гуманітарного потенціалу нації: її фізичного та психічного здоров'я, соціального добробуту, моральності, духовності, інтелектуального ресурсу, психологічної єдності, гуманітарної активності. Інтелектуальна безпека передбачає створення необхідних передумов для розвитку і функціонування інтелектуального потенціалу — системи освіти та науки, інтелектуальної власності, комп'ютерного забезпечення, системи зв'язку, бази даних на друкованих та електронних носіях.

Фундаментом національної безпеки України, поряд з економічною, є військова безпека. За обставин наростання загроз національній безпеці військова безпека може набувати пріоритетного значення.

Військова безпека — це стан захищеності прав і свобод громадян, базових інтересів та цінностей суспільства і суверенної держави від можливих зазіхань із застосуванням військової сили. Деякі науковці під військовою безпекою розуміють певний стан міждержавних відносин і

обороздатності держави, за яких імовірність війни стає щонайменшою або протидіє залученню до неї країни.

Особливістю військової безпеки є те, що вона є частиною державної безпеки і водночас функціонує як самостійне явище. Військові аспекти мають усі інші види безпеки — соціальну, економічну, екологічну, інформаційну тощо.

Поняття військової безпеки тісно пов'язане з військовою небезпекою — системою політичних, економічних, військових та інших чинників у стосунках між державами, яка за певних обставин і умов здатна призвести ці держави до військового конфлікту того чи іншого масштабу. Військова небезпека для України, як і для інших держав, полягає у можливості стати об'єктом військової агресії з боку іншої держави або союзу держав, а також унаслідок цієї агресії.

За масштабами функціонування національна безпека України споріднена, взаємодіє з міжнародною безпекою. По суті, національна безпека — це забезпечення міжнародної безпеки в межах самостійних національних держав. Міжнародна безпека функціонує також на регіональному (регіональна безпека) та всезагальному, всесвітньому рівнях (глобальна безпека).

Міжнародна безпека — це такий стан відносин між державами і народами, який не допускає порушення миру та створення реальної загрози розвитку людства, за якого народи можуть без втручання, тиску реалізувати свій суверенітет, право на самовизначення, обрати напрями соціально-політичної самореалізації. Міжнародна безпека — це також діяльність держав і міжнародних інститутів щодо підтримання такого стану, а також універсальна система механізмів і гарантій, що не допускають застосування сили в міжнародних стосунках, захоплення чужих територій, втручання у внутрішні справи інших держав. У світовій політиці міжнародна безпека розглядається як важлива функція світового співтовариства, яка здійснюється на принципах роззброєння, дотримання демократії, поваги суверенітету,

регулювання військових конфліктів, що виникають у тих чи інших регіонах світу. Україна розглядає міжнародну безпеку як важливу умову і чинник своєї національної безпеки.

Основою національної безпеки є захист національних інтересів. Визначальну роль інтересів у визначенні поведінки і дій людини, нації, соціальної групи, держави відзначало чимало мислителів і політичних діячів — від філософів Стародавньої Греції до сучасних теоретиків політичної науки. Лорд Пальмерстон висловив відомий афоризм: "В Англії немає вічних друзів чи ворогів, в Англії є вічні інтереси".

Перше визначення національної безпеки в категоріях національних інтересів належить американському журналісту і соціологу У. Ліппману. "Держава перебуває в стані безпеки, — писав соціолог, — коли їй доводиться приносити в жертву свої законні інтереси з метою уникати війни і коли вона в стані при необхідності захистити ці інтереси шляхом війни". Засновник концепції "політичного реалізму" Г. Моргентау стверджував, що "відправною точкою політики будь-якої держави має бути концепція національних інтересів, визначена в термінах сили". Незважаючи на різноманітність підходів до визначення національних інтересів, наявність наукових і політичних дискусій про їхню роль у політичній діяльності, вони були й залишаються інтегральним і визначальним компонентами національної безпеки.

Національні інтереси — це визначальні потреби суспільства (держави), які співвідносяться з його (її) базовими цінностями і виражаються у вигляді програмних нормативних цілей у певних законодавчих актах.

Національні інтереси України відображають:

— фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в належних умовах життєдіяльності, підвищення стійкості державних інститутів;

— розвиток української нації, історичної свідомості та національної гідності українців, розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності усіх національностей, що проживають в Україні;

— зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;

— створення громадянського суспільства, підвищення ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;

— подолання економічної кризи і створення соціально-орієнтованої ринкової економіки;

— збереження та підвищення науково-технічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

— забезпечення технологічної та техногенної безпеки життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

— забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;

— створення ефективної системи національної безпеки на місцевому, регіональному та національному рівнях.

До пріоритетних зовнішніх національних інтересів України належать:

— забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів;

— інтеграція України до європейського політичного, економічного правового та до євроатлантичного безпекового простору;

— налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування у європейську та світову спільноту при збереженні економічної самостійності;

— недопущення домінування іноземного економічного, політичного та культурного впливу, економічного та культурно-інформаційного імперіалізму;

— досягнення вільного доступу до важливих економічних зон, комунікацій та інформаційних потоків;

— підтримка міжнародного процесу з нерозповсюдження ядерних технологій, нових видів озброєнь, зниження чисельного і бойового складу збройних сил;

— участь у будівництві ефективної міжнародної, глобальної та регіональної безпеки.

Потреби розвитку України лише в деяких сферах державного і суспільного життя в певних регіонах, у тих чи інших часових періодах, відображають тимчасові (минущі та проміжні) інтереси. Прикладами таких інтересів можуть бути: подолання економічної кризи, усунення розбіжностей у зовнішньополітичних орієнтаціях регіонів, подолання навмисне створюваного ворогами української незалежності образу України як авторитарної держави, подолання суперечності між необхідністю прискореної модернізації Збройних сил України та можливостями державного фінансування їх розбудови тощо.

Національна безпека як стан відносин з приводу захищеності національних інтересів має своїм антиподом загрози і небезпеку. Загрози національній безпеці — це стан відносин, коли існує очевидний намір (обіцянка) однієї держави (держав), юридичних чи фізичних осіб завдати шкоди національним інтересам іншої держави (держав). Загрози становлять потенційну небезпеку для національних інтересів. Небезпека національним інтересам — це практичні дії однієї держави (або груп держав), юридичних чи фізичних осіб щодо завдання безпосередньої шкоди національним інтересам іншої держави.

За ступенем можливої шкоди інтересам громадянина, суспільства та держави систему небезпек можна класифікувати в такому порядку:

— ризик — можливість виникнення ситуації або її існування, за якої формуються передумови протидії процесу реалізації національних інтересів, цінностей, системі забезпечення національної безпеки;

— виклик — конкретна протидія захисту національних інтересів та цілей, вирішенню завдань забезпечення національної безпеки у формі офіційних і неофіційних політико-дипломатичних дій, економічної та інформаційної експансії тощо;

— небезпека — завдання шкоди важливим національним інтересам і національній безпеці в обмежених (локальних) масштабах;

— загроза — безпосередня небезпека заподіяння шкоди життєво важливим національним інтересам і національній безпеці, яка виходить за локальні межі й зачіпає основні національні цінності: суверенітет, державність, територіальну недоторканість.

Загрози та небезпеки для національної безпеки необхідно розглядати на двох рівнях. По-перше, загрози національної безпеки України, що мають загальносистемний характер і зумовлені об'єктивними особливостями розвитку сучасної цивілізації. Це насамперед проблеми, пов'язані з процесами глобалізації різних сфер суспільного життя, поглибленням суперечностей між глобалізацією і національно-державними формами суспільного розвитку, песимістичними демографічними, екологічними, енергетичними прогнозами на першу половину XXI ст., ймовірність не лише виникнення, а й збільшення кількості локальних конфліктів, виникнення конфліктів між різними цивілізаціями тощо. Ці загрози мають глобальний і регіональний характер. По-друге, загрози, зумовлені специфічними проблемами сучасної України як незалежної держави, зокрема, системною економічною кризою, повільними темпами трансформаційних процесів в Україні в напрямі до демократії, а також процесів соціальної та політичної структуризації суспільства. За масштабами можливих наслідків ці загрози можуть бути загальнонаціональними, локальними, поодинокими.

Загрози й небезпеки можна також класифікувати за сферами суспільного життя, в яких вони виявляються, або за типами національної безпеки.

Загрозами політичної безпеки України треба вважати реальні впливи, які ускладнюють або унеможлиблюють здійснення національних політичних інтересів і створюють небезпеку для суверенітету нації й свободи особистості, незалежності, соборності, стабільності та прогресивного розвитку Української держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин. До них належать:

- порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, прав і свобод людини та громадянина, зокрема при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконання законів України;

- посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;

- спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;

- військово-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

- розвідувально-підбивна діяльність іноземних спеціальних служб;

- загроза посягань з боку певних груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;

- поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності;

- злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму;

- загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України;

— можливість незаконного ввезення до країни зброї, боєприпасів, вибухових речовин та засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;

— спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;

— прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою певних регіонів України.

У системі національної економічної безпеки України загрозами є дії, спрямовані проти здійснення економічного суверенітету держави, становлення України як рівноправного учасника міжнародних економічних відносин. Прикладом таких загроз можуть бути:

— суттєве скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності й науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

— ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;

— нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, зокрема фінансової (фіскальної) політики держави;

— відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;

— зростання кредитних ризиків;

— критичний стан основних виробничих фондів у новітніх галузях промисловості, агропромисловому комплексі, системах життєзабезпечення;

— загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

— недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

— критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

— нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

— велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргу;

— небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

— неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

— критичний стан із продовольчим забезпеченням населення;

— неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу для енергетичної безпеки держави;

— «тінізація» національної економіки;

— переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.

Загрози для соціальної безпеки охоплюють дії, спрямовані проти утвердження України як соціальної держави, створення відповідального, солідарного суспільства, проти національних соціальних інтересів, які відображають потреби українського народу у добробуті, гідних умов життєдіяльності.

Україні небезпечними є:

— невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам;

— неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;

— криза системи охорони здоров'я та соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;

— загострення демографічної кризи;

— зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;

— вияви моральної та духовної деградації суспільства;

— зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва;

— неконтрольовані міграційні процеси в Україні;

— наявність постійного безробіття;

— тінізація процесів формування середнього та вищого класів тощо.

У системі екологічної безпеки загрози спрямовані проти тих правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, що гарантують захист середовища проживання. Для України вкрай актуальними є такі групи загроз:

— значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;

— нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлювальних, так і відновлювальних;

— неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;

— погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води;

— загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на ріці Дніпро;

— неконтрольоване ввезення до України екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороби, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно

необгрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;

— неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності;

— небезпека техногенного, у тому числі ядерного та біологічного, тероризму;

— посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема, генетично змінених організмів та біотехнологій;

— застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів тощо.

Із поняттям "інформаційна безпека" пов'язане поняття "інформаційна загроза". Це такий внутрішній чи зовнішній інформаційний вплив, за якого створюється реальна чи потенційна небезпека зміни напряму або темпів прогресивного розвитку суспільства, індивіда, держави. Інформаційні загрози впливають на свідомість, підсвідомість, інформаційні ресурси та інші об'єкти інформаційної інфраструктури країни. Основною інформаційною загрозою для національної безпеки України є загроза через вплив на свідомість людей, інформаційні ресурси та інформаційну інфраструктуру нав'язати громадянам, державі, суспільству систему цінностей та інтересів, які вигідні для іншої держави. Інформаційний вплив спрямовано, по суті, на підрив суверенітету України, її самостійності та незалежного розвитку. Інформаційні загрози є передумовою інформаційної війни.

До загроз для інформаційної безпеки України належать:

— вияви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;

— поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;

— комп'ютерні злочинність та тероризм;

— розголошення інформації, яка є державною та іншою, передбаченою законом, таємницею, а також конфіденційної інформації, що є власністю

держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;

- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації;

- маніпулювання громадською думкою з боку державної влади, фінансово-політичних кіл;

- спроби запровадження цензури тощо.

Забезпечення гуманітарної безпеки передбачає виявлення та усунення загроз, пов'язаних із діями, спрямованими на підрив гуманітарного, інтелектуального потенціалу нації, прав і свобод людини та громадянина. Серед цих загроз необхідно передусім відзначити такі:

- наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн;

- неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;

- низька конкурентоспроможність продукції;

- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;

- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, спад її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;

- вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України;

- невизначеність державної науково-освітньої політики тощо.

Особливе місце в системі національної безпеки належить загрозам розвитку етнонаціональної сфери або етнонаціональній безпеці. До них належать дії, спрямовані на підрив етнонаціональної стабільності в державі,

обмеження використання українською нацією усіх її потенціальних можливостей; недооцінення або ігнорування ролі української мови як державної, спроби нав'язати суспільству віджилі схеми етнонаціональних відносин, які вигідні для інших держав тощо. Основною загрозою в етнонаціональній сфері, як і в системі національної безпеки, є недооцінення ролі національної ідеї у трансформації українського суспільства на шляху до демократії, захисті суверенітету, територіальної цілісності української держави.

Питання збереження національної самобутності хвилює субетноси багатьох країн. У сучасному світі виникла гостра потреба вдосконалення міжетнічних відносин через втілення на практиці апробованих принципів національної політики, а саме:

- 1) принцип самовизначення народів;
- 2) вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку і підтримка відносно рівних умов життя етносів багатонаціональних держав;
- 3) пріоритет загальнолюдських інтересів над національними;
- 4) визначення народами свого внутрішнього політичного статусу без втручання ззовні;
- 5) територіальна цілісність;
- 6) демократизм міжнаціональних відносин;
- 7) боротьба проти всіх форм расової й етнічної ворожості та ксенофобії.

Потенційну загрозу етнонаціональній безпеці України становить співіснування в етнополітичній сфері кількох різноспрямованих моделей національної ідентичності. Відомий англійський політолог Е. Віл сон проаналізував шість моделей національної ідентичності, які виникли в Україні за роки незалежності. До таких моделей належать національно-етнокультурна модель (одночасне національне відродження як української нації, так і національних меншин, визначальна роль української нації, "українізація" — відновлення історичної справедливості), "модель мовних груп" (етнос і мова збігаються), модель подвійної ідентичності (ідея єдиного

російсько-українського культурного простору і розмитих кордонів, висувають росіяни та російськомовні українці), модель євразійської ідентичності (ідея слов'янської єдності), синтетична модель (поєднання елементів радянської й української етнокультурної традиції). Модель "українська політична нація" вибудовується різними політичними силами на дещо різних основах. Наявність цих моделей національної ідентичності є основою різноспрямованих політичних орієнтацій, декотрі з яких створюють небезпеку втрати державності.

У Концепції національної безпеки України до основних загроз національної безпеки України у військовій сфері належать:

- посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність;
- нарощування поблизу кордону України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що сформувалися;
- військово-політична нестабільність та конфлікти у сусідніх країнах;
- можливість застосування ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення проти України;
- зниження рівня боєздатності військової організації держави;
- політизація силових структур держави;
- поширення зброї масового ураження та засобів її доставлення;
- нелегальна міграція;
- накопичення великої кількості застарілої та непотрібної для Збройних сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин;
- незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України;
- незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей;
- створення та функціонування незаконних збройних формувань.

Спектр найбільш небезпечних загроз для важливих національних інтересів України у військовій сфері значно ширший. 1997 р., за

результатами експортного опитування провідних фахівців із проблем військової безпеки і представників міністерств та відомств, які становлять основу військової організації держави, налічувалося 40 таких загроз.

Національний інтерес України у стабілізації військово-політичної обстановки в Центральній Європі та недопущенні збройних конфліктів зіштовхувався з небезпекою таких загроз (тут і надалі загрози подаються за рівнем їх небезпеки) як створення та існування незаконних воєнізованих формувань, загострення міжетнічних та міжконфесійних протиріч, наявність іноземних військових формувань на території України, висунення територіальних претензій до України, заяви та акції, що дискредитують внутрішню та зовнішню політику України, активізація сепаратистських сил та підтримка їх ззовні. Значну небезпеку становили такі загрози як нестабільність військово-політичної обстановки довкола України та в деяких країнах Центральної Європи, зацікавленість у встановленні контролю за стратегічними об'єктами, сировинними ресурсами і комунікаціями України, прагнення до домінування в регіоні певних держав, втручання у внутрішні справи України, войовничість політичного керівництва сусідніх країн.

Для розбудови Військової організації України небезпеку становили відсутність чітко визначеної військової та військово-технічної політики, концепції військового будівництва, здійснення необґрунтованих військових реформ, безсистемне визначення кількісного складу військової організації, неврахування реальних економічних можливостей держави і геополітичних умов, що формуються, відтік із військової організації молодших офіцерів.

Підтримка боєздатності формувань Військової організації на необхідному рівні не забезпечувалася через зниження можливостей підтримки бойової підготовки військ, зменшення витрат на оборону, погіршення демографічної ситуації, зниження рівня військової дисципліни. Зниження рівня технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин, старіння та вихід із ладу військової техніки, руйнування оборонно-промислового комплексу, розрив кооперативних зв'язків у сфері виробництва

озброєння і військової техніки, втрату престижу військової служби і зниження морально-психологічного рівня особового складу.

Реалізація національного інтересу в забезпеченні мобілізаційних ресурсів і запасів наштовхувалася на такі загрози, як спад рівня підготовки мобілізаційних резервів, поглиблення дисбалансу між мобілізаційними потребами і наявними можливостями, втрата системи мобілізаційного розгортання держави та її Військової організації, відсутність чіткої нормативно-правової бази мобілізаційного розгортання держави та її Військової організації.

Розвиток вітчизняної військової науки відбувався під дією таких загроз, як втрата наукового потенціалу у військовій сфері, зниження вимог військової науки, послаблення уваги до розвитку сучасного військового мистецтва, відставання у розробленні критичних технологій та технологій подвійного призначення, втрата контролю за системою підготовки наукових кадрів.

Загрозами у створенні системи забезпечення військової безпеки були відсутність єдиної політики військової безпеки, неврегульованість системи забезпечення військової безпеки законами, недосконале законодавче, інформаційне, організаційне та наукове забезпечення спільного бойового застосування формувань Військової організації, відсутність єдиної системи автоматизованого управління військами, зброєю, технічними засобами.

На початку ХХІ ст., як за рівнем небезпеки, так і за сумарним потенціалом, внутрішні загрози мали значну перевагу. До найбільш небезпечних належать відсутність визначеної військової та військово-технічної політики, концепції військового будівництва в Україні; спроби створення в Україні незаконних воєнізованих формувань; проведення необґрунтованих реформ у військовій сфері, безсистемне визначення кількості військової організації, зниження можливостей підтримки необхідного рівня бойової підготовки військ, зменшення витрат на оборону; деградація технологічного та промислового потенціалу; відсутність

стабільних військово-економічних зв'язків з іншими державами; неконтрольоване вивезення капіталу та певної стратегічно важливої сировини за межі України; зростання корупції в органах державної влади; незаконний експорт озброєнь та новітніх технологічних розроблень.

Серед зовнішніх загроз найнебезпечнішими вважали загострення міжетнічних і міжконфесійних протиріч та активізація їх ззовні; наявність іноземних військових формувань на території України; висунення територіальних претензій до України; заяви та акції, що дискредитують внутрішню і зовнішню політику держави; прагнення деяких держав до встановлення домінуючого військово-політичного впливу та їхня схильність до використання силових методів для розв'язання конфліктних ситуацій; існуючі та потенційні осередки локальних дій, збройних конфліктів у безпосередній близькості від кордонів України; наявність у деяких держав великих арсеналів ядерної та інших видів зброї масового знищення; загрози міжнародного тероризму; некеровані міграційні процеси тощо.

Національна безпека України наштовхується на велику групу загроз загальноцивілізаційного характеру, що властиві для міжнародної безпеки. До них належать як традиційні джерела небезпеки (експансіонізм, гегемонізм, перевага деяких держав у стратегічних і ядерних озброєннях, неоколоніалізм, культурний та інформаційний імперіалізм тощо), так і нові загрози, що сформувалися останніми десятиріччями.

Дестабілізуючими чинниками міжнародної та національної безпеки є такі нові загрози, як зростання кількості локальних конфліктів, міжнародний тероризм, насильницький екстремізм, розкрадання ядерних матеріалів та поширення ядерних технологій, організована злочинність, незаконне поширення наркотиків, надмірне поширення легких озброєнь і стрілецької зброї, гострі економічні проблеми та деградація довкілля, порушення прав людини та основних свобод, зокрема свободи думки, свідомості, релігії чи віри, прав національних меншин, а також прояви нетерплячості, агресивного націоналізму, шовінізму, ксенофобії, антисемітизму. Про ці загрози

наголошено у Хартії європейської безпеки, прийнятій на Стамбульському саміті ОБОЄ у листопаді 1999 р.

Сучасний світ стрімко змінюється, і ці зміни однаково відчутні й небезпечні як для традиційно слабких, так і для країн так званого «золотого мільярда». Україна в цьому світлі видається практично беззахисною країною зі суперечливою зовнішньою політикою. Аналізуючи систему міжнародних відносин, можна виділити ключові тенденції світової політики та потенціалу її впливу на безпеку України, перспективи економічного та гуманітарного розвитку. Серед них:

— проникність кордонів і формування нової політичної географії. Кордони між певними країнами поступово втрачають своє традиційне значення, стають проникними і, здебільшого, виконують функцію сполучення територій із різними митними та політичними режимами. Зростаюча умовність державних кордонів загрожує системі міжнародних гарантій територіальної цілісності та недоторканності. Україна, в умовах невирішення територіальних питань із Росією та Румунією, перебуває в зоні підвищеного ризику. Результатом прозорості кордонів є масова міграція з бідних країн до успішного західного світу. За деякими підрахунками, до 2025 р. мігранти можуть становити 25—50 % населення Північної Америки, ЄС та Японії. Уже невдовзі Україна, розташована в центрі одного з найбільших міграційних маршрутів Азія — Європа, відчуватиме дедалі серйозніші труднощі в контролі потоків міграції;

— поширення глобальної терористичної мережі з її активним прагненням отримати доступ до новітніх ядерних, біологічних, бактеріологічних, інформаційних технологій, особливо небезпечних в умовах тотальної відкритості сучасного суспільства;

— неконтрольоване поширення ядерної зброї, зброї масового ураження та засобів її доставлення. Наприклад, створення ядерної зброї Північною Кореєю та Іраном може призвести до відповідного оновлення ядерних

програм Японією, Південною Кореєю тощо. За прогнозами, до 2020 р. кількість "ядерних держав" становитиме 10—12;

— поглиблення прірви між багатими та бідними країнами. Світові ресурси завжди будуть притягатися багатими країнами і перетікати в них. За оцінками ООН, до 2025 р. 7,8 млрд мешканців планети, тобто абсолютна більшість — 90 %, належатимуть до третього світу. Водночас погіршиться становище середнього класу, що провокуватиме соціальні бунти у світовому масштабі;

— наростання ресурсного й енергетичного дефіцитів. Початок ХХІ ст. охарактеризувався фундаментальними змінами в енергетичній сфері. Закінчилась ера низьких цін і відбувся перехід до епохи енергетичного дефіциту. На думку Міжнародного енергетичного агентства, загальносвітовий попит на енергоносії до 2030 р. збільшиться на 37—50 %. За останні п'ять років ціни на нафту зросли вчетверо. Для України сучасна енергетична ситуація небезпечна вже тим, що в процесі перерозподілу глобального ринку енергоресурсів Україна, з її досить серйозним транзитним потенціалом, фактично залишиться на його узбіччі. А вже після скандальних подій 2005—2006 рр. вона набула репутації "слабкої ланки" в євразійській системі транзиту енергоресурсів;

— безпрецедентне зростання впливу транснаціональних корпорацій (ТНК) і фінансових груп на економічний і суспільно-політичний розвиток світу загалом і національних держав зокрема. Економічна експансія ТНК фактично "вимиває" суверенітет економічно слабких країн, посилює їхню залежність від глобальної економічної кон'юнктури;

— формування нових центрів сили впливу. На роль світових лідерів претендують Китай та Індія в сукупності з Росією і Бразилією. Наприклад, зберігаючи нинішню динаміку економічного зростання, до 2040 р. Китай стане другою державою світу після США, Індія випередить Японію до 2035 р., а валюти обох країн стануть світовими вже 2020 р. До 2050 р. сумарний обсяг економіки Бразилії, Росії, Індії та Китаю перевищить сумарний обсяг

ВВП країн "великої сімки". У проекті "Карта глобального майбутнього", розробленому Національною радою з розвідки США 2005 р., виділено чотири варіанти розвитку світу:

1) сценарій "Давоський мир". Згідно з ним, у 2020 р. в глобальній економіці впевнено домінуватимуть Китай та Індія;

2) сценарій "Pax Americana", де лідерство залишається за США, які змогли відновити політичну єдність з Європою і "приборкати" держави Близького Сходу;

3) сценарій «Новий халіфат», де у світі майбутнього панує транснаціональне теократичне співтовариство;

4) сценарій "Спіраль страху", який допускає безконтрольне поширення зброї масового знищення, глобальний економічний колапс, крах сучасних міжнародних інститутів і міжнародної системи. Для України важливо чітко визначити та підібрати напрям зовнішньополітичного курсу, який би повністю задовольняв національні інтереси України, водночас гарантуючи безпеку і спираючись на підтримку населення.

Важливою умовою протидії основним загрозам для національної безпеки України є створення ефективної системи забезпечення національної безпеки, правильне визначення пріоритетів державного розвитку. Україна не має ані потужного військового, ані всесвітньо значущого енергетичного потенціалу. До чинників, що сприяють утвердженню ефективної сучасної системи національної безпеки, належать:

— підтримка народними масами ідеї без'ядерного, ненасильницького миру;

— розвиток інтеграційних та інтернаціоналізаційних процесів світової спільноти;

— прогресивна діяльність представників політичних кіл і сил держави, а також військово-політичного керівництва.

Національна безпека як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави є об'єктивною передумовою становлення та

розвитку державної самостійності України, чинником утвердження демократичного суспільства.

У процесі функціонування національної безпеки реалізуються національні інтереси України — фундаментальні цінності, потреби, прагнення українського народу, без яких неможливе його існування.

Захист національних інтересів України передбачає діяльність із виявлення, попередження та усунення загроз для національної безпеки в усіх важливих сферах життєдіяльності.

Національна безпека України як інтегральне явище охоплює такі види безпеки: політична, економічна, державна, соціальна, інформаційна, економічна, гуманітарна, військова тощо.

Національна безпека — це один із рівнів функціонування міжнародної безпеки як діяльності держав зі створення відносин між народом і державою, які унеможливають реальні загрози розвитку суспільства.

Сили забезпечення національної безпеки утворюються і розвиваються відповідно до рішень Президента України та Кабінету Міністрів України для виконання короткотермінових і довготермінових програм забезпечення національної безпеки. Вони включають в себе: Збройні сили України, Міністерство внутрішніх справ України, Внутрішні війська МВС України, Службу безпеки України, Державну прикордонну службу України, Управління державної охорони України, інші війська, військові формування та відомства, в яких законодавством України передбачена військова служба, а також структурні підрозділи органів виконавчої влади, на які покладені функції по забезпеченню національної безпеки.

Повноваження сил забезпечення національної безпеки визначаються відповідними законодавчими актами. Створення сил забезпечення національної безпеки, не передбачених законодавством України заборонено.

Національна безпека забезпечуються не лише силами, а й усіма наявними у країні засобами — політичними, економічними, правовими,

військовими, організаційними і ресурсними на основі послідовної реалізації політики національної безпеки.

Формування інформаційного суспільства створює непересічні можливості для проведення так званих кібервійн, тобто таких війн, які відбуваються у кіберпросторі. Водночас, зважаючи на той факт, що еволюція розвинених держав відбувається швидше за розвиток нерозвинених, очевидним стає, що інформаційна зброя є недієвою проти таких держав, але вона слугуватиме міцним засобом, що забезпечуватиме ефективне проведення силових акцій. Саме тому можна стверджувати про "недопустимість" і "неможливість" використання воєнної сили. В перевагу цьому, існують Конвенція про кіберзлочинність 23 листопада 2001 року, Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 року.

Засоби забезпечення національної безпеки тісно переплетені із ресурсами. Основні ресурси забезпечення національної безпеки, окрім об'єктивних особливостей геополітичного та геостратегічного положення України, пов'язані з інтелектуальним багатством, достатньо високим науково-технічним потенціалом, можливостями її природи і надр, а також цілою низкою інших чинників, що робить нашу державу привабливою не тільки для інвестицій, а й для реалізації різних технологій дестабілізації з метою недопущення становлення України в якості регіонального лідера.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, національної безпеки відображає провідну роль нації політичної, державно-громадської спільноти — як носія інтересів розвитку суспільства, вказує на те, що національна державність залишається основною формою політичної організації суспільства, а національна держава продовжує відігравати роль важливого суб'єкта міжнародних відносин.

Суб'єктами національної безпеки є держава, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України,

громадяни, громадські організації та об'єднання. Основним суб'єктом забезпечення національної безпеки є держава. Суб'єкти національної безпеки є суб'єктами політичної, економічної, соціальної, інтелектуальної та інших видів діяльності, на основі яких виникає стан захищеності інтересів громадянина, суспільства, держави.

Сили забезпечення національної безпеки утворюються і розвиваються відповідно до рішень Президента України та Кабінету Міністрів України для виконання короткотермінових і довготермінових програм забезпечення національної безпеки. Вони включають в себе: Збройні сили України, Міністерство внутрішніх справ України, Внутрішні війська МВС України, Службу безпеки України, Державну прикордонну службу України, Державну митну службу України, Управління державної охорони України, інші війська, військові формування та відомства, в яких законодавством України передбачена військова служба, а також структурні підрозділи органів виконавчої влади, на які покладені функції по забезпеченню національної безпеки.

VI. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СТАТУС РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ І ЇЇ НОРМОПРОЕКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Як відомо, Конституція України уповноважує Главу держави забезпечувати державну незалежність і національну безпеку; бути Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначати на посади та звільняти з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснювати керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави (п. 1 ч. 1 ст. 106 Конституції); очолювати Раду національної безпеки та оборони України (п. 18 ч. 1 ст. 106 Конституції), яка координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (ч. 2 ст. 107 Конституції); вносити до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі

збройної агресії проти України приймати рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України формувань (п. 19 ч. 1 ст. 106 Конституції); приймати відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції) тощо. При цьому значну частину своїх безпекових і оборонних завдань, функцій і повноважень Президент України реалізує через діяльність Ради національної безпеки і оборони України.

Згідно ч. 1 та 2 ст. 107 Конституції України, РНБО є координаційним органом при Президентові України, на який Основним законом покладається координація та контроль діяльності органів виконавчої влади у сферах національної безпеки та оборони. Тобто РНБО є допоміжним органом при Президентові України зі спеціальною компетенцією, діяльність якого дає можливість главі держави повно й ефективно забезпечувати правовий режим національної безпеки та оборони.

Первинним елементом конституційно-правового статусу РНБО, на нашу думку, є встановлений Основним законом порядок формування її персонального складу, оскільки легітимність РНБО визначається саме легітимністю її формування. Відповідно до частини третьої статті 107 Конституції України, Головою РНБО за посадою є Президент України. Це є логічним з огляду на те, що саме глава держави конституційно визначений як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (п. 17 ч. 1 ст. 107, ст. 102 Конституції).

Персональний склад РНБО формує Президент України. Окрім того, згідно зі ст. 107 Конституції України, до складу РНБО за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ

України. У засіданнях РНБО також може брати участь Голова Верховної Ради України. Щоправда, ч. 3 ст. 6 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» містить положення проте, що «членами РНБО можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади».

Таке законодавче застереження, на наш погляд, суперечить Конституції України, ч. 4 ст. 107 якої визначає дискреційне право Президента України формувати персональний склад РНБО і не встановлює жодних обмежень щодо його реалізації главою держави.

Важливою складовою частиною конституційно-правового статусу РНБО є її завдання, функції та компетенція. Так, реалізуючи покладені на неї Конституцією та законами України завдання у сфері забезпечення національної безпеки та оборони, РНБО здійснює функції, визначені в ст. 3 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України», а саме:

- 1) вносить пропозиції Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки та оборони;
- 2) координує та здійснює контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони в мирний час;
- 3) координує і здійснює контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану і при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Таким чином, можна зробити висновок, що основними функціями РНБО є програмні, нормопроектні, організаційно-правові, координаційно-мобілізаційні, контрольні функції, а також функція стратегічного планування у сфері забезпечення національної безпеки та оборони України. Хоча, окрім названих основних функцій, РНБО здійснює й низку інших: науково-дослідних, інформаційно-аналітичних, кадрових, матеріально-технічного та фінансового забезпечення тощо.

Задля реалізації цих функцій РНБО наділена законодавчо визначеними повноваженнями, тобто системою прав і обов'язків, які визначають

компетенцію РНБО щодо покладених на неї Конституцією та законами України завдань і функцій. Компетенція РНБО системно визначається в ст. 4 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України». Наведемо основні види повноважень РНБО щодо виконання покладених на неї завдань і функцій. По-перше, РНБО наділена широкими програмними повноваженнями у сфері національної безпеки та оборони, а саме: щодо визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів і напрямів забезпечення національної безпеки та оборони України в політичній, економічній, соціальній, військовій, науково-технічній, екологічній, інформаційній, інших сферах.

По-друге, РНБО має вагомі повноваження щодо нормопроектного забезпечення діяльності Президента України у сфері національної безпеки і оборони, а саме стосовно: розробки державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного головнокомандувача Збройних сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів із питань національної безпеки і оборони; удосконалення проекту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки та оборони; ініціювання розроблення нормативних актів і документів із питань національної безпеки та оборони; підготовки питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації. Також слід зазначити, що фактично всі результати діяльності РНБО втілюються в її рішеннях, що також вимагає відповідної нормопроектної діяльності, котра здійснюється Апаратом РНБО.

По-третє, РНБО має значні повноваження організаційно-правового (інституційного) змісту у сфері національної безпеки та оборони, зокрема, щодо удосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої

влади у цій сфері; здійснення заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних і реальних загроз національним інтересам України.

По-четверте, на РНБО покладаються повноваження щодо координації мобілізаційних робіт у сфері національної безпеки та оборони. Так, РНБО координує переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану; діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час уведення воєнного чи надзвичайного стану; діяльність органів виконавчої влади з попередження збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтримання громадського порядку в умовах воєнного й надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

По-п'яте, РНБО наділена відповідними контрольними повноваженнями, а саме: залучає контрольні, інспекційні та наглядові органи, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю прийнятих РНБО рішень, уведених у дію указами Президента України; здійснює поточний контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції; контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану; контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах, наданих повноважень під час уведення воєнного чи надзвичайного стану тощо.

По-шосте, діяльність РНБО ґрунтується на принципах науковості, що отримало своє відображення в її широких повноваженнях у сфері організацій відповідних наукових досліджень. Зокрема, РНБО подає Президентові

України пропозиції щодо доручень, пов'язаних із вивченням конкретних питань і здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки та оборони, органам виконавчої влади й науковим закладам України; залучає до аналізу інформації посадових осіб і фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності.

По-сьоме, РНБО здійснює низку повноважень щодо інформаційно-аналітичного забезпечення дієвого режиму національної безпеки та оборони в Україні, а саме: щодо забезпечення і контролю надходження й опрацювання потрібної інформації, забезпечення її конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденцій розвитку подій, що відбуваються в Україні та у світі, визначення потенційних і реальних загроз національним інтересам України тощо.

По-восьме, РНБО здійснює низку кадрових, матеріально-технічних і фінансових повноважень щодо організаційного й іншого забезпечення виконання заходів із питань національної безпеки та оборони. Зокрема, секретар РНБО погоджує проекти актів глави держави у сфері національної безпеки та оборони, у тому числі й кадрові; затверджує в установленому порядку штатний розпис, кошторис апарату РНБО, а також здійснює розпорядження бюджетними коштами; здійснює кадрову політику в апараті РНБО та реалізує інші функції і повноваження, які є важливими для належного функціонування РНБО.

Наведені види функцій і повноважень РНБО не вичерпують усієї багатоманітності їх арсеналу. Можна виокремити й інші – установчі, прогностичні, виховні тощо.

Заразом не викликає сумнівів потреба відповідних наукових досліджень функцій і повноважень РНБО, насамперед у нормопроектній сфері. Не менш важливим компонентом конституційно-правового статусу РНБО є його структура, яку слід відрізнити від персонального складу РНБО. Закон

України «Про Раду національної безпеки і оборони України» у Розділі III «Склад і структура РНБО» виокремлює ці дві споріднені, але не тотожні категорії, хоча й не диференціює їх за змістом. На нашу думку, під складом РНБО слід розуміти її персональний склад, установлений ст. 107 Конституції України за дискретним переліком посад, а також персонально визначений Президентом України відповідно до його конституційних повноважень і затверджений відповідним указом глави держави. Натомість, під структурою РНБО слід розуміти її внутрішню взаємоузгоджену ієрархічну побудову, представлену не лише складом РНБО на чолі з Головою РНБО, а й секретарем РНБО й апаратом РНБО. Аналіз структури РНБО та основних її структурних елементів (компонентів) дає змогу стверджувати про об'єктивність існування системи РНБО, під якою слід розуміти ієрархічну структуру РНБО, представлену Головою, членами, секретарем, апаратом РНБО, й усталені доктринальні, предметно-функціональні, структурні та інші зв'язки між зазначеними структурними елементами, покликані забезпечити режим національної безпеки та оборони в Україні. Важливим елементом конституційно-правового статусу РНБО є порядок її функціонування, неухильне дотримання якого забезпечує належний рівень легітимності рішень РНБО. Так, ст. 9 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» встановлює, що основною організаційною формою діяльності РНБО є її засідання, на яких члени РНБО голосують особисто. У засіданнях РНБО має право брати участь Голова Верховної Ради України, а також, на запрошення Голови РНБО, голови комітетів парламенту, інші народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та інші особи, які не є членами РНБО.

У разі прийняття рішення РНБО на її засіданні не менше ніж двома третинами голосів її членів таке рішення вводиться в дію указами Президента України. При цьому Голова Верховної Ради України може висловити думку щодо прийнятих рішень, яка протоколюється. Очевидно, що зазначений механізм прийняття рішень РНБО враховує і колегіальний

характер РНБО, і є одним із механізмів стримувань та противаг між главою держави й парламентом.

Особливої уваги науковців заслуговують питання нормопроектного забезпечення РНБО діяльності Президента України у сфері національної безпеки та оборони. До сьогодні відповідні питання не привернули належної уваги науковців. У зв'язку із цим, слід викласти основні теоретико-методологічні положення щодо особливостей діяльності цього важливого суб'єкта права у сфері нормопроектного забезпечення реалізації главою держави своїх конституційних безпекових та оборонних завдань, функцій і повноважень. Характеризуючи конституційно-правовий статус РНБО як координаційного органу з питань національної безпеки та оборони при Президентові України, слід відзначити, що більшість своїх завдань і функцій, насамперед функцію щодо «внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони», яка є магістральною для РНБО, цей конституційний орган реалізує шляхом підготовки своїх рішень, а також проектів інших нормативно-правових актів, що забезпечують діяльність Президента України у сфері забезпечення національної безпеки та оборони. Щодо останньої тези, то слід зазначити, що згідно зі ст. 5 Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України, затвердженого Указом Президента України від 15 листопада 2006 р. № 970, секретар РНБО наділений повноваженням вносити проекти актів Президента України. Таким чином, поряд із рішеннями РНБО, які вводяться в дію указами глави держави, слід розрізняти проекти нормативно-правових актів Президента України у сфері національної безпеки та оборони, котрі готуються апаратом РНБО і вносяться секретарем РНБО на розгляд Президента України. Зазначене засвідчує значний нормопроектний потенціал РНБО й одночасно високу відповідальність за якість проектів актів Президента України та результати їх реалізації. Очевидно, що свій нормопроектний потенціал РНБО реалізує не довільно, а виключно в межах визначеної Конституцією та

законами України компетенції. Попередньо проаналізовані нами функції та повноваження РНБО дають уявлення про всю складність і багатоманітність предмета правового регулювання проектів правових актів, які готуються РНБО та подаються на розгляд Президентіві України. Можна навіть припустити, що оскільки питання національної безпеки та оборони стосуються всіх без винятку сфер суспільного та державного життя, то РНБО фактично необмежена у своїх нормопроектних повноваженнях. Натомість особливість нормопроектної діяльності РНБО полягає в тому, що РНБО розробляє проекти правових актів не на власний розсуд, а лише з питань, які можуть бути предметом актів Президента України і, відповідно, не виходять за межі конституційних повноважень глави держави та готуються в порядку, визначеному чинним законодавством.

Водночас на сьогодні не існує чітко унормованої позиції щодо розмежування предметної компетенції під час підготовки апаратом РНБО проектів рішень, які виносяться на розгляд; проектів правових актів Президента України.

В обох випадках предметом відповідних проектів можуть бути одні й ті самі визначені чинним законодавством нагальні питання, пов'язані із забезпеченням режиму національної безпеки та оборони в Україні. Утім, між двома видами проектів правових актів, які готуються апаратом РНБО, є й відмінності. По-перше, за своєю сутністю, тобто походженням, проекти рішень РНБО після їх схвалення та введення в дію указами Президента України стають правовими актами РНБО й утілюють правові результати реалізації цим органом своїх конституційних повноважень. Натомість проекти правових актів Президента України, які готуються апаратом РНБО, за дотримання відповідних процедурних вимог трансформуються в укази чи розпорядження глави держави у сфері забезпечення національної безпеки та оборони.

По-друге, проекти рішень РНБО мають за мету, як правило, вирішення глобальних безпекових і оборонних проблем в Україні та за її межами,

розв'язання яких вимагають свого системного й комплексного підходу та знаходять своє продовження в законах України, правових актах Президента України, актах Кабінету Міністрів України та інших правових документах. Так, у 2009 р. РНБО прийняла 20 рішень, а в 2010-му (станом на 14 грудня 2010 р.) – дев'ять рішень, уведених у дію указами Президента України. Для прикладу, у 2010 р. РНБО прийняла рішення щодо державного регулювання у сфері поводження з відходами; участі в операції ЄС «EU NAVFOR ATALANTA»; розбудови й модернізації інфраструктурних систем економіки та систем життєзабезпечення; невідкладних заходів щодо забезпечення законності під час виготовлення виборчих бюлетенів для повторного голосування на виборах Президента України; заходів стосовно підвищення ефективності державного управління в галузі геологічного вивчення й використання надр; концепції створення суспільного телебачення і радіомовлення в Україні та процесу впровадження цифрового телерадіомовлення; проекту Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» й ін. Більшість із цих рішень РНБО не мали нормативно-правового характеру і стосувалися формування загальнодержавного підходу до розв'язання тих чи інших проблем національної безпеки та оборони.

Проекти ж правових актів Президента України, які розробляються апаратом РНБО, стосуються регулювання конкретних сфер забезпечення безпекових та оборонних відносин. Як правило, це укази і розпорядження Президента України, якими затверджуються безпекові й оборонні концепції та стратегії, урегульовуються проблемні питання координації і контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони, здійснюється кадрова політика у відповідній сфері.

По-третє, проекти рішень РНБО та проекти інших правових актів, які готуються апаратом РНБО, різняться за суб'єктами, які їх реалізують. Так, проекти рішень РНБО розглядає та приймає сама РНБО як колегіальний орган під головуванням Президента України, а проекти правових актів

Президента України, які вносить секретар РНБО, приймаються чи відхиляються главою держави одноособово.

По-четверте, досліджувані нами проекти різняться за формою свого юридичного втілення. Виходячи зі змісту законодавства про РНБО й національну безпеку та оборону, можна вирізнити такі види проектів, які готує апарат РНБО:

- проекти державних програм;
- проекти доктрин (за потреби уточнення до Військової доктрини України);
- проекти законів України, включно з проектом закону про Державний бюджет України в частині статей, які пов'язані із забезпеченням національної безпеки та оборони;
- проекти указів Президента України;
- проекти директив Верховного Головнокомандувача Збройних сил України;
- проект Стратегії воєнної безпеки, проекти завдань Збройних сил України та інших військових формувань;
- проекти міжнародних договорів України;
- проекти доручень Президента України;
- проекти інших нормативних актів і документів із питань національної безпеки та оборони;
- проекти самих рішень РНБО, котрі можуть включати до свого складу вищеназвані види проектів актів РНБО.

Водночас проекти правових актів Президента України, які готуються РНБО, мають певні обмеження щодо свого предмета, а відповідно, і до форм їх правового втілення. Секретар РНБО може вносити лише ті проекти правових актів глави держави, які відповідають компетенціям РНБО, визначеним у Законі України «Про Раду національної безпеки і оборони України» та, згідно зі ст. 3 Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України, затвердженого Указом Президента

України від 15 листопада 2006 р. № 970, стосуються повноважень Президента України щодо використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; загальної або часткової мобілізації, введення воєнного стану в Україні чи в окремих її місцевостях тощо.

На наш погляд, РНБО має й значні повноваження щодо підготовки проектів законів України у сфері національної безпеки та оборони України, які вносяться Президентом України на розгляд Верховної Ради України. Адже, згідно з пунктами 12, 17, 18, 19 ч. 1 ст. 92 Конституції України, виключно законами визначаються: організація і діяльність органів виконавчої влади; основи національної безпеки, організації Збройних сил України і забезпечення громадського порядку; правовий режим державного контролю; правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації тощо. Відповідно, Президент України, будучи, відповідно до ст. 93 Основного закону, суб'єктом законодавчої ініціативи, може вносити відповідні законопроекти на розгляд Верховної Ради України. Їх розробка знаходиться у сфері компетенції РНБО.

По-п'яте, певні відмінності є й у підготовці апаратом РНБО проектів рішень РНБО і проектів актів Президента України та їх подальшій легітимізації. Так, порядок підготовки, розгляду та прийняття рішень РНБО чітко унормовує Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України», що пов'язано, на наш погляд, із колегіальною формою прийняття відповідних рішень і необхідністю забезпечення високого рівня їх легітимізації. Натомість порядок підготовки апаратом РНБО проектів актів Президента України та їх внесення секретарем РНБО деталізується не лише зазначеним законом, а й низкою указів глави держави: Указом Президента України від 15 листопада 2006 р. № 970 «Про Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України», Указом Президента України від 14 жовтня 2005 р. № 1446 «Питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України» та ін.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Наведені відмінності між особливостями підготовки апаратом РНБО проектів рішень і правових актів РНБО не є вичерпними, але й вони дають уявлення про складність процесу нормопроектного забезпечення РНБО діяльності Президента України у сфері забезпечення національної безпеки та оборони. З одного боку, РНБО має серйозний нормопроектний потенціал щодо реалізації своїх завдань і функцій через здійснення відповідної діяльності з розробки та внесення проектів відповідних правових актів і документів на розгляд РНБО, чи безпосередньо Президента України, а з іншого – процедурно-процесуальні аспекти нормопроектної діяльності апарату РНБО, зокрема в частині предметної компетенції, суб'єктного складу, строків, вимог нормопроектувальної техніки, вимагають свого удосконалення та унормування.

Окремо слід запровадити юридичні механізми обов'язкового та невідкладного розгляду Президентом України проектів правових актів, унесених секретарем РНБО, з мотивів нагального запобігання загрозам національній безпеці та обороні України, або усунення їх наслідків. Це дасть можливість оптимізувати діяльність РНБО в цілому й забезпечити ефективний правовий режим національної безпеки та оборони в Україні.

VI .ПОНЯТТЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА СТРУКТУРА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Збройні Сили України це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Чисельність Збройних Сил України затверджується Верховною Радою України за поданням Президента України.

Гранична чисельність працівників центрального апарату Міністерства оборони України затверджується Кабінетом Міністрів України. Організаційно Збройні Сили України складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій.

З'єднання, військові частини і підрозділи Збройних сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, боротьби з тероризмом і піратством, посилення охорони державного кордону, суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні і континентального шельфу України та їх правового оформлення, протидії незаконним перевезенням зброї, наркотичних засобів та психотропних речовин, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України.

Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України є Президент України. Він, згідно зі статтею 106 Конституції України, призначає на посади і звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави.

Міністр оборони України здійснює військово-політичне та адміністративне керівництво Збройними Силами України, а також інші повноваження, передбачені законодавством.

Військово-політичне керівництво Збройними Силами України - діяльність, спрямована на забезпечення реалізації політики держави у

Збройних Силах України, політичних та стратегічних цілей у сфері оборони, принципів і напрямів розвитку Збройних Сил України.

Адміністративне керівництво Збройними Силами України - діяльність, спрямована на всебічне забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України, їх функціонування та розвитку в межах виконання основних завдань державної політики у сфері оборони.

Начальник Генерального штабу - Головнокомандувач Збройних Сил України здійснює безпосереднє військове керівництво Збройними Силами України.

Міністерство оборони України, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні сили України, бере участь у реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва, координує діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування з підготовки держави до оборони. Це міністерство також має аналізувати військово-політичну обстановку, визначати рівень воєнної загрози національній безпеці України, забезпечувати функціонування Збройних сил і їх готовність до виконання покладених на них функцій і завдань тощо. Збройні Сили України провадять свою діяльність на засадах:

- вірності конституційному обов'язку та військовій присязі;
- верховенства права, законності та гуманності, поваги до людини, її конституційних прав і свобод;
- гласності, відкритості для демократичного цивільного контролю;
- поєднання єдиноначальності і колегіального розроблення найбільш важливих рішень;
- комплектування шляхом призову громадян на військову службу та прийняття на військову службу за контрактом;
- постійної бойової та мобілізаційної готовності;
- збереження державної таємниці;
- виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях Українського народу, додержання військової дисципліни;

- забезпечення державного соціально-економічного та соціально-правового захисту громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах України, а також членів їх сімей;

- заборони створення і діяльності організаційних структур політичних партій.

Фінансування Збройних Сил України здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України. Фінансування Сил спеціальних операцій Збройних Сил України здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, які виділяються Міністерству оборони України окремим рядком на утримання Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, а також інших джерел, передбачених законодавством.

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ

Отже, збройні Сили України це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

VIII. ГАРАНТУВАННЯ ПРАВ, СВОБОД І ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН ПРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ

При забезпеченні національної безпеки не допускається обмеження конституційних прав і свобод громадян, крім випадків передбачених Конституцією України.

Конституція України передбачає комплекс гарантій прав та свобод людини й громадянина, механізм оборони та захисту цих прав і свобод у звичайних умовах забезпечення (режиму функціонування) національної безпеки України.

У той же час, зважаючи на реальні обставини, що можуть виникнути в державі і суспільстві, Конституція України допускає можливість обмеження прав та свобод людини і громадянина та встановлює при цьому жорсткі вимоги щодо їх обмежень. Вони можуть бути тимчасово обмежені тільки в

мовах запровадження надзвичайного або воєнного стану і на визначений законом термін (ст. 64 Конституції).

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції.

Запровадження надзвичайного стану – крайній, вимушений захід обмеження прав громадян. За своїм змістом надзвичайний стан, як і інші надзвичайні ситуації, є реальним і становить дійсну загрозу одному із основних об'єктів надзвичайної безпеки - безпеці населення, його благополуччю. Тому такі обмеження, безумовно, необхідні в інтересах суспільства за певних умов, передбачених ст.4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану». Надзвичайний стан запроваджується у випадках:

- виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

- здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

- виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

- спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

- масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

- необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

При запровадженні надзвичайного стану на підставі п. 1 ст. 4 зазначеного Закону (стихійні лиха, великі аварії і катастрофи, епідемії, епізоотії, що створюють загрозу для життя й здоров'я населення і потребують проведення аварійно-рятувальних та відновлюваних робіт) права і свободи громадян, особливо політичні й особисті, обмежуються значно менше.

Воєнний стан запроваджується Президентом України в певних місцевостях або на всій території України у випадках оголошення стану війни, загрози воєнного нападу чи агресії (п.21 ст. 106 Конституції). Для воєнного стану характерне значно більше обмеження прав та свобод громадян, розширення повноважень військового командування та правоохоронних органів, обмеження діяльності підприємств, установ і організацій.

В умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені такі особисті права, як право: на життя; на повагу до гідності людини; на свободу та особисту недоторканність; на звернення; на громадянство і права змінити громадянство; на шлюб; на судовий захист; на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади; на невиконання явно злочинного розпорядження чи наказу; на презумпцію невинуватості; на відмову давати показання (пояснення) щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

В умовах надзвичайного стану, зберігаються всі основні правові інститути, що гарантують захист прав та свобод людини й громадянина, Зокрема, продовжують свою діяльність: Конституційний Суд України, суди, органи прокуратури, адвокатура. Утворення будь-яких інших судових або позасудових органів забороняється (наприклад, військово-польових, особливих тощо).

ВИСНОВКИ ДО СЬМОГО ПИТАННЯ

Запровадження надзвичайного стану – крайній, вимушений захід обмеження прав громадян. За своїм змістом надзвичайний стан, як і інші надзвичайні ситуації, є реальним і становить дійсну загрозу одному із основних об'єктів надзвичайної безпеки - безпеці населення. В умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені такі особисті права, як право: на життя; на повагу до гідності людини; на свободу та особисту недоторканність та ін.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Україна переживає серйозний виклик: для неї все актуальнішими стають глобальні та регіональні загрози, про які раніше ми лише теоретизували; одночасно залишаються дуже актуальними проблеми корупції, відсутності довіри до правоохоронних органів, нереформованої судової системи, що створює відчуття небезпеки у громадян та українського бізнесу; в той самий час вона немає ефективного державного апарату, аби виправити цю ситуацію. Ефективність стратегії національної безпеки залежить від проведення системних внутрішніх реформ, які мають бути спрямовані на створення гнучкої, дієздатної та демократичної системи державного управління.

2. Наведені відмінності між особливостями підготовки апаратом РНБО проектів рішень і правових актів РНБО не є вичерпними, але й вони дають уявлення про складність процесу нормопроектного забезпечення РНБО діяльності Президента України у сфері забезпечення національної безпеки та оборони. З одного боку, РНБО має серйозний нормопроектний потенціал щодо реалізації своїх завдань і функцій через здійснення відповідної діяльності з розробки та внесення проектів відповідних правових актів і документів на розгляд РНБО, чи безпосередньо Президента України, а з іншого – процедурно-процесуальні аспекти нормопроектної діяльності

апарату РНБО, зокрема в частині предметної компетенції, суб'єктного складу, строків, вимог нормопроектуючої техніки, вимагають свого удосконалення та унормування.

3. Окремо слід запровадити юридичні механізми обов'язкового та невідкладного розгляду Президентом України проектів правових актів, унесених секретарем РНБО, з мотивів нагального запобігання загрозам національній безпеці та обороні України, або усунення їх наслідків. Це дасть можливість оптимізувати діяльність РНБО в цілому й забезпечити ефективний правовий режим національної безпеки та оборони в Україні.

4. Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

5. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел

російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.